

Irodalomtörténeti Közlemények

A Magyar Tudományos Akadémia
Irodalomtudományi Intézetének folyóirata

2002

3–4

A tartalomból

Ismeretlen irodalom- és
nyelvelméleti munkák
a 18. század első feléből
(Csete István és Gyalogi János)

Arany János szokásjogi
gondolkodása

Az „igaz” és a „valódi”
(Thomas Mann fogalmi
ellentétpárja József Attilának
az íróat üdvözlő költeményében)

ItK

Publications d'histoire littéraire
106e année n° 3–4 2002

COMITE DE REDACTION

László Szörényi
directeur de la revue

Gábor Kecskeméti
rédacteur en chef

Mihály Balázs
Ferenc Bíró
István Bitskey
Péter Dávidházi
Edit Erdődy
Péter Kőszeghy
Péter Kulcsár
György Tverdota
András Vizkelety

*

Tünde Császtvay
rédacteur

Sándor Bene
rédacteur de la rubrique « Revue »

Béla Hegedűs
rédacteur technique adjoint

REDACTION

H-1118 Budapest, Ménesi út 11–13. Hongrie

Internet : <http://itk.iti.mta.hu>

Adresse électronique : itk@iti.mta.hu

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2002. CVI. évfolyam 3–4. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Szörényi László
főszerkesztő

Kecskeméti Gábor
felelős szerkesztő

Balázs Mihály

Bíró Ferenc

Bitskey István

Dávidházi Péter

Erdődy Edit

Kőszeghy Péter

Kulcsár Péter

Tverdota György

Vizkelety András

*

Császtvay Tünde
szerkesztő

Bene Sándor
a Szemle rovat szerkesztője

Hegedűs Béla
technikai segédszerkesztő

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>

Elektronikus levélcímünk: itk@iti.mta.hu

TARTALOM

<i>Knapp Éva</i> : Ismeretlen irodalom- és nyelvelméleti munkák a 18. század első feléből (Csete István és Gyalogi János)	261
<i>Takáts József</i> : Arany János szokásjogi gondolkodása	295
<i>Schweitzer Pál</i> : Az „igaz” és a „valódi”. Thomas Mann fogalmi ellentétpárja József Attilának az író tündöklő költeményében	314
 Kisebb közlemények	
<i>Gracza Lajos</i> : Teleki Sándor gróf és a karlista háború	328
 Műhely	
<i>Dukkon Ágnes</i> : Egy mondat az oroszokról. Irodalom és politika kapcsolatai Kelet- Európában a 17. század derekán	334
<i>Merényi Annamária</i> : Adalékok Ungvárnémeti Tóth László biográfiájához	350
 Műelemzés	
<i>Kovács Gábor</i> : Metaforikus viszonyok Balassi Bálint „Eredj, édes gyűröm...” kez- detű költeményében	364
<i>Z. Kovács Zoltán</i> : A történet csendje. Téma és elbeszélés kapcsolata Eötvös József A nővérek című regényében	372
<i>Horváth Edit</i> : Ambrus Zoltán mese-paródiái	396
 Adattár	
<i>Gömöri György</i> : Jászberényi P. Pál ismeretlen levele Isaac Basire-hoz (1662)	412
<i>Gyapay László</i> : <i>Idegenségek és szokatlanságok</i> : Kölcsey ismeretlen nyelvészeti tár- gyú munkája	415
 Szemle	
<i>Fest Sándor</i> : Skóciai Szent Margittól A walesi bárdokig. Magyar–angol történeti és irodalmi kapcsolatok (<i>Ruttkay Kálmán</i>)	440
<i>Bessenyei György</i> : Tariménes útazása (<i>Mezei Márta</i>)	450
A szétszórt rendszer. Tanulmányok Bessenyei György életművéről (<i>Balogh Piroska</i>)	454
<i>Csorba Sándor</i> : Bessenyei György világa (<i>Pálfalvi Kinga</i>)	458
<i>Nagy Imre</i> : Ágistól Bánkig. A dramaturgia nyelve és a nyelv dramaturgiája (<i>Imre László</i>)	462
<i>Várhelyi Ilona</i> : Hej, Debrecen, ha rád emlékezem... (Petőfi Debrecenben) (<i>Kerényi Ferenc</i>)	468
<i>Gángó Gábor</i> : Eötvös József az emigrációban (<i>Fried István</i>)	470
<i>Keresztirányok</i> . Közép- és kelet-európai összehasonlító kultúrtörténet (<i>Balogh Csa- ba</i>)	475

**ISMERETLEN IRODALOM- ÉS NYELVELMÉLETI MUNKÁK
A 18. SZÁZAD ELSŐ FELÉBŐL
(Csete István és Gyalogi János)**

Az utóbbi évtizedekben jelentősen fellendült irodalomelméleti kutatások számos új eredményt hoztak a 18. század vonatkozásában.¹ Örvedetesen megnőtt a korszakból kiadott elméleti szövegek száma,² kísérletek történtek a Magyarországon használt retorikák és poétikák tipologizálására, nemzetközi összefüggéseinek feltérképezésére,³ s kezdenek kirajzolódni egy majdani szintézis körvonalai. Ugyanakkor vannak még bibliográfiailag feltáratlan források, az irodalomelméleti kézikönyvek számbavétele sem tekinthető befejezettnek. Viszonylag keveset tudunk az olvasói elvárásrendszerről, elmélet és gyakorlat viszonyáról, s hiányzik az irodalomtudományi műfajok és kifejezési formák történetének módszeres kutatása.

Ebben a tanulmányban három, eddig számba nem vett 18. századi irodalomelméleti munkával foglalkozunk. Szerzőik, Csete István és Gyalogi János, a jezsuita prédikációirodalom jeles egyéniségei, nevüket azonban hiába keressük a 17–18. századi magyarországi irodalomelméleti munkákkal foglalkozó szakirodalomban. A három mű együttes tárgyalását a két szerző életművének szoros összefonódása, a művek egy részénél felmerülő attribúciós problémák és a tartalmi, módszerbeli összefüggések együttesen indokolják.

Az elsősorban prédikációi, versei és emblematis kompozíciói révén ismert, Kolozsváry Pál, Egyed Joachim, Alexovics Vazul és mások társaságában emlegetett Gyalogi munkásságát Varga Imre az irodalomtörténeti kézikönyvben – a felsorolt szerzőkével együtt – összefoglalóan így jellemezte: „Beszédeiket egyszerűbb, népi közönségük ízléséhez, műveltségéhez igazodva írták, irodalmi értékű szövegek alkotásához azonban ritkán érkeztek el.”⁴ Gyalogi latinból magyarra fordította, átdolgozta és posztumusz ki-

¹ TARNAI Andor, *A magyar irodalomtörténeti hagyomány kialakulása*, ItK, 1961, 637–658; Uő., *Die vergleichende Literaturgeschichte und die Wissenschaftsgeschichte in Mitteleuropa im 16–18. Jahrhundert*, Acta Litteraria, 1962, 338–341; Uő., *A magyarországi irodalomtörténetírás megindulása*, ItK, 1971, 35–77; Uő., *Tudomány- és kritikatörténeti kutatások az Irodalomtudományi Intézetben*, Magyar Tudomány, 1971, 580–583.

² *Rendszerek a kezdetektől a romantikáig*, írta, összeáll. TARNAI Andor, CSETRI Lajos, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1981 (A Magyar Kritika Évszázadai, 1).

³ BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1971.

⁴ VARGA Imre, *A népies katolikus irodalom virágzása = A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1964, 496.

adta Csete prédikációinak egyik részét, másik részét latinul jelentette meg.⁵ Róla egyedül Lukácsy Sándor emlékezett meg több tanulmányban,⁶ elméleti tevékenységet azonban ő sem tulajdonított neki. Ugyanakkor Csete Istvánt elméleti traktátusok olyan szerzői között tartja számon, mint Nagy Szent Gergely és Kaprinai István.⁷ Lukácsy – bővebb indoklás nélkül – Csetének tulajdonította az ő Gyalogi Jánostól 1750–1751-ben Kolozsváron kiadott, *Sacri sermones* című latin nyelvű prédikációs köteteinek *De eloquentia sacra* című, anonim keretszövegét. Bán Imre Kaprinai István *Institutio eloquentiae* című munkája első kötetének bemutatásakor nem elméletíróként, hanem a Kaprinaitól felsorolt magyar szónokok – Temesvári Pelbárt, Landovics István, Viszocsányi Ferenc, Baranyi Pál, Káldi György és Pázmány Péter – társaságában említi Csetét.⁸

A fő nehézséget az okozza, hogy az irodalomelméleti munkásságukról eddig ismeretlen két szerző életműve szorosan összefonódott egymással, s mindketten a rendi érdekek és a saját tehetségük által kijelölt, részben párhuzamos életpályát futottak be. A Nyitra megyei Sellyén 1648-ban született Csete István és az 1686-ban Gyöngyösről induló Gyalogi János életkora közötti 38 évnyi különbség, illetőleg az ország időközben megváltozott történelmi helyzete is közrejátszott abban, hogy Csete István viszonylag kevesebb állomáshelyen fordult meg, s azokon hosszabb ideig tartózkodott. Miután 1685-ben Kolozsváron letette negyedik fogadalmát, 1700-ig Erdélyben élt: misszionárius, hitszónok és gyóntató volt. 1701-től Nagyszombatban, Győrben és Sopronban teljesített szolgálatot, ez utóbbi helyen hunyt el 1718-ban.⁹ A prédikáláson és a gyóntatáson kívül vezető, irányító feladatokat kapott. A Rákóczi-szabadságharc ideje alatt, 1704-ben aktív politikai szerepet vállalt a rend érdekében.¹⁰ Gyalogihoz hasonlóan nem csupán prédikációkat írt. Nyomtatásban is megjelent például az Esterházy Pál nádorrá választására készített, tizenkét István nevű magyar hőst bemutató verses életrajzgyűjteménye, melyben az életrajzokhoz egy-egy dicsőítő óda kapcsolódik.¹¹ Rendtársai többségéhez hasonlóan

⁵ Stephanus CSETE, *Sacri sermones. Opus Dominicale* [...] edidit P. Joannes GYALOGI [...], I–II, Claudio-poli, Typ. Acad. S. J., 1750–1751; CSETE István, *Panegyrici Sanctorum Patronorum Regni Hungariae, Tudni-illik, Nagy Aszszonyról, Magyar Szentekről* [...] jeles prédikációk [...] ki-botsátotta [...] GYALOGI János, Kassa, (Typ. S. J.), 1754.

⁶ LUKÁCSY Sándor, *Ubi sunt: Egy formula rövid életrajza* = Uő., *Isten gyertyácskái*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 1994, 302–303, 57. j., 390; Uő., *Prédikációk Szent István királyról* = Uő., *uo.*, 29–31, 358; Uő., „Trombita, kürt, tanító vagyok”: *Prédikátorok – hivatásukról, műfajukról*, ItK, 1995, 271–292.

⁷ LUKÁCSY, i. m. (6. jegyzet), 1995, 282; vö. Uő., *Szép magyar írásoknak mindeneket gyönyörködtető kertecskéje: Csete István (1648–1718)*, Kortárs, 1993, 2. sz., 50–51.

⁸ BÁN, i. m. (3. jegyzet), 94.

⁹ Ladislaus LUKÁCS, *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773)*, Pars I, Romae, Institutum Historicum S. I., 1987, 200.

¹⁰ ESZE Tamás, *Rákóczi „Responsio”-ja = Irodalom és felvilágosodás: Tanulmányok*, szerk. SZAUDER József, TARNAI Andor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1974, 60–61, 81–89.

¹¹ [Stephanus CSETE], *Duodecim Stephani Heroës Ungariae, Tynnaviae*, Typ. Acad., (1681); vö. még Joannes Nep. STÖGER, *Scriptores Provinciae Austriae Societatis Iesu*, Viennae, Typ. Congr. Mechitharisticae, 1855, 51–52; *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus. Première partie: Bibliographie*, par Augustin et Aloys DE BACKER, nouvelle édition par Carlos SOMMERVOGEL, I–XII, Bruxelles–Paris–Toulouse, 1890–

oktatott is: 1674-ben Ungváron grammatikát, 1681-ben Nagyszombatban retorikát tanított.¹²

Gyalogi János negyedik rendi fogadalmát a Csete István halála utáni évben, 1719-ben tette le, ugyancsak Kolozsváron. Erdélyi és magyarországi állomáshelyei gyakran változtak; középiskolai tanári, hitszónoki és egyéb megbízásokat látott el. Utolsó erdélyi állomáshelyéről, Udvarhelyről 74 éves korában Budára rendelték, ahol 1761. május 29-én hunyt el.¹³

Csete és Gyalogi életútjának egyik közös vonása, hogy állomáshelyeiken rendszerint hitszónoki feladatot is elláttak. Prédikációikat – adottságaiknak megfelelően – egyéni invencióval formálták meg. Mindkettőjük után maradt nyomtatásban megjelent munkáiknál terjedelmesebb mennyiségű, kéziratos hagyaték. E kéziratok nagy része jelenleg lappang, illetőleg feltehetően megsemmisült.¹⁴

Az életkori különbség, szónoki tehetségük és állomáshelyeik részbeni azonossága egyaránt hozzájárulhatott ahhoz, hogy Gyalogi János dolgozta fel Csete terjedelmes kéziratos hagyatékát. Csak feltételezhető, hogy rendi megbízatásként kapta a feladatot. Ehhez járul, hogy Csete és Gyalogi személyesen is ismerhette egymást: 1707-ben mindketten a nagyszombati kollégiumban éltek, ahol az 59 éves Csete hitszónok és consultor volt, a 21 éves Gyalogi pedig novíciusként filozófiát tanult. Itt a pályája kezdetén álló Gyalogi szónoki képességei teljében hallhatta Csete Istvánt.¹⁵

A biográfiák és bibliográfiák segítségével összesen három olyan irodalom- és nyelvelméleti munkát különítettünk el, melyeket a két szerző készített. Közülük a legkorábbi Csete István *Ars bene orandi* című, szöveg szerint ismeretlen műve,¹⁶ melyet Gyalogi 1719-ben megjelent *Opusculum orthographicum*a követ.¹⁷ Végül a már említett *Sacri sermones* első részében, 1750-ben látott napvilágot az egyházi igehirdetés rendhagyó elmélete, *De eloquentia sacra* címmel.¹⁸

1914, itt: II, 1719–1721 (a továbbiakban: SOMMERVOGEL); SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, II, Bp., Hornyánszky Viktor, 1893, 341–342.

¹² LUKÁCS, i. m. (9. jegyzet), 200.

¹³ STÖGER, i. m. (11. jegyzet), 115; SOMMERVOGEL, i. m. (11. jegyzet), III, 1980–1981; *A trencsényi jezsuita noviciátus anyakönyve 1655–1722*, Jezsuita történeti évkönyv, 1942, 335; SZINNYEI, i. m. (11. jegyzet), IV, 1896, 1–5; NÉMETHY Lajos, *A magyar egyházi írók csarnoka: Gyalogi János*, Új Magyar Sion, 1879, 102–112; LUKÁCS, i. m. (9. jegyzet), 484–485; VELICS László, *Vázlatok a magyar jezsuiták múltjából*, III, Bp., Szent István Társulat, 1914, 74–78; BÍRÓ Vencel, BOROS Fortunát, *Erdélyi katolikus nagyok*, Kolozsvár, Szent Bonaventura ny., 1941, 105–106; *Historia Collegij Budensis S. I. 1737–1773*, kézirat, Budapesti Egyetemi Könyvtár (a továbbiakban: BEK), Ab 84, 81–83.

¹⁴ CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 1–10; *Historia*, i. m. (13. jegyzet), 81–83; SZINNYEI, i. m. (11., 13. jegyzet), II, 342; IV, 5; BEKE Antal, *Index manuscriptorum Bibliothecae Batthyaniensis Dioecesis Transsylvaniensis*, K.Fehérvár, Püspöki ny., 1871, 16, nr. 138; SZENTIVÁNYI Róbert, *Catalogus concinnus librorum manuscriptorum Bibliothecae Batthyaniensis*, Szeged, Hungaria, 1958⁴, 80, nr. 1, 150.

¹⁵ CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 8–10; LUKÁCS, i. m. (9. jegyzet), 200, 484–485.

¹⁶ CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 10.

¹⁷ (Joannes GYALOGI), *Opusculum Orthographicum*, Claudiopoli, 1719.

¹⁸ CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 11–38.

Csete István halotti elogiuma nem szól irodalmi munkásságáról.¹⁹ Első, irodalmi tevékenységét részletező életrajzírója hagyatékának gondozója, Gyalogi János volt. A Csete-életmű összetétele, sorsa a Csete István kézírataiból Gyalogi által sajtó alá rendezett latin nyelvű (1750–1751) és a latinból magyarra fordított (1754) prédikációs kötetek keretszövegeiből, valamint a Gyalogi-féle életrajzból rekonstruálható.

A *Panegyrici Sanctorum Patronorum Regni Hungariae* (Kassa, 1754) című, magyar nyelvű Mária-prédikációkat tartalmazó gyűjtemény Szűz Máriának címzett ajánló levele szerint Gyalogi 1729-ben kezdte el a Csete-hagyaték sajtó alá rendezését: „[...] szerentsémre kezemhez jutottanak bődlog emlekeztű Csete Istvannak Deák-írási [...]. A vasárnapi örebbik [!] Tomust Erdélyben kezdettem munkába venni 1729-dikben, nyomtatásba ott-is botsátottam-ki elég késűre ugyan, mert keresztűl fekűdtek hol-mi akadékok [...]”.²⁰ Gyalogi szerint Csete kézíratai kivétel nélkül latin nyelvűek voltak, s 28 év munkájával készültek el. Csete halála előtt 36 kötetbe rendezte össze kézíratait, majd szekrénybe (scrinium) zárta őket. A kötetek fölé – mintegy végrendeletként – egy papírlapot helyezett a következő szöveggel: „Tantum oro (inquit) ne post mortem meam ista in alicujus Proselythi manus deveniant.” Ez az iratszekrény ismeretlen körülmények között Torma István gyulafehérvári kanonokhoz került. Torma – Gyalogi megjegyzése szerint – „két évvel ezelőtt” bekötötte a kéziratokat és megőrzésre átadta a kolozsvári jezsuita kollégium levéltárának, ahol Gyalogi rájuk lelt. A „biennio abhinc” kifejezés valószínűleg nem a *Sacri sermones* első kötetének megjelenésétől (1750), hanem 1729-től számítandó, amikor Gyalogi megtalálta a hagyatékot.²¹

Gyalogi a 36 kötetnyi kéziratot Csete életútja, működési helyei alapján öt részre osztotta, kronológiai rendbe sorolta és jegyzéküket beillesztette Csete életrajzába. Ez az életrajz a *Sacri sermones* című, latin nyelvű prédikációs kötetnek az elején jelent meg, melyet a kolozsvári jezsuita nyomda Csete Erdélyből való távozásának ötven éves jubileumára adott ki. A címlapon egy „Benedicite Cete” mottójú, cethalat ábrázoló fametszet szimbolikusan utal a prédikátorra. Az életrajz címe – *Qui vir fuerit R. P. Sigismundus Vizkeleti?* – Csete erdélyi éveit idézi, amikor a szónok ezen az álnéven tevékenykedett.²²

A Csete életművével foglalkozó későbbi munkák kivétel nélkül Gyalogi közlésére nyúlnak vissza.²³ A jegyzék szerint Csete kéziratoss életműve összesen 1611 beszédet tartalmazott.²⁴ A 14 kötetet felölelő első rész a jegyzékben a *volumina in Transylvania* címet viseli. Gyalogi szerint ezek a prédikációk 1681 és 1700 között keletkeztek Erdély-

¹⁹ Az elogium teljes szövegét lásd Fridericus WEISER, *A katolikus iskolaügy Magyarországon, II. Literae authenticae, Fasciculus III, Pars I, Coloczae, F. Holmeyer, 1885, 400–404.*

²⁰ CSETE-GYALOGI, *Panegyrici, i. m.* (5. jegyzet), A2.

²¹ CSETE-GYALOGI, *Sacri, i. m.* (5. jegyzet), I, 1750, 2, 8.

²² *Uo.*, 1–10.

²³ STÖGER, *i. m.* (11. jegyzet), 52; SOMMERVOGEL, *i. m.* (11. jegyzet), II, 1720–1721.

²⁴ CSETE-GYALOGI, *Sacri, i. m.* (5. jegyzet), I, 1750, 9–10.

ben.²⁵ Ezek a kötetek tartalmazták a vasárnapi prédikációk egyházi évhez illesztett teljes sorozatát (8 kötet, 511 beszéd), a Mária (2 kötet, 93 prédikáció) és a szentek ünnepein (1 kötet, 86 prédikáció), a temetéseken (1 kötet, 57 prédikáció), továbbá a más ünnepeken (Karácsony, Újév, Vízkereszt, Pünkösöd, 2 kötet, 117 prédikáció) mondott szónoklatokat. A második rész nyolc kötetben az 1701-ben és az 1707–1709 között keletkezett, összesen 243 prédikációt foglalt magában. Ezek a beszédek az 1530-ban Nagyszombatba átköltözött esztergomi főkáptalan templomában hangzottak el. A jegyzék tagolása szerint Csete évente két-két kötetnyi beszédet írt: 1701-ben, 1707-ben és 1708-ban a vásár- és ünnepnap, valamint a szentekről szóló beszédeket, 1709-ben pedig a Krisztusról, Máriáról és a szentekről mondottakat foglalta kötetbe.

A harmadik rész a győri székesegyházban 1702 és 1705 között elhangzott 183 prédikációt tartalmazta. Ezeket Csete meghívott vendégszónokként tartotta („prout invitabatur”) vásár- és ünnepnapokon, valamint a temetéseken. A negyedik rész hét kötetben további 148 győri prédikációt foglalt magában. Ezek a beszédek az evangéliumokból vették témájukat, s elsősorban nagybőjtben hangzottak el. Végül az ötödik részbe Gyalogi három, „kevéssel ezelőtt visszakapott” („nuper recuperata”), összesen 173 Erdélyben elmondott prédikációt tartalmazó kötetet sorolt, melyekben vegyesen voltak az ünnepi, a szentekről szóló és a halotti beszédek. Gyalogi idézett megjegyzése egyben azt is bizonyítja, hogy a kéziratoknak nem ő volt az első használója.

A kéziratok sorsa a kolozsvári jezsuita kollégium levéltárába kerülésük – az előbbieknél alapján 1727 – után ismeretlen. Valószínű, hogy egy részüket Gyalogi magával vitte gyorsan változó állomáshelyeire. Így például Kassára, ahol 1752-től élt, s ahonnan 1754-ben keltezte a *Panegyrici Sanctorum* ajánlásait. Egy, a Csete-hagyatékhoz kapcsolódó kötetet 1871-ben Beke Antal katalogizált a gyulafehérvári Batthyány-könyvtár kéziratai között: „Csete Stephani Sermones Sacri. Tomus 3-us. Ms. Saec. XVIII., in 4-o, pag. 468.”²⁶ A kötet ma is megvan a Batthyány-könyvtár állományában. A leírásban a „tomus tertius” azt jelenti, hogy ez a kötet a Gyalogitól megjelentetett, kétkötetes *Sacri sermones* egy további, kiadatlanul maradt harmadik kötete, s így nem autográf Csete-kézirat, hanem Gyalogi szerkesztménye. Ezt megerősíti a körülmény, hogy a Csete-hagyaték Gyalogi-féle leírásában *Sermones sacri* című kézirat nem található. A Beke által leírt kötetet Szentiványi Róbert tévesen a *Sermones in Nagyszombat (Tirnavia) habiti. T. III.* címmel katalogizálta. A kézirat Pünkösöd vasárnapjától a Pünkösöd utáni hatodik vasárnapig tartalmaz prédikációkat, s a margón elhelyezett megjegyzések szerint ezek a beszédek részben Nagyszombatban, részben Kolozsváron és más helyeken hangzottak el.²⁷

A Gyalogitól számba vett Csete-kéziratok *Fragmenta panis Evangelici, in VII voluminibus, Jaurini, per Quadragesimam* című, negyedik csoportjába sorolt kötetek hatodik

²⁵ *Uo.*, 9. Az 1681-es évszám valószínűleg téves, mert Csete 1682-ben Nagyszombatból Judenburgba ment, ahol megkezdte harmadik próbáiós évét. Gyalogi az életrajzban beszámol arról, hogy Csete a próbáiós év befejezése előtt, egy „sacra expeditio” keretében érkezett Gyulafehérvárra. LUKÁCS, *i. m.* (9. jegyzet), 200.

²⁶ BEKE, *i. m.* (14. jegyzet), 16, nr. 138; SZENTIVÁNYI, *i. m.* (14. jegyzet), 80, nr. 1, 150, a cím itt: „Sermones in Nagyszombat (Tirnavia) habiti. T. III.”

²⁷ CSETE–GYALOGI, *Sacri, i. m.* (5. jegyzet), I, 1750, 9–10; SZENTIVÁNYI, *i. m.* (14. jegyzet), 80, nr. 1, 150.

darabja – amely egyben a kéziratos életmű 32. kötete – *Ars bene orandi, sive Oratio Dominica, explicata sermonibus* címmel szerepel a jegyzékben. A cím alapján feltételezhető, hogy a kötet egy eddig számba nem vett imádságelméletet és ahhoz tartozó prédikációkat tartalmazott.²⁸ Ismeretes, hogy az imádság gyakran volt prédikációk tárgya.²⁹ Gyalogi szerint a kötet összesen 23, az *Úr imádságát*, azaz a *Mi Atyánkot* kifejtő prédikációt ölelt fel. A szűkszavú tudósítás egyben jelzi, hogy az *Ars bene orandi* Csete győri éveiben, 1702–1705 között készítette. Az ötvenedik életévét betöltött Csete a győri kollégiumban prédikátor, a congregatio praeses-e, az iskola előljárója, a kollégium történetírója, gyóntató és consultor volt.³⁰ A győri jezsuiták adott időszakot megörökítő historia domusa nem maradt fenn, s az *Ars bene orandi* keletkezésére vonatkozatható, más egykorú forrás sem áll rendelkezésre.

Csete életrajzában Gyalogi külön méltatja a prédikátor győri tevékenységét. A *Jaurinensium Concionum celebritas* című részből kitűnik, hogy Csete győri éveiben juthatott el pályája csúcsára. Gyalogi részletesen leírja Csete prédikációinak látogatottságát, s ennek kapcsán nevezi őt Magyar Cicerónak. Egyúttal elismerően hivatkozik a győri beszédek tartalmazó kéziratos kötetekre: „Conciones ibi habuisse splendoras, characteres posthumi Jaurinensibus in Tomis testantur”.³¹

A kézirat hiányában sajnos eldönthetetlen, hogy valóban irodalomelméleti munkának tekinthető-e ez az *Ars bene orandi* című összeállítás. Az 1700 előtti magyarországi imádságelméletekről rendelkezésre álló vizsgálatok, Csete életrajza és több műfajt felölelő munkássága alapján csak feltételezhető, hogy Csete István pályája egy meghatározó pontján, Erdélyből Magyarországra visszatérve elméletben összegezte tudását az imádságról.³²

Bartók István szerint a *Mi Atyánk* nem „pusztán kötött imádságformula, hanem egy tanító célzatú bevezetés a keresztyény imádkozásba”.³³ E gondolatot folytatva lehetségesnek tarthatjuk, hogy Csete valóságos ars orandi-t írt az *Oratio Dominica* középpontba állításával. De lehetséges az is, hogy ez az *Ars bene orandi* nem retorikai értelemben vett elmélet volt, hanem prédikációkban foglalta össze a *Mi Atyánkra* vonatkozó tudnivalókat, s így Komáromi István *Mi Atyánkot* magyarázó prédikációjához állt közel.³⁴ Ez utóbbi esetben a mű további előzményei között említhető Pázmány elmélkedő magyarázata a *Mi Atyánk* sorairól az *Imádságos könyv* első részében.³⁵

²⁸ CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 10.

²⁹ LUKÁCSY Sándor, *Pázmány Péter: Keresztyéni imádságos könyv*, Grác, 1606. (Tanulmány a fakszimile kiadáshoz), Bp., Balassi Kiadó, 1993 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 28), 1–27.

³⁰ LUKÁCS, i. m. (9. jegyzet), 200.

³¹ CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 5.

³² BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között, Bp., Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, 1988, 150–183; CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 1–10.

³³ BARTÓK, i. m. (32. jegyzet), 155.

³⁴ BARTÓK, i. m. (32. jegyzet), 165–166, 181, 42. j.

³⁵ PÁZMÁNY Péter, *Keresztyéni imádságos könyv*, Grác, 1606, Bp., Balassi Kiadó, 1993 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 28), A1–C2v.

II. Gyalogi János: *Opusculum orthographicum* (1719)

A grammatika részeit az antik hagyománynak megfelelően a 16. század óta az ortográfia, a prozódia, az etimológia és a szintaxis alkotja. Jóllehet a grammatika, a poétika, a logika és a retorika ars litterarián belüli oktatását ettől kezdve önálló kézikönyvek tárgyalják, ezek az összeállítások tartalmukban gyakran érintkeznek egymással. A nem a magyar nyelvre vonatkozó, 17–18. századi magyarországi és Magyarországon használt ortográfiák sokáig mostohagyermekei voltak a grammatikákkal foglalkozó hazai nyelvészeti és irodalomelméleti kutatásoknak. A magyar nyelv régi nyelvtanainak elemzésében Szathmári István kiemelte az ortográfiák forrásértékét. Hangsúlyozta, hogy mivel ezek a munkák nyelvtörténeti folyamatokat rögzítenek, egy-egy nyelv adott állapotát tükrözik és szabályokba foglalják a nyelv működését, kutatásuk rendkívül fontos. Szathmári az 1527–1708 közötti időszak magyar nyelvtanaiban megvizsgálta több ortográfiát (pl. Sylvester János, Dévai Bíró Mátyás), s megállapította, hogy ezek nem csupán helyesírási kérdéseket tárgyalnak. Kitért arra is, hogy a latin nyelv grammatikáját, ezen belül az ortográfiát, Európában mindenütt az anyanyelv segítségével oktatták, s ezért fontos lenne a latin nyelvtanok vizsgálata.³⁶

Az 1630–1700 közötti irodalmi gondolkodást tanulmányozva Bartók István kizárta vizsgálatai köréből a helyesírás szabályait tartalmazó műveket. Ugyanakkor megállapította, esetenként nehéz eldönteni, egy-egy mű grammatika-e vagy valami „szótárszerűség”.³⁷ A fenti időszakból Jászberényi Pál 1663-ban és 1664-ben Londonban megjelent két grammatikája emelhető ki. Jászberényi *Institutió*jának második része tárgyalja az ortográfiát,³⁸ ennek hatása azonban a korabeli magyarországi jezsuita nyelvtanításban nem kimutatható. Melancthon grammatikáját kivonatolta Molnár Gergely *Elementa grammaticae latinae* (Kolozsvár, 1556) című, jó gyakorlati érzékkel összeállított kompendiuma, amely a 17–18. században harmincnál több kiadást ért meg.³⁹ Ez a grammatika kérdés-felelet formában átlagosan három lap terjedelemben foglalja össze a helyesírás tanát. Az ortográfia Molnár-féle meghatározása („Est quae Literarum rationem, et scripturam docet”) jelzi, hogy a munka nem ad tételeken kifejtett tanítást, hanem a latin grammatika alapelemeit veszi sorra.⁴⁰ Több kiadása megvolt a jezsuita könyvtárakban, s

³⁶ SZATHMÁRI István, *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1968, 24–25, 28, 69–165.

³⁷ BARTÓK, i. m. (32. jegyzet), 22.

³⁸ *Uo.*, 30.

³⁹ *Uo.*, 29, 48–49; vö. SZATHMÁRI, i. m. (36. jegyzet), 365–366; VARGA András, *Molnár Gergely, Melancthon magyar tanítványa*, Szeged, 1983, 42–43.

⁴⁰ Georgius [!] MOLNÁR, *Elementa grammaticae Latinae*, Budae, 1708, 5–7.

a művet 1763-ban kiadták a kassai jezsuiták is.⁴¹ Ennek ellenére Molnár grammatikája nem tartozott a jezsuita tankönyvek közé.⁴²

A latin grammatikát a 17–18. századi Magyarországon a katolikus, azon belül a jezsuita oktatásban a *Ratio Studiorum* előírásainak megfelelően Emmanuel Alvarez először 1572-ben megjelent, *De institutione grammaticae libri tres* című munkája és ennek átdolgozásai alapján tanították. A magyarországi Alvarez-kiadásokról Bartók István megállapította, hogy példaanyaguk általában többnyelvű (pl. magyar–latin), s a kiadások gyakran magyar szójegyzékekkel bővültek.⁴³ Az átdolgozók az alvarezi grammatikát olyan alapműnek tekintették, amelynek tartalmát az igényeknek megfelelően szűkítették vagy bővítették. Ilyen volt például az 1655-ben Velencében megjelent *Expurgatissima Emmanuelis Alvari e Soc. Iesu Grammatica cum indice* című összeállítás.⁴⁴

Alvarez tankönyvének tartalmát a magyarországi jezsuita iskolákban is a három grammatikai osztálynak megfelelően osztották szét. Bár a különféle kiadásokban rendszeresen ismétlődik Alvarez grammatika-definíciója és a grammatika hagyományos négyes felosztása, a pontosan definiált ortográfiának („recte scribendi et dividendi literas tradit”) nem szenteltek önálló részt.⁴⁵ Az ortográfiai részek a magyarországi és Magyarországon használt kiadások eltérő helyein, szétszórtan találhatók. Így például az 1650-es lőcsei kiadásban mindhárom rész tartalmaz ortográfiai tudnivalókat.⁴⁶

Ismereteink szerint a 17. századi Magyarországon nem készült kifejezetten a jezsuita iskolák számára kidolgozott, önálló ortográfia. Valószínű, hogy ezt a hiányt ismerte fel Gyalogi, amikor külön segédletet készített a latin helyesírás elsajátításához. Ortográfiájának első megjelenése előtt Gyalogi Kőszegen (1704, 1708–1709) és Kolozsváron (1715, 1718–1720) oktatta az ars litteraria területeit.⁴⁷ A szerző nevének feltüntetése nélkül 1719-ben Kolozsváron megjelent első kiadást 1779-ig további öt kiadás követte.⁴⁸ A kiadások nagy száma ellenére mindeddig elmaradt e munka alaposabb vizsgálata.

Az *Opusculum orthographicum* első kiadásának a rendi bibliográfiák és Szinnyei József az 1730-as kolozsvári tartotta, s Némethy Lajos is ezt a kiadást említve jegyezte meg: „A fővárosi könyvtárakban fel nem található”. A retrospektív nemzeti bibliográfia

⁴¹ Így például egy 1725-ös debreceni kiadás bekerült a nagyszombati jezsuiták könyvtárába a „Bibl. Cat. Tyrnav. Societ. Iesu” bejegyzéssel. Gregorius MOLNÁR, *Elementa grammaticae Latinae*, Debreczini, P. Viski, 1725, használt példány: BEK, Ha 707; Gregorius MOLNÁR, *Elementa grammaticae Latinae*, Cassoviae, Typ. Acad. Soc. Jesu, 1763.

⁴² Az 1725-ös debreceni kiadás nagyszombati jezsuitákhoz jutott példányának hátsó kötéstáblája belsején egykorú bejegyzéssel a „Calvinista” figyelmeztetés olvasható (BEK, Ha 707).

⁴³ BARTÓK, i. m. (32. jegyzet), 27.

⁴⁴ Venetiis, Apud M. Leni, 1655. Használt példány: BEK, Ha 729.

⁴⁵ Emmanuel ALVAREZ, *Syllabus omnium vocabulorum grammaticae*, Viennae, J. van Ghelen, 1717, 73–74, 77–80.

⁴⁶ Emmanuel ALVAREZ, *De institutione grammatica libri tres*, Leutschoviae, Typ. L. Breveri, 1650, 8–12, 149–152, 337–339.

⁴⁷ LUKÁCS, i. m. (9. jegyzet), 485.

⁴⁸ GYALOGI, i. m. (17. jegyzet); további kiadások: Claudiopoli, Typ. Telegdi-Pap, 1727; Tyrnaviae, Typ. Acad., 1730; Cassoviae, Typ. Acad., 1736; H. n., Typ. Conv. Csikiensis B. V. M. Visitantis, 1751; Tyrnaviae, Typ. Regiae Universitatis Budensis, 1779.

mind a hat kiadást ismeri, de egyiket sem köti Gyalogi nevéhez.⁴⁹ Ezzel a gyakorlattal két esetben szakított az Országos Széchényi Könyvtár olvasói katalógusa, melyben az 1730-as nagyszombati és az 1736-os kassai kiadás Gyalogi János neve alatt is megtalálható. A Gyalogi név egyik kiadás címlapján sem szerepel. Gyalogi szerzőségét kétséget kizáróan bizonyítja az 1736-os kassai kiadás olvasóknak címzett tipográfusi előszava: „Multas deberi ideo grates Reverendo P. Joanni Gyalogio Soc. Iesu, Oratori facundo, Poëtae, et Literatori Clarissimo”.⁵⁰

A jeles literátornak nevezett Gyalogi életében a munkának öt kiadása hagyta el a sajtót. Gyalogi tartózkodási helyei és az *Opusculum orthographicum* megjelenési helyei között szoros kapcsolat figyelhető meg, s a szerző valószínűleg ezért sem tartotta fontosnak nevének feltüntetését. Amikor azonban a kassai jezsuita nyomda jelentette meg a munkát, Gyalogi Nagyszombatban élt, s ez a földrajzi távolság is ösztönözhetette a nyomdászt az említett előszó megírására és a szerző megnevezésére. Ehhez járul, hogy a szerzői előszó végén Gyalogi – nevének az utolsó szóban elrejtett rövidítésével – mégiscsak elárulja kilétét a figyelmes olvasónak, mivel a nyomtatott betűk a kordivatnak megfelelően nevének kezdőbetűit adják ki: „[...] Libellus in planum ordinem dIGesSI”, azaz írta Ioannes Gyalogi Societatis Iesu.⁵¹

Az 1719-es, 1727-es, 1736-os és 1779-es kiadásokon nincs kiadásjelzés, az 1730-as nagyszombati viszont az „editio tertia” jelzéssel, az 1751-es pedig a „denuo in lucem datum” megjegyzéssel jelent meg. Két kiadás Kolozsváron (1719, 1727), kettő Nagyszombatban (1730, 1779), egy Kassán (1736) látott napvilágot a jezsuita nyomdában, illetve exjesuita vonatkozással, míg az 1751-es kiadás a Csíki Konvent Nyomdájában készült. A cím a hat kiadásban változatlan (*Opusculum orthographicum, de ratione recte, emendateque scribendi, et pronuntiandi*), az alcímek azonban kiadásonként eltérőek, s az eltérések jelzik az ortográfia szándékolt használói körének folyamatos bővülését:

Kolozsvár 1719 – „Pro Scholis Grammaticae pridem desideratum: et nunc, in gratiam Studiosae Juventutis Gymnasiorum Societatis Iesu in Dacia, typis excusum”;

Kolozsvár 1727 – „In usus juventutis Daciae”;

Kassa 1736 – „In usus juventutis Hungaricae”;

H. n. (Csíki Konvent Nyomdája) 1751 – „Pro Scholis Grammaticae perutile, olim in gratiam studiosae Juventutis Gymnasiorum S. J. editum, nunc vero in emolumentum omnium Scholarum denuo in lucem datum”.

Bővült a változatlan szövegű szerzői előszó címzettjeinek köre is:

Kolozsvár 1719 – „Adolescentibus Grammaticae Studiosis sub cura PP. Societatis Iesu per Daciam Salutem, felicesque progressus!”

⁴⁹ STÖGER, i. m. (11. jegyzet), 115; SOMMERVOGEL, i. m. (11. jegyzet), III, 1980; SZINNYEI, i. m. (11. jegyzet), IV, 4; NÉMETHY, i. m. (13. jegyzet), 108; PETRIK Géza, *Magyarország bibliographiája 1712–1860*, I–IV, Bp., 1888–1892, *Pótlások*, V–VIII (1701–1800), Bp., 1971–1991, itt: II, 932; V, 364.

⁵⁰ GYALOGI, i. m. (48. jegyzet), A1v. A kassai Akadémiai nyomda vezetője ekkor Frauenheim János Henrik volt.

⁵¹ Vö. LUKÁCS, i. m. (9. jegyzet), 485; GYALOGI, i. m. (48. jegyzet), 1719, A3v.

Nagyszombat 1730 – „Adolescentibus Grammaticae Studiosis, salutem, felicesque progressus!”⁵²

A jelzett használói kör mellett az alcímek, a szerzői és a már említett tipográfusi előszó együttesen tanúskodnak az ortográfia elkészítésének indítékairól és sikerének összetevőiről. Az első kiadás alcíme felhívja a figyelmet arra, hogy a grammatikai osztályokban már régóta hiányzott az ortográfia önálló tankönyve („*pridem desideratum*”). A szerzői előszó elsősorban a diákok érdeklődését kívánta felkelteni. Ezt az előszót Gyalogi egy hatásos emblémaleírással kezdi. Eszerint VIII. Orbán pápa legkedvesebb antik gemmáján két, ekét húzó méh látható. Gyalogi azzal a megjegyzéssel ajánlja a képet a grammatikát tanuló ifjak figyelmébe, hogy e tankönyv segítségével jobban, egy vállal tudják húzni a grammatika ekéjét („*aratrum grammaticae*”). A tankönyv fő célja Gyalogi szerint az, hogy irányítsa a diákok helyesírási tanulmányait, s szolgálja a hibátlan írás és olvasás mesteriségét. A könyv hasznát abban jelöli meg, hogy a megfelelő sorrendben, a kezdetektől, azaz a betűk nevének elsajátításától segíti megtanulni a grammatikát, s világosan, röviden és fáradság nélkül, a lehető legkevesebb szabállyal vezet el a latin írás és beszéd tisztaságához. A tiszta latin beszéd titka az, hogy a hallgató ne tudja megállapítani, melyik nemzethez (*natio*) tartozik és milyen provinciából származik a beszélő.⁵³

Gyalogi ortográfiája azonban nem csupán tankönyvként szolgált. A tanárokon és diákokon kívül az írás és az olvasás hivatott szakemberei, így például a nyomdászok is haszonnal forgathatták, amint ezt az 1736-os kiadás Gyaloginak köszönetet mondó tipográfusi előszava bizonyítja.⁵⁴ A „*Literator Clarissimus*”-nak ezt a könyvét közel egy évszázadon át használták. A nagyszámú kiadás mellett erre utalnak a fennmaradt példányok tulajdonosi bejegyzései, melyek elsősorban jezsuita diákokhoz és tanárokhoz kötődnek. Így például az 1730-as nagyszombati kiadás egyik példányában a „*Coll. Tyrn. pro cubiculo Rhetoris Anno 1730*”, egy másikban az „*obtigit P. Stephani Kaprinai Soc. Iesu 1762*” bejegyzés olvasható. A rend feloszlását követően, 1779-ben megjelent kiadás egyik példányába a következő bejegyzést írták: „*Pro usu P. Professorem principiorum Gymnasii Ujheliensis*”.⁵⁵ A könyv azonban ennél jóval tágabb használói körnek készült, amint erre maga a szerző is felhívja a figyelmet: „*Hae Regulae servire poterunt etiam Typographis, sicut et Universus Tractatus de Orthographia*”.⁵⁶

Az *Opusculum orthographicum* kiadásainak szövegét vizsgálva megállapítható, hogy a több mint ötven oldal terjedelmű, mindig nyolcadrét alakban megjelent munka alapszövege változatlan maradt az idők folyamán. A harmadik, 1730-ban megjelent nagyszombati kiadás a szerzői előszó után egy *Literarum inventores* című, négy oldalnyi résszel bővült. Ezzel a betűk „művelődéstörténetét” összegző fejezettel Gyalogi egészítette ki az ortográfiát, s a rész nem hiányzik a további kiadásokból sem. Eszerint Antonio Ciccarelli

⁵² GYALOGI, i. m. (17., 48. jegyzet), 1719, A2.; 1730, A2.

⁵³ GYALOGI, i. m. (17. jegyzet), A2.–A3.

⁵⁴ GYALOGI, i. m. (48. jegyzet), 1736, A1.–A2.

⁵⁵ Használt példányok: BEK, Ha 846, Ha 1068, Ha 1124.

⁵⁶ GYALOGI, i. m. (17. jegyzet), 16.

(„Cicarella”) V. Sixtus pápa életrajzában leírta a Vatikáni Könyvtárnak azt a képsorozatot, amelyen a betűk feltalálói láthatók. A fejezet ezt a nyolc oszlopra felfüggesztett képsorozatot mutatja be és értelmezi.⁵⁷

Az *Opusculum orthographicum* tizenegy fejezetből és különféle keretszövegekből áll. A traktátus három fő részre osztható: az első rész (I–V. caput) a betűkkel, a jó hangzással (euphonia) és az interpunctióval, a második (VI–IX. caput) a pronuntiatióval, a harmadik (X–XI. caput, Appendix) az írásművészettel, valamint a röviden és gyorsan történő írás elsajátításával foglalkozik. A fejezetek többsége párbeszédben végződik: egy tanulni vágyó ifjú és praeceptora beszélgetnek. A diák kérdéseit a tanár példákat is bőven felsoroló válaszai követik. Az oktató feleletei a kérdés megoldásán kívül legtöbbször utalnak a helyes nyelvtani gondolkodás elsajátításának módjára is. A jelenségek bemutatásában nem hiányoznak a magyar nyelv példái sem. Így például a görög eredetű latin szavakban előforduló K és Z betűknél Gyalogi példaanyagon szemlélteti, hogy ezeket a betűket a magyarok a görögökkel együtt, az írásban és a beszédben egyaránt használják. Az euphoniáról szóló, második fejezetben megemlíti, hogy Kolozsváron és Daciában legszívesebben magyarul beszélnek, jóllehet e nyelv hangzása durva a latinhoz képest.

A mássalhangzók helyes elválasztását taglaló, negyedik fejezethez *Corollarium* címmel függelék kapcsolódik. Gyalogi itt azt az ősi mnemotechnikai módszert írja le és alkalmazza, amely a tanulók kezűjainak segítségével hívásával memorizáltatja a szabályokat.⁵⁸ A kiejtéssel foglalkozó részben (VI–IX. caput) Gyalogi – Alvarez alapján – sorra veszi a prozódia alapelemeit is. A X. fejezet szerint az írásművészet, a szépírás az ortográfiának szerves része. Részletesen ír a megfelelő írásfelületről és az íróeszközökről, s azt tanácsolja, hogy az írás művészetét a diákok szombatontként gyakorolják. A traktátus utolsó fejezete a notáriusok által kidolgozott gyorsírás elsajátításába vezet be.

A tankönyv több pontján érződik Gyalogi sajátos Erdély-tudata. Erdély megnevezésére sohasem használja a Transylvania kifejezést; azt mindenütt Daciának mondja. Az „in Dacia”, „per Daciam” kifejezések használata tudatos, s nem érintkezik a Hungaria-fogalommal. A harmadik fejezetben a betűk jó hangzás érdekében történő betoldásának és kizárásának bemutatására az S betűnél a „Transylvania” szót hozza példának. A példát felhasználja a Transylvania- és a Dacia-fogalom közötti különbség magyarázatára: míg Dacia önálló ország, Transylvania a régen Magyarországnak alávetett területtel azonos („sub Imperio subditam”).⁵⁹ Az első kiadás után a keretszövegekből eltűnik ugyan a Dacia kifejezés, a főszöveg azonban változatlanul tartalmazza. A magyar nyelvet – Erdély területi elkülönítésétől függetlenül – Gyalogi egységben kezeli, s nem utal arra, hogy különbség lenne az Erdélyben és a Magyarországon beszélt nyelv között. A magyar vonatkozású példák kapcsán figyelmeztet a latin szavak magyarosításának veszélyére

⁵⁷ GYALOGI, i. m. (48. jegyzet), 1730, A4–A5; Antonio CICCARELLI, *Vitae Romanorum Pontificum [...] usque ad Clementem VIII. [...]* = Bartholomaeus SACCHI DE PLATINA, *Historia [...] de vitis Pontificum Romanorum*, Coloniae, 1600.

⁵⁸ Wolfgang BRÜCKNER, *Bildkatechese und Seelentraining: Geistliche Hände in der religiösen Unterweisungspraxis seit dem Spätmittelalter*, Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums Nürnberg, 1978, 35–70.

⁵⁹ GYALOGI, i. m. (17. jegyzet), 8, 26, 13.

(„nec Hungarizare oportet”), s többször utal a két nyelv párhuzamaira és különbségeire (pl. „sicut Hungari exprimimus, marra”, „ita Hungari exprimimus utramque junctim, ut skárlát, pörlött”).⁶⁰

Az *Opusculum orthographicum* hivatkozási anyaga jelzi a szerző szakmai tájékozottságát, nyelvi, irodalmi tudatának fejlettségét. Gyalogi kétféle hivatkozási formát használt. Az egyik a művek pontosabb megjelölése nélkül, a szövegbe illesztve található. Ezek a hivatkozások részben csupán nevekre („Cicero”, „Ambros. Calepinus”), részben művekre is utalnak („Cicero in Oratore”, „Franc. Philelphus lib. 2. c. 38.”). A másik hivatkozási mód jegyzetszerű: a szövegben betűk jelzik az idézett szerzőket és műveket, s a betűk feloldása a kötet végén található.⁶¹ Gyalogi felkészültségére vall a klasszikus auktorok, így Cicero, Ovidius, Horatius, Quintilianus, Seneca, Livius, Arisztotelész, Vergilius, Platón, Persius, Démoszthenész és Plinius idézése, az egyháztanítók és egyházatyák, köztük Szt. Ambrus, Aranyszájú Szt. János és Szt. Ciprián gyakori említése. Többször hivatkozik kora újkori munkákra, ami jelzi, hogy nem egyszerűen kigyűjtötte a rendelkezésre álló grammatikákból az ortográfiai részleteket, hanem jelentős számú alapmű áttanulmányozásával, oktatói gyakorlatának tapasztalatait felhasználva készítette el könyvét. A jezsuita szerzők (Emmanuel Alvarez, Bohuslav Balbín, Michael Pexenfelder, Francisco de Suárez) mellett, többek között használta Ambrosius Calepinus *Dictionariumát*, Hieronymo Cardano *De rerum varietate libri 17* című munkáját, Justus Lipsius *De recta pronuntiatione Latinae linguae dialogusát*, Francesco Filelfo gyermekek tanításáról szóló munkáját, valamint Julius Caesar Scaliger *De causis linguae Latinae libri tredecim* című nevezetes összeállítását. Emblematikus érdeklődését tükrözi hivatkozása Diego Saavedra Fajardo *Idea principis christiano-politicijére*. Forrásait minden esetben magabiztosan kezeli.

Gyalogi könyvét érdemesnek látszott összevetni Emmanuel Alvarez grammatikájának és Cyprian Soarez retorikájának – a jezsuita oktatási rendszerhez illesztett, Magyarországon is használt, 1717–1724 között Bécsben részenként megjelentetett⁶² – ortográfiai részleteivel. A különféle segédletekkel kiegészített, kilenc önálló címlappal ellátott kiadássorozatban a kifejezetten ortográfiai részek Alvarez három grammatikai könyvében és ezek bővítéseiben bukkannak fel.⁶³ Gyalogi ezeket a részeket leválasztotta Alvarez munkájából, s a hazai jezsuita latin nyelvoktatás igényeinek megfelelően kibővítve, megfelelő példaanyaggal ellátva önálló könyvvé szerkesztette.

Az *Opusculum orthographicum* a szűk értelemben vett ortográfiát kibővítette a prozódia és az írásművészet alapelemeivel. Gyalogi a gyakorlatból ismerte az oktatók és a tanulók igényeit, nehézségeit, s ez segíthette abban, hogy az irodalomelmélet részévé tegye az ortográfiát. A könyv szerkezete logikus, a tudásanyagot rendszerezetten közve-

⁶⁰ Uo., 29, 31, 33.

⁶¹ Uo., 1, 2, 5, [53].

⁶² Emmanuel ALVAREZ, *De institutione grammatica [...]*, Viennae, 1717–1724; Cyprian SOAREZ, *De arte rhetorica [...]*, Viennae, [1722]; használt példány: BEK, Ha 574 (coll. 1–9), a példány tulajdonosi bejegyzése: „Residentiae Vetus-Budensis Ord. SSS: Trinitatis Redemp. Captiv. Inscript. 1746.”

⁶³ BEK, Ha 574 (coll. 1.), 118–122; (coll. 4.), 73–80; (coll. 6.), 4–5.

títi, s a némileg száraz és elvont témát művelődéstörténeti adatokkal teszi érdekesebbé. A kötet nem csupán definíciókat, nyelvi példákat és szabályokat sorol fel, hanem történeti, irodalmi példákkal bővített oktatási anyagot közvetít könnyen elsajátítható formában. Nyomon követi az ortográfiai jelenségek eredetét, alakulását, foglalkozik a latin nyelv történeti váltoásaival, s a latint nem szigeteli el a nemzeti nyelvektől. A helyesírási jelenségeket képszerű magyarázatokkal igyekszik rögzíteni. Az euphonia fogalmát például a következő hasonlattal magyarázza: ahogy a Dunába ömlő folyók elvesztik nevüket, ugyanúgy a más betűkhöz kapcsolódó betűk is elvesztik alakjukat és eredeti hangzásukat, s mindezekben a változásokban rejlik az euphonia.⁶⁴ A nyelvtani jelenségek megvilágítására Gyalogi ugyancsak gyakran él a jobb megértést szolgáló hasonlatokkal. Az ars interpunctionum fontosságát például az időt tagoló toronyórák képével hangsúlyozza: a több tagból álló mondatok szétválasztása hasonló a városi toronyórák működéséhez, melyek órákra, negyedórákra és percekre bontják a napot.⁶⁵

Összegezve megállapítható, hogy Gyalogi János valós gyakorlati igény kielégítésére készítette el munkáját, amely több ponton túlmutat a szorosabb értelemben vett ortográfia és a jezsuita nyelvoktatás keretein. Célja a latin helyesírás olyan funkcionális szemléletű rendszerezése volt, amely hatékonyan segíti a megértést, s változatos retorikai eszközökkel legitimálja a latin nyelvoktatást és a helyes nyelvhasználat elsajátítását. A kiadások folyamatossága bizonyítja, hogy a könyv évtizedeken át eredményesen töltötte be feladatát. Ezért is meglepő, hogy a 19. század elején már a tankönyvírók sem tartották számon. Grigely József például az 1806-ban Budán megjelent, „iskolás klasszicizmusú” latin ortográfiája történeti jegyzetében említést sem tesz Gyalogiról, s sem a mű szerkezetét, sem tartalma nem utal arra, hogy ismerte volna a jezsuita szerző rendszerezését.⁶⁶

III. Gyalogi János (?): *De eloquentia sacra* (1750)

A szerzőség kérdése

Csete István és Gyalogi János jelenleg ismert kézíratos és nyomtatott munkáiban nincs utalás a *De eloquentia sacra* címmel 1750-ben Kolozsváron megjelent prédikációelméleti traktátus szerzőjére. Mint említettem, a munka Csete István Gyalogi János által posztumusz kiadott, latin nyelvű prédikációi első kötetének keretszövegeként látott napvilágot. A traktátus a fólió formátumú könyvben a címlap, a jezsuita provinciális kiadási engedélye, az Erdély gubernátorának szóló ajánlás és Gyalogi Csete-életrajza után kö-

⁶⁴ GYALOGI, i. m. (17. jegyzet), 7. „Sicut enim fluvii celebres posteaquam in Danubium influunt, eique se junxerunt, nomen perdunt: sic literae cum aliis nubunt dictioni, figuram, et sonum nativum amittunt, et generatio unius, est corruptio alterius. In omnibus porro his mutationibus, prae oculis habenda est Euphonia, et iudicium aurium, quod ubique tantum vim habet, ut legis instar videri possit.”

⁶⁵ Uo., 16. „Ars distinguendi periodos, est similis Horologio Civitatis, distinguenti diem naturalem in horas, quadrantes, et minuta.”

⁶⁶ Josephus GRIGELY, *Orthographia linguae Latinae*, Budae, Typ. Regiae Universitatis Hungaricae, 1806; vö. SZÖRÉNYI László, *A latin költészet helyzete Magyarországon a XIX. században*, ItK, 1985, 2–3.

vetkezik. A 28 lap terjedelmű szöveg a 38. lap alján a „Tolle, Lege, Vale.” mondattal fejeződik be, alatta – mintegy a szerző neve helyén – jobboldalt az „R. P.” betűk olvashatók. A két betű nem monogram vagy őrszó, hanem minden bizonnyal a „Reverendus Pater” rövidítése, s utána a szerző nevének kellene következnie.⁶⁷

Egy retorikai traktátus keretszöveggént történő megjelentetése tudomásunk szerint példa nélkül áll a magyarországi jezsuita gyakorlatban. A megoldás azonban mégsem tűnik teljesen megalapozatlannak, különösen ha tekintetbe vesszük az egész kötet tartalmát és felépítését. Ismerünk a 17. századból (Pázmány Péter, Káldi György)⁶⁸ és a 18. század első feléből más nyomtatott prédikációgyűjteményt is, melynek keretszövege elméleti problémákat érint. Ilyen például Baranyi Pál *Imago vitae et mortis: Az életnek és halálnak képe* (1712) című beszédgyűjteménye, melynek olvasói előszava foglalkozik prédikációelméleti kérdésekkel.⁶⁹ Ismeretes az is, hogy a szerzők egy része magukba a prédikációkba építette be elméleti meglátásait.

A traktátus szerzőjének meghatározását több körülmény nehezíti. Egyrészt a Csete-kéziratokkal mintegy huszonöt éven át intenzíven foglalkozó Gyalogi alakja és műve idővel némileg összeolvadt Csete Istvánéval. Ez részben Gyalogi szöveggondozói, átdolgozói, fordítói és kiadói tevékenységével, részben az adatok figyelmetlen kezelésével magyarázható. Így például – az elogium szóhasználatát ismételve – a Csete-életrajzban Gyalogi nevezi Csetét Magyar Cicerónak, később azonban az életrajzok és a lexikoncím-szavak egy részében az epitheton már Gyalogira vonatkozik.⁷⁰ Másfelől Csete és Gyalogi – mint láttuk – egyaránt érzékeny volt az irodalomelméleti kérdésekre. Gyalogi biztosan, Csete nagy valószínűséggel készített elméleti traktátust; a Gyalogi-féle ortográfia több kiadásban is megjelent. Munkásságuk alapján elvileg tehát mindketten készíthették a szóban forgó prédikációelméleti munkát.

Közvetve Gyalogi szerzőségére utal, hogy míg az *Ars bene orandi* említését csupán a Gyalogi által számba vett Csete-hagyaték leírása tartalmazza, ugyanez a műjegyzék sehol sem jelez prédikációelméletet. A Csete-hagyaték első, „In Dominicas per Adventum et in Natali Domini” címmel feltüntetett kéziratok kötetéhez a jegyzékben a következő szűkszavú megjegyzés kapcsolódik: „hoc Tomo Sermones”.⁷¹ Arról tehát a leírásban nincs szó, hogy a kézirathoz elméleti rész is kapcsolódott volna, s az jelent volna meg a *Sacri sermones* első kötetében. Arról sem szabad azonban megfeledkezni, hogy amikor Gyalogi hozzájutott a Csete-kéziratokhoz, a hagyaték már nem volt érintetlen.

Ugyanakkor elgondolkodtató, hogy Gyalogi sehol sem jelölte meg magát a *De eloquentia sacra* szerzőjeként vagy átdolgozójaként, míg az általa magyarra fordított

⁶⁷ CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 11–38.

⁶⁸ GÁBOR Csilla, *Káldi György prédikációi: Források, teológia, retorika*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001, 122–123.

⁶⁹ BARANYI Pál, *Imago vitae et mortis: Az életnek és halálnak képe*, I, Nagyszombat, 1712, *A kegyes olvasóhoz*, x4–xx4.; vö. KNAPP Éva, *Emblematikus eszközök a 17–18. századi magyarországi prédikációirodalomban*, ItK, 2000, 4–8.

⁷⁰ WEISER, i. m. (19. jegyzet), 400–404.; CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 5; SZINNYEI, i. m. (11. jegyzet), IV, 2; *Magyar katolikus lexikon*, IV, Bp., Szent István Társulat, 1998, 263.

⁷¹ CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 9.

Csete-prédikációkat tartalmazó, *Panegyrici Sanctorum Patronorum* című kötetben található *Magyar Korona alá tartozandó Szentek emlékezetes Napjait mutató Tabla, avagy Kalendarium* szerzőségét a kötet egy másik keretszövegében közvetve magára vállalta: „[...] ezt a Magyar Szentek Kalendariumát, mint új kívét és Búza-zengét fel-emelem [...] hogy nálad kedvet talállyak e válogatott gyümöltsel [...]”.⁷² Figyelemre méltó az is, hogy e kalendarium-rész címe éppúgy a magyar korona említésével kezdődik, mint az egész munkáé: *Per inclytam R. H. Coronam [...] De eloquentia sacra*.⁷³ Csete és Gyalogi címadásban is hangsúlyosan megnyilvánuló patriotizmusa azonban nem választható el egymástól. Mint arról később bővebben szólnunk, a Gyalogi-féle keretszövegek, a prédikációk és a *De eloquentia sacra* lényegében azonos motívumokkal fejezi ki a hazához való ragaszkodás gondolatát.

A szerzőség meghatározásában a *De eloquentia sacra*ban hivatkozott munkák áttekintése sem nyújt segítséget. A hivatkozott szerzők között ugyanis egy sincs, akinek a munkáját Csete ne ismerhette volna. A legkésőbbi kortárs szerző a jezsuita Viszocsányi Ferenc, akitől a traktátus kéziratokra hivatkozik. Viszocsányi 1696. szeptember 7-én halt meg Nagyszombatban; kézíratait tehát mindketten forgathatták.⁷⁴

Gyalogi szerzőségét különösen két további körülmény valószínűsíti. Halotti elogiuma szerint a szent ékesszólás felé fordult és sok évi munkával elméleti tevékenységet végzett: „[...] animum ad sacram eloquentiam applicuit, quo eum et naturae praesidia, et ars, et comparata plurium annorum studio multiplex sane doctrina sponte incitabant”.⁷⁵ Az elogium tehát jelzi Gyalogi prédikációelméleti tevékenységét. Másrészt a *De eloquentia sacra* egyik központi kategóriája az elogiumban is említett *sermo popularis*, s ez a fogalom rendkívül alkalmas Gyalogi prédikációinak átfogó jellemzésére.⁷⁶

Tovább erősíti a Gyalogi szerzőségére vonatkozó feltevésünket két időadat egybevetése. A *Sacri sermones* első kötetében Gyalogi a Csete-életrajz befejezése előtt, mintegy a kéziratossá vált életmű jegyzékének bevezetőjeként a következőket írja: „Operae pretium fecero Lectoribus, si tanti viro octo et viginti annorum sacras lucubrationes sub oculos ponam ea serie [...]”. Ez a prédikálással eltöltött huszonnyolc év, amely alatt Gyalogi szerint a Csete-életmű elkészült, megfelel az életút objektív adatainak: Csetét 1691-ben nevezik először concionatornak, s a 28 év minden bizonnyal az 1691-től haláláig eltelt időszakra vonatkozik.⁷⁷ A *De eloquentia sacra* utolsó részének utolsó fejezetében e megjegyzéshez hasonló fordulat olvasható: „[...] nunc posteaquam pro hac Rachele alterum [ti. eloquentia sacra] ac tricesimum annum servio [...]”. Ez az egyházi szónok-

⁷² CSETE–GYALOGI, *Panegyrici*, i. m. (5. jegyzet), A3v.

⁷³ CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 11.

⁷⁴ Uo., 37. „Talis et illa P. Francisci Viszocsányi in M.SS. [...]”; LADISLAUS LUKÁCS, *Catalogi personarum et Officiorum Provinciae Austriae S. I.*, II (1601–1640), Romae, Institutum Historicum S. I., 1982, 780–781.

⁷⁵ *Historia*, i. m. (13. jegyzet), 81.

⁷⁶ Uo., 82. „Accedebat nativi idiomatis non studiose quaesita elegantia, et decor, quae res seniculo summi inter Hungaros oratoris nomen sine invidia conciliavit. Quo factum, ut heterodoxi fama commoti ad eum audiendum prorsus frequentes aliunde excirentes, quos candore suo, tum rationum momentis, et ipsa dicendi contentione sic plerumque perculit, ut numero bene magno ad Ecclesiam reverterent.”

⁷⁷ CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 8; LUKÁCS, i. m. (9. jegyzet), 200.

lattal eltöltött harminc év nagy valószínűséggel Gyalogi Jánosra értendő. Gyalogi ugyanis először 1716–1717-ben kapott prédikatori feladatot Marosvásárhelyen. A *Sacri sermones* első kötetében a kiadásra vonatkozó rendi engedély dátuma „Claudiopoli, 21. Junii, 1748”, azaz a munka már ezen időpont előtt készen volt. A facultas szerint a kéziratot a rend revizorai átolvasták és helyben hagyták („ab ejusdem Societatis Revisoribus lectum, et approbatum”), amihez időre volt szükség. Ennek megfelelően Gyalogi joggal mondhatta, hogy harminc évig szolgált „e másik Ráchelért”.⁷⁸

Végül Gyalogi szerzőségét igazolja az is, hogy a *Panegyrici Sanctorum* egyik, néhány évvel később kelt ajánlólevelében Gyalogi a fent idézett hasonlat felhasználásával jellemzi saját munkáját: „Kitsinységemtől-fogvást mind igyekezem [...] és immár a HETED esztendő négy rendin el-is telik töllem, hogy mint második RAKELERT, ide s tova forogván a szolgálatban [...]”.⁷⁹ Mindez arra utal, hogy Gyalogi részben saját prédikatori tapasztalatai, részben a Csete-kéziratokkal végzett munka összegzéseként készítette el az elméletet.

Gyalogi munkamódszere a prédikációk tükrében

Csete István autográf kézirata nem áll rendelkezésre, s nem tudjuk pontosan, milyen lehetett a Csete-hagyaték tartalma, szerkezete. Kézirat hiányában csupán a hagyatékból Gyalogi János által kiadott három nyomtatott prédikációs kötet tanulmányozható.

Gyalogi a *Sacri sermones I–II* (1750–1751) és a *Panegyrici Sanctorum* (1754) keretszövegeiben körvonalazta Csete hátrahagyott kéziratainak szövegállapotát. Az elhunyt prédikátor szavait idézve életrajzában leírja: ő maga [ti. Csete], akit régen beszélni is hallottam, azt mondta saját írásairól, hogy ahova a számat nem tudom mellékelni, nincs ott minden. Tudniillik – folytatja Gyalogi – mindazt, amit Csete sietősen összehordott a kéziratokban, sok fáradozással nyomtatták ki. A beszédek kézirataiban rendszerint az elmondandó dolgok vázlata vagy a tekintetbe veendő témák megjelölése, továbbá a beszéd szónoki formájának és stílusának meghatározása állt az első helyen. Ezek után következett a kidolgozás, amit Gyalogi – saját elmondása szerint – részben a margón elhelyezett, „Posteriores cogitationes meliores” jelzésű, számos jegyzetből következtetett ki.⁸⁰ A *Panegyrici Sanctorum* Szűz Máriának címzett ajánlólevelében Gyalogi hasonlóan jellemzi a magyarra fordított szövegek korábbi állapotát: „Ezer-felé szakadván, tellyes

⁷⁸ CSETE–GYALOGI, *Sacri, i. m.* (5. jegyzet), I, 1750, 27, rendi engedély: (1); LUKÁCS, *i. m.* (9. jegyzet), 484–485.

⁷⁹ CSETE–GYALOGI, *Panegyrici, i. m.* (5. jegyzet), A2_{r-v}.

⁸⁰ CSETE–GYALOGI, *Sacri, i. m.* (5. jegyzet), I, 1750, 2–3. „Ipse, qui dicentem olim audieram [...] ipsumque de propriis scriptis ingenue confessum esse: *Ubi* (inquit) *os meum apponere non possum, nihil sunt omnia*. Ea quippe quae ipse in chartas conficiebat propere, tot curis pressus: erant prima dicendarum rerum lineamenta, sive res ipsa in se spectetur, seu Oratoriae formae dicendi, stylusque considerentur; utrisque nova succedebat lucubratio (quam de tot marginalibus notis conjicio, juxta illud: *Posteriores cogitationes meliores*) quibus nervosa ingenii vi comprehensis, ipse ex suggesto vim, lucem rebus, et spiritum indebat admirabilem [...]”.

lehetetlen volt embernek ennyit írni, hanem sietve; írásait mint letem a' hol héányos vólt, hová helyheztettem, és most öt Részbe foglalva mint hagyom [...]”.⁸¹

A két egybehangzó idézet szerint a hagyaték nem kész prédikációk sorozatából állt, s Gyalogira hárult a beszédek nyomtatás előtti kidolgozásának feladata. Ebből a szempontból tanulságos nyomon követni a Gyalogi által végzett szövegalakításra utaló megjegyzéseket. A *Sacri sermones* címlapja szerint Gyalogi „[...] ex Posthumis Authoris ejusdem lucubrationibus excussit, apparavit, et [...] edidit”. A szerkesztést, a szöveg elrendezését és a kiadást kifejező igék másutt is megismétlődnek. Így például a kötet provinciálisi engedélyében az „[...] a P. Joanne Gyalogi [...] apparatus” fordulat szerepel. A magyar nyelvű prédikációgyűjtemény címlapján a „[...] kinek hólta után hagyatott Deák Irásit üszögéből ki-veregetvén, sokat pótolván is [...]” kifejezéssel, ugyanítt az approbatióban az „a P. Joanne Gyalogi [...] elaborati, suppleti, idiomatici Hungarico restituti” megjegyzéssel jellemezték Gyalogi szövegkiadói tevékenységét.⁸²

A rendelkezésre álló adatok szerint Gyalogi először öt részre osztotta a 36 kötetbe rendezett s bekötött kéziratokat. A kötetek tartalmát és a bennük lévő prédikációk számát a Csete-életrajz végén található jegyzékben dokumentálta egy már általa kialakított rend szerint. A három nyomtatott kötet tartalma azonban nem követi a kéziratos hagyaték Csete életútjához igazított kronológiáját. A *Sacri sermones* két nyomtatott kötete vasárnapi prédikációkat tartalmaz, alcíme *Opus Dominicale*. Az első kötet a pars hyemalis, a második a pars vernalis, azaz csupán az ádventtől pünkösdig terjedő időszakban mondott beszédek láttak nyomdafestéket. A vasárnapi prédikációk aestivalis és autumnalis része nem jelent meg. A gyulafehérvári Batthyaneum Csete István neve alatt katalogizált, említett kézírata e nyomtatott kötetek folytatását tartalmazza.⁸³

Áttekintve a *Sacri sermones* két nyomtatott kötetében a prédikációk elején közölt időadatokat, megállapítható, hogy az első kötet 39 prédikációja 1689–1707, a második 50 beszéde 1690–1708 között készült. A két kötet tehát közel azonos időszakot ölel fel. A beszédek között négy, sorozattá szerkesztett prédikációegyüttes is található. Az első kötetben összetartozik a vízkereszt utáni ötödik vasárnap első és második beszéde. Erre utal a „Quae secunda pars, sequenti Themate tractatur” megjegyzés az első beszéd címe végén a tartalommutatóban. A második kötetben három sorozat különíthető el: a tizenhárom prédikációból álló *De pretio et cura animae*, a négy beszédből szerveződő *Consultatio* és a hat szónoklatot tartalmazó *De carnis resurrectione* című sorozat. A sorozatot alkotó beszédek idő- és helymegjelöléseiből következtetni lehet az összeállító személyére. Három sorozat beszédeinek színhelye Nagyszombat volt, de míg az első, kéttagú sorozat 1706-ban, a *De pretio et cura animae* 1701-ben, a *De carnis resurrectione* ismét 1706-ban hangzott el. Az azonos hely- és időjelzések alapján ezek a szövegek már a hagyatékban összetartozhattak. A *Consultatio* című sorozatból két szónoklatot 1707-ben Nagyszombatban, egyet 1702-ben Győrben mondtak el, egynél pedig

⁸¹ CSETE–GYALOGI, *Panegyrici*, i. m. (5. jegyzet), A2v.

⁸² CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, címlap, (1); CSETE–GYALOGI, *Panegyrici*, i. m. (5. jegyzet), címlap, B2v.

⁸³ CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet); SZENTIVÁNYI, i. m. (14. jegyzet), 80, nr. I, 150.

a hely és az idő ismeretlen. Ezt a négy prédikációt a Csete-hagyaték különböző helyeiről véve Gyalogi szerkeszthette sorozattá.

A *Panegyrici Sanctorum* a Szűz Máriáról, a magyar szentekről és „az Országhoz tartozandó kivált-képpen-való innepekre” szóló beszédeket tartalmazza magyar nyelven. A kötet összeállításánál Gyalogi itt is az egész hagyatékból válogatott. Az összesen 68 prédikáció keltezett szövegei 1690 és 1708 között hangzottak el. A kötet öt részre tagolódik. A részek aránytalansága, tartalmi heterogeneitása valószínűleg a fordítás eltérő időbeli szakaszaira utal. A magyar nyelvre történt fordítást Gyalogi az anyanyelv, a hit, a nemzet és a szabadság gondolatának összekapcsolásával indokolja: „Ezt már az Ország nyelvén ajánlom-bé, melly nyelv a’ míg virágában volt, Nevednek [ti. Szűz Mária] tiszteletivel fellyül halad-va sok régibb nemzeteket: Non fecit taliter omni nationi”, illetve „Sok erős nemzetek kalán vízbe merültek, nyelvek el-változott, el-veszett köntösök, erkölcsök: minket [...] szegényekké tettél és meg-gazdagítottál (1.Reg. 2.6), Haza nyelve, törvényne, szabadsága, keresztyénsége [...] fenn marad ma [...]”.⁸⁴

A kötet prédikációinak többsége (47 = 69 %) datálatlan. Szembetűnő, hogy két szövegénél Csete halála *utáni* időpont olvasható (Pozsony, 1730 és Nagyszombat, 1732).⁸⁵ Az első prédikáció margóján Gyalogi figyelmeztet: „Sz. Kaláráról e két Praedikáziókat mondotta *nem* az Author” (kiemelés: K. É.). Nagyon valószínű, hogy ezek Gyalogi szövegei, aki 1730–1736 között Nagyszombatban élt. A két beszéd közlése nem volt idegen Gyalogi szövegkiadói elképzeléseitől. A két beszéd és a kötet címlapján olvasható „sokat pótolván-is” kifejezés alapján feltételezhető, hogy a három kötet datálatlan prédikációiból többet is Gyalogi írt.

Gyalogi lehetett a szerzője a húsvét utáni második vasárnap második sermójának a *Sacri sermones* második kötetében.⁸⁶ A beszéd kivételesen nem a vasárnapi textusról, hanem Szent Adalbertől szól. A magyarázat szerint azért, mert erre a vasárnapra esett Szent Adalbert püspöknek és mártírnak, Magyarország patrónusának az ünnepe, illetve az esztergomi érsekség fő ünnepe. A megjegyzés nyomán meghatározható az az év, melyben Szent Adalbert ünnepe (április 23.) a húsvét utáni második vasárnapra esett. Csete és Gyalogi életében három ilyen esztendő volt: 1662, 1719 és 1730. Csete 1662-ben mindössze 14 éves volt, 1719-ben pedig már nem élt, a prédikációt ő nem készíthette. 1719-ben Gyalogi János Kolozsváron oktatott, s kevésbé valószínű, hogy ott ezen a napon beszédet tartott az esztergomi főegyházmegye védőszentjéről. 1730-ban viszont Gyalogi az esztergomi egyházmegyében, Nagyszombatban tartózkodott, s minden valószínűség szerint itt mondta el a beszédet.⁸⁷ A beszéd további érdekessége, hogy átszerkesztve, de lényegében változatlan tartalommal 1754-ben magyarul is kinyomtatták „Magyar-Ország anyala” címmel.⁸⁸ A két szöveg összevetése lehetővé teszi Gyalogi szövegszerkesztői és fordítói módszerének vizsgálatát.

⁸⁴ CSETE–GYALOGI, *Panegyrici*, i. m. (5. jegyzet), A2v, A3r.

⁸⁵ *Uo.*, 396, 403.

⁸⁶ CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), II, 1751, 197–204.

⁸⁷ Vö. LUKÁCS, i. m. (9. jegyzet), 200, 484–485.

⁸⁸ CSETE–GYALOGI, *Panegyrici*, i. m. (5. jegyzet), 92–100.

A két változat arról a hallgatóság elvárásaihoz illeszkedő, funkcionális szemléletről árulkodik, mely a *De eloquentia sacrá*nak is meghatározója. A latin prédikáció textusa („Ego sum Pastor bonus, Joan. 10.”) és bevezető része a hallgatóság soraiban feltételezi az egyház pásztoraiknak és előljárójuknak, a püspököknek a jelenlétét. A magyar szöveg ennél szélesebb közönségre, a püspök mellett az egyházmegye lakosságára utal. A megváltoztatott textus („Ego sum vitis, vos palmites. Joan. 15.5”) és a rövidített kifejtés következtében a magyar prédikáció tartalmilag szűkebb, mint a latin változat, gondolatmenete egyszerűbb s nincsenek benne kitérések.

Mindkét prédikáció dicsőítő beszéd, de míg a magyar egyetlen szálát, Adalbert életútját követi nyomon, a latin változat szerkezete összetettebb, s a szövegek tartalmi hangsúlyai is eltérnek. Így például Mózes és Adalbert részletes összehasonlítása nem került át a latin prédikációból a magyar szövegbe. Itt a mózesi párhuzam rövid, példázat jellegű, s nem vonja el a hallgatóság figyelmét Adalbertről. Az átszerkesztés következtében a latin beszéd több fontos gondolata más funkcióban, más helyen található a magyar változatban. A bevezetőt nem számítva nyolc oldalnyi latin beszéd öt, a kilenc oldalnyi magyar viszont hat részre tagolódik. A latin szöveg számos díszítőelemet, jóval több bibliai és tekintélyi hivatkozást tartalmaz, s a téma kifejtésének módja és részletessége is eltér a magyar szónoklatétól. A magyar nyelvű beszédben a szerző többször magyaráz, gyakori eszköze az ismétlés és a halmozás. Mindezek alapján a magyar változat nem tekinthető egyszerű fordításnak, hanem alaposan átszerkesztett és átdolgozott szövegnek. Jó példa erre a prédikáció negyedik része, amely tartalmilag foglalja össze a latin beszéd bevezetőjét.

A szövegátalakítás leglényegesebb kérdése az, hogy Gyalogi mennyit és hogyan változtatott Csete szövegein. Erre két latin nyelvű prédikációvázlatból következtethetünk. Mindkettő a *Sacri sermones* második kötetében (1751), a húsvétvasárnapi prédikációk között található.⁸⁹ Ezek a „prédikációk” feltűnően kidolgozatlanok, szövegállapotuk pontosan megfelel a kötet keretszövegeiben Gyalogi által leírtaknak. A második beszéd terjedelme összesen 28 sor. A textus után a szerző egyetlen mondatban összegzi a beszéd célját (scopus), majd egy másik ünnepre szóló, más textusú sermóra hivatkozik.⁹⁰ Indoklása szerint a két ünnep megfelel egymásnak („valde conveniens”), ezért a másik szöveg részleteiben itt is elmondható („aptari potest”). A prédikáció fő motívumainak felsorolása után még egyszer megismétli előbbi ajánlását: „Vide concionem dictam, et huic Festo applica, si placet”.

Az ezt követő, alig egy lap terjedelmű harmadik beszéd szintén prédikációvázlat. Itt a textus után egyetlen kérdés jelöli meg a beszéd tárgyát (status questionis). Az előzőnél valamivel hosszabb szöveget a prédikátornak szóló témaötletek sorozata alkotja (pl. „[...] loquendo plus in genere, Orator dicebat, PACEM, ad exemplum Christi, qui *est Pax nostra*, similibus fere modis traditam per invidiam; videlicet [...]”).⁹¹ A prédikációt az innen kiválasztott motívumokból lehetett felépíteni. A logikusan elrendezett, egymást

⁸⁹ CSETE–GYALOGI, *Sacri, i. m.* (5. jegyzet), II, 1751, 166–167.

⁹⁰ *Uo.*, I, 1750, 120–126.

⁹¹ *Uo.*, II, 1751, 166.

feltételező témák nyitottak, az „etc.” jelzéseknek megfelelően szabadon bővíthetők. Mindezek alapján feltételezhető, hogy a Csete-kéziratok jelentős része csupán prédikációvázlat volt, s ezeket Gyalogi dolgozta ki több-kevesebb részletességgel.

Gyalogi alkotó jellegű szövegalkító módszerére közvetve utal a *Panegyrici Sanctorum* beszédeinek összetett funkciórendszere. A címlap és az ajánlás szerint a prédikációk feladata, hogy 1. terjesszék Isten dicsőségét, 2. ösztönözzenek a hagyományok követésére, 3. segítsék a nemzet megmaradását, 4. gyarapítsák az igazságot, 5. növeljék a szentek tiszteletét, 6. serkentsék az ifjúság tanulását és 7. ébresszék Szűz Mária tiszteletét.

A kidolgozott prédikációkban gyakoriak a párhuzamos szöveghelyek, s ezek más kontextusban is ismétlődnek. Példaként egy olyan részletet idézünk, amely egyaránt megtalálható a prédikációelméleti traktátusban és az egyik magyar prédikációban.

De eloquentia sacra (1750): „Perpendet Gedeonicum Vellus in area rore maduisse, et dicet: Bene Vellus, quod a carne separatum est, rore divino perfundi: quia nostra mens quanto remotior a carnis vitio fuerit, tanto sapientiae et gratiarum capacior erit. (Judic. 6.39.) Et plurima hujusmodi.”⁹²

Panegyrici Sanctorum (1754): „Gedeon szerőjében nagy Isteni tsudával a gyapjú égi harmattal meg-ázik, körülötte a föld szárazon maradván: képe a Szüzeségnek, melly, mint a gyapjú, mentől inkább a testől el-válik és el-távozik, a drágalátos harmatot a Kristust annyival alkalmasb vólt méhébe fogadni [...]”⁹³

Gyalogi néhány saját prédikációjának és az átdolgozásoknak az összevetése arra utal, hogy a terjedelem, a szerkesztésmód, a stílus, az idézetanyag összetétele és használata tekintetében nincs lényeges különbség Gyalogi saját prédikációi és az átdolgozások között.⁹⁴ Gyalogi tehát azonos módszer alapján írta saját és dolgozta át Csete beszédeit, s ezek a beszédek egybehangzanak a traktátusban kifejtett elvekkel is.

Mindez egyben megerősíti a feltevést, hogy a *De eloquentia sacra* ma ismert alakjában Gyalogi munkája. Autográf források hiányában nem lehet egyértelműen állást foglalni a szerzőség kérdésében, az azonban bizonyos, hogy a traktátus végső megformálását Gyalogi végezte el.⁹⁵

A *Panegyrici Sanctorum* (1754) prédikációelméleti megjegyzései

A kötet elméleti részleteire elsőként Lukácsy Sándor hívta fel a figyelmet 1995-ben. Ugyanakkor Lukácsy nem gyűjtötte össze az elméleti és a gyakorlati ismeretek között mozgó retorikai megjegyzéseket, nem elemezte funkciójukat, és külön vizsgálat nélkül

⁹² *Uo.*, I, 1750, 21.

⁹³ CSETE–GYALOGI, *Panegyrici*, i. m. (5. jegyzet), 68.

⁹⁴ Lásd például: GYALOGI János, *Az orsolitáknál, templom dedikatioja napján [...] A Szüzeség áldozatáról praedikáltott [...]*, Kassa, 1752.

⁹⁵ Vö. még MIHALOVICS Ede, *A katolikus predikáció története Magyarországon*, II, Pázmány Pétertől napjainkig, Bp., 1901, 160–168, 190.

Csete Istvánnak tulajdonította őket.⁹⁶ Mivel a *De eloquentia sacra* és a prédikációkba épített elméleti utalások között számos közös vonás található, érdemes áttekinteni e szövegrészeket.

Az elszórt elméleti megjegyzések lényegében összegzik a prédikátor véleményét az egyházi szónokról, a szónoklatról és annak hatásáról.⁹⁷ E megjegyzések minden esetben a prédikációk külön jelzett első, narrációs része előtti bevezetőben, az exordiumban vagy exordium a questionében, Illyés István kifejezésével a „bé-járó beszéd”-ben találhatók.⁹⁸ A megjegyzések prédikáción belüli funkciói többfélék. Elsősorban felkeltik és irányítják a figyelmet; az ellentétek, az ismétlések révén fokozó hatásuk is van. Együttal betöltik a prédikátor önreflexióinak szerepét.

Néhány prédikációban toposz-szerűen ismétlődik az egyházi szónok feladatának nagysága és a személyének méltatlansága, tudatlansága vagy tehetségének hiánya közötti ellentét: „Nagy gondot ad, dütsösség Koronájáról szólni, midőn B. Aszszonyról van a kérdés”; „Most látom, melly nagy dolgról leszen a tanítás [...] Félve fogok hozzá [...]”; „Szóllok mondám ha mi keveset-is; a ki nagy dolgokat ha akarnék-is, nem szólhatok”. Ehhez az ellentéthez gyakran kapcsolódik az egyházi és a világi szónok feladatának szembeállítás a világi és az isteni bölcsesség különbségére hivatkozva: „Ha tehát az meg-hervadó koronákról szólni gondot ad az világi Oratoroknak; a dütsösség koronájáról a tanításhoz ki mér fogni?”⁹⁹

A *De eloquentia sacra* bevezetője (Pars I. § 1.) hasonló problémákat tárgyal: megkülönbözteti az egyházi és a világi szónoklatot, s felsorolja az eltéréseket, amelyeket ismerniük kell a szónokoknak. Az eloquentia profana a világi dicsőségért harcol, stílus eszközei választékosak. Az eloquentia sacrának viszont sem tárgya, sem célja miatt nincs szükségére hízélgésre és édesgetésre; egyetlen feladata méltónak bizonyulni az elbeszélt szent dolgokhoz. A méltóság (dignitas) követelménye nehezen teljesíthető, mert az isteni ige tökéletessége meghaladja a prédikátor emberi képességeit. Ez a prédikációkban gyakran hangoztatott ellentét nem arra utal, hogy az egyházi szónok kisebb tehetségű lenne a világinál, hanem épp ellenkezőleg: feladata és szerepe nagyobb a világi szónokénál, ezért jobban kell törekednie célja megvalósítására.

A traktátus (Pars I. § 1.) részletesen foglalkozik a sacra eloquentia meghatározásával. Eszerint a szent ékesszólás az Urért való buzgólkodás; egyetlen célja az isteni dicsőség hirdetése, melynek forrása a Szentírás.¹⁰⁰ E gondolat a Győrben 1703-ban Szent István napján mondott első prédikáció elején a következőképpen olvasható: „A Sz. Írás nem mi tőlünk vészen bősüt, hanem ád; és olyan lélekkel köll olvasni, prédikállani, a mellyel íratatva vagyon”.¹⁰¹

⁹⁶ LUKÁCSY, i. m. (6. jegyzet), 1995, 279, 285.

⁹⁷ Vö. BARTÓK, i. m. (32. jegyzet), 184.

⁹⁸ KNAPP, i. m. (69. jegyzet), 16, 54. j.

⁹⁹ CSETE-GYALOGI, *Panegyrici*, i. m. (5. jegyzet), 73; további példát idéz LUKÁCSY, i. m. (6. jegyzet), 1995, 279.

¹⁰⁰ CSETE-GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 11–12.

¹⁰¹ CSETE-GYALOGI, *Panegyrici*, i. m. (5. jegyzet), 175–176.

Ugyanitt olvashatunk a traktátusban az ékesszólásnak arról a tulajdonságáról, hogy nem annyira szavakkal, mint inkább az előadott dolgok erejével igyekszik érvényesülni („non tamen verborum, quam rerum potentia defenditur”). E nézettel a Szent László-napi harmadik prédikáció elején így találkozunk: „A tudós Orátoroknál-is meg-történik ugyan, hogy a szóllásban eshető fogatkozásokat helyre hozza néha a dolgoknak nagy vólta, melyekről beszéd vagyon”.¹⁰²

A prédikációk előbeszédében gyakran felmerül a kérdés: ki prédikáljon, azaz ki a jó prédikátor. A hűséges szolgáról írt Szent László-napi szónoklat elején rövid és egyszerű a válasz: „Tanátosb halgatni, mint-sem ösztövért dítérettel a Szenteket tisztelni”. Az evangélium egyszerű szavait „kitsiny”-nek vélő és a prédikálás lényegét meg nem értő, túlságosan igyekvő szónokról ugyanez a vélemény ismétlődik másutt is: „Nem-is tsuda: mivel ők [ti. „sok földi Oratorok”] mikor a Kristus alázatos jászolát akarták elefántokkal [...] magasztalni [...] azt ők se Pázmány magyarságával nem tolhatták, sem Tullius vilámló szavaival meszsze nem vihették [...] az ilyen keresők elől el-merültenek az elefántok, mikor a bárányok ki-úsztanak”.¹⁰³

A *De eloquentia sacra* (Pars I. § 3.) hasonlóan foglal állást: akinek nincs tehetsége önálló prédikációs gyakorlat kialakítására, ne törekedjen erre mindenáron, mert könnyen nevetségessé válhat. A szónoki hivatalt mások munkáinak felhasználásával is el lehet látni. Fontosabb ennél – ismétli az elméletíró a már Quintilianus retorikájában megtalálható közismert toposzt –, hogy a prédikátor életmódja és tanítása összhangban legyen egymással. Ennek megfelelően a pap élete néma ékesszólás legyen („sit muta eloquentia”).¹⁰⁴

Többször visszatérő kérdés a beszédekben a prédikátor felkészültsége: „Mert ide készületlen fel-állani, Tanítónak szégyen; el-készülni pedig gond és mesterség [...] a taliga kerekei nehezen mozdúlnak ott, a hol meg-nem gondollyuk, hogy az ajándékok rendiben a földi győzedelmek leg-kisisebbek”, illetve: „A Sz. Lélek világánál adatik nekünk-is a puszták rejtekiből ki-hoznunk, ki-tanúlnunk annyit, hogy bár ne féllünk hogy a beszéd fonala valahun meg-szakadgyon”. A prédikálás terhet a Szent István-napi negyedik prédikáció szerint „az ember vállaihoz méri a Sz. Lélek”. A prédikációelmélet a *De sacri oratoris arte et officio* című részben értekezik e témáról. Alkalmazza a retorikai irodalomban folyamatosan használt helyesen (apte) beszélni fogalmát, melynek alapja a megszerzett tudás és az eruditio.¹⁰⁵

További fontos kérdés, hogyan, milyen formában prédikáljon a szónok. A *Panegyrici Sanctorum* beszédeinek kidolgozója Izaiás prófétát (Iz. 8,1) idézve egyetért a *De eloquentia sacra* (Pars IV. § 9.) szerzőjével, amikor a *stylus hominis* fogalmát állítja a középpontba. A prédikáció szerint: „Azonban vigasztal engem, a mi következik: *Stylo hominis*. Attól hogy a könyv nagy, meg-ne iedgyek, úgy-mond; annyit köll abba jedtzeni,

¹⁰² Uo., 148.

¹⁰³ Uo., 148, 175–176.

¹⁰⁴ CSETE-GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 13–14; LUKÁCSY, i. m. (6. jegyzet), 1995, 277–278.

¹⁰⁵ CSETE-GYALOGI, *Panegyrici*, i. m. (5. jegyzet), 175–176, 323–324, 199; CSETE-GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 15.

a mennyit enged az idő, a mennyit győz az emberi tehetség, a mit az okosság, és várandó lelki haszon diktál, emberi mód szerint; [...] Én tölem a Sz. Lélek mást nem kíván, hanem hogy a miket a könyvbe írhatok, írjam *Stylo hominis*, *Emberi írással*, az az rövideden, és világosan, és minél kegyesb szókkal lehet adgyam-elő”. A rövidség és világosság kívánalma fontos eleme a traktátusnak is. Az elmélet egy további fordulatával élve a *stylo hominis* azt is jelenti, hogy a szónoklat mindig legyen tekintettel a hallgatóság összetételére, állapotára, „*stylo humano*” hangozzon el.¹⁰⁶

A *Panegyrici Sanctorum* Szent Ferenc-napi második prédikációjának bevezető szavai megörökítik a szónoki öntudatot: „Ez itt nekem sajátom, és ha parlag virág-is, az én rétemen termett és nőtt, a mint következik: adgya Isten! A kegyes Olvasónak lelki hasznára!” A részlet összecseng a *De eloquentia sacra* szerzőjének megállapításával, hogy a prédikátornak a megszerzett tudást összhangba kell hoznia a szájával, azaz saját szónoki tehetségével.¹⁰⁷

Szerkezet, tartalom, források

A „szent ékesszólás”, az igehirdetés gyakorlatra irányuló elméletének műfaja: traktátus. Teljes címe szerint a szerző célja bevezetést nyújtani a kezdő szónoknak a prédikálás gyakorlataba. Az élőfejben futó rövid címek – a rektó oldalakon *De eloquentia sacra*, a verzó oldalakon *Praeliminare ad neo-concionatores* – külön is ráirányítják a figyelmet a mű céljára. A retorikaelméleti ismeretek itt egy, a gyakorlatra ügyelő, funkcionális szemléletű, nyitott és kreatív rendszerbe helyeződtek át, mégpedig úgy, hogy az átcsoportosítás finomabb részleteit már maguknak a prédikátoroknak kellett elvégezniük saját ismereteik és napi szükségleteik szerint.

A több évtizedes prédikációs és oktató-nevelő gyakorlatra épülő „bevezetés” Gyalogi János széles és alapos elméleti tudásáról tanúskodik. A „bevezetés” kifejezés használatáért, annak negatívan is értelmezhető jelentéséért a traktátus vége felé a szerző bocsánatot kér. Mint írja, a munkát a már gyakorló prédikátorok is haszonnal forgathatják „*Salutem [...] Patriae*”.¹⁰⁸ A *retorika* kifejezés csaknem teljesen hiányzik a műből, helyette következetesen az *eloquentia sacra* megjelölést találjuk. A *rhetorica ecclesiastica* egyetlen helyen fordul elő a szent ékesszólás szinonimájaként.¹⁰⁹

A prédikációelmélet a szónoki gyakorlat teljes körű figyelembevételének igényével lép fel. Ez az oka annak, hogy a speciális irodalomelméleti diskurzust és főszereplőjét, a szónokot adott ponton belehelyezi a magyar történelem jezsuita szemléletébe, s ezáltal történelmi távlatot ad a tanításnak. Egyik fő újítása, hogy a *docere-delectare-movere*

¹⁰⁶ CSETE–GYALOGI, *Panegyrici*, i. m. (5. jegyzet), 199; CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 34.

¹⁰⁷ CSETE–GYALOGI, *Panegyrici*, i. m. (5. jegyzet), 439; CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 37–38.

¹⁰⁸ CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 37.

¹⁰⁹ *Uo.*, 31.

Ciceróig és Szent Ágostonig visszanyúló hármaskörű célkitűzését Gyalogi a traktátus szerkezeti vázává emeli; az *orator sacer* hivatását a tanításról (*docere*) szóló második rész első fejezetében részletezi. Ez a hivatás – mint írja – nem a szántásra vagy a hadi dolgok elsajátíttatására, hanem Istenre irányul. A jól ismert gondolatmenet szerint Magyarország a papság térítő tevékenysége nyomán lett keresztény ország. Elsősorban prédikációkkal kell terjeszteni a szent dolgok ismeretét, mivel sok az írástudatlan ember, akik a katolikus hit védőbástyaiként hadakoznak, sátrakban laknak, ahol nincs toll és könyv, a gimnáziumok pedig ritkák. Az ország állapotának ezzel a toposzokra épülő összefoglalásával indokolja a legalább száz éve elavult következtetést, hogy nem a haza nyelvére lefordított Biblia terjeszti a hit fényét („[...] non Biblia in patrium idioma conversa fidei lucem affundere potuerit”). Erre az egyház pásztorainak és doktorainak kell elvezetniük a népet, s ennek eszköze a jó prédikáció. A pap szíve a nép könyvtára, levéltára és archívuma („Sacerdotis Christi pectus Bibliotheca est populi, est Tabularium et Archivum”), abban őrzik az isteni törvényeket, s azokat kell megtanítani. A prédikátor fő hivatása tehát az országnak ebben a helyzetében a hit közvetítése.¹¹⁰

Ez a már a címben jelentkező funkcionális szemlélet (miről, kinek, miért készült a traktátus) uralja a *De eloquentia sacra* tartalmát és egész szerkezetét. A 28 fólió lapnyi szöveg négy részre, a részekben belül változó számú paragrafusra tagolódik. Az első rész a *sacra eloquentia* mibenlétével, a második a tanítással, a harmadik a gyönyörködtetéssel foglalkozik, a negyedik a *movere* lehetőségeit és szabályait tekinti át.

Az első rész a mit, ki, hogyan cselekszik vázra épül; az öt paragrafus az *eloquentia sacra* és az *eloquentia civilis* elkülönítése után az *orator sacer* személyét, feladatait részletezi.¹¹¹ A meggyőzés leghatásosabb eszköze Gyalogi szerint az *argutia* („stylus acutus et floridus”), s különösen az elvont teológiai témák kifejtésében ajánlja. Ahogy a prédikációkban a metaforák, a hasonlatok, a parabolák elsődleges szerepe a bizonyítás és a dolgok emlékeztetbeni elmélyítése, úgy a traktátusban is gyakran metaforák segítenek rögzíteni a fogalmakat és a szónok feladatait. Így például a prédikálásra meghívottak méltóságát (*dignitas*) (§ 2.) a Szentírásból merített metaforák hosszú sorozata és ezek magyarázata mutatja be. A rossz prédikátor, akiben nagyobb a törekvés, mint a szeretet lelke („Qui ambitione magis, quam spiritu charitatis”) csupán *zengő érc, pengő cimbalom* (1Kor. 13,1). Ezzel szemben a jó prédikátorok – impozáns metaforahalmozással – Isten dicsőségét hirdető *egek* (coeli, Zsolt. 18,1), az ígét kiírasztó *esőfelhők* (Iz. 11), Krisztus békéjét hirdető *olajágak* (Zsolt. 51,10), Isten házában világító *arany kandelábertek* (Zak. 4,2), Isten szeretetére gyűjtő *kemencék és tüzek* (Zak. 12,6), a *lelkek fegyverei* (Jn. 3,29), akik számtalan lelket jegyeznek el a hittel, továbbá *királyok és földi tanácsadók* (Jób 3,14), mert a lelkek fölötti uralom súlyát viselik és buzdítanak a hitre. A szónok *Isten szája* (Os Dei, Jer. 15,19), a *mennydörgés fia* (Mk. 3,17), a *Szentlélek harsonája* (Jel. 4,1), *kerubi bika* (Ezek. 1,10), a templom *ezüst oszlopa* (Én. 3,[10]), *harcos* (Zak. 9) és *kutya* (Iz. 56,10). Ezt az irodalomelméleti munkában meglehetősen

¹¹⁰ *Uo.*, 15–16. „[...] homines multitudine innumerabiles, literarum ignari, pro fidei Catholicae antemurali excubantes in armis, papilionibus, quibus non calamus, non libri, Gymnasia rara, eaque remota [...]”

¹¹¹ *Uo.*, 11–15.

szokatlan metaforasorozatot összevetettük a korabeli magyar prédikációkból Lukácsy Sándor által összegyűjtött prédikátormetaforákkal.¹¹² Az égő és fénylő szövétnek (vö. arany kandeláber, tüzek) például Káldi Györgytől (1631) ismert, aki Keresztelő Szent Jánosra vonatkoztatja a kifejezést. Ugyanígy máshonnan is ismertek a tűz (láng), a mennydörgés és a trombita (harsona) epithetonok, ám kivétel nélkül eltérő bibliai hivatkozásokkal. Az idézett metaforasorozat mélyebb kapcsolatrendszerét a prédikátorság toposzaival a 17–18. századi prédikációirodalom toposzállományának kutatása világíthatja meg.

A felsorolt metaforákat az elméletíró alkalmasnak találja arra is, hogy kibontsa belőlük a cselekvés mikéntjének (quomodo) összetett problematikáját. A *facere* és a *docere* retorikákból jól ismert,¹¹³ kettős elkötelezettségében bemutatott egyházi személyek közül a prédikatori *ars* és *officium* azokra vonatkozik, akik képesek a tanításra. A többiek többet tesznek kiváló cselekedeteik példájával, semmint ha szónokolnának, mivel „bona vita omnibus linguis loquitur”.

A szónok isteni küldetést (*divina missio*) teljesít a prédikálással. Feladata az ékesszólás, mely nem más, mint „ars inveniendi, disponendi, eloquendi”. A szónoklat fő része a *propositio* (részletezés), melynek számos eszköze van (pl. *persuasio*, *lucratio*, *ornare* stb.). A prédikátor klasszikus retorikákból ugyancsak jól ismert kötelessége (*munus*) az *apte dicere*, melynek fő eszközei a *docere*, a *delectare* és a *movere*. Ezekben rejlik ugyanis a beszéd formája, az ékesszólás ereje és az oktatás lényege.

A második rész kilenc fejezete a tanításról értekezik, mely – mint a jezsuita elméletfróknál általában – fontosabb a gyönyörködtetésnél.¹¹⁴ A beszéd kidolgozásának szakaszaival (*inventio*, *dispositio*, *elocutio*), a szónoklat anyagával (*materia*), a szónoki beszédnemekkel (*genus deliberativum*, *demonstrativum*, *iudiciale*) és azok jellemzőivel Gyalogi viszonylag röviden, a jezsuita teoretikusoknál ismert módon foglalkozik. Szerinte a legfontosabb az, hogy a szónok mindhárom szakaszban tisztában legyen azzal, mi szolgálja a hallgatóság lelki üdvét. A szónoklat anyagát nem szabadon választott, hanem alávetett (*subjecta*) téma adja, ezért a *proposition*nak mindig alkalmazkodnia kell a katolikus tanításhoz és a hallgatóság értelméhez. Az egyházi szónoklat három nemének bemutatásában a funkció, a cél és a meggyőzés eszközei állnak a középpontban. Így például a *genus demonstrativum* funkciója a dicséret (*laudatio*) vagy a feddés (*vituperatio*), célja az erkölcsi jó (pl. az erények és bűnök megismertetése), a meggyőzés legfőbb eszköze pedig a példázatszerű (pl. szentekről szóló) elbeszélés. A 4. paragrafus szól a prédikáció témájáról és az argumentumról. Alapelve, hogy a témát a hallgatóság felfogóképességéhez kell igazítani. Az *argumentatio* fő eszközei az *enthymema*, az *exemplum* és az *inductio*, melyeket jó, ha az orator mint szent fegyverzetet, rejtetten (*abscondita*) és óvatosan (*tecta*) használ. Az érvelés forrásai (*loci*) közül csak a legfontosabbakat sorolja fel, hozzátéve: „sicut Rhetoribus notum est”.

¹¹² LUKÁCSY, i. m. (6. jegyzet), 1995, 276–278.

¹¹³ Vö. LUKÁCSY, i. m. (6. jegyzet), 1995, 277–278.

¹¹⁴ CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 15–22.

Több fejezet középpontjában jellegzetesen gyakorlati elvek állnak, így a kiabálás tiltása, a bizonyítás (*probatio*) legfontosabb elemének meghatározása, a Szentírás kifejtésének hatásos módozata, a prédikátor befolyása a *partitio*ra, a helyes *narratio* (*rerum explicatio*) sajátosságai (*brevitas, claritas*) és az *ornatus* eszközei. Itt is metaforák, képes kifejezések és hasonlatok segítik az elmondottak elmélyítését. A *probatio* kifejtésében például az Isten igéje a Nap – azaz a legfontosabb érv –, melyből a sugaraknak – azaz a többi érvnek – származniuk kell. A Szentírás értelmezését a hegyekben rejtőző arany kibányászásához hasonlítja. A *partitio* tárgyalásában azzal figyelmeztet a mértéktartásra, hogy a szinpadai történetek nem tanítanak és gyönyörködtetnek, ha sűrű függöny van előttük.

A gyönyörködtetésről szóló harmadik részben¹¹⁵ először a gyönyörködtetés céljával, a hallgatóság jóindulatának megnyerésével (*benevolentia auditorum*), majd forrásaival (*delectationum fontes*) ismerkedhetünk meg. A *delectatio*t Gyalogi az orvosok által be-aranyozott és mézzel édesített keserű pirulához hasonlítja, melynek hat forrását nevezi meg: 1. a szent szövegekkel való egyéni, szokatlan bánásmód; 2. az *apte dicendi*; 3. az *eloquentia popularis* (*lingua popularis*); 4. a hasonlatok és ellentétek;¹¹⁶ 5. az *ornatus* (*tropus, figura* és a *pronuntiatio* módja); 6. a hallgatóság és a szónok közötti kapcsolat megteremtése.

E rész középpontjában a beszéd „popularitás”-ának kérdése áll. Ez a szónok sajátos erénye, melyre csak a legnagyobb prédikátorok tudnak szert tenni. Alapkövetelmény, hogy a hallgatók jól értsék a szöveget. A *populariter* való beszéd nem más, mint a mindenkor hallgatóság szellemi felkészültségének az ismeretében történő szónoklás. Eszköze az ún. *lingua populi*, amely nem egy ismeretlen és barbár nyelv, s egyszerre jelent *modust*, stílust és habitust. Fő követelménye, hogy az *exordium* élénk figyelemfelkeltés legyen, mellyel a *proportio* tartson szoros kapcsolatot. A popularitás legfontosabb eszközei (*figura*) a *dialogismus*, a *percontatio*, a *suspensio*, a megfelelő helyre illesztett közmondások (*proverbia*), a gyönyörködtető *tropus*ok s végül a beszéd helyes arányainak megtalálása.

A *sermo popularis* érvelésében ne az újdonságok és különlegességek, hanem a hasznos érvek legyenek meghatározók. Gyalogi itt javasolja a *comparatio* és az *etymologia* használatát, mert – mint írja – az „nec Nobilioribus auribus injucunda”. A továbbiakban a félreértések elkerülése érdekében a *sermo popularis*t szembeállítja a *sermo humilisszal*, s nyomatékosan felhívja a figyelmet arra, hogy „humiliter” bárki képes szólni, de „populariter” csak az igazán ékesen szólók tudnak. A hallgatóság kapcsán két, egyformán fontosnak tartott dologra tér ki: 1. a tömeg a szónok dicsőségére válik; 2. a szónokot ugyanakkor nem a tömeg tetszése dicséri a legjobban, hanem a hallgatóság könnyei, mert a szentbeszéd hatása nem lehet olyan, mint egy színházi látványosságé.

A leghosszabb, negyedik rész a szónoki hatás (*movere*) kérdéseivel foglalkozik.¹¹⁷ A tizennégy paragrafus lényegében a szónoki tulajdonságokat és azok kialakítási lehető-

¹¹⁵ *Uo.*, 22–29.

¹¹⁶ Vö. KNAPP, *i. m.* (69. jegyzet), 4, 6–7.

¹¹⁷ CSETE–GYALOGI, *Sacri, i. m.* (5. jegyzet), I, 1750, 29–38.

ségeit tekinti át. Részletes fejtegetések olvashatók a szónoki karakterről, a megindítás erényéről, a *persuasió*ról, a Szentírás erejéről, az *amplificatió*ról, az *affectus*ról, a *de ratione movendí*ról, az *excitatió*ról, a testi alkalmasságról, a szónoki beszéd három tónusáról (*genus dicendi submissum, temperatum, vehemens et incensum*) és ezek kiterjedt kapcsolatrendszeréről, többek között a fő egyházi szónoki műfajokkal, a prédikáció témájával, továbbá szól az epilógusról és a *pronuntiatió*ról. Gyalogi szerint a *genus dicendi submissum*mal az istenfélő, hívő hallgatóságot lehet tanítani és meggyőzni. A *genus dicendi temperatum* használatát elsősorban az olyan dicsőítő vagy feddő beszédben javasolja, mely keresztény hitigazságokról vagy az irgalmasság cselekedeteiről szól. E témák kifejtéséhez az érzelmekre ható díszítés eszközeinek (pl. *animatio, superlativus, similitudo, translatio, epiphonema, dubitatio, gradatio, amplificatio, digressio*) mértéktartó használatát tanácsolja. Ha a prédikáció témája a bűnök és a kísértések bemutatása, akkor a *genus dicendi incensum*ot kell használni, melynek elsődleges feladata a csodálatkeltés, az elrettentés és a sírásra ösztönzés.

Az *epilogus* nélkülözhetetlen része a prédikációnak, mivel a beszédet nem lehet egyszerűen félbehagyni. A lezárás módja többféle lehet. Ciceróra hivatkozva Gyalogi bemutatja a *commoratió*t, majd Szent Bernát és Viszotsányi Ferenc prédikációiból vett idézetekkel illusztrálja a rövid lezárást. Az utóbbi lehet egyetlen, nyomatékos szentencia vagy felkiáltás is. A *movere* lényege végső soron a jó kapcsolat megteremtése a hallgatósággal. Ez nem csupán egy-egy jól elmondott beszédűtől függ; az igazi szónok képes tanácsot adni látszólag mellékes kérdésekben (pl. a templomok díszítése), együtt él a hallgatóságával (pl. vallásos társulatokat hoz létre), s szavaival képes megérinteni a hívek szívét.

Ez a rész is tartalmaz az adott témán túlmutató toposz-szerű megjegyzéseket, amikor például a szerző elítéli saját évszázadát, mert az – mint írja – inkább a gonoszságra hajlik, semmint a bűn valódi megtagadására. A rész bővelkedik metaforikus megfogalmazásokban, így például a Szentírást hideg kőhöz hasonlítja, melyben tűz rejtőzik, s ez a kő mindaddig hideg marad, amíg a szónok bele nem mélyed. Egy helyen a szerző saját külső megjelenését szembeállítja a reprezentatív külsejű szónokokkal, s megjegyzi: mi, akik ilyen adottságokkal nem bírnak, munkálkodjunk úgy, hogy ezt elfeledtessük a lélek megmutatásával és a beszéd tűzével. A katolikusok előtt prédikáló szónokoknak nem kell túl sokat foglalkoznia saját külső megjelenésével, a határozott fellépés azonban fontos, mivel az ékesszólás nem tűri a habozást. A helyes előadás (*pronuntiatio*) feltétele, hogy a tudást (*ingenium, sapientia*) a teljes személyiség közvetítse, s ez a külsőre is rányomja a bélyegét. Gyalogi részletesen vázolja a gesztusok, a tekintet, az arc, a szemek és a kezek feladatát, s nyomatékosan figyelmeztet arra, hogy a gesztusokra különösen kell ügyelni a női hallgatóság előtt mondott beszédeknel. Végül ajánlja a prédikátoroknak, olvassák Ludovicus Granatensis egyházi szónoklattanát, aki minderről maradandóan értekezett.

Mindebből látható, hogy a traktátus több ponton közel áll Gyalogi korábban ismertett ortográfiájának koncepciójához. A szerző itt sem új elméletet készített, hanem a quintilianusi rendszert átörökítő Soarez-féle tankönyvet egészítette ki az „élő”, „lélegző” prédikáció követelményeivel. Fő célja a gyakorlatban használható tudás elsajátíttatása, a prédikatori öntertelmezés és tudatosság kialakítása. A *docere–delectare–movere* – bár a

jezsuitáknál szokásos sorrendjüktől nem fedezhető fel elmozdulás – a gyakorlatban egymást kiegészítő és feltételező elemek. Az elmélet szerint ugyanis a prédikáció akkor ér célba, ha mindhárom elem egyszerre és egy időben valósul meg. A *Sacri sermones* két kötetének beszédei mintegy ezen elmélet tanszövegeinek, mintabeszédeknek tekinthetők.

A *De eloquentia sacra* tehát a retorikaelméleti diskurzus egy minden tankönyvnél fontosabb pozíciójából, a katolikus egyház szószékéről tárgyalja a prédikálás mesterségét. Ezt lehetővé tette egyrészt a szerző több évtizedes szónoki gyakorlata, oktató-nevelő tapasztalata, másrészt elméleti ismereteinek gazdagsága. Az utóbbiról a traktátusban hivatkozott szerzők és művek tanúskodnak. A hivatkozási módszer sajátossága, hogy Gyalogi az idézett szerzőkre és művekre elsősorban mint példaanyagra, s nem mint forrásokra hivatkozik. E módszer összhangban áll a traktátus céljával. Gyalogi ugyanis nem egyszerűen korábbi tankönyvek tételeit vitatja vagy rendezi át új koncepció szerint, hivatkozásaival nem állításainak helyességét akarja igazolni, hanem a hivatkozott szerzőket és műveket ismertnek véve fejti ki elméletét.

Legtöbbször a Biblia könyveit idézi. A folyamatosan közölt bibliai utalások és citátumok nagy száma összhangban áll az elmélet központi tételével, hogy ti. az ékesszólás fő forrása és eszköze Isten igéje; célja ennek hirdetése és magyarázata. A bibliai hivatkozásokat kiegészítik és elmélyítik a különféle Szentírás-magyarázatok és kompendiumok, így például Szent Ambrus előbeszéde Lukács evangéliumához, továbbá Antonius Balinghem *Scriptura Sacra in locos communes morum et exemplorum novo ordine distributa* (Duaci, 1621) című műve. A gyakorlatra irányuló oktató szándék hangsúlyos jelenlétét tanúsítják a neves keresztény auktorok szónoklataiból származó idézetek, illetve az ezekre történő utalások (pl. Szent Ágoston, Clairvaux-i Szent Bernát, Szent Ciprián, Aranyszájú Szent János, Nagy Szent Gergely, Nazianzi Szent Gergely, Nagy Szent Leó). Gyalogi saját prédikátori gyakorlatán kívül pozitív példaként utal a 17. századi magyar jezsuita, Viszotsányi Ferenc kéziratosszédeire.

A traktátusban hivatkozott szövegek további csoportjait alkotják a szentéletrajzok (pl. Szent Jeromos Remete Szent Pál-életrajza, Borromei Szent Károly kardinális *vitája*), levelek (pl. Szent Jeromos), a történelmi munkák és azok kommentárirodalma (pl. Wilhelm Jordan domonkos szerzetes kommentárjai a római történelemhez), amelyek a hivatkozott morálfilozófiai (pl. Battista Fregoso [Fulgosius]) és teológiai (pl. Szent Ágoston: *Liber de doctrina Christiana*) munkákkal együtt segíthetik a szónoklatok elkészítését. Természetesen nem hiányoznak a jezsuita oktatási rendszerbe humanista közvetítéssel bekerült antik auktorok sem: Démoszthenész, Epiktétosz, Platón, Plutarkhosz, Thuküdidész éppúgy megtalálható, mint Horatius, Titus Livius, Ovidius, Seneca és Vergilius. Az ő nevük mellett csak a legritkább esetben olvasható a konkrét mű megnevezése.

A hivatkozási anyag legérdekesebb rétegét az irodalomelméleti munkák alkotják. Valószínűnek tartjuk, hogy Cypriano Soares *De arte rhetoricájára* alapvető tankönyvként való használata miatt nincs hivatkozás. Gyakran idézett elméletíró Cicero (*De oratore*), Quintilianus (*Institutiones oratoriae*) és Nagy Szent Gergely (*Regula pastoralis*). Lactantius *Divinae institutiones* című, a keresztény tanítást összegző munkáját Gyalogi

ugyancsak elméleti kontextusban, így például az *eloquentia sacra* fogalmának meghatározásakor említi.

Gyalogi legkedveltebb retorikaelméleti forrásai Agostino Valiero (Valerius) veronai püspök *De rhetorica ecclesiastica libri tres*¹¹⁸ és Ludovicus Granatensis (Luís de Granada) dómönkos szerzetes *Ecclesiasticae rhetoricae, sive De ratione concionandi libri sex*¹¹⁹ című munkái voltak. Az utóbbira még a traktátus utolsó bekezdésében is van hivatkozás, amely a mű utolsó, a *pronuntiatio* tanát kifejtő könyvét ajánlja áttanulmányozásra.

A *De eloquentia sacra* kapcsolata

Ludovicus Granatensis és Cypriano Soarez retorikájával

Feltételezésünk szerint Gyalogi saját szónoki gyakorlatán kívül elsősorban két 16. századi műre, Ludovicus Granatensis egyházi szónoklattanának és Cypriano Soarez retorikantankönyvének beható ismeretére támaszkodott a traktátus elkészítésekor. Az ellenreformáció nagyhatású prédikátorának, jezsuiták által is gyakran használt és javasolt elméletfrójiának számító Ludovicus Granatensis magyarországi recepciójára Bitskey István hívta fel a figyelmet. Kimutatta, hogy a Pázmány-prédikációk szerkezeti felépítése megfelel a Ludovicus Granatensis által javasolt eljárásmodnak. Gyalogi – és minden bizonnyal Csete István – prédikációs gyakorlatának egyik eszményképe Pázmány Péter lehetett.¹²⁰ E feltevést erősíti az 1703-ban Győrben Szent István napján elmondott, már idézett prédikáció előbeszéde, amely Pázmány utolérhetetlen magyarságát dicséri.¹²¹

Már Bitskey István felhívta a figyelmet arra, hogy Ludovicus Granatensis nem egyszerűen elméletet készített, hanem hosszú időre meghatározó módon közvetített egy, az egyházi beszéddel kapcsolatos általános szemléletmódot.¹²² Ezt a beszéd funkcionális megközelítését tükröző szemléletet képviseli a *De eloquentia sacra* is. Ludovicus Granatensis művének Andreas Scottus antwerpeni jezsuita által gondozott, 1628-ban Kölnben megjelent kiadását összevetve a *De eloquentia sacrá*val megállapítható, hogy mindkét elmélet a bevezető részben foglalkozik a prédikátor feladataival. A klasszikus retorikák beszédkidolgozási szakaszaiból (*inventio*, *dispositio*, *elocutio*, *memoria*, *pronuntiatio*) mindkét mű hármat hangsúlyoz. De míg Ludovicus Granatensis az *inventi*ót, az *elocuti*ót és a *pronuntiati*ót emeli ki, a traktátus szerzője az *inventio*, a *dispositio* és az *elocutio* hármasát állítja előtérbe, melyhez negyedikként a negyedik rész utolsó szakaszában a *pronuntiatio* társul.

¹¹⁸ Coloniae, 1575.

¹¹⁹ Coloniae, 1578.

¹²⁰ BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világlkép: Pázmány Péter prédikációi*, Bp.: Akadémiai Kiadó, 1979, 38–44.

¹²¹ CSETE–GYALOGI, *Panegyrici*, i. m. (5. jegyzet), 176.

¹²² BITSKEY, i. m. (120. jegyzet), 43–44.

A két elméletben a beszéd kidolgozásának mindegyik fokán fontos szempontnak számít az *apte dicere* kívánalma, mivel ez határozza meg alapvetően a prédikáció hatását. Az egyházi szónoklat részeinek tanát Ludovicus Granatensis a második és a negyedik könyvben fejti ki. Először általában mutatja be a beszéd fő részeit (*expositio, argumentatio, amplificatio*), majd a negyedik könyvben javaslatot tesz a szónoklat hatrészes tagolására (*exordium, narratio, propositio et partitio, confirmatio, confutatio, conclusio seu peroratio*). Részletesen megvizsgálja a klasszikus beszédnemeket és az egyházi szónoklat beszédnemeket módosító hatását. Az összevetés alapján valószínűnek látszik, hogy a *De eloquentia sacra* írója mindezt ismertnek tekintette. A beszéd részeit például Ludovicus Granatensishez hasonlóan különítette el *expositióra* (*exordium*), *narratióra*, *argumentatióra*, *amplificatióra* és *epilogusra*.

Mindkét elmélet kiemelt figyelemmel fordul a *genus demonstrativum* felé, melyet főleg a szentekről mondott ünnepi és dicsőítő beszédek készítéséhez ajánlanak. Mindkettő hangsúlyozza az *amplificatio* jelentőségét: Ludovicus Granatensis külön könyvet (III. liber) szentel a témának, Gyalogi pedig kifejti, hogy az *amplificatio* miért fontos különösen a *genus demonstrativum*ban. Az *amplificatio* mindkét elméletben nem csupán eszközként szolgál az egyes beszédrészek kifejtéséhez, hanem önálló, az *argumentatiótól* különböző beszédrészt alkot.

Az érintkezési pontok mellett azonban több jelentős eltérést is megfigyelhetünk. Ludovicus Granatensis teljes, részletesen kidolgozott egyházi retorikát készített, a *De eloquentia sacra* viszont elsősorban gyakorlati segédlet, sűrített módszertani áttekintés a prédikálás minél hatásosabb megvalósításához. Mint arról már szó esett, az utóbbiban a szerkezet az *apte dicere* hármas követelményrendszere (*docere, delectare, movere*) szerint formálódott. Ludovicus Granatensis viszont a klasszikus mintáknak megfelelően, a szónoklat kidolgozási szakaszai (*inventio, elocutio, pronuntiatio*) szerint rendezte el elméletét. A domonkos szerző nem használja a *sermo popularis* fogalmát; a *sermo vulgaris* mint önálló *modus* említi. E beszédnem leírása azonban sehol sem érintkezik a *sermo popularis* tartalmával, amely adott esetben az összes beszédnemet képes maga alá rendelni.

Ludovicus Granatensis önálló, a történelmi folyamatoktól elválasztott tárgyként kezelte az egyházi beszédet, s művében nem mutatható ki a traktátusban megfigyelhetőkhöz hasonló történeti érdeklődés. Jelentős eltérés az is, hogy míg a domonkos szerző az *elocutió*nak alárendelten, annak egyik sajátosságaként mutatja be a *delectatiót*, a traktátusban a gyönyörködtetés a funkcionális szemlélet meghatározó részét alkotja. Végül mindkét prédikációelmélet kiemelten kezeli a *pronuntiatio* tanát. Ludovicus Granatensis önálló könyvben (VI.) fejti ki a témát, a *De eloquentia sacra*ban viszont csupán a *movere*-rész egyik fejezetét alkotja.

Hasonló szempontok alapján vetettük össze a traktátust Soarez klasszicizáló jellegű, nem speciálisan egyházi célra szánt, általános retorikájával. Az összehasonlításhoz a mű

példányból ismert első magyarországi kiadását használtam (Löcse, 1675).¹²³ A különbségeket keresve szembevetendő, hogy alapvetően más a két mű szerkezete. A *De eloquentia sacra* témái, részei és fejezetei a Soarez-féle retorika legkülönbözőbb pontjain tűnnek fel. A traktátus első részének Soarez első könyvében az első két fejezet felel meg. A *docere*-rész témáit Soarez részben az első kötet 3–6. fejezetében, részben a második kötet 8–9. fejezetében taglalja. A *delectatio*ról Soarez mindhárom kötetben értekezik (1. kötet, 42. fejezet; 2. kötet, 2–7. fejezet; 3. kötet, 3–4. és 22. fejezet). Ugyanígy Soarez művének több könyvében találhatunk rá a negyedik rész témáira is (1. kötet, 33–41. fejezet; 3. kötet, 56–58. fejezet).

Ha eltekintünk attól az óriási tárgyi anyagtól, amit funkcionális és összefoglaló szemlélete miatt a *De eloquentia sacra* nem tárgyal, megállapítható, hogy a traktátus lényegében a jezsuita ars rhetorica alapkönyvének számító Soarez-féle mű speciális szempontok szerint készített keresztmetszete. Szerzője megkerülte az oktatás középszintjén már elcsúszott Soarez-féle fogalomkészlet részletes újratárgyalását, s a hagyományos jezsuita retorikaoktatást kiegészítő, gyakorlati szempontok összefoglalására összpontosított.

A traktátus jelentősége, utóélete

A kora újkorra vonatkozó irodalomelméleti kutatások egyik visszatérő megállapítása, hogy a retorikai kézikönyvek – legalábbis részben – nem a tényleges gyakorlatot írták le, s az elméletek kevésbé voltak tekintettel a gyakorlatra.¹²⁴ Ha a retorikai diskurzust a népszerű kommunikáció elméleteként értelmezzük,¹²⁵ a *De eloquentia sacra* egy gyakorló prédikátor által kidolgozott egyházi szónoklattan, melynek középpontjában a prédikátor által irányított és uralt, népszerű – azaz a legkülönbözőbb társadalmi állapotú, jelentős számú hallgatósághoz szóló – beszéd elkészítésének és előadásának kérdése áll. A szerkezet, a kifejtés módja és a szóhasználat megfelel ugyan a korábbi elméleteknek, de témáját nem elvonatkoztatva, hanem a gyakorlat felől közelíti meg. A 16–18. században közismert, rendszeresen oktatott és klasszikussá vált egyházi retorikákhoz viszonyítva a traktátus több szempontból is rendhagyó elméleti segédletnek tekinthető. A szűkebb értelemben vett egyházi retorika – jobbra tudottnak feltételezett – elméleti megállapításai itt többszörösen beágyazódnak egy olyan, a prédikációs gyakorlat alapos ismeretében kidolgozott elméleti konstrukcióba, amely egyértelműen a szónoki gyakorlatra irányul. Ennek megfelelően a traktátus szokatlanul nagy teret szentel a prédikálási gyakorlat különféle részmozzanatainak. Hangsúlyosan metaforikus nyelvezetével igyekszik elmélyíteni és rögzíteni az elméleti mondanivalót. A metaforák, a hasonlatok szerepét a szerző

¹²³ (Cyprianus SOAREZ), *Praecepta rhetorices [...]*, Leutschoviae, Typ. S. Brever, 1675. A használt példány: BEK, RMK II 253.

¹²⁴ KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas Könyvkiadó, 1998, 31–32.

¹²⁵ *Uo.*, 38–39.

egy helyütt – töle szokatlan módon – személyes megjegyzésben is nyomatékositja.¹²⁶ További lényeges eleme a prédikációnak az elmélet szerint a gazdag, sajátos munkamódszer szerint összegyűjtött idézetanyag. A klasszikus retorikák bizonyítási eszközeit a traktátus az *ornatus* alakzataiként tárgyalja és különösen fontosnak tartja a prédikációk emlékezetben való rögzítéséhez.

Az elmélet ismerete és alkalmazása különösen jól megfigyelhető Csete István Gyalogitól kiadott prédikációiban és Gyalogi néhány nyomtatásban megjelent saját prédikációjában. Ezek a beszédek a bemutatott elmülethez hasonlóan kiérlelték és alaposan átgondoltak. A két prédikátor mára szétválaszthatatlanul összefonódott életművében az elméleti tudás kétféleképpen befolyásolta a prédikálás gyakorlatát. Egyrészt feltételezhető, hogy a jezsuita retorikaoktatásban direkt módon hasznosították az elméletet. Másrészt az elmélet szellemében kidolgozott prédikációk elősegíthették a prédikálás gyakorlatból való elsajátítását. Az utóbbi tanulási folyamat hatékonyságát a traktátus szerzője jól ismerhette kora gyakorlatából. A *De eloquentia sacra* közvetítő csatornaként szolgált a tétéles retorikai diskurzus és a megvalósult gyakorlat között, s egyben tanúsítja az *ars concionandi* gyakorlati tudáson átszűrt, felsőfokú ismeretét.

Az 1750 után megjelent magyarországi retorikákban eddig nem találtunk hivatkozást a traktátusra. A traktátusban leírt elvek szerint kidolgozott, magyar nyelvű nyomtatott prédikációk azonban egyaránt túlélték a latin nyelvű elméletet és a latinul kiadott prédikációkat: Huszár Károly zsámbéki esperesplébános és tanfelügyelő Hevenesi Gábor nagybőjti elmélkedéseinek újrakiadása után,¹²⁷ saját életműve 46. darabjaként 1887-ben öt kötetre bontva, a „mostani helyesírás szerint”, a latin címet elhagyva újra megjelentette a *Panegyrici Sanctorumot*.¹²⁸ A szövegösszevetés tanúsága szerint az 1754-ben megjelent magyar prédikációkból az új kiadásban elhagyták a latin nyelvű hivatkozásokat, a nyelvi átalakítás a régiesnek vélt szavak helyesírási modernizálására korlátozódott. Az új kiadás jelentőségét a Religio 1889-es évfolyamában méltató Kisfaludy Z. Lajos a prédikációkat alkalmatlannak tartotta a felhasználásra saját kora szónoki gyakorlatában. Nyelvezetüket viszont magasra értékelte: „Hasonlíthatnám őket a divatból kiment formájú ékszerhez, mely ugyan most nem viselhető, de azért drágakő marad a gyémántja és arany a foglalata. [...] Nem kell »egerésző szem«, hogy ezen írásban a magyar szólás száz meg száz szép példájára akadjunk”.¹²⁹

Végül felvethető a kérdés, hogy a 18. század közepén mennyire lehettek korszerűek ezek a latinból magyarra fordított és átdolgozott, a bemutatott traktátus szellemében készült prédikációk. A *sermo popularis* és a *lingua populi* fogalmak, Gyalogi János magyar nyelvre vonatkozó megjegyzései, a magyar történelem iránti érdeklődése és Erdély-

¹²⁶ CSETE-GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 27. „Redeamus ad similitudines. Possem ego hic exscribere, quas varia lectione pro Sacrarum Concionum usu meo colligerem, similitudines quadringento multo plures.”

¹²⁷ SZINNYEI, i. m. (11. jegyzet), VI, Bp., 1899, 1457–1460.

¹²⁸ Nagyasszonyról, magyar szentekről [...] egyházi beszédek [...] P. CSETE István munkáiban [...] kibocsátotta [...] P. GYALOGI János [...] átvitotta és kiadta [...] HUSZÁR Károly, Bp., Bagó Márton és Fia, 1887.

¹²⁹ KISFALUDY Z. Lajos, *P. Csete István egyházi beszédei*, Religio, 1889, I. félév, 31. szám, 241–243.

ben eltöltött évei egyrészt jelzik a „haza nyelvé”-nek Pázmányra visszautaló szeretetét és e nyelv prédikációbeli hatásának elmélyült ismeretét. Másfelől a traktátus és az a tény, hogy Gyalogi előbb latinul, majd négy év múlva azonban már magyarul adta ki Csete beszédeit, éles fényt vet a magyarországi latin és magyar nyelvű egyházi írásbeliség viszonyának alakulására, s jól beilleszthető a magyar nyelv 18. század közepi térnyerésének és az egyházi értelmiség „hazai nemesség felé való tájékozódásának” Bíró Ferenc által rögzített folyamatába.¹³⁰

Mindezek alapján a traktátus könnyen elhelyezhető a jezsuita retorikák európai és hazai történetének 18. századi szakaszában. A 16. században és a 17. század első felében készült jezsuita retorikák többsége (Perpinyá, Soarez, Pontanus, Masen) nem tartalmaz a prédikációban vagy az iskoladrámában speciálisan hasznosítható retorikai szabályokat, s az *argutia*-retorika célját nem kapcsolják össze az augustinusi hagyományt követő egyházi szónoklat tanító célkitűzésével. A 17. század második harmadától született művekben, így például Caussin, Drexel és Josset retorikájában, továbbá a Soarez-féle retorika 1689-es átdolgozásában azonban már megfigyelhető az *inventio*, a *dispositio* és az *elocutio* szabályainak összekapcsolása a homiletikai gyakorlattal, s kialakul a jezsuita retorikai kézikönyvek új, kifejezetten egyházi használatra szánt típusa.¹³¹ Ezek az egyházi retorikák, miközben jelentősen korlátozzák a stílusbeli és műfaji sokrétűséget s a katechetikai használatot, a *propagatio fidei* szempontjait helyezik előtérbe, egyben jelzik a jezsuita retorikák funkcióváltozását, a retorikai köznyelv felekezeti differenciálódását, s kirajzolják egy új, a misszionáriusi lelkipásztori szempontokat előtérbe helyező jezsuita eloquentia-ideál körvonalait. E folyamat része Franciscus Lang *Eloquentia sacra et profana* (1692) című, kéziratban maradt színpadi dialógusa, amely az *eloquentia profana*- és a *rhetorica christiana*-koncepció konfliktusában egyértelműen az utóbbi mellett foglal állást.¹³² Gyalogi János összeállítása e folyamatba illeszkedik, annak egyik utolsó, nem az iskola számára készült, eredeti elképzelésre épülő, regionális jelentőségű állomása.

A traktátus megjelenése időben egyaránt megelőzi Gabriel Le Jay *Bibliotheca rhetorum*ának első magyarországi kiadását (1751) és Kaprinai István *Institutió*ját (1758, 1763). Gyalogi célkitűzése más, mint az említett szerzőké. Nem tételes retorikai tankönyvet írt, elméleti tájékozottsága nem összemérhető azokéval, s nem elsősorban a francia klasszicizmus mintáin tájékozódik, mégis több ponton hasonló törekvések vezetnek. Az *Institutió*ban nincs utalás Gyalogi traktátusára, Csete István minden bizonnyal Gyalogi átdolgozásában ismert prédikációit azonban Kaprinai követendő példaként említi Temesvári Pelbárt, Pázmány, Káldi és mások társaságában.¹³³ Azt is láttuk, hogy tulajdonában megvolt Gyalogi ortográfiájának egy példánya.

¹³⁰ BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi Kiadó, 1994, 27.

¹³¹ Barbara BAUER, *Jesuitische »ars rhetorica« im Zeitalter der Glaubenskämpfe*, Frankfurt am Main–Bern–New York, Verlag Peter Lang, 1986, 546–565; TÖSKÉS Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai* (Nádasi János), Bp., Universitas Könyvkiadó, 1997, 232–238.

¹³² BAUER, i. m. (131. jegyzet), 565–585.

¹³³ Kaprinai István és Gyalogi János 1750–1751-ben a kolozsvári jezsuita kollégiumban éltek. Ladislaus LUKÁCS, *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I., IX (1748–1760)*, Romae, Institutum

Mint Bán Imre kimutatta, Le Jay és Kaprinai egyaránt szembefordul a szórakoztató, csillogó, keresett *acutezza*-stílussal, s különböző mértékben ugyan, de mindketten Cicero követését javasolják.¹³⁴ S bár a Cicero-imitáció kérdésével külön nem foglalkozik, a világosság, a rövidség követelményének hangsúlyozásával Gyalogi is elítéli a homályosságot, a barokk allegorizmus kinövéseit, s Le Jay-hoz és Kaprinaihoz hasonlóan az *argutia* mérsékelt alkalmazása, az *argumentatio* eszközeinek indokolt használata mellett foglalt állást. Le Jay-hoz hasonlóan Gyalogi sem követi a szokásos retorikai rendszerezést, s nem tárgyalja módszeresen a beszéd szerkezetét. Részben azonos célkitűzésre vall az is, hogy Kaprinai Le Jay-hoz hasonlóan az *elocutió*nak tulajdonítja a legnagyobb szerepet, Gyalogi pedig a szónoki hatás összetevőire helyezi a hangsúlyt. További fontos vonás, hogy ugyanúgy, mint Kaprinai, közvetve Gyalogi is a népszerű szónoklatra készít fel.

Gyalogi traktátusa jól beilleszthető abba a Bán Imre és Tarnai Andor által rögzített folyamatba, melynek során a magyarországi jezsuiták a 18. század közepén a klasszicizmus szellemében kívánták megújítani a barokk retorikaelméletet és prédikációs modort, s váltás következett be a szónoki stílus történetében.¹³⁵ A jelentős erudícióval kimunkált elmélet határozott egyéni elképzelést tükröz, s ha nem is módosítja alapvetően, de tovább árnyalja a magyarországi retorikai irodalom szerény elméleti tevékenységére, átlagos színvonalára és a magasabb rendű elméleti tudatosság hiányára vonatkozó visszatérő megállapításokat.¹³⁶

Historicum, 1994, 138–139, 205–206; Kaprinai István az *Institutio eloquentiae sacrae* első kötetében (Cassoviae, 1758, 17, 65) két helyen hivatkozik Csete Istvánra. Az első említés szerint Kaprinai ismerte a kolozsvári jezsuita kollégium könyvtárában őrzött Csete-kéziratokat.

¹³⁴ BÁN, i. m. (3. jegyzet), 79–94.

¹³⁵ TARNAI Andor, *A laicizálódó egyházi értelmiség = A magyar irodalom, i. m.* (4. jegyzet), 557; BÁN, i. m. (3. jegyzet), 79; TARNAI Andor, *A consultatio Magyarországon: A politikai nevelés irodalmi formáinak és stílusának történetéhez*, ItK, 1986, 651–652.

¹³⁶ BÁN, i. m. (3. jegyzet), 7, 99.

ARANY JÁNOS SZOKÁSJOGI GONDOLKODÁSA

Az alábbi tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy az 1850-es évek második felében és az 1860-as évek legelején Arany János által írott némely értekező szövegben kimutassak egy társas gondolkodási mintázatot, s rámutassak e mintázat életformabeli és kulturális beágyazottságára. Ha az újhistorizmus híve volnék, azt mondanám, hogy társadalmi energiával szeretném feltölteni Arany ezen irodalomkritikai szövegeit.¹ Az irodalomtörténeti munkák általában sajátos irodalomtörténeti térbe és időbe helyezik az általuk vizsgált műveket: diszciplináris látószögű kanonikus térbe és diakronikus sorba. Eltűntetik mellőlük az őket valaha körbevett írásművek 98%-át, vagy mert más tudományág tárgyának számítanak, vagy mert nem kanonikusak, s nincs is szükség rájuk a kanonikus szövegek értelmének vagy jelentőségének megvilágításához;² s eltűntetik valaha volt idejüket is, történelmi vagy irodalomtörténeti múlttal és jövővel látva el őket. Eltérve ettől a gyakorlattól, e tanulmányban olyan magyarázó kontextusokat illesztetek Arany szövegeihez, amelyekkel más tudományágak szoktak foglalkozni: elsősorban a jogtörténet, a jogtudomány-történet és a nyelvésztörténet. A jogi, jogelméleti, nyelvészeti, verselméleti stb. szövegekben, amelyek így közrefogják Arany kritikai írásait, hasonló gondolkodási mintákat, előfeltevéseket és metaforákat találunk: az irodalomról szóló szövegekben ugyanazok a kulturális minták és gyakorlatok működnek, mint a többiben. Ha meg akarjuk érteni ezeket az együttállásokat, holisztikusabb látószögre van szükségünk, mint az irodalomtörténeté vagy általában az irodalomtudományé.

(Az „eposzelmélet”) Mint ismeretes, Arany János több értekező prózai művében is kifejtette nézeteit az eposz keletkezéséről, s e néhány, bekezdésnyi szövegrész – melyet azóta már oly sok irodalomtörténeti munka idézett – némiképp eltér egymástól. Míg például a *Zandirhám-bírálat*ban nagy jelentőségű az „eposzi hitel” és a „népi tudalom”

¹ E mondat Stephen GREENBLATT *A társadalmi energia áramlása* című tanulmányára utal (*Testes könyv I.*, szerk. KOVÁCS Sándor s.k., KISS Atilla Attila, ODORICS Ferenc, Szeged, 1996, 355–372). Bár azt hiszem, nálunk az újhistorizmus programja nem jelent akkora újdonságot, mint amelyet angolszász tudományos közegben jelentett, s e program némely vonásával egyáltalán nem rokonszenvezem (például a történész politikai elkötelezettségének érvényesítése vizsgálódásaiban), azon törekvéseivel azonban teljesen egyetértek, amelyekkel megkérdőjelezi az „irodalmi” és a másféle szövegek, kulturális gyakorlatok közti határokat, s „az autonóm irodalomtörténet diakronikus szövegét a kulturális rendszer szinkronikus szövegével” kívánja helyettesíteni (még ha a „rendszer” kifejezést nem is használnám). Az utóbbi idézet lelőhelye: Louis A. MONTROSE, *A reneszánsz mint hivatás: A kultúra poétikája és politikája*, Helikon, 1998, 113.

² Egy korábbi tanulmányomban részletesebben írtam arról – James Clifford egy cikkéből kiindulva –, hogy az irodalomtörténet esztétikai szemlélete hogyan utalja a „raktárba” a kanonikus műveket körbeölelő egykori szövegthalmazt: *Antropológia és irodalomtörténet-írás*, Budapesti Könyvszemle, 1999, 44–45.

fogalma, addig a közel azonos időben készült *Zrínyi és Tasso* „Első és legnagyobb inventor a nép...” kezdetű szakaszában (AJÖM, X, 334) e fogalmak nem fordulnak elő. Abból, hogy először e két fogalmat Arany saját epikusi gyakorlatának értelmezésekor használta (együtt elsőként a Gyulai Pálnak írott 1855-ös önéletrajzi levélben: „én az eposzt mondára, a nép tudalmában is élő mondára szeretem alapítani, a légből kapott eposzok iránt ellenszenvvel viseltetem, hiányozván azokból az, amit én eposzi hitelnek nevezek”),³ s az epikai költészet keletkezéséről szóló leginkább általános passzusokban, például az 1861-es *Eredeti népmesék* első két szakaszában (amely a szerző idevágó nézeteinek legklasszikusabb kifejtése) nem találjuk őket, arra következtethetünk, hogy inkább a saját vagy a kortárs eposzalkotás lehetőségeiről írva használta őket, a hajdani eposzkeletkezésről írva nem.

Különös módon a kortárs nyilvánosság nem Arany, hanem Gyulai értekezéséből ismerhette meg azokat a nézeteket, amelyeket ma Aranynak tulajdonítunk. Gyulai 1855-ös *Szépirodalmi szemléje* II. részében – mely egyébként a magyar kritikátörténet egyik legjelentősebb írása – hosszan, jelöletlenül idézte Arany eposszal kapcsolatos elveit,⁴ melyeket a költő 1854. január 21-i hozzá írott levelében fejtegetett. Közvetve Gyulai 1854. szeptember 6-i Aranyhoz írott levelének alábbi részlete is megerősítheti, hogy a *Szépirodalmi szemle* eposzról szóló részét egy közös vállalkozás darabjának, egyéni változatának kell tekintenünk. E sorok írásakor Gyulai már leszereződött a *Szemle* publikálására, s a leendő III. részt tervezgette: „Hallottam, hogy Te is szándékoztál róla [ti. Tompa Mihály költeményeiről] írni. Ha irtál küld hozzám, Szilágyi kiadja, s megfizeti és neved sem lesz szükséges kitenned. Ha nem akarsz írni, ird meg nekem legalább eszméidet róla, bizonyosan jobbak lesznek, mint az enyéim s használhatnám.”⁵ Bár Quentin Skinnernek igaza volt, amikor gúnyosan megróttta a történészeket, akik olyan elméleteket fedeznek fel az általuk tanulmányozott szerzők műveiben, melyeket azok sosem fejtettek ki elméletként,⁶ ez esetben a fentebb említett Arany-passzusok hatástörténete mégis lehetővé tesz valami ilyesmit: Szász Károly *A világirodalom nagy époszai* című kétkötetes monográfiájának bevezetésében elméletszerűen is összefoglalta az Arany-szövegekből ismert, eposzra vonatkozó nézeteket.⁷

A *Zandirhám*-bírálat nemcsak kétféle eposzt állít egymással szembe (AJÖM, XI, 10–12) – a Vörösmarty kiseposzaival példázott „légből kapott”-at, az egyéni fantázia által

³ ARANY János, *Önéletrajzi levél Gyulai Pálhoz* = A. J. *Válogatott prózai művei*, Bp., 1968, 998.

⁴ GYULAI Pál, *Szépirodalmi szemle* = GY. P., *Kritikai dolgozatok 1854–1861*, Bp., 1908, különösen: 88–105. Az említett Arany-levelet jelöletlenül a 90. oldalon idézi. Vö. ARANY János *Leveleskönyve*, vál., szerk. SÁFRÁN Györgyi, Bp., 1982, 221.

⁵ GYULAI Pál *Levelezése 1843-tól 1867-ig*, kiad. SOMOGYI Sándor, Bp., 1961, 195.

⁶ Quentin SKINNER, *Jelentés és megértés az eszmetörténetben* = *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*, szerk. HORKAY HÖRCHER Ferenc, Pécs, 1997, 11 skk.

⁷ SZÁSZ Károly, *A világirodalom nagy époszai*, Bp., é. n., I, 1–14. Szász könyve 1881–82-ben jelent meg. A szerző az 1860-as évek eleje óta foglalkozott e témával, s mint 1862-es *Két éposz* című tanulmányának első fejezetei mutatják, ekkori nézetei még jelentősen eltértek az 1881-es bevezetésben kifejtettektől: *Két éposz: Aesthetikai és irodalomtörténeti tanulmány*, Budapesti Szemle, XVI. kötet, LIII. füzet (1862), 233–240 (a továbbiakban: SZÁSZ 1862).

létrehozottat, illetve a „népi tudalomból” építkezőt – hanem egyben kétféle befogadási módot is: míg az előbbit csak kevesek, a műveltek képesek élvezni, s nem képes a nép „vérévé válni”, addig az utóbbi képes erre. Míg az előbbit az írásbeliség világán belüli megalkotás és befogadás jellemzi („Könyvből írták, könyvbe”, a *Régi dán balladák* című Arany-bírálat egy idevágó mondatát idézve; AJÖM, XI, 22), s nem érintkezik a szóbeliséggel, addig az utóbbi a szóbeliség világából emelkedik ki – hajdan, például az *Iliász* paradigmikusnak tekintett esetében, szóbeli alkotásként, ma írásbeliként – és vissza is tér oda. Nem egyszerűen az egyéni teremtményével szembeni általános székszezs magyarázza Arany nézetét, nem is csupán halott írás és élő beszélés herderianus szembeállítás,⁸ hanem műfajelméleti megfontolások is: az eposz olyan műfaj, amelyben nemigen van tere az egyéni leleménynek, annál több a közös hagyománynak; a *Zrínyi és Tasso* egy állítása szerint az eposz a műfaji rend egyik szélső esete.⁹ Akár azt is állíthatnám, hogy mai fogalmaink szerint Arany – és Gyulai – az eposzt nem is irodalmi alkotásnak tekintette, inkább olyasminak, mint Eric Havelock a homéroszi költeményeket: „törzsi enciklopédiáknak”,¹⁰ melyeknek nem irodalmi értelemben kell hatniuk, például nem egyéni befogadóra és nem olvasás során, hanem a szóbeliség közösségi világában.

Az eposz műfaji rendszerbeli helyét nagy mértékben befolyásolta, hogy népköltészeti műfajnak számított. Arany értelmezői közösségéből Gyulai Pál 1862-es *Két ó-székelly ballada* című előadása foglalkozott a legrészletesebben e műfaji osztályozási elvvel. Eszerint a költészet (mai fogalmunkkal: szépirodalom) műfajai alapvetően eltérnek egymástól aszerint, hogy előfordulnak-e a népköltészetben vagy sem. Azon műfajok esetében (ilyen például az eposz, a ballada, a mese, a dal), amelyek előfordulnak, a műfaj követendő mintadarabjai népköltészeti s nem műköltészeti alkotások, ugyanis a népköltészet ugyanazon nemből tökéletesebb alkotásokra képes, mint az egyes költők.¹¹ Ugyan-

⁸ NEUMER Katalin, *Gondolkodás, beszéd, írás*, Bp., 1998, 33–35.

⁹ „...valamely költő előtt annál szűkebb tere nyílik e részben az invenciónnak, minél kevésbbé ölelheti föl az esetlegest, a mindennapit, minél inkább tisztán emberi alapra útasítja őt a költeményfaj, melyben dolgozik.” (AJÖM, X, 333.) Az eposz éppen ilyen költeményfaj.

¹⁰ Eric A. HAVELOCK, *A görög igazságosság-fogalom: homéroszi árnyékvonalaitól a platóni főszerepéig = Szóbeliség és írásbeliség: A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*, szerk. NYÍRI Kristóf, SZÉCSI Gábor, Bp., 1999, 58. „A Homérosznak tulajdonított tanítások nem irodalmiak vagy esztétikaiak, hanem társadalmi és gyakorlati hasznúak. Tartalmuk elsősorban technológiai: gyakorlati útmutatások a hadviselés..., továbbá az állampolgári szokások, az erkölcsök és a vallás területére.” (Uo., 62.)

¹¹ GYULAI Pál, *Két ó-székelly ballada* = GYULAI Pál *Kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye, 1850–1904*, Bp., 1927, 103–108. – S. Varga Pál az utóbbi években több tanulmányban is részletesen és invenciózusan foglalkozott a „népi tudalom” fogalom értelmezhetőségével. Arany értekező prózájának legutóbbi, debreceni kiadásához írott kiváló utószavában van másfél oldalnyi rész, amelyet vitatnék. S. Varga itt azt vélelmezi, hogy Arany problematikusnak találta a korabeli magyar drámát és prózai regényt, mert e műfajok nem álltak kapcsolatban a néphagyománnyal. Úgy gondolom, S. Varga nem vette kellően figyelembe, hogy Arany és értelmezői közössége számára a műfaji rendszer a népköltészet–műköltészet kettősség mentén újrendeződdott, s az általa tárgyalt műfajokra nem vonatkoztatták közvetlenül a népiesség normáit. Ez a magyarázata Arany azon mondatának, amit S. Varga is idéz: „Regény, novella, népiessége igen mondva csinált dolog.” S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet programja* = ARANY János, *Tanulmányok és kritikák*, vál., szerk., utószó S. VARGA Pál, Debrecen, 1998, 507–516. A vitatott gondolatmenet az 514–515. oldalon olvasható.

így látta Arany is: *A magyar népdal az irodalomban* című 1861-es, befejezetlenül maradt tanulmányában írta, hogy a népköltészet legjobb teljesítményeit a műköltés még sehol sem haladta túl, s példának eposzokat hozott (AJÖM, XI, 386). A népköltészet alkotás-módja következtében hoz létre remekebb műveket, mint a műköltés: Arany többször leírta, miként görgetik tökéletesen simára, kerekre, mint víz a követ,¹² a népköltészet alkotásait a szájról szájra adók nemzedékei sok-sok évszázad alatt. A szóbeliség világa tökéletesebb alkotás létrehozására képes, mint az írásbeliség – erről a legegységelműbb sorok az *Eredeti népmesék* elején olvashatók. E nézet magyarázatot adhat részben arra is, miért tekintette Arany az epikai költészetet magasabb rendűnek, mint a lírait. A hajdanival (mondjuk Homérosszal) ellentétben a kései eposzalkotó már írásbeli alkotást hoz létre, ám műve mégis közösségi jellegű: a szóbeliség közösségi világából gyűjti össze azokat a hagyományokat, amelyekből eposzát összeállítja. A *Zandirhám*-bírálat szerint már Vergilius is ilyen gyűjtő-eposzíró volt, az *Eredeti népmesék* fejtegetése a jó mesegyűjtőről pedig analogikusan a gyűjtő-eposzíróra is érvényesnek tűnik.

A szóbeliség világába visszatérő eposzt a befogadás során a közösség ellenőrzi, alakítja, s főként dönt továbbadása vagy elfelejtése között. E gondolatmenet nemcsak az *Eredeti népmesék* második szakaszában lelhető fel, bár ott a legkifejtettebb: az ellenőrző-továbbadó közösségi befogadásról az *Iliász* kapcsán szó esik a *Zandirhám*-bírálatban is, a *Régi dán balladák* végén (AJÖM, XI, 24), a *Szépirodalmi szemlében* és Szász említett bevezetésében is, s nemcsak a hajdani eposzra érvényes, hanem a kortárs próbálkozásokra is: a „vérré válás” normáját nemcsak az *Iliász*ra, hanem Vörösmarty „légből kapott” kiseposzaira is alkalmazza a szerző a *Zandirhám*-bírálatban. A „népi tudalom” fogalmának értelme tehát Arany (és Gyulai) eposzról kialakított elképzelésében előíró jellegű és hatásközpontú, mint a retorikai jellegű gondolkodás fogalmai általában: azért kell a „népi tudalomra” építeni az írott eposzt, hogy képes legyen visszatérni a szóbeliségbe, hogy a „népi tudalom” visszafogadja az ellenőrző-döntő közösségi befogadás során. Természetesen tovább lehetne részletezni és finomítani az itt adott értelmezést,¹³ engem azonban egyelőre csak az utóbbi elem érdekel, a közösségi befogadás ellenőrző jellege, pontosabban az a kérdés: hogyan kerül a *consuetudo derogat legi* jogi elve az irodalomkritikába?

(A szokásjog) A törvényrontó szokás elve a római jogból származik, bármely római jogi tankönyv első oldalain megtalálhatjuk a hivatkozást, hogy Salvius Iulianusnál és Ulpianusnál olvashatók róla a kanonikus passzusok (Digesta 1.3.32.1, illetve D. 11.1.1.1); innen került Werbőczy István szokásjog-összefoglalásába, a *Hármaskönyv*be, s onnan a későbbi századok hazai jogtudományi vitáiba, melyekben kérdésessé tették vagy megerősítették a hazai szokásjog derogatórius erejét.¹⁴ Mint Beck Salamon írta egy

¹² Arról, hogy a népköltéssel kapcsolatosan emlegetett „kerekdedség” valójában egy klasszicista norma érvényesítése, lásd KOROMPAY H. János, *A „jellemzetes” irodalom jegyében: Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*, Bp., 1998, 228; vö. uo., 203.

¹³ RITOÓK Zsigmond a Homérosz-kép változásairól szóló tanulmányában kiválóan összefoglalta Arany eposzfelfogását és egyben Homérosz-értelmezését is: *„Könyv, amelybe ezrek álma tévedt...”*, It, 1989, 444–446 (a továbbiakban: RITOÓK 1989).

¹⁴ KÉRÉSZY Zoltán, *A jogszokás derogatórius erejének kérdése a magyar jogi irodalomban*, Szeged, 1935.

cikkében, „szokásjog akkor is van, ha a törvény egyenesen eltiltja”.¹⁵ Jogszokások – egy-egy közösség hosszabb időn át ismétlődő, általában reflektálatlan, magukban kifejtetlen jogszabályokat hordozó cselekvéssorai – mindig körbeveszik és befolyásolják az írott törvények érvényesülését. Szokásjoginak nem egyszerűen azt a jogi világot nevezem, amelyben a szokás elismert jogforrásnak számít,¹⁶ hanem amelyben a legerősebb, esetleg egyedüli jogforrásnak tekintik. Grosschmid Béni *Magánjogi előadások* című nagy könyve, a témáról szóló magyar nyelvű irodalom klasszikus műve szerint mai jogfelfogásunk felől alig lehet megérteni a *Hármaskönyvet*, azt a régi jogi világot, amit összefoglalt, s amelyet azután évszázadokon át áthatott. A mai felfogás szerint ugyanis a törvényhozó írott törvénye kijelentésének pillanatától jognak számít, míg a *Hármaskönyv* szerint a törvény csak akkor válik joggá, ha általmegy a valóságba, ha szokásjoggá válik.¹⁷

A közösség általi befogadásán, a közösség gyakorlataiban megmutatkozó elfogadásán múlik tehát, hogy joggá válik-e az írott törvény. E befogadás gyakran észrevétlenül módosítja, kiigazítja a törvényt – ezért is hasonlítja Grosschmid a törvényrontó szokást a csizmasarok kopásához.¹⁸ Beck említett cikke szerint a szokásjog derogatórius ereje a mai jogfelfogás jogi környezetében is működik: egyik példája az 1921. tv. által bevezetett botbüntetés, amelyet a bíróságok egyszer sem szabtak ki.¹⁹ Ez esetben a törvényhozó jogszabálya nem vált joggá az életben, elsorvadt a bírósági gyakorlat következtében. A szokásjogi gondolkodás által meghatározott világban még inkább így van ez. Az én alábbi fejtegetéseim szempontjából mindegy, elfogadjuk-e Grosschmid *Hármaskönyv*-értelmezését vagy sem, ami fontos, hogy e tanulmányban szokásjogi gondolkodás – „ezen a miénktől oly sajátosan elütő eszmekör”²⁰ – alatt olyan jogfelfogást értek, melynek a szokásjog áll a „tengelyében”, s mely a szokás általi befogadást tekinti az írott törvény joggá válása, „hatályosulása” feltételének. Úgy látom, ez ugyanaz a gondolkodási mintázat, mint amely Aranyak az eposzbefogadásról szóló passzusaiiban működik.

(*A habitus*) Mivel „még egy valódi párhuzamosságnak sem örülünk, ha nem tudjuk elképzelni, hogyan jött létre”,²¹ a továbbiakban kétféle magyarázatot szeretnék adni arra, miként kerülhetett e gondolkodási mintázat Arany irodalomkritikai szövegeibe. Az első magyarázat a habitus fogalmára épül. Bár e fogalom mai társadalomtudományi haszná-

¹⁵ BECK Salamon, *Peschka Vilmos: Jogforrás és jogalkotás*, Állam- és Jogtudomány, 1966, 484 (a továbbiakban: BECK 1966). E roppant érdekes cikk a szokásjogról írva grosschmidianus álláspontot védelmezett a szocialista jogtudomány kellős közepén. Sok évvel későbbi válaszában így értelmezte a recenzeált szerző is: PESCHKA Vilmos, *A többértelmű szokásjog = Emlékkönyv Beck Salamon születésének 100. évfordulójára*, szerk. NÉMETH János, VÉKÁS Lajos, Bp., 1985, 135. Mint anekdotikus önéletrajzi feljegyzéseiből tudhatjuk, Becket már fél évszázaddal korábban, ügyvédi vizsgáján azzal fogadta egyik bírálója: „hát te vagy az a híres Grosschmidianus”. DR. BECK Salamon, *Öreg jogász tövistermése*, Bp., 1969, 35.

¹⁶ Bár GROSSCHMID Béni meghatározásának ez felelne meg: *Magánjogi előadások: Jogszabálytan*, Bp., 1905, 224. A szokásjogról írva elsősorban e könyvre támaszkodom.

¹⁷ *Uo.*, 739–740.

¹⁸ *Uo.*, 427.

¹⁹ BECK 1966, 481.

²⁰ GROSSCHMID, *i. m.*, 406.

²¹ Erwin Panofsky mondását idézi: WESSELY Anna, *A tudásszociológia mint interpretáció-elmélet*, Janus, 1/3 (1986. ősz), 34.

lata Pierre Bourdieu hatásának köszönhető, Erwin Panofskytól ered, aki a gótikus építészeti megoldásainak magyarázatát egy habitusban – cselekedeteket szabályozó gondolkodási szokások egy rendszerében – vélte megpillantani, melyet a skolasztikus szellemű oktatás vésett bele mindazok észjárásába, akik résztvevői voltak valamilyen szerepben e kulturális vállalkozásnak.²² A habitus – immár Bourdieu-nél – észlelési, gondolkodási, ítéletalkotási, értékelési sémák társadalmilag felépült és némileg mindig átépülő rendszere, amely öntudatlanul és alkalmazkodva az újabb és újabb társadalmi helyzetekhez, vezérli az egyén cselekvéseit és stratégiáit.²³ Jellegzetesen strukturalista fogalom, s bár egyes értelmezői rugalmasnak mondják, mások arra utalnak, mennyire gépszerűnek tettelezi az embert. Jellemző, hogy amikor Bourdieu-nek egy interjújában röviden választ kellett adnia a kérdésre, mik is azok a habitusok, így válaszolt: „Ezek programfajták, informatikai értelemben...”²⁴ – még hozzá olyan programfajták, amelyeket a társadalom formált meg.

Bourdieu rendszerében a mező fogalmával összefüggésben tárul fel igazán a habitus-fogalom jelentősége. Minden író az irodalmi mező objektíven létező lehetőségeinek terét (témákat, formai megoldásokat, szerzői identitásokat, múltkonstrukciókat stb.) figyelembe véve, azokhoz képest építi fel alkotói elképzeléseit, ám hogy mely lehetőségeket hogyan észleli, az „a habitusába rögződött észlelési és értékelési kategóriák” függvénye.²⁵ Bourdieu fogalma arra is alkalmas, hogy a művészeti alkotások készítése vagy megítélése során követett egyéni stratégiákat ugyanazon értelmezői keretben magyarázzuk, mint ugyanezen egyén (és más kortársai) élete más területein követett stratégiáit vagy gyakorlatait. A habitus fogalmának irodalomtörténeti használata újra értelmet kölcsönözhet az olyasfajta adatgyűjtéseknek, melyeket ma már csak kultikus eredetűeknek tudunk látni. Első magyarázatom szerint tehát szokásjogi habitusának öntudatlan működése állította elő Arany irodalomkritikai szövegeiben a fent leírt gondolkodási mintázatot. A habitus fogalmát használva társas és a mindennapi gyakorlatokra is támaszkodó alapozással láthatjuk el a kritikátörténeti fogalmakat – Dávidházi Péter is hasonlóképpen járt el, bár elméletileg inkább a mentalitástörténet-írásra emlékeztető módon, amikor Arany-könyvében az „eposzi hitel” fogalmát kapcsolatba hozta a szerző református mivoltával.²⁶

(*A jogi világ*) Azt főlöleges volna bizonygatni, hogy Arany olyan világban élt, melyet áthatott a szokásjogi gondolkodás,²⁷ az ő esetében azonban, egyrészt családtörténeti okokból, melyekre mindjárt kitérek, másrészt foglalkozása miatt, különösen így volt. 1840 és 1848 között mint Szalonta másodjegyzője jogszolgáltatóként dolgozott, a má-

²² A habitus fogalmáról Panofskynál és Bourdieu-nél: WESSELY, i. m., 33–35.

²³ Pierre BOURDIEU, *A gyakorlati észjárás: A társadalmi cselekvés elméletéről*, Bp., 2002, 18–19; vö. Sven REICHARDT, *Bourdieu történeteseknek? Kultúrszociológiai kínálat a társadalomtörténet számára*, Korall, 2001, 233–246.

²⁴ Idézi KEMÉNY István, *Pierre Bourdieu*, Educatio, 1995, 756.

²⁵ BOURDIEU, i. m., 59.

²⁶ DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk: Arany János kritikus öröksége*, Bp., 1992, 183.

²⁷ Vö. PÉTER László, *Ország és király a hatvanhetes kiegyezésben* = P. L., *Az Elbától keletre*, Bp., 1998, 225. Évekkel ezelőtt e tanulmány hívta fel a figyelmet a szokásjogi gondolkodás fontosságára a 19. század tanulmányozásában.

sodjegyzői feladatok ugyanis főként bírói teendőkből álltak.²⁸ A bíraskodás többnyire „sommás eljárást” jelentett, mint a városi és úriszéki bíraskodásban általában, azaz szóbeli eljárást, amelyről végül írásbeli feljegyzés készült. Mint a jogtörténeti szakirodalomból tudható, a „sommás eljárás” maga is szokásjogi jelenség volt.²⁹ Móczár József idézi Szalonta történetéről írva a *Nagyszalonta Városának jogai rövid vázlatban* című munkát; ha jól értem a hivatkozását,³⁰ akkor ez az írásmű Aranytól származik, noha nincs nyoma a kritikai kiadás *Hivatali iratok* című kötetében (úgy vettem észre, a jegyzetanyagban sem). Ha felhasználhattam volna e szöveget, valószínűleg sokkal többet tudnék arról a jogi környezetről és szemléletmódról, amelyben Arany évekig élt. Néhány eset összefoglalása azonban lehetővé teszi így is, hogy e jogi világ szokásjogi jellegét megértsük.

Az első eset a család nemességének kérdése: mint ismeretes, volt ugyan nemesi oklevelük, ám azt az udvari kamara nem ismerte el. Ennek ellenére Szalontán nemesnek tekintették a családot, az is annak tekintette magát, meghatározva társadalmi respektusukat és kötelességeiket (például hozzájárultak a hajdonikális per költségeihez). A helyi szokás tehát ez esetben erősebbnek bizonyult a felsőbb törvényes hatóság döntésénél. Arany irodalomkritikai fogalmait játékosan felhasználva azt mondhatjuk, hogy bár a felsőbb hatóság nem adott „történeti hitelt” a család nemességének, mivel a „népi tudalom” nemesnek ismerte (el) őket, nemességük „eposzi hitellel” mindenképpen rendelkezett. A második eset a hadnagyi széké. Arany nemcsak a városnak, hanem egyidejűleg a hadnagyi székek is jegyzője volt Szalontán, ahol két communitas élt egymás mellett, a nemesek és az újabb lakosok (nem nemesek) communitasa; az előbbiek a hadnagyi szék, az utóbbiak a városi bíró és tanács joghatósága alá tartoztak.³¹ A már hivatkozott Móczár-szerkesztette könyv ekként mutatta be a hadnagyi szék fennállásának jogszerűségét: „Noha a magyar királyi Helytartótanács 1817. május 13. és aug. 2-án kelt leiratában a hadnagyi székek működését megsemmisítette, mindazáltal az lábra kapván e megyében, a mi városunkban is, az akkori megyebeli kormány erővel felállította.”³² A helyi hatóság ez esetben is a helyi szokásnak megfelelően járt el, semmibe véve a leiratokat. A harmadik eset az 1847-es szalontai bíróválasztás ügye. Arany írta azt a másodalispánhoz címzett levelet, amelyben arra kéri a város a vármegyét, hogy avatkozzon be az uradalommal az az évi bíróválasztás miatt kialakult vitájába. A levél szerint a város „közönségének” „gyakorlat-szentesített jogai” (AJÖM, XIII, 49) sérültek azzal, hogy az uradalmi bírójelölés eltért a korábbi évek menetétől. A levél nem írott szabályra hivatkozik, ilyen bizonyára nem volt, vagy ha mégis, akkor már rég felülbírált a sokéves gyakorlat, amelyben – ismétlődése és elfogadottsága folytán – íratlan törvényt látott Szalonta „közönsége”.

²⁸ „...e hivatalában magasabb értelemben vett jogszolgáltatási, az az bírói funkciót végezhetett”; „foglalkozása leginkább bírói teendőkből állott”. ROZVÁNY György, *Arany János életéből* = SÁFRÁN Györgyi, *Arany János és Rozvány Erzsébet*, Bp., 1960, 150–151.

²⁹ KÁLLAY István, *Tripartitum a helyi joggyakorlatban*, Jogtudományi Közlemények, 1991, 209.

³⁰ DR. MÓCZÁR József, *Szalonta története = Nagyszalonta 1606–1906*, szerk. DR. MÓCZÁR József, Nagyszalonta, 1906, 62.

³¹ SZENDREY István, *A bihari hajdúk pere a hajdúszabadságért*, Debrecen, é. n. [1958], 36.

³² MÓCZÁR, i. m., 65.

Mindhárom eset olyan jogi világra mutat, amelyben a szokás elsődleges, s a fennálló intézmények és joggyakorlatok érvényessége és továbbélése szempontjából döntő jelentőséget tulajdonítanak közösségi elfogadásuknak.

Vajon a szokásjog korabeli, forgalomban lévő hazai jogtudományi interpretációiban fellelhető-e az a gondolkodási mintázat, amit az eposzról szóló Arany-passzusokban és általában a szokásjogi gondolkodásban felfedezni véltem? Arany jogi végzettség nélkül látta el bírói szerepét. Voinovich Géza monográfiájából tudjuk, hogy miután 1840 tavaszán másodjegyzővé választották, „Kövi latin könyvéből megtanulta a magánjogot”.³³ Kövy Sándor magánjoga (*Elementa jurisprudentiae Hungaricae*) azonban, gyakorlati célú munka lévén, miként a korabeli hasonló könyvek is, nem tartalmazott jogkeletkezési narratívákat; bár a kütfők felsorolásában természetesen fontos helyen állt a szokás mint íratlan törvény, szó esett e részben törvénytárgyarázó erejéről, a törvényszéki és az azon kívüli törvényerejű szokások keletkezéséről, a törvény ellen vetett tartós szokás erejéről stb.,³⁴ alig különbözve a *Hármaskönyv* prológusának idevágó részeitől (Prol. 10–12. tit.). A Kövynél található szokásjog-interpretáció nem tartalmazza azt a gondolkodási mintázatot, ami Arany eposzkeletkezés-elképzelését meghatározza, s ez elmondható Frank Ignác könyvéről is (*A közigazság törvénye Magyarhonban*), melyet a régi magánjog olyan összefoglalásának tartanak a szakirodalomban Eckhart Ferenc nyomán, ami „ügyszólván feleslegessé teszi mindannak ismeretét és áttanulmányozását, amit előtte írtak”.

(*A jogkeletkezési elmélet*) Volt azonban korabeli jogkeletkezési elmélet, amely szokásjog-értelmezés, s feltűnően hasonlít Arany eposzkeletkezési nézeteihez, ráadásul ezen elmélet egyik kulcsfogalma a „Bewusstseyn des Volkes”, amit az 1840-es, 1850-es években – Fogarasi János német–magyar szótára szerint – népi öntudatnak, népi tudatnak vagy népi tudalomnak fordíthattak leginkább a kortársak. Carl Friedrich von Savigny *Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft* című könyvecskéje a jogelmélet egyik legtöbbet hivatkozott műve. Legtöbbet hivatkozott, néhány oldalnyi második fejezetében (*Entstehung des positiven Rechts*) így foglalja össze álláspontját: „minden jog oly módon keletkezik, amit az uralkodó, nem egészen helyes nyelvhasználat szokásjognak nevez, azaz a jog előbb az erkölcsi szokások és a néphit, utóbb a jogszolgáltatás által jön létre, mindenütt belső, csendesen ható erők, nem pedig egy törvényalkotó önkénye által.”³⁵ A joga sajátlagosan tartozik hozzá minden néphez, szerves összefüggésben áll – akárcsak a nyelv – a nép lényegével és jellemével, s valójában „a nép közös tudatából” ered („der eigentliche Sitz des Rechts das gemeinsame Bewusstseyn des Volkes sey”).³⁶ A jogászoknak az a feladatuk, hogy „napvilágra segítsék és tisztán meg-

³³ VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza 1817–1849*, Bp., 1929, 59.

³⁴ Az én kezembem a „magyar Kövy” ötödik kiadása járt: FOGARASI János, *Magyar közpolgári törvénytudomány elemei: Kövy Sándor után*, Pest, 1845. A korszak egyik jogász szaktekintélye, Tóth Lőrinc szerint Fogarasi „a magyar kiadást az eredetinel sokkal világosabbá, biztosabbá, használhatóbbá és becsesebbé tette, a nélkül azonban, hogy a szerző alapelveitől és nézeteitől bármiben eltávozzék.” TÓTH Lőrinc, *Emlékbeszéd alsóviszti Fogarasi János r. tag fölött*, Bp., 1879, 27. Remélem, így van.

³⁵ Carl Friedrich von SAVIGNY, *Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*, Dritte Auflage, Heidelberg, 1840, 14.

³⁶ *Uo.*, 11.

örizzék” a nép közös jogi meggyőződését. Így az írott törvények a legjobb esetben észrevétlen folytatásai a nép tényleges gyakorlatainak. Egyszóval e jogkeletkezési elméletben ugyanazt a gondolkodási mintázatot vélem megpillantani, mint Arany eposzkeletkezéséről szóló bekezdéseiben. Kis táblázattal ábrázolva – hommage à structuralisme – e mintázat a következő:

népi tudalom / szóbeliség →	írott eposz →	a népi tudalom visszafogadja az eposzt
a nép közös tudata →	írott törvények →	visszasimulásuk a nép életébe

(*A Savigny-recepció*) Kicsi az esélye annak, hogy Arany Savignyt olvasott volna. Könyvtárának Nagyszalontára ajándékozott nyolcszáz darabjában egyetlen jogtudományi mű sem szerepelt.³⁷ Sajnos kevésbé lehet az általam ismert hazai jogtudomány-történetre támaszkodni, ha azt szeretném megtudni, milyen mélységű és kiterjedésű volt Savigny hazai ismerete. A legmeggyőzőbb ilyen jellegű munka szerint Savigny jogkeletkezési elmélete 1863-ig nincs jelen a hazai jogtudományban.³⁸ A római jogász Hoffmann Pál 1863-as akadémiai székfoglalójáról mások is tudnak, azonban gyakran még a címét is tévesen idézik.³⁹ Azért nevezem Pólay Elemér munkáját a legmeggyőzőbbnek, mert hihetően cáfolta a feltevést, miszerint Frank Ignácnak, az 1849 előtti évtizedek legtekintélyesebb magyar jogtudósának műveire a történeti jogiskola hatott volna.⁴⁰ A szakirodalom sok darabja hajlamos minden olyan 1840 utáni jogi munkát kapcsolatba hozni a történeti jogiskolával, amelyben az ősi alkotmányt vagy a régi magyar törvényeket védelmezik. Bár Pólay füzeté már elég régen megjelent, a szakirodalom egyes darabjai közel húsz évvel később is úgy írnak Frankról, mint a „történeti jogi iskola adaptálójáról”.⁴¹ Frank magyar nyelvű főművében (*A közigazság törvénye Magyarhonban*) azonban nyoma sincs savignyánus eszmefuttatásoknak; a szokás elsőbbségéről szóló gondolatokat legfeljebb a művet záró *Vég- és védszó* című nyelvészeti tanulmányban találha-

³⁷ DEBRECZENI István, *Arany János könyvtára*, MKsz, 1967, 191.

³⁸ PÓLAY Elemér, *A pandektisztika és hatása a magyar magánjog tudományára*, Szeged, 1976, 114.

³⁹ Tévesen idézte Hoffmann székfoglalójának címét PÓLAY (i. m., 114) és HORVÁTH Pál is: *Tudománytörténeti és módszertani kérdések a jogtörténet köréből*, Bp., 1974, 248. A cím helyesen nem *A jog lényege*, hanem *A jog lénye (Bevezetés a jogtanulmányba)*, Pest, 1864. Hoffmannról lásd HAMZA Gábor, *Hoffmann Pál = Magyar jogtudósok*, I, szerk. HAMZA Gábor, Bp., 1999, 51–60, különösen: 55.

⁴⁰ PÓLAY, i. m., 91–109. A „történeti jogiskola” korabeli kifejezés, lásd például: PAULER Tivadar, *Jog és államtudományok encyklopaediája*, Pest, 1851, 202. Pólay szerint Frank megítélésében Pauler 1850-es emlékbeszéde volt a szakirodalom nagy félrevezetője. Ebben igaza lehet, ám hozzá kell tenni, hogy Pauler nem azt állította, hogy a történeti jogiskola hatása alatt írta Frank a műveit, hanem azt, hogy hosszas tanulmányozás után a bölcsészeti (konkrétan: hegelianus) jogtan és a történeti jogiskola vitájában az utóbbinak az elveit fogadta el. Lásd PAULER Tivadar *Emlékbeszéde Frank Ignác felett*, Új Magyar Múzeum, I. folyam (1850–51), II, CCCXI.

⁴¹ PESCHKA Vilmos, *Horváth Pál: Frank Ignác, Állam- és Jogtudomány*, 1993, 285. A főszovegbebeli mondat az ismertetett könyvecskére is igaz.

tunk,⁴² az azt megelőző, a hazai magánjogot tárgyaló kötetekben nem. Volt Savignynak magas színvonalú magyar recepciója az 1830-as, 1840-es években, ám nem Frank művében kell keresni. E recepció legkiválóbb darabja Szász Károly (a világirodalom nagy époszairól író szerző apja) 1836-os akadémiai székfoglalója, *A szerzett törvények eredeti kútfejtéről*.⁴³ Újabb kori közreadói megjegyezték, hogy „még a magyar nyelvű szakirodalomban sincs nyoma annak, hogy e művel érdemben valaha is foglalkoztak volna”,⁴⁴ s a helyzet tudtommal azóta se sokat változott. Mindazonáltal a közreadók tévedtek, amikor Austinnal és Bülowval (sőt, Visinszkijjel!) állították párhuzamba Szász nézeteit: megfelelőbb kontextus lett volna Savigny. Ha felfigyeltek volna Kemény Zsigmond Szász-émlékbeszédének azon részletére, amelyben felidézte az egykori mesterével Savigny nézetei felett folytatott vitáikat,⁴⁵ könnyebb dolguk lett volna.

Szász Nagyenyeden tanított törvénytudományt. Székfoglalójában három jogi kútfit különböztetett meg, a magánjogi tankönyvek eljárásától jelentősen eltérve: az írott törvényeket, a törvény erejű, főként a bírói ítéleteken keresztül létrejövő szokást, hozzátevé, hogy „az írott törvény is főként a szokás vezető árkában folyva hat ki ránk”, s harmadiként mindkettő szülőanyját mint végső forrást: a jogról, a helyesről alkotott nézetek összességét a nemzet köztudatában: „Ez az önként értetődő jog és tartozási eszmék egyeteme, mely a nemzet köztudatjában életművi módon él, fejlődik, melynek egyes képzetei az idő és alkalmasság szerint az írott s szokási törvények alakjába idomulnak át...”⁴⁶ Nemcsak a nemzeti köztudatban élő „törvényes [értsd: jogi] fogalmak” mint a jog végső forrása tézis mutat savignyánus hatásra, hanem a törvényhozásról való felfogása is – éppúgy elutasította, részben hasonló érvekkel, az ideális jogi kódex eszméjét, mint Savigny tette a *Vom Beruf*-ban –, a törvényhozóról alkotott képe is (aki mindössze „kikiáltója” a társadalom „erkölcsi organizmusa által önként fejlett törvényi eszméknek”),⁴⁷ s a jogfejlődés három szakaszáról adott leírását is össze lehet vetni a *Vom Beruf* hasonlóan háromszakaszos, ám a Szásztól némiképp eltérő elbeszélésével. Szász jogfejlődés-elbeszélésében az első szakaszban, a gyermeki korban – hasonlóan Savigny narratívájához – a reflexió nélküli köztudat az egyedüli jogforrás; az ifjúkorban a bírói ítélkezés által létrejövő, szájhagyomány útján fenntartott szokás; végül a harmadik szakasz akkor kezdődik el, mikor a szokásokat összegyűjtik s könyvbe foglalják: e szakaszra már az írott törvények jellemzőek. Akárcsak Savigny, Szász is hangsúlyozza, hogy „a nemzet köztudatában élő törvényes nézetek” „a fejlődés életművi [értsd: organikus] munkája által” észrevétlenül alakulnak át előbb szokásokká, majd írott törvényekké.⁴⁸

⁴² FRANK Ignác, *A közigazság törvénye Magyarhonban*, II. rész, II. darab, Buda, 1847, különösen: 837–841.

⁴³ Magyar Tudós Társaság Évkönyve, III (1837).

⁴⁴ Szász Károly, kiad. KISS Géza, TURNOWSKY Sándor, Bukarest, 1955, 63 (a továbbiakban: SZÁSZ 1955).

⁴⁵ KEMÉNY Zsigmond, *Idősb Szász Károly* = K. Zs., *Sorsok és vonzások*, Bp., 1970, 337.

⁴⁶ SZÁSZ 1955, 106.

⁴⁷ *Uo.*, 113.

⁴⁸ *Uo.*, 106–108.

Nemcsak Szász, hanem tanítványa, Kemény Zsigmond is tett közzé savignyánus fejtegetéseket. Első jelentős politikai cikke, a Szalay László *Codificatio* tanulmányára⁴⁹ válaszul írott *A kodifikáció és történelmi iskola* című (1842) munkájában a kodifikáció ellen Savigny érveit vette elő, s ellentétben mesterével, név szerint, már a címben is hivatkozott a történelmi jogiskolára. Cikkének a jogkeletkezést és a törvények közösség általi elfogadását tárgyaló részét idézem röviden: „a törvény kútfeje: a nép öntudatában rejlő kötelességről fogalmak; próbaköve: a végrehajtás lehetősége”. A jó törvény a nép „szívveréből és eszéből, azaz szokásaiból forr” stb.⁵⁰ Ahol Szász a „nemzet köztudatja” kifejezést használta, ott Kemény a „nép öntudatát”-t vagy – mint a *Még egy szó a forradalom után* egy teoretikus jelentőségű részletében – „öntudalommal bíró nép”-et („A társadalom organikus élet, maga az öntudalommal bíró nép...” stb.),⁵¹ a római jogász Hoffmann Pál egyértelműen Savignyt követő székfoglalójában a „nemzeti tudat”-ot és „nemzeti köztudat”-ot.⁵² Ugyanezen kifejezésekkel nem jogi szövegekben is találkozhatunk ekkoriban,⁵³ ami arra mutathat, hogy a „nép öntudata” / „nemzeti köztudat” / „népi tudalom” nemcsak a „törvényes nézeteket” foglalta magában, hanem mást is – akárcsak a *Vom Beruf* szóhasználatában. Például Szász Károly *Két épősz* című tanulmányában ezt olvashatjuk: „Az épősz, mondavilágával, mely a nép tudalmában kész kosmogoniát, theo- és mythológiát ad... stb.”⁵⁴

Az 1850-es évekbeli Savigny-recepcióról már többet tud a jogtudomány történetírása, főként Wenzel Gusztáv írásaira hivatkozva, bár a szakirodalom ez esetben gyakran olyan Wenzel-oldalakra utal, ahol semlegesen, lexikonszócikk-szerűen említi csupán a német jogtudóst.⁵⁵ A nem hivatkozott Wenzel-szövegek közül a Kitionich Jánosról tartott akadémiai előadása nem is a „minden jogéletnek történetileg legelső alapja a szokás volt”-féle tételszerű mondatai, inkább azon fejtegetése miatt érdekes, amellyel igazolni igyekszik, hogy bár Magyarországon nincs önálló jogtudósrend, mint Németországban, mégis a jogélet fejlődésében hosszú idő óta működik „egy doctrinalis elem”, mely a bírói ítélezésen keresztül közvetve hat a jog „kiképzésére”.⁵⁶ E fejtegetés Savignynek a jogtudósi jogfejlesztésről írott gondolataihoz áll közel. Meglepő módon szintén nem hivatkozott (nem feltárt) szöveg Wenzel 1861-es Savigny-émlékbeszéde, miként a német jogtudóst

⁴⁹ Savigny (a *Vom Beruf*) elveinek általam ismert első ismertetése magyarul, hosszabb fordításrészlettel: SZALAY László, *Codificatio* = Sz. L., *Publicistai dolgozatok*, Bp., 1988 (az 1847-i kiadás reprintje), I, 36–40.

⁵⁰ KEMÉNY Zsigmond, *A kodifikáció és történelmi iskola* = K. Zs., *Korkiválatok: Publicisztikai írások 1837–1846*, Bp., 1983, 18–31.

⁵¹ KEMÉNY Zsigmond, *Még egy szó a forradalom után*, Pest, 1851, 40. A „néptudalom” kifejezést Wesselényi-jellemrajzában is használta: *A két Wesselényi Miklós* = KEMÉNY Zsigmond, *Sorsok és vonzások*, Bp., 1970, 70.

⁵² HOFFMANN, i. m., 20, 44; vö. PÓLAY, i. m., 114.

⁵³ Két példa: „általánosb néptudat” IPOLYI Arnold *Magyar mythológiájában* (Pest, 1854, 173), „nemzeti öntudat” CSENGERY Antal *A hőskölteményekről általában* című cikkében (Déliláb, 1853, III, 13, 327).

⁵⁴ SZÁSZ 1862, 236.

⁵⁵ HORVÁTH, i. m., 243 skk.

⁵⁶ WENZEL Gusztáv *Előadása Kitionich János jogtudósáról*, Új Magyar Múzeum, II. folyam (1851–52), II, 16, 17.

két évvel korábban akadémiai külső tagnak javasoló tagajánlások sem. Nem szokás a szakirodalomban Récsi Emil akadémiai székfoglaló előadását sem emlegetni,⁵⁷ holott ez volt az 1850-es évek általam ismert legfontosabb szövege Savigny jogfejlődés-elméletének recepciója szempontjából. Mindenesetre Savigny jogkeletkezési-jogfejlődési elméletének volt színvonalas hazai recepciója az 1830-as, 1840-es, 1850-es években. S elgondolkodtató a Wenzel akadémiai emlékbeszédét összefoglalva ismertető és részleteit közlő Csengery Antalnak a megjegyzése: „Alig van olvasóink közt, ki ne tudná Savigny nevezetes vitáját Thibaut heidelbergi jogtanárral...”⁵⁸ A szerző úgy ítélte meg, e tárgyat – a két jogtudós negyven évvel korábbi vitáját a kodifikációról⁵⁹ – többé-kevésbé minden művelt ember ismeri.

(Az *előelmélet*) Mai fogalmaink szerint ugyan a jog és a költészet egymástól nagyon távoli területek, ezekben az évtizedekben azonban még nem így vélekedtek róluk. A *Vom Beruf* egyik legtöbbet idézett helye szerint a jog, a nyelv, az alkotmány és az erkölcsök sajátlagosan és egymástól elválaszthatatlanul tartoznak hozzá az egyes népekhez: „e jelenségek nem elkülönülten léteznek, ezek csak egy nép egyes erői és tevékenységei, amelyek a természetben elválaszthatatlanul összefonódnak és csak a mi szemléletünkben jelennek meg különös sajátosságokként. Ami az egészhez fűzi őket, az a nép közös meggyőződése...”⁶⁰ A Savignyrol szóló szakirodalomból tudható, hogy későbbi műveiben a római jogból származó „a nép közös meggyőződése” (gemeinsame Überzeugung des Volkes), illetve a „nép öntudata” (Bewusstseyn des Volkes) fogalmát, amely a szemléletünkben elkülönülő területeket összefűzi, felváltotta e funkcióban – vagy még inkább: megalapozta – a népszellem (Volksgeist) fogalma.⁶¹ E fogalom felől nézve az egyes népek joga, nyelve, népköltészete, mitológiája stb. sajátlagos népszellemének egy-egy megnyilvánulási formája. A jog és a költészet egy töről fakad a népben, vélte például Jacob Grimm, s ismeretes Savigny nagy hatása a Grimm-fivérek nyelvészetére, mitológiakutatására és jogszokásgyűjtésére.⁶² Jacob Grimm számára – aki a 19. század közepi hazai nyelvészetre, hitregetanra, népköltészeti gyűjtésre, majd a 20. század eleji népi jogszokásgyűjtésre nagy, ám egyes résztanulmányok ellenére sem eléggé feltárt hatással volt – e területek folyamatosan egymásba érőknek látszottak, nem elkülönülteknek.

⁵⁷ RÉCSI Emil, *A jogtudományról mint jogtételek forrásáról*, Magyar Akadémiai Értesítő, 1859, II, 837–855. A szerző nemcsak azt hangsúlyozta, hogy a jog keletkezésének elsődleges módja a szokásjog, hogy a jogfejlődés nemzeti keretben megy végbe, hogy a szokásjog „el nem különözve” él együtt az egyéb nemzeti szokásokkal és erkölccsel, hanem azt is, hogy a jogfejlődés egy kései pontján a nemzet jogi öntudata már a jogászkarban összpontosul. – A hazai marxista szakirodalomban Savigny jogfejlődés-elméletéből a jogtudósi jogfejlesztést hangsúlyozza HAMZA Gábor, SAJÓ András, *Savigny a jogtudomány fejlődésének keresztútján*, Állam- és Jogtudomány, 1980, 85.

⁵⁸ Cs. A., *Magyar Tud. Akadémia. 1861. October–December*, Budapesti Szemle, 1861, XIII, 366.

⁵⁹ A vita elemzése a magyar marxista szakirodalomban: PESCHKA Vilmos, *Thibaut és Savigny vitája*, Állam- és Jogtudomány, 1974, 353–380.

⁶⁰ SAVIGNY, i. m., 8.

⁶¹ Vö. PÓLAY, i. m., 33, 47.

⁶² Giuseppe COCCHIARA, *Az európai folklór története*, Bp., 1962, 231.

Valószínűleg Arany és értelmezői közössége sem látta egymástól nagyon távoli területnek a jogot és a költészetet. Arany 1861-es Millien-bírálatának alábbi részlete azon költészetet jellemzi, mely a népköltészettől tanul: „ha fölveszi, tovább fejti a megszokott formákat, a mintegy anyatéjjel beszítt népi és nemzeti dallamokat, akkor a fejlődés természetes törvényének hódol, mely épen úgy kizárja az ugrást, oktroyzást a művészetben, mint a politikában, és tiszteli, alapúl fogadja a történeti hagyományokat.” (AJÖM, XI, 176.) E passzus ugyanazon szabály alá vonja a költészetet és a jogot (hiszen ez esetben, mint az oktroyzás kifejezés is mutatja, a jogról van szó), s olyasféle konzervatív hitvallás, amelyet Arany a nyelvfejlődés kérdéséről írva is tett ezekben az években. A Koszorú szerkesztői glosszáiban többször is a *conservatio* hívének nevezte magát, méghozzá az első, 1863-as glosszában jellegzetesen jogi érveléssel: „valamint régebben az ujtás, úgy most a conservatio a feladata minden nyelve mellett buzgó magyarnak. Tehát ne hagyjuk a nyelv történeti jogait.” (AJÖM, XII, 127.)

A Millien-bírálat egyébként az országbírói értekezlet évében jelent meg; Arany fenti politikai megjegyzését akár ehhez fűzött kommentárnak is tekinthetjük. Az értekezleten ugyanis Tóth Lőrinc egyik hozzászólásában szóvá tette, hogy az oktroyzás az egyik legtöbbet használt és leggyűlöltebb szava a tanácskozásnak és közvéleménybeli fogadtatásának. E hozzászólás arra is példa lehet, hogy a jogi és irodalomkritikai szóhasználatok nem álltak túl messze egymástól akkoriban. Tóth az 1843-ban kidolgozott büntetőjogi kódex bevezetése mellett érvelt, mely annak idején nem vált törvénnyé, így az ellene szóló egyik legerősebb érv az lehetett, hogy oktroyzás lenne életbe léptetését javasolni. Tóth viszont azt állította, hogy nem lenne az, hiszen e kódex „a nemzet legjobb fiai által a nemzet megbízásából dolgoztatott ki, s így mondhatni, hogy a nemzet testéből és véréből nőtt ki”.⁶³ Úgy tűnik, ugyanazon organicista norma érvényesül Arany és Gyulai kritikájában, mint Tóth törvénytörvénymegítélésében: az igazi eposz a „népi tudalomból” eredve vissza is tér oda, a nép „vérévé válva”; a jó törvény a nemzet „véreből” keletkezett. Erdélyi János a *Népdalok és mondák* kötet 1846-os előfizetési felhívásában fogalmazott úgy, hogy ami e könyvben benne lesz, az „a nép véreből származott”.⁶⁴ Ugyanez a metafora Arany nyelvészeti cikkeiben is előfordul: például arról írva, hogy a nyelv szokás gyakran nem fogadta be az idegen nyelvi elemeket, így azok „nem váltak vérré” (AJÖM, XI, 226).

Arany jogról, nyelvről és költészetéről tett fenti megjegyzéseiben ugyanazon előelmélet működik. Eszerint a nép/nemzet, illetve joga, nyelve, költészete organikus képződmény (a *Visszatekintés*ben például Arany fához hasonlította a nyelvet, felidézve ezzel a horatiusi *Ars poetica* sok ezer nyelvészeti értekezésben hivatkozott sorait is); e formák mindegyikében ugyanazon népszellem nyilvánul meg; a jog, a nyelv, a népköltészet, a zene, a tánc a nép tagjai számára nem megtanulandó, hanem természetesen hozzájuk tartozó, „anyatéjjel beszítt” dolgok. Egyértelműen így fogalmaz *A magyar népdal az irodalomban* című 1861-es tanulmánydarab: a dalformák, akár a nyelv, a zene, a tánc, a nép lelké-

⁶³ Az országbírói értekezlet a törvénykezés tárgyában, közli RÁTH György, Pest, 1861, II, 62.

⁶⁴ ERDÉLYI János, *Előfizetési felhívás* = E. J. *Válogatott művei*, Bp., 1986, 66 (a továbbiakban: ERDÉLYI 1986).

nek nyilatkozásai (AJÖM, XI, 387); az *Eredeti népmesék* pedig az eposzról és a népmeséről beszél a népszellem epikai nyilatkozásaiként (AJÖM, XI, 328). Hozok egy példát arra, hogy e vélekedéssel Arany nem állt egyedül akkoriban. Fogarasi János 1860-as hangsúly-tanulmányában egyetértéssel idézte a híres nyelvtudós, Heyse egy mondatát: „Azt mondja egy helyütt Heyse, főttebbi munkájában: a népszellem minden egyes külön nyilatkozataiban, például, nyelvben, zenéjében összhangzás uralkodik.” A magyar nyelvész-jogász e tanulmánybeli célkitűzése ennek megfelelően az volt, hogy igazolja, „a zenénkben és nyelvünkben uralkodó szellem tökéletes azonosságát”.⁶⁵ Fogarasi már az 1840-es évekbeli munkáiban is e kapcsolatot kereste, s nézetei erősen hatottak Erdélyi és Arany verselméleti gondolkodására is.⁶⁶ Ezen előelmélettel van összefüggésben Arany-nak (és Gyulainak) az a tétele is, hogy a hexameter s a hozzá hasonló antik versformák mindig idegenek maradnak a magyar fül számára, az ilyen versformában írott eposzokat már versformájuk is megakadályozza abban, hogy a nép befogadja őket.⁶⁷

(*Arany nyelvészete*) Legnagyobb igényű nyelvészeti tanulmányában, a *Visszatekintésben* is használta Arany az „oktroirozni” kifejezést, amikor a nyelvtudós által oktrojált olyan nyelvészeti törvényekről írt, melyek nem vesznek tudomást az élő nép tényleges beszédéről. A *Visszatekintésben* az élő (nép)nyelv szokása a kánon, melyet semmilyen szempontból nem lehet felülbírálni: se tudományos (AJÖM, XI, 243), se esztétikai szempontból (AJÖM, XI, 253), se a régi nyelvemlékek felől (AJÖM, XI, 244). Épp ellenkezőleg: mind a költészeti nyelvhasználatnak, mind a régi nyelvemlékekben található nyelvhasználatnak, mind a nyelvtudós törvény-megállapításainak felülbírálója, kritikusa az élő népnyelv szokása.⁶⁸ Az utóbbi esetről például az igeidők kapcsán ezt olvashatjuk: „nyelvészeink csak most vesződnek e törvények föltalálásával, ellenkező, egymást lerontó teóriákat állítanak fel; a népnyelv pedig sem egyiket, sem másikat el nem ismeri.” (AJÖM, XI, 252.) Az élő népnyelv használata – vagy másképp: az élő nyelv szokás – hasonló viszonyban van a nyelvészeti törvényekkel, mint a szokásjog a jogi törvényekkel.

Arany e kijelentésekkel évtizedes nyelvészeti vitákhoz szólt hozzá. Azon normája, miszerint a költő nyelvalkításának az élő nyelv szokásához kell igazodnia (AJÖM, XI, 230), Kazinczy Ferencnek az 1817-es Beregszászi-recenzióban kifejtett álláspontjával áll szemben;⁶⁹ a régi nyelvemlékek nyelvhasználatának kritikusaként emlegetett élő népnyelv Révai Miklós valahai álláspontját is vitatja.⁷⁰ A nyelvészettörténeti szakirodalom gyakran emlegeti, hogy Verseghy Ferenc Révaival szemben a nyelv szokásra hivatkozott

⁶⁵ FOGARASI János, *Hangsúly vagy is nyomaték a magyar nyelvben*, Akadémiai Értesítő: A Nyelv- és Széptudományi Osztály Közlönye, Pest, 1860, I, 105, 106.

⁶⁶ KECSKÉS András, *A magyar verselméleti gondolkodás története: A kezdetektől 1898-ig*, Bp., 1991, 209 skk.

⁶⁷ ARANY János, *Irányok* = AJÖM, XI, 163; GYULAI 1908, 93.

⁶⁸ Hasonlóan mutatja be a nyelvész szabályok és a népnyelvi szóhasználat egymáshoz való viszonyát Arany nyelvészeti cikkeiben DÁVIDHÁZI Péter, *Életteli csemeték vagy korcs fattyúk? A nyelvvédelem alapkérdése Arany János és a Nyelvőr vitájában* = *A két Arany: Összehasonlító tanulmányok*, szerk. KOROMPAY H. János, Bp., 2002, 80–97. Köszönöm a szerzőnek, hogy tanulmánya nyomdai levonatát elküldte nekem.

⁶⁹ Vö. RUZSICZKY Éva, *Kazinczy és a „nyelv szokás”*, Magyar Nyelvőr, 1957, 1–7.

⁷⁰ Vö. MELICH János, *Révai Miklós nyelvtudománya*, Bp., 1908, 42.

mint végső elvire. Ha alaposan elolvassuk mondjuk *A tiszta magyarságot* (1805), felfigyelhetünk rá, hogy a szöveg jogi terminológiája nem kapcsolódik össze szokásjogi érveléssel. Verseghynél a nyelvszokás nem folyton alakuló-változó, hanem tudományosan megállapítható, időtlenül érvényes szabályszerűség, többé-kevésbé az analógia megállapítható szabálya. Ezért Verseghyről írva Margócsy Istvánnal értek egyet: mindenestül racionalista gondolkodás az övé.⁷¹ Leginkább az alábbi részlet árulkodik e szempontból: „Ha egy dialektus az analógiához tartya magát, a többiek pedig vele ellenkeznek, akkor ahhoz kell ragaszkodnunk, mely az analógiát, úgymint az egész nemzetnek közös szokását követi.”⁷² A közönséges (értsd: a nemzet körében általános) szokás megállapításának tehát nem az a módja, hogy megvizsgáljuk, hogyan beszélnek a dialektusok mindegyikében vagy többségében; közönséges szokássá nyilvánítható akár egyetlen dialektus nyelvszokása is az összes többivel szemben, ha az analógia tudományosan megállapított törvényének megfelel. Úgy gondolom, Verseghy nyelvszokás-fogalmának nincs semmi köze Aranyéhoz. Betolakodó lévén a nyelvészettörténet körében, csak bátoritanul említem meg, hogy meglepő módon Arany nyelvszokás-fogalma Frank Ignác már hivatkozott *Vég- és védszó* című nyelvészeti értekezésének élő szokásról írott gondolatmenetéhez áll közel, különösen azon részeihez, amelyekben a jogtudós az élő szokás elsőbbsége mellett érvelt a régiség nyelvhasználatával, illetve az összehasonlító nyelvtudomány eredményeivel szemben.⁷³

A *Visszatekintés* állást foglalt korabeli nyelvészeti vitákban is. A nyelvészettörténeti szakirodalomból csak keveset lehet megtudni arról, milyen volt e viták dinamikája, intézményi környezete és lehetséges pozíciói. Az 1850-es évek közepe előtti néhány évtized (a Gyarmathy Sámuel és a Hunfalvy közti időszak) a nyelvészettörténetben „légüres tér”-nek számít.⁷⁴ Békés Vera kiváló könyvfejezetet írt arról, milyen tudománytörténeti okai lehetnek az ürességnek.⁷⁵ Arany nyelvészeti nézeteinek éppen ezen időszak nyelvészete lehetne a kontextusa.⁷⁶ A nyelvészettörténet-írás némiképp üdvtörténeti jellegű „nagy elbeszélése” szerint ekkoriban vált (újra) tudománnyá a hazai nyelvészet, Hunfalvy Pál kezdeményezései nyomán, elköteleződve az összehasonlító történeti módszer és a finnugor rokonság tétele mellett. A *Visszatekintés*ben Arany semmit sem írt e módszer-ről, illetve tételről, ám az általa itt kívánatosnak tartott nyelvészet nem összehasonlító; mint ahogy nem foglalt állást a spekulatív, nyelvfilozófiai nyelvészetet övező vitában sem, bár azzal, hogy megrovóan írt az etimologizálás túlsúlyáról a nyelvészetben,

⁷¹ MARGÓCSY István, *A Révai–Verseghy-vita eszme- és kultúrtörténeti vonatkozásai = Klasszika és romantika között*, szerk. KULIN Ferenc, MARGÓCSY István, Bp., 1990, 26–34, különösen: 30. Margócsy szerint e racionalizmus, a nyelvi rendszer változatlanóságának feltevése ugyanúgy jellemezte Révait is: *Mit jelent a nyelv számára a történelem?*, It, 1986, 357–364.

⁷² VERSEGHY Ferenc, *A tiszta magyarság = Pennaháborúk: Nyelvi és irodalmi viták 1781–1826*, szerk. SZALAI Anna, Bp., 1980, 225.

⁷³ FRANK, i. m., 837–838.

⁷⁴ HEGEDŰS József, *Rendhagyó magyar nyelvhasználat-történet*, II, Magyar Nyelv, 1998, 387.

⁷⁵ BÉKÉS Vera, *A hiányzó paradigma*, Debrecen, 1997, 103–173.

⁷⁶ Alapos, részletes, ám kontextus nélküli ismertetése Arany nyelvészeti nézeteinek: FERENCZY Géza, *Arany János, nyelvünk bűvára és művelője*, Magyar Nyelvőr, 81(1957), 387–402, 82(1958), 1–13, 133–148.

Czuczor Gergely és Fogarasi szógyökkereső gyakorlatától is elhatárolta a saját álláspontját. Mindazonáltal úgy vélem, paradigmatiság különbség az új tudományos nyelvészetől választotta el Arany nézeteit.

Békés Vera romantikusnak nevezi azt a tudományos paradigmát, amely az 1810-es évek végétől vált túlnyomóvá a nyelvről való hazai gondolkodásban, az 1850-es években került szembe egy új, rivális tudományos gondolkodásmóddal, a Hunfalvy képviselte pozitívizmussal, s az 1870-es évekre elvesztette erejét és tudományos pozícióit az új paradigmával szemben.⁷⁷ Könyvében az 1850-es évekbeli nagy nyelvészeti vitákból idézi a romantikus Czuczor Hunfalvy ellen írott cikkét, melynek egyik mondata magába sűríti a vitát, s a belefoglalt állítások mentén el lehet rendezni a rivális paradigmákat: „a nyelv-elemzésben és értelmezésben nem elég csupán az anyaggal és idommal foglalkozni; mert van a nyelvben felsőbb és eredetibb valami, mi az anyagnak életet és alakot ad, 's ez maga az alapértelem, ennek teremője pedig az emberi szellem.”⁷⁸ A *Visszatekintés*nek a nyelvre használt organicista metaforái vagy a nyelvszellem működésére tett utalásai (AJÖM, XI, 254) arra mutatnak, hogy szerője is úgy vélhette, „van a nyelvben felsőbb és eredetibb valami, mi az anyagnak életet és alakot ad”, még ha nem is kívánt oly módon ezen „alapértelem” nyomába eredni, mint azt a szónyomozók tették.

A *Visszatekintés* egyik legérdekesebb része a szerő elképzelése a kíváncs tudományos nyelvészetről, melyet szembeállított az a priori megállapított nyelvészeti törvényeket oktroyozó nyelvtudománnyal. Leírása elgondolkodtatón hasonlít ahhoz, ahogyan a hagyományokat összegyűjtő eposzköltőről, illetve a népmesegyűjtőről írt a *Zandirhám*-bírálatban, illetve az *Eredeti népmesék*ben. A nyelvészetnek eszerint az élő népi nyelvnyokás összegyűjtése az alapvető feladata (AJÖM, XI, 243), mivel a nyelvi törvényeket csak ezekből lehet megállapítani (AJÖM, XI, 257). A nyelvhasználatban megnyilvánuló törvények a nyelv szellemében gyökereznek (AJÖM, XI, 251), e nyelvnyellem leginkább a triviális példákban mutatkozik meg (AJÖM, XI, 254). Akárcsak az ugyanezen évben írott *Eredeti népmesék*ben, a *Visszatekintés*ben is felbukkan a szóbeliség–írásbeliség kérdésköre. A nyelvészetenek még azelőtt kellene „az ép élő nyelv szólásbeli kincsét” összegyűjtenie, mielőtt „az irodalom lávája azt is el nem borítja” (AJÖM, XI, 225). E kijelentés arra utal, hogy a szerő szerint a romlatlan nyelvnyrzék a szóbeliség világában működik, s az írásbeliség terjedésével fokozatosan eltűnik.⁷⁹ Arany nyelvről való gondolkodásában egymással feszültségben lévő beszédmódokra lelhetünk. Egyfelől nyelvromlásról beszélt (mely

⁷⁷ Egy kortárs megfigyelő, Erdélyi János nem egészen így írta le a Fogarasi–Czuczor-féle bölcsészeti, illetve Hunfalvy rokonkutató-történeti iskolájának vetélkedését 1854-es Czuczor-bírálatában. Ő úgy látta, hogy a bölcsészeti iskola az 1830-as években jelent csak meg, mindvégig kisebbségben maradt riválisával szemben, s Hunfalvy iránya a hazai nyelvtudomány fősodrának folytatása. ERDÉLYI János, *Czuczor Gergely* = E. J., *Irodalmi tanulmányok és pályaképek*, kiad. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., 1991, 176.

⁷⁸ BÉKÉS, i. m., 169.

⁷⁹ Párhuzamos gondolatmenetet a korabeli nyelvészeti irodalomban is találhatunk. BALLAGI Móríc sz tanulmánya szerint is nyelvromlást okozott az írás: a magyar nyelv, amikor írásra fogták, „az idegen hangjelzés által elkorcsosított, az írásnyelv pedig visszahatott a nép nyelvére”. *A magyar szónyomozás és az összehasonlító nyelvnyzet*, Akadémiai Értesítő, 1855, 596. A nyelv írásbeliség előtti állapotát tekintette eszményinek Erdélyi is, lásd KOROMPAY, i. m., 255.

Varróra visszavezethető régi diskurzus a nyelvészetben),⁸⁰ másfelől az élő nyelvészokást mint végső elvet emlegette. E két elv vagy beszédmód feszültsége talán úgy oldható fel, ha „élő nyelv” alatt olyan nyelvhasználatot értünk, amit még nem vagy alig befolyásolt az írásbeliség. Mindenesetre a *Visszatekintés*ben jelen lévőnek látszik a már ismerős gondolkodási mintázat:

a szóbeliség nyelvérzéke: a nyelvszokás →	a gyűjtő nyelvészet: nyelvészeti törvények →	a felülbíráló nyelvszokás
--	---	------------------------------

(*Iliász-értelmezések*) Utoljára maradt a legkézenfekvőbb kérdés: nem a korabeli eposzról szóló irodalomból került-e Arany írásába e gondolkodási mintázat? Németh G. Béla a kritikai kiadásban az *Eredeti népmesék* ezen, idézetként közölt mondatához: „A valódi eposzt nem írják, az valamely nép közös költeménye”, a következő jegyzetet fűzte: „ez tulajdonképpen a Wolf–Lachmann-féle eposz-keletkezési teória summája” (AJÖM, XI, 767). E lakonikus jegyzetet érdemes kissé kiegészíteni. Az 1839 és 1861 között az eposzról, főként annak keletkezéséről megjelent, általam ismert jelentős magyar nyelvű fejtegetések (Schedelé, Erdélyié, Csengeryé, Hunfalvyé, Gyulaié, Aranyéi)⁸¹ valamennyien közösségi alkotásnak látták az eposzt, amely sajátlagosan tartozik egy néphez/nemzethez. Valamennyien éles különbséget tettek nép- és műköltészet között, s az eposzt népköltészetnek tartották, melynek jellegzetességeit a szóbeliség körülményei alakították ki, a szájhagyományozás gyakorlata, énekes nemzetségek sora. Továbbá eszenciális műfajnak látták az eposzt, amely a nép minden „erőt és tevékenységeit” magában foglalja, amelyben nem válnak el egymástól olyan területek, mint történelem, vallás és költészet, ahogy magában a népköltészetben sem. Erdélyi herderiánus népköltészet-jellemzése – „összessége volt minden szellemi nyilatkozásnak, honnan vevé a nép törvényét, vallását, történeteit s erkölcsstudományát” – majdnem szó szerint megegyezik Gyulai Pál eposz-meghatározásával.⁸²

F. A. Wolf és Karl Lachmann iskolájának jellegadó elmélete „a költő nélkül teremtdő, kiskölteményekből nagy egységbe »gyűjtött« eposzok feltevése”⁸³ volt, melynek következménye Homérosznak mint nagy alkotónak a „feloldása” sok kis alkotóban vagy a görög népben. Az 1839–1861 közti magyar nyelvű szövegek szerzői közül Hunfalvy

⁸⁰ MELICH, i. m., 31–32.

⁸¹ SCHEDEL Ferenc, *Eposi és drámai kor: Drámai literatúránk jelen állapotjáról, Szontagh Gusztáv ellen, Figyelmező*, 1839, 21. szám; ERDÉLYI János, *Vörösmarty Mihály Minden Munkái* = E. J., *Irodalmi tanulmányok és pályaképek*, kiad. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., 1991, 42–47; CSENGERY, i. m.; HUNFALVY Pál, *Bévezetés* = HOMÉROS *Iliása*, ford. SZABÓ István, Pest, 1853, I–LXVII (a továbbiakban: HUNFALVY/Homéros); CSENGERY Antal, *Homér (Homérosz Iliásza: Fordította Szabó István)* = Cs. A. *Összegyűjtött művei*, V, Bp., 1884, 321–325; HUNFALVY Pál, *Kalevala*, Szépirodalmi Lapok, 1853, 10. szám, 147–149; GYULAI 1908, 88–105; ERDÉLYI János, *Czuczor Gergely* = E. J., *Irodalmi tanulmányok és pályaképek*, kiad. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., 1991, 173–174.

⁸² ERDÉLYI János, *Népköltészetről* = ERDÉLYI 1986, 48; GYULAI 1908, 89. Erdélyi 1842-es székfoglaló előadásának herderiánus vonásairól lásd PUKÁNSZKY Béla, *Herder hazánkban*, Bp., 1918, 52–53.

⁸³ MARÓT Károly, *Homeros*, Bp., 1948, 52, 53.

Pál volt leginkább wolfiánus: 1853-ban egy újonnan megjelent *Iliász*-fordítás elé írott hosszú bevezető tanulmányában akkurátusan összefoglalta a Homéroszról szóló szakirodalmat, azon véleményhez csatlakozva, miszerint alig hihető Homérosz személyisége, s a „homérosz” szó eredetileg köznévvé lehetett.⁸⁴ Arany eposzról szóló passzusaiiban általában nem foglalkozott az *Iliász* egységének wolfiánus–lachmanniánus alapkérdésével, vagy ha mégis, akkor ellenkezően nyilatkozott: a „homéri művek egysége, s maga Homér is mint szerző megállhat” (AJÖM, XII, 136–137); Homéroszt a hagyományt összefoglaló lángész költőnek tekintette, azaz – korabeli kifejezéssel – inkább „unitáriusnak” nevezhetjük az álláspontját, mint wolfiánusnak.⁸⁵ Ritoók Zsigmond egyik kiváló tanulmányában azt írta, Arany eposzfelfogásától a szálak visszafelé Herderhez és a – talán Hugh Blair közvetítette – skót 18. századi Homérosz-értelmezőkhöz vezetnek.⁸⁶

Az 1855 előtt megjelent cikkekben (Schedelében, Erdélyiében, Csengeryében, Hunfalvyéiban) majdnem minden elem megtalálható, amelyből Arany fejtegetései összeállnak,⁸⁷ egyetlen kivétellel: a „népi tudalom” vagy a közösség visszafogadó-ellenőrző-felülbíráló szerepéről csak Arannál (és Gyulainál) esik szó. Mivel – minden strukturalizmusa dacára – Arany nem olvashatta Jakobson és Bogatirev hetven évvel későbbi tanulmányát a népköltészetben és a nyelvben érvényesülő közösségi „preventív cenzúráról” és „szentesítésről”,⁸⁸ s mivel az eposzokról szóló szakirodalomban ez az elv nem játszott komoly szerepet,⁸⁹ azt föltételezem, hogy Arannak az eposzról kialakított „elméletébe” analóg módon került ez az elem, talán a savignyánus jogkeletkezési teória recepciójából⁹⁰ vagy még inkább saját szokásjogi habitusa folyományaként.

⁸⁴ HUNFALVY/Homéros, LXII.

⁸⁵ Voltak korabeli unitáriusok, akik – szemben Arannal – a homéroszi eposzokat nem tekintették népköltészetnek. TÉLFI János az *Iliász*ról mint műalkotmányról írt, Lachmann-nal és Hunfalvyval vitázva: *Az Iliász szerzőjének egységéről*, Akadémiai Értesítő: A Nyelv- és Széptudományi Osztályok Közlönye, 1864, III, II. szám, 129–172, különösen: 144. (A szerző neve más publikációinál valamivel gyakrabban fordul elő Télfy Ivánként.)

⁸⁶ RITOÓK 1989, 447.

⁸⁷ Hagományosan – Arany egy levélrészletére alapozva – Csengery *A hőskölteményről általában* című cikkét szokás az Arany eposzfelfogásához legközelebb állónak tekinteni (rendkívül alapos összevetésük: RITOÓK 1989, 442–443); én úgy vélem, Erdélyi 1854-es Czuczor-bírálatát mellé lehet állítani.

⁸⁸ R. JAKOBSON, P. BOGATIREV, *A folklór sajátos alkotásmódja* = Roman JAKOBSON, *Hang – jel – vers*, Bp., 1969, 333. Jakobsonék saját nézeteiket mint a romantikusok nézeteinek folytatását mutatták be. A népköltészet romantikus értelmezéséről adott tömör – részben elfogadó, részben elutasító – jellemzésük nagyjából Aranyra is igaz (*uo.*, 338 skk.).

⁸⁹ RITOÓK Zsigmond legalábbis a Jakobson–Bogatirev szerzőpárosához köti ennek az elvnek a megjelenését a szájhagyományozó költészet szakirodalmában: *A görög énekmondók*, Bp., 1973, 60 (a továbbiakban: RITOÓK 1973). Egy későbbi tanulmánya szerint az „előadó és hallgató kölcsönhatását” a szóbeli költészetben egy 1885-ös munka vizsgálta először: RITOÓK 1989, 447.

⁹⁰ Tudtommal NÉMETH G. Béla az egyetlen irodalomtörténész, aki hangsúlyozni szokta a történeti jogiskola hazai hatását, főként általánosságban és politikai eszmetörténeti szöveggörnyezetben, Beöthy Zsolt esztétikai főműve kapcsán azonban konkrétan és egyértelműen: „...A tragikumnak koncepciót adó vezérgondolata (és célja) azonos a jogtörténeti iskola központi tételével (és céljával).” *A magyar irodalom története: 1849–1905* (szerk. Sőtér István, Bp., 1963) = N. G. B., *Küllő és kerék: Tanulmányok*, Bp., 1981, 459. Korszak-

Ritoók Zsigmond egyetlen szerzőt említ *A görög énekmondók* című könyvében, Marót Károlyt, aki Jakobsonék cikkétől függetlenül beszélt az eposzokról írva a közösség ellenőrző szerepéről. Ha belelapozunk Marót *Az epopeia helye a hősi epikában* című könyvébe, láthatjuk, hogy rendszeresen, bár nem túl lelkesen, hivatkozott Szász Károly éposz-könyvére s használta Arany fogalmait, az „eposzi hitelt”, a „közvagyon”, a „pánpoétikus környezetet”, s epopeia-meghatározása teljesen megfelelt az Aranyénak.⁹¹ Marót normatív szemlélete valójában egyetlen epopeiát ismert, az *Iliászt*. Amikor amellett érvelt, miért csak az *Iliász* felel meg a meghatározásnak, s a *Niebelung-ének*, illetve a *Kalevala* miért nem, akkor egyebek közt arra hivatkozott, hogy az *Iliász* Homéroszt követően is „folytatta közösségi életét”, rögtön elfogadott népi hagyománykincs lett, míg a másik kettőt nem ismerte vagy nem fogadta el saját népe és saját énekmondóik.⁹² Az epopeiának a közösségi visszafogadás éppúgy kritériuma Marót, mint Arany szemében. Ritoók azt írta *A görög énekmondók* bevezetésében, hogy amit a 18. század végének kutatói tudtak az eposz szóbeli áthagyományozódásának módjáról, azt a későbbi korok (a 19. század második, a 20. első fele) félretették, s csak „a közelmúltban fedezték fel újra, az elődökről részben mit sem tudva”.⁹³ Ha Marót némileg kivételnek számított e téren, az részben talán annak volt köszönhető, hogy Arany Jánoson (és értelmezői közösségén, főként Gyulain és Szászon) keresztül kapcsolódott a korábbi, 18. század végi, 19. század eleji tudáshoz.⁹⁴

monográfiájában e „vezérgondolatról” (a közmeggyőződésről) írva nem fogalmazott ilyen határozottan: *A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitívizmus korában*, Bp., 1981, 203.

⁹¹ MARÓT Károly, *Az epopeia helye a hősi epikában*, Bp., 1964, 23–25.

⁹² *Uo.*, 34–36.

⁹³ RITOÓK 1973, 12–13. Hasonlóan fogalmazott már többször hivatkozott 1989-es tanulmányában is, amikor arra hívta fel a figyelmet, hogy a Homérosz-értelmezések történetében Aranytól nemcsak visszafelé, hanem előre felé is vezetnek szálak, Milman Parry kutatásai felé, amelyek döntő hatással voltak a 20. század második felének Homérosz- és szóbeliség-interpretációira: RITOÓK 1989, 447.

⁹⁴ Lásd erről HORVÁTH Iván okfejtését: *A három verselmélet = A strukturalizmus után*, szerk. SZILI József, Bp., 1992, 65.

SCHWEITZER PÁL

AZ „IGAZ” ÉS A „VALÓDI”

Thomas Mann fogalmi ellentétpárja

József Attilának az író t üdvözlő költeményében

Az alkalom

1937 januárjában járt utoljára Budapesten Thomas Mann. Hat magyarországi látogatása közül ez volt a legrövidebb: 13-án reggel érkezett Csehszlovákiából – ennek az országnak állampolgárságát néhány hónappal azelőtt nyerte el az 1933 tavasza óta ténylegesen már emigrációban élő író –, másnap délből pedig tovább is utazott.¹ Ez alkalommal a Szép Szó szerkesztői invitálásának tett eleget, hogy tartson fölolvast. „Csak azoknak a fiatal íróknak kedvéért tudom ezt megtenni, akik engem meghívtak, s akiknek irántam kifejezett érzései különösen ma igen jólesnek nekem” – idéz az Esti Kurír január 13-i, de az előző nap délutánján megjelent száma az írónak egy Budapestre küldött, de ma már föllehetetlen leveléből.² A fölolvastásra még az ideérkezés napjának estéjén került sor az akkori Izabella (ma Hevesi Sándor) téren álló Magyar (ma Pesti Magyar, nemrég még Nemzeti) Színházban. Mann az 1936. november 11-én írni kezdett és eredetileg csupán novellának elképzelt *Lotte Weimarban*³ egy részletét olvasta föl. Szabolcsi Miklós József Attiláról írt négykötetes monográfiája utolsó részében elbeszéli, hogy 16 éves gimnazistaként maga is jelen volt a fölolvastáson, amelynek keretében a regény zárófejezetéből „a Goethére a kocsi b n várakozó Lotte” jelenetét adta elő a szerző.⁴ A monográfus emlékezetét azonban tévútra vezette az eseménytől elválasztó igen nagy, csaknem hat évtizedes időbeli távolság. Az általa említett, sokkal inkább a képzeletben, semmint a valóságban lejátszódó jelenet kétségkívül a regény egyik legérdekesebb és egymásnak ellentmondó értelmezésekre meg vitákra alkalmat adó része, amellyel kapcsolatban az írónak is többször tettek föl kérdéseket.⁵ Nem csoda hát, hogy Szabolcsinak is ez volt a legmaradandóbb olvasmányélménye a regénnyel kapcsolatban. Később tehát már úgy vélte, magának a szerzőnek szájából hallotta ezt a nevezetes részt. Viszont a

¹ Thomas MANN, *Naplók*, I, 1918–1921, 1933–1939: *Válogatás*, Bp., Európa, 1988, 443–444.

² *Thomas Mann és Magyarország*, vál., szerk., előszó MÁDL Antal, GYÖRI Judit, Bp., Gondolat, 1980, 268.

³ *Thomas Mann Selbstkommentare: „Lotte in Weimar”*, hrsg. von Hans WYSLING unter Mitwirkung von Marianne EICH-FISCHER, Frankfurt/M., Fischer Taschenbuch Verlag, 1996 (Informationen und Materialien zur Literatur), 7.

⁴ SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár: József Attila élete és pályája 1930–1937*, Bp., Akadémiai, 1998 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 41), 730.

⁵ Lásd a 3. jegyzetben i. m., 85–86, 104, 117–118; valamint BARTA János, *Látomás vagy valóság? (A „Lotte Weimarban” zárójelenetéről)* = B. J., *Évfordulók: Tanulmányok és megemlékezések*, Bp., Akadémiai, 1981, 375–382, 429–431.

valóság egészen más volt. A zárójelenet, illetve a regény azt magába foglaló utolsó (9.) fejezete megírásához csak bő 32 hónappal később, 1939. október 12-én látott neki Mann, és két hét múlva, 26-án készült el vele.⁶ Ami valóban elhangzott a fölolvadáson, arról másnap ekképp számolt be Bálint György a Pesti Naplóban. Az író „készülő Goethenovellájából olvasott, precíz és mégis bájos, germánul szabatos és mégis latinosan élénk modorában. Kis jelenetet varázsolt elénk 1816-ból: hogyan érzékel a *Werther* egykori Lottéja, egy reszkető fejű, idős hölgy Weimarba.”⁷ Ezek szerint azon az estén a Magyar Színházban Thomas Mann említett regényének első fejezetét vagy annak nagyobbik részét mutatta be a megjelenteknek. Ennyit a fölolvadás tartalmáról.

Ami a szervezőket, tehát a Szép Szó szerkesztőit illeti, a tervek szerint mindkét felelős szerkesztő közreműködést vállalt a fölolvadáson. Ignotus Pál előadását a vendég munkásságát méltató bevezetésnek szánták. József Attila pedig verssel köszöntötte volna Mannt, mielőtt az a színpadra lép. Közismert, hogy a vers elhangzását azzal az indokkal tiltotta meg a rendőri cenzúra, hogy a *Thomas Mann üdvözlése* nem politikamentes alkotás, nincsen tehát helye egy tisztán irodalminak meghirdetett nyilvános rendezvényen. A maga szempontjából voltaképp igaza volt a jobboldali államhatalom rendőrségének. A vers emlegette „nem egy szörny-állam iszonyata” meg az „ordas eszmék” és az általuk terjesztett „méreg”, valamint az az aggodalmas kérdés, hogy meddig lesz még hely, ahol fölolvashat az eltökélt náciellenessége miatt végül német állampolgárságától megfosztott emigráns, egyértelmű állásfoglalás volt a vendég politikai magatartása és általában az antifasizmus mellett.

Egyedül Vágó Márta visszaemlékezései adnak valamelyes hírt a vers keletkezésének körülményeiről. Az itt olvashatók szerint a költő csak jó későn fogott neki a megírásnak. A vendég érkezését megelőző nap estébe hajló délutánján még semmi sem volt meg belőle papíron.

„Késő délután volt már. Sürgettem. Becsületbeli dolognak éreztem, és rettegtem a teljes letéréstől is, amit a meg nem írás jelentene. Izgatott az az abszolút biztonság, ahogy ígérte. Unottan legyintett. – Meglesz, nyugodjatok meg, meglesz. Itt nincs hiba – nézett fel keserű fintorral –, verset már akkor tudok írni, amikor akarok, csak élni nem tudok – fűzte hozzá ferde mosollyal.

Ez az óriási biztonság részben valami áldozathozási, önpusztítási technikán alapult nála. Mindig tudott magából verset facsarni, külső parancsra is, nemcsak belső kényszerből. De hátha ennek határa van valahol? – gondoltam – és hátha éppen most fog beleütközni ebbe a határba? – Ne aggódj – mondta Attila ingerülten, még némi humorral a szemében, de a hangjában nem –, hiszen világos, hogy mit kell róla írni! A mondanivaló a fejében van, csak meg kell csinálni, ez az egész. Nyugalom.” Aztán nézeteltérése

⁶ Thomas MANN, *Tagebücher 1937–1939*, hrsg. von Peter de MENDELSSOHN, Frankfurt/M., S. Fischer, 1980, 486–487, 493.

⁷ BÁLINT György, *Thomas Mann fölolvastott* = B. Gy., *A toronyőr visszapillant: Cikkek, tanulmányok, kritikák*, Bp., Magvető, 1966, II, 19; lásd még *Kortársak József Attiláról*, szerk. BOKOR László, kiad. TVERDOTA György, Bp., Akadémiai, 1987 (Új Magyar Múzeum, 13), I, 1922–1937, 455–456.

támadt a vendéglátójával, akinek lakásán történtek az elbeszéltek. „[...] felugrott és elment. [...] Egész éjjel dolgozott a kávéházban.”⁸

Pontosan így történt-e vagy sem, ebben nem lehetünk egészen biztosak, habár Vágó Márta könyvét általában megbízható forrásként tartja számon a József Attila-kutatás. Mindenesetre ez alkalommal a 20. századi magyar líra törzsállományába illeszkedő alkotás született. Iskolai tananyag lett belőle, és komoly része van benne, hogy hazánkban a német író életműve iránt nem lankad a figyelem és az érdeklődés. Nem áll szándékomban a költemény egészével foglalkozni, megtették ezt már mások.⁹ Csupán arra akarom felhívni a figyelmet, hogy szállóigévé vált és oly gyakorta idézett 14. sora – „az igazat mondd, ne csak a valódit” – megfogalmazásában minden valószínűség szerint a Thomas Mann egyik alig ismert írása nyomán keletkezett olvasói élményből merített ösztönzés is komoly szerepet játszott. Mielőtt azonban rátérnék az efelé mutató momentumok előszámlálására, szólni kell arról, mi hangzott el már eddig az illető sor értelmezésével és ezzel szoros összefüggésben gondolati-kifejezésbeli forrásaival kapcsolatban.

Inspirációk

A kérdéses sor végső szövegének kialakítását két korábbi változat előzte meg: „az igazit mondd és ne a valódit”, illetve, egy lépéssel közelebb a véglegeshez, „az igazat mondd és ne a valódit”.¹⁰ Látni való, hogy a megkülönböztetni kívánt fogalmakat kezdetben sokkal határozottabban állította szembe egymással a költő. Olyanokként, mint amelyek között nem létezik korreláció, tehát mintegy kizárják egymást. Hogy az „igaz” és a „valódi” ugyanannak a létezőnek más és más szemléleti alapról történő appercepciója, következésképpen kapcsolat és egyszersmind a szemléletmód totalitása tekintetében hierarchikus rendezettségi viszony érvényesül közöttük, ezt csak a harmadik nekifutással megfogalmazott szöveg mondja ki, amikor a gyökeres másneműséget kifejező „és ne” helyébe a fogalmak közti kapcsolatra utaló „ne csak” szavakat állítja.

A két fogalom, illetve szó közti szinonima jellegű rokonságból indult ki Lőrincze Lajos, amikor a jelentéstan oldaláról közelítette meg a költemény bennünket foglalkoztató sorát. Számos költői alkotásból – így József Attilától származókból is – kiemelt példakkal igazolja, hogy a két szó között rokonértelműség áll fenn nemcsak a köznyelvben, de gyakorta az írói-költői nyelvhasználatban is. Ezzel szemben hangsúlyozza azt az aligha kétségbe vonható tényt, hogy ezúttal a költő sajátos értelemmel ruházza föl mindkét fogalmat, aminek következtében nem rokonságuk, hanem ellentétes voltuk kap nyomatékot. Amikor az üdvözlés során arra kéri az üdvözölt vendéget, hogy mondjon mást is, ne

⁸ VÁGÓ Márta, *József Attila*, kiad. TAKÁCS Márta, Bp., Szépirodalmi, 1975, 282–284.

⁹ VARGHA Kálmán (*Miért szép? Századunk magyar lírája verselemzésekben*, kiad. ALBERT Zsuzsa, VARGHA Kálmán, 4. kiad., Bp., Gondolat, 1974, 346–350); HAJDÚ Ráfi (Filológiai Közöny, 1975, 284–291); SZABOLCSI Miklós (a 4. jegyzetben i. m., 734–735).

¹⁰ JÓZSEF Attila *Összes versei*, kritikai kiadás, kiad. STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1984, II, 1928–1937, 339. – A végleges szövegtől eltérő szavakat én emeltem ki – S. P.

csak azt, ami az ő és mások, így magának a köszöntő vers szerzőjének szemében szintén „valódi”-nak látszik, akkor ez a fogalom, mármint a „valódi”, a közvetlenül látott és megélt valóság, amiben azonban sok minden bizonyul előbb vagy utóbb pusztán látszatnak vagy legalábbis átmenetinek (akcidenciának) egy magasabb rendű és távlatos (szubsztanciális) szemlélet alapján. Ez utóbbi mutat fogékonytságot az esetlegességektől és a félrevezető látszatoktól megtisztított lényeg iránt, képes annak fölismerésére, és azt mint az „igaz”-at mutatja föl, tehát mondja el az adott helyzetben. „Így más, így több az igaz József Attilánál, mint a valódi.”¹¹

Értékes vonása Lőrincze fejtegetésének, hogy a szemléletmódok közti bölcséleti gyökerű különbségtétel e megnyilatkozását beleágyazza a magyar irodalmi hagyományba. A *Vojtina Ars poétikáját* író Arany Jánosnál leli meg e megkülönböztetés elvének megfogalmazását, amely éppoly pregnáns, mint amennyire epigrammatikusan tömör és találó költői szempontból. „Csakhogy nem ami *rész szerint* igaz, – *Olyan* kell, mi *egészben* s *mindig* az.” Rámutatva a szóegyezesekre, Balogh László szintén hangsúlyozza, hogy a 20. századi költő tudatosan is kapcsolódott az előző századbéli alkotónak ebben a versében hangoztatott követelményéhez.¹² Amikor a műalkotásokban a tartalom és a művészi forma viszonyát igyekszik tisztázni József Attila a „művészbölcséleti alapelemek” tárgymeghatározással jelölt, *Irodalom és szocializmus* címet viselő előadásában, akkor ezzel a nyilván paradoxonnak szánt kijelentéssel világítja meg a kettő közti, a közvetlen szemlélet számára rejtve maradó kapcsolatot: „Költő, mondj igazat, de ráj ne fogjanak, csak akkor, ha elemeznek.”¹³ Itt kétségbe vonhatatlan, noha parodisztikus jellegű utalás történik Arany említett versére. Bár ennek az előadásnak szövege bő hat évvel korábbi a Thomas Mannt üdvözlő versnél, az a következtetés bizvást levonható belőle, hogy amikor szerzője a művészi alkotómunka természetéről elmélkedett, szükségesnek tartotta nyomatékkal kiemelni az általa egyik legfontosabbnak tartott összetevőt: a forma által történő ösztönös-tudatos különbségtételt a való világ lényegi (tehát „igaz”), valamint az esetleges, noha természetesen „valódi” vonásai között. Bizonyítottnak vehetjük továbbá azt is, hogy e követelmény Arany Jánostól származó szavakba öntése a tudatosság pontosan meg nem határozható fokán, de valamiképp föltétlenül ott élt az emlékezetében, ha effélékről gondolkodott. Az üdvözlő vers általunk vizsgált sorában föllelhető gondolatbeli párhuzam Arany szavaival az emlék élő voltának egyszerre megnyilatkozása és kézzel fogható bizonyítéka. Az inspiráció valószínű forrásai közül tehát semmiképp sem iktatható ki a magyar költészetbeli hagyomány, jelesül az egy századdal korábbi költő szavainak emléke.

Nagyon is érthető igényként merült föl azonban, hogy az üdvözlő vers ez igen jelentékenynek – ha ugyan nem a legjelentékenyebbnek – minősülő sorában attól a személytől származó inspirációt is ki lehessen mutatni, akinek tiszteletére íródott a költemény. Ezt

¹¹ LŐRINCZE Lajos, *Az igazat mondd, ne csak a valódit* = L. L., *Nyelvőrségen*, Bp., Akadémiai, 1968, 432–434.

¹² BALOGH László, *József Attila*, Bp., Gondolat, 1969 (Nagy Magyar Írók), 175–176.

¹³ JÓZSEF Attila *Összes művei*, III, *Cikkek, tanulmányok, vázlatok*, kiad. SZABOLCSI Miklós, Bp., Akadémiai, 1958, 88.

az igényt elégítette ki Tóth István, amikor olyan szóhasználatbeli párhuzamokat mutatott föl, amelyek a *József és testvérei* tetralógia második kötete, *Az ifjú József* negyedik fejezete (az eredetiben „főrése”, Hauptstück) *Rúben borzongása* címet viselő szakaszában fordulnak elő. Ehelyütt József igyekszik megértetni féltestvérével, a Leától született Rúbennel, hogy voltaképpen miként alakult apjuk, Jákób szívbeli viszonya az egyikük, illetve a másikuk anyjával, Ráhellal és annak nővérével, Leával. Noha Jákób egy csel következtében elsőül az utóbbival ült nászt, de ezt abban a hitben tette, hogy az előbbit tartja a karjaiban. *Valóság szerint* ugyan Leával történt a nász, de *igazság szerint* másként van: Jákób hite és szerelme a fontos, és ez Ráhelt illette.¹⁴ A párhuzamra rámutató cikk írója német eredetiben is idézi a beszélgetés során József szájából elhangzó két releváns mondatot, amelyben szemben áll egymással a „Wirklichkeit” és a „Wahrheit” fogalma. Ez utóbbi idézetekre azonban megítélésem szerint nincs, illetve nem volt szükség. Úgyszólván teljes bizonyossággal állítható, hogy József Attila a regényt nem eredetiben, hanem magyarul olvasta. Erre mutat, ahogyan a később tetralógiájá vá terebélyesedett regényfolyam első két kötetének címét említi 1935 végén vagy 1936 elején, amikor még csak ez a kettő volt nyomtatásban hozzáférhető mind németül, mind magyarul. Ez annak a „munkakapcsolatnak” során történt, amely a költő és első pszichoanalitikus orvosa, Rapaport Samu között jött létre.¹⁵ Mivel József Attila anyagi helyzete nem tette lehetővé, hogy hosszabb időn át rendszeresen fizessen a terápiáért, utóbb abban egyeztek meg, hogy a paciens honorárium helyett az orvos tanulmányait, illetve könyveit stilisztikai szempontból javítani fogja. Ez az 1936 áprilisában – már jóval az analitikus kezelés abbamaradása után – megjelent könyv esetében odáig ment, hogy egyes részeket ő maga írt meg benne. Az *Alvás, aluszékonyosság, álmatlanság* című kötetről van szó, amelyben *Az álom; az alvás nyelve* címet viselő fejezet Valachi Anna megállapítása szerint „szinte teljesen az ő [József Attila] keze s szelleme nyomát őrzi”. Véleménye alátámasztásául hosszabban idéz ebből a fejezetből, az idézetet éppen a Thomas Mann-nal kapcsolatos mondattal kezdve. „A legutolsó évek folyamán Thomas Mann két könyvében (*József és Jákob*) az analitikai kutatás útjától teljesen függetlenül – azonban mindenképpen annak szellemében – megkísérelte a bibliai lelki történetet a pszichológiai valóság magjára visszavezetni. Azt hisszük, hogy a kísérlet a legenda és mesevalóság fogalmát merőben megújította. A pszichoanalízis szempontjából egy ilyen munkának kétszeres jelentősége van: egyrészt a tudomány hatalmas hatását és korbefolyásoló voltát mutatja, ha a kor legnagyobb íróinak egyike ebben a szellemben alkot; másrészt pedig a módszernek ilyen új és új területre való kiterjesztése a tudományos világkép egységesítésére vezet.”¹⁶

¹⁴ TÓTH István, „Az igazat mondd, ne csak a valódit”, Nyr, 110(1986), 225–226. – Thomas MANN regényének SÁRKÖZI György készítette fordításában a párbeszéd helye: *József*, Bp., Athenaeum, 1934, 132; illetve újabb kiadásban: *József és testvérei*, Bp., Magyar Helikon, 1963 (Helikon Klasszikusok), 371. – A regény szövegében nincsenek kiemelve a cikkíró által kurzivált szavak.

¹⁵ Erre nézve lásd VALACHI Anna tanulmányát: *Analízis és munkakapcsolat dr. Rapaport Samuval* = „Miert fáj ma is”: *Az ismeretlen József Attila*, Bp., Balassi–Közgazdasági és Jogi, 1992, 229–258, különösen 237.

¹⁶ *Uo.*, 255. – Szabolcsi Miklós, magáévá téve Valachi Anna kutatási eredményeit (lásd a 4. jegyzetben i. m., 593), korrigálta korábbi nézetét, hogy „dr. Rapaport Samu későbbi könyvében (*Alvás, aluszékonyosság, álmatlanság*, Bp., 1936) már nem vagy alig találjuk nyomát a költő alakító-stilizáló beavatkozásának”. JÓZSEF

Minthogy a bibliai tárgyú regényfolyam első két darabját, sorrendjüket fölcserélve, azzal a rövidített címmel említi a költő, amellyel 1934-ben, nem sokkal az eredetit követően, magyar fordításuk megjelent, vagyis nem a német címek pontos magyar megfelelőivel (*Jákób története; Az ifjú József*) utal rájuk, ez kétségtelenné teszi, hogy nem eredetiben, hanem a magyar fordítás alapján ismerkedett meg velük. Mint egykor háromnegyed évig bécsi lakos, az ottani egyetem beiratkozott diákja és a könyvtárak szorgalmas látogatója, József Attila olvasott németül, sőt, némileg túltengő önbizalommal, verset is megpróbált írni ezen a nyelven,¹⁷ de nyilván szívesebben olvasta Thomas Mann igazán nem könnyű nyelvezetű szépprózáját anyanyelvére fordítva, mint eredetiben. Számítsuk hozzá ehhez, hogy a magyarul megjelent kötetekhez hozzáférni is egyszerűbb volt, mint a német kiadásokhoz. Ezért írtam fentebb, hogy Tóth István szükségtelenül idézte az általa fölmutatott párhuzammal kapcsolatban az ellentétpárt megjelenítő német szavakat.

Magyar megfelelőik előfordulása mind Thomas Mann regényében, mind József Attilának a német írók üdvözlő verse nevezetes sorában voltaképp kielégítően megalapozná a két alkotás közli inspiratív kapcsolat lehetőségét. Ilyenformán további szöveggyezés kimutatása csupán e kapcsolat létezésének megerősítését szolgálhatja, és nem kell úgy számolni vele, mint aminek köszönhető egyáltalán ez az inspiráció. Figyelembe veendő azonban, hogy a megjelölt helyen a regényhős József szájába adott kijelentések során kétszer elhangzó ellentéppár egy 380 nyomtatott oldal terjedelmű regényben, ráadásul nem is kiemelten vagy rendkívüli nyomattékkal fordul elő. Ha pedig József Attila folyamatosan olvasta a regényciklus általa együtt említett első két darabját, úgy az elolvasott könyvoldalak száma 700 volt. E körülmények, józan mérlegelés alapján, jelentősen csökkentik, ha ki nem is zárják annak valószínűségét, hogy a szóban forgó regénynek ez az epizódja, amely az író által nincs is valamely különösen fontos eseménysor középpontjába emelve, úgy belevésődjék az olvasói tudatba, illetve emlékezetbe, hogy a szerzőre gondolva önkéntelenül fölidéződik, ahogy az őt köszöntő vers megírására készülődő József Attilánál történt. Ehhez az inspiráció forrásául föltételezett mondatok túlföntül fölloldódtak, illetve elmerültek a regényszöveg 380, sőt esetleg 700 oldalnyi tengerében. Nem így a Thomas Manntól származó, a bibliai regény(ek)hez mérten összehasonlíthatatlanul rövidebb írásban, amelynek már bevezetője nagy nyomattékkal exponálja a bennünket foglalkoztató fogalmi ellentétet.

Thomas Mann, az inspirátor

Mielőtt azonban nekifognánk ismertetni a német írónak azt a cikkét, amelyről leginkább föltételezhető, hogy betöltötte az általunk itt vizsgált verssor egyik inspirálójának szerepét, szólnunk kell az üdvözlő vers szerzőjének az üdvözölthöz fűződő – minden

Attila Összes művei, IV, *Novellák, önvallomások, műfordítások, pótlások*, kiad. FEHÉR Erzsébet, SZABOLCSI Miklós, Bp., Akadémiai, 1967, 293.

¹⁷ KOVÁCS György, *Bécsi emlékek József Attiláról = József Attila emlékkönyv*, szerk. SZABOLCSI Miklós, Bp., Szépirodalmi, 1957, 149–156; lásd a *Wolke* című versét a 10. jegyzet idézte kritikai kiadásban, II, 509.

valószínűség szerint létezett – közvetlen-személyes viszonyáról a vers keletkezését megelőző időben. Bármily kevésbé konkrétak és informatívak a kortársaknak e találkozás(ok)ról szóló híradásai, eléggé számosak ahhoz, hogy fölöttébb megnehezítsék a kétségek hangoztatását, netán a cáfolatra tett kísérletet. Egymástól függetlenül írt, illetve szólt a két férfi találkozásáról Hatvany Lajos és felesége, akik a Mann házaspárt többszöri alkalommal vendégül látták Bécsi kapu téri házukban.¹⁸ Emlékezései során Németh Andor is szentelt pár sort a magyar költő és a német író Hatvanyéknál való találkozásának, amelynek tanúja volt, noha az időpontra nézve téved. Sós Endre pedig kettejük beszélgetésének még egyik – állítólagos – témáját is megnevezi.¹⁹ Mindezek nyomán a költő biográfusa monográfiatorozatának utolsó kötetében először csak megszorítással mint „valószínűség”-ről szól József Attila részvételéről a Thomas Mann tiszteletére Hatvanyék által adott 1935. január 27-i estélyen. Szabolcsi tehát a két férfi személyes megismerkedését ki nem zárható, de nem is bizonyított mozzanatnak minősíti. Utóbb viszont már tényként beszél róla: „Thomas Mann [...] már többször járt Magyarországon, és [Hatvanyéknál] találkozott is József Attilával.”²⁰

Másfelől Thomas Mann-nak József Attilával kapcsolatos megnyilatkozásai, főképpen azok a szavak, amelyeket abban az 1955. január közepén az Írószövetséghez intézett levelében vetett papírra, amelyet a költő születése fél évszázados fordulójának alkalmából küldött: „[...] megmaradt bennem Attila szellemi egyéniségének képe [...] Személyes találkozásunk Budapesten, lényének gyengédsége és nemes szerénysége, tiszta és szenvedélyes idealizmusa feledhetetlen benyomást tett rám [...]”²¹ – aligha értelmezhető kielégítően annak az egyetlen találkozásnak alapján, amire 1937. január 13-án a Magyar Színházban a fölolvásás előtt és esetleg még aznap valamivel korábban – ahogyan Hatvany Lajos emlékszik – az ő házában, a Bécsi kapu téren került sor. Valószínűbbnek látszik, hogy ezt megelőzően már találkoztak: Thomas Mann 1935. januári vagy 1936. júniusi ittlétekor, esetleg mindkét alkalommal. Így már bővebb lehetőség nyílott rá, hogy „Attila szellemi egyéniségének képe” emlékezetes maradjon Mann számára. Ugyanakkor persze nem hagyható figyelmen kívül, hogy az író mindenkor kész volt ilyen udvarias gesztusnak számító kijelentést tenni olyanokkal kapcsolatban, akiknek részéről a személyét és alkotásait illető nagyfokú tiszteletet és elismerést tapasztalt. Márpedig József Attila verse egyike volt a legjelentősebb ilyen megnyilatkozásoknak.

Annyit mindenképpen joggal föl lehet tételni, hogy a költőnek a megírás előtt voltak már némi közvetlen-személyes, noha semmi esetre sem alapos benyomásai arról, akit versben készült köszönteni. Meglehetősen sokan és sokszor megírták, mennyire tartóz-

¹⁸ HATVANY Lajos, „Fehérek közt egy európai” = H. L., *Öt évtized: Tanulmányok, cikkek*, Bp., Szépirodalmi, 1961, 136; GYÖRI Judit, *Thomas Mann Magyarországon (Fölolvasóestjeinek története és sajtóvisszhangja)*, Bp., Akadémiai, 1968 (Modern Filológiai Füzetek, 4), 93–94; *Így láttuk Bartókot*, szerk. BÓNIS Ferenc, Bp., Zeneműkiadó, 1981, 258.

¹⁹ E két utóbbi említést idézi a *Kortársak József Attiláról*, a 7. jegyzetben i. m., I, 835.

²⁰ SZABOLCSI Miklós, a 4. jegyzetben i. m., 459, 730. – A 7. jegyzetben idézett cikkgyűjtemény TVERDOTA György által József Attila életéről összeállított kronológiája ugyancsak „valószínű”-nek mondja az 1935. januári találkozást: III, 2111.

²¹ *Thomas Mann és Magyarország*, a 2. jegyzetben i. m., 292–294.

kodó és szertartásos hűvösségbe burkoltan udvarias volt Mann a neki bemutatott idegekkel, akikkel szemben formális gesztusoknál egyebet nem engedett meg magának, hacsak nem voltak sajátos okai másmilyen magatartásra. Németh Andor írja mind az idézett emlékezéseiben, mind az Újság 1937. január 14-i számában névtelenül közölt, de minden bizonnyal tőle származó beszámolóban az előző napi fölolvásáról, hogy az író „olyan volt, mint egy porosz katonatiszt civilben”. Bármiként is állt a dolog, a föntiekből bizvást levonható az a következtetés, hogy a költeményének keletkezését megelőző időkből József Attila őrzött valamelyes emléket Thomas Mann egyéniségéről. Ha fölszínese volt is ez a benyomás – a körülmények és Mann karaktersvonásai folytán aligha lehetett más –, és talán nem volt mindenestül kedvező, korántsem károsította a három évtizeddel idősebb, világhírű Nobel-díjas emigráns iránti tiszteletet, amelyet az műveivel és közéleti magatartásával ébresztett a költőben. Versének hangütése rögtön és egyértelműen tanúsodik erről. Az öntudatra ébredése óta az apahiánytól szenvedő és folyvást apapótlékot kereső embernek mélyről föltörő vágya szólal meg a nyitósorokban, amikor a szorongásai elől a felnőttek védelemmel kecsegtető oltalmába kíváncszó gyermek gesztusával fordul a köszöntött vendég felé.

Fordítsuk immár figyelmünket arra a Thomas Mann írt cikkre, amelyről föltételezhető, hogy egyes részei inspiráló erővel bírtak az „igaz” és a „valódi” szembeállításakor az üdvözlő versben. Egyértelmű tárgyi bizonyíték nem áll rendelkezésünkre arról, hogy ismerte, illetve olvasta a költő ezt az írást, csupán ennek valószínűsége válik igen erőssé az alább fölsorakoztatandó érvek nyomán. Több minden alapozza meg a valószínűségnek ezt a magas fokát. A fogalompár tagjainak, illetve az őket kifejező szavaknak többszöri és igen nyomatékos szembeállítása, amely ezúttal sokkal markánsabb és szembeötlőbb, mint *Az ifjú József* főntebb idézett helyén, ahonnan az ösztönzést egyszer már eredeztetni igyekeztek. Aztán az ellentétes fogalmakat kifejező szavak azonosságán kívül további szóegyezések előfordulása. Továbbá Mann szóban forgó cikkének megjelenési helye, végül pedig az üdvözlő vers megszületésének Vágó Márta leírásából ismert körülményei.

A Cobden című havilap 1935. áprilisi száma közölte vezető helyen és kiemelt szedéssel Thomas Mann írását *A háború veszedelme* cím alatt. Ezt az önmagát „gazdasági és társadalmi folyóirat”-ként meghatározó periodikumot az angol „menchesterianusok”, tehát a védővámoktól mentes szabadkereskedelem liberális híveinek vezető ideológusa, Richard Cobden (1804–1865) nevét viselő magyar szövetség²² adta ki 1934-től kezdve. Főszerkesztője az 1922-ben alakult és a liberális szellemű kereskedőket tömörítő szövetség alapító elnöke, a szabadkőműves Halasi-Fischer Ödön (1885–1965), Jászi Oszkár követője volt. Az áruház-tulajdonos és gazdaságpolitikus Halasi-Fischer a polgári radikális Világ munkatársaként és pénzügyi vezetőjeként is tevékenykedett. Komolyan érdeklődött a szépirodalom iránt. Korai és nagy tisztelője volt Thomas Mann-nak, 1913 augusztusában fölkereste az író Bad Tölz-i lakhelyén, és terjedelmes cikkben számolt be a látogatásról. Ugyancsak ő szervezte meg a német író fölolvásával egybekötött első

²² A Magyar Cobden Szövetséget illetően lásd L. NAGY Zsuzsa, *Bethlen liberális ellenzéke (Liberális pártok 1919–1931)*, Bp., Akadémiai, 1980, 82; továbbá JÓZSEF Attila *Összes művei*, a 13. jegyzetben i. m., 413.

budapesti látogatását, amelyre még ugyanabban az évben december 5–8-a között került sor.²³ Az általa szerkesztett folyóirat többször foglalkozott Mann munkásságával. Az 1935. szeptemberi számban recenzió jelent meg a *Mesterek szenvedése és nagysága* című esszékiötetéről Hevesi András tollából, Halasi-Fischer felesége, az újságíró, fordító és bölcsészdoktor Kurzweil Annie (1893–1980)²⁴ pedig Annie Fischer névvel közreadta magyarul azt a nyílt levelet, amelyben Mann először vállalt szolidaritást emigráns író társaisaival²⁵ (1936. február–március), majd recenziót közölt a *József Egyiptomban* eredeti kiadásáról (1937. január) és az író által szerkesztett Mass und Wert című folyóirat megindulásáról (1937. augusztus).

Ami a bennünket közelről érdeklő, *A háború veszedelme* című cikket illeti, annak eredetijét hiába keressük Thomas Mann összegyűjtött műveinek bármelyik kiadásában. (Eddig hat létezik belőlük, csaknem mindegyiket többször és több módon is kiadták.) Ez az írás voltaképpen egy beszéden alapult, amelyet az akkor már bő másfél éve ténylegesen emigráns író 1934. november 11-én mondott el Bázelen egy svájci civil szervezet, az Európa-Unió békenagygyűlésén. A rendezvényre az I. világháború harci cselekményeit lezáró compiègne-i fegyverszünet megkötésének 16. évfordulója alkalmából került sor. Beszédét Mann aztán megismételte a következő év januárjának 9. napján Luzernben. Az eredeti és teljes szöveg nem látott nyomdafestéket írójának életében, csupán ismertetés és kivonat volt olvasható róla, illetve belőle különböző napilapokban, így a Pester Lloyd 1934. november 24-i számában is *Bekanntnis zu Europa* címmel.²⁶ A teljes eredetit a zürichi Thomas Mann Archívumba került gépirat alapján tette közzé az intézmény pár éve elhunyt vezetője, Hans Wysling professzor az író nevét viselő svájci társaság évente megjelenő közlönyében.²⁷

Nem tudni, ki adott címet a magyar fordításnak: maga az író, esetleg a fordító (ez minden valószínűség szerint Kurzweil-Fischer Annie volt) vagy a folyóirat szerkesztője. További különbség a cím nélküli német szöveg és magyar fordítása között, hogy az utóbbi – cikk-jellegének megfelelően – elhagyta a beszédnek mind a hallgatóságot megszólító bevezető mondatát, mind pedig az utolsó bekezdésből a Svájcra mint többnemzetiségű és „par excellence pacifista” államra vonatkozó passzust. E kevéssé jelentős eltérések azonban nem változtatnak azon a tényen, hogy az ifjúság militarista szellemű nevelése és a nyaklók nélküli fegyverkezés idején (egyértelmű utalás a néven nem nevezett náci Német-

²³ Halasi-Fischerrel és Thomas Mann-nak általa szervezett első budapesti szereplésével kapcsolatban lásd *Magyar írók élete és munkái*, összeáll. GULYÁS Pál, sajtó alá rend. VICZIÁN János, IX, Bp., Argumentum-MTA Könyvtára, 1992, 188–189; GYÓRI Judit, a 18. jegyzetben i. m., 7–25; *Thomas Mann és Magyarország*, a 2. jegyzetben i. m., 10, 37–54, 352–354; SCHWEITZER Pál, *Thomas Mann feljegyzései első budapesti felolvasásáról*, It, 1977, 478–482; Uő., *Thomas Mann két magyar irodalmi vonatkozású levele 1913-ból*, ItK, 1981, 458–463; Uő., *Utóhangok Thomas Mann első budapesti látogatásához*, ItK, 1998, 562–565.

²⁴ *Magyar írók élete és munkái*, az előző jegyzetben i. m., XVII, 1995, 798–799.

²⁵ Lásd THOMAS MANN, *Levelek 1934–1955*, Bp., Európa, 1967, 52–57.

²⁶ Magyar fordítása: *Thomas Mann és Magyarország*, a 2. jegyzetben i. m., 161–162.

²⁷ HANS WYSLING, *Thomas Manns Rede vor der Europa-Union in Basel gehalten am 11. November 1934 im Grossen Festsaal der Mustermesse*, Blätter der Thomas Mann Gesellschaft Zürich, No. 20, 1983–1984, 5–13.

ország politikájára) az írónak a béke ügye melletti eltökélt kiállását bizonyító írásos dokumentum a magyar olvasóhoz csaknem fél évszázaddal korábban került el, mintsem eredetijét teljes egészében publikálták.

Mi indította Mannt, hogy beszéde szövegét eljuttassa a Cobden szerkesztőjéhez? Erre nézve nem rendelkezünk biztos fogódzóval. Egy hónappal az 1935. januári magyarországi tartózkodását követően egyebek között ez olvasható február 28-i dátummal naplójának megfelelő kötetében: „Schickte die Basel-Luzerner Ansprache an O. Fischer.” (Elküldtem bázeli-luzerni beszédemet O. Fischernek.)²⁸ A legvalószínűbb, hogy itt, Budapesten (esetleg a 27-i esti fogadás alkalmával) kért az írótól Halasi-Fischer valami időszzerű témával foglalkozó kéziratot folyóirata számára. Mivel ez utóbbi a január 19-étől 31-éig tartó (Bécs – Prága – ismét Bécs – Budapest – még egyszer Bécs) fölolvasó-körutat követően csupán egy hétig tartózkodott küsnachti házában, mialatt el kellett intéznie a 12 napi távollét során folygülemlt „áttekinthetetlen tömegű” postáját, és korántsem utolsósorban végezte az élete legfőbb tartalmát adó alkotómunkát – ez most a *József Egyiptomban* 5. fejezete 6. szakaszának (*Tudósítás Mont-kav szerény elmúlásáról*) megírásából állott –, majd két hétre pihenni utazott feleségével Sankt Moritzba, és persze ott sem szűnt meg dolgozni a regényen, valamint intézni mindig nagy volumenű levelezését, ilyenformán nem csoda, hogy csak hazatérte után egy héttel, február utolsó napján jutott ideje postázni a Cobdennek szánt szöveget, amelyen a szükségesnek vélt húzásokat nyilván akkor végezte el. A beérkezett kéziratnak haladéktalanul nekilátott a fordító, és munkája eredményét a folyóirat áprilisi száma saját copyrightjának föltüntetésével közölte. Ez utóbbi körülmény arra enged következtetni, hogy a szerző másutt nem kívánta megjelentetni ezt a beszédét, illetve cikkét. A napló tanúsága szerint²⁹ megírásával szemben bizonyos politikai megfontolások alapján ellenérzései voltak, de ezeknek ismertetése már nem tartozik a témánkhoz. Mindenesetre nem jegyezte föl a magyar fordítás meg az érte kapott honorárium beérkezését, noha úgyszólván elképzelhetetlen, hogy ne küldték volna meg neki a kérdéses folyóirat-számot, és a naplóíró általában megemlékezett róla, ha kézhez vette valamely művének idegen nyelvű fordítását.

Vegyük szemügyre most már a beszédszövegből kialakított cikk tartalmát a bennünket érdeklő szemszögből: mit meríthetett belőle inspirációként József Attila.

Fölöttébb racionális fejtegetését – amely, sajnos, utóbb illúzióinak bizonyult – 16 évvel az I. világháború befejezése után azzal indítja a cikkíró, hogy egy újabb háború volta-

²⁸ Thomas MANN, *Tagebücher 1935–1936*, hrsg. von Peter de MENDELSSOHN, Frankfurt/M., S. Fischer, 1978, 46. – A küldemény címezettjét a sajtó alá rendező Otokar Fischerrel, a prágai Károly Egyetem germanista professzorával azonosítja (uo., 436, 678), akit a napló két alkalommal, január 22-én és február 15-én említ (uo., 18, 37). A Thomas Mann fölöttébb nehezen olvasható kézírásából a kiadás számára „hibátlan átiratot” (uo., VII) készítő Yvonne Schmidlin (Zürich) kéréssemre újból megvizsgálta a február 28-i följegyzésben szereplő Fischer egy betűre rövidített utó- (illetve a németben „elö-”) nevét. 1999. február 16-án kelt levelében tudatta velem, hogy ezúttal az átirás sajnos nem volt hibátlan. A rövidítés nem „O”, hanem „Ö”. A hiba onnan eredt, hogy a magánhangzó fölé kitett pontok nem egykönnyen vehetők észre, mivel szinte beleolvadnak az előző sorba. Ezek szerint tehát a naplóíró említett beszédének szövegét Ö[dön] Fischernek küldte el.

²⁹ Thomas MANN, *Tagebücher 1933–1934*, hrsg. von Peter de MENDELSSOHN, Frankfurt/M., S. Fischer, 1987, 561–562.

képpen képtelenségét próbálja kimutatni. Ugyanakkor állítását, éppen racionális megfontolások alapján, mindjárt korrigálja is, amikor rámutat, hogy létezhetnek olyasmik a tapasztalati valóság terén, amik azonban nélkülözik a történelmi totalitás értelmében vett érvényességet. Valódiak ugyan, de valójában nem igazak, létjogosultságuk nincsen meg-alapozva az emberiség történetében végbemenő erkölcsi fejlődés által.

„Egy új európai háború belső lehetetlensége és vétkes képtelensége érzelmi és lelkiismereti tény, mely már nem szorul logikai vagy akár erkölcsi indoklásra. Elég, ha valóságnak képzeljük el Európa borzalmas önmaga irtását, egymás belefullasztását mérgezgázokba s a többi idetartozó, örületes képet. Érző és képzelőerővel bíró embernek ez teljesen elég ahhoz, hogy ráeszméljen ennek lehetetlenségére. Ezzel természetesen nem állítjuk, hogy ha a balsors úgy akarja, a háború nem válhatik még valósággá, de vannak esetek, mikor a »valóság« nem egyértelmű az »igaz«-zal. Az ilyen valóságban egy szikra belső igazság sem volna, és minden egészségesen gondolkozó és érző ember – »egészséges«-en egyszerűen az érzésnek és gondolkodásnak a korral és az erkölcsi pallérozottsággal való egybehangzását értve –, tehát minden ily módon gondolkodó ember undorral és borzadással fordulna el a vad garázdaságtól, mely még egyszer valóra vált, s melyet igazságnak többé semmilyen magasabb értelemben el nem ismerhet.”

Cikke vége felé Thomas Mann azzal a szándékkal tér vissza a kiinduló gondolathoz, hogy rámutasson: lehetséges, mi több, föltétlenül szükséges az ellentétpár tagjai közt most fennálló feszültség és szembenállás föloldása a jelenkor Európájának társadalmi életében. „[...] ha, mint ma, a valóság még nem érte el a belső igazságot, akkor mindennek meg kell történnie, hogy ez a szakadék kiegyenlítődjék, és a valóság megbékéljen az igazzal.”

Ez a lételméleti dialektika – nyilván párosulva és kiegészülve az Arany János által fölállított esztétikai jellegű követelménnyel, hogy a részigazság (a „való” és a „rész szerint igaz”) helyett a tipikus által érzékletessé tett intenzív totalitást („a való égi másá”-t, illetve az „egészen s mindig” igazat) kell sugározni a műalkotásnak – nem maradhatott hatástalan a gondolati konstrukciók lírai eszközökkel történő kifejezése iránt oly fogékony, kései József Attilára. Mármost ha találkozott vele, azaz ha olvasta Thomas Mann cikkét. Csakhogy valóban olvasta-e ezt a versének megszületése előtt egy és háromnegyed évvel közzétett írást? Mi minden alapozza meg ennek a lehetőségét, sőt teszi azt újszólván biztossá?

Elsősorban az a kapcsolat, amely a költőt a Cobden folyóirathoz és az azt kiadó, azonos nevű társaság embereihez fűzte. A lap 1935. június–júliusi számában jelent meg terjedelmes hozzászólása *A középosztály és a vajúdo világ* címmel meghirdetett, az év februárjától szeptemberéig minden számban több író és társadalomtudós véleményét közlő ankéthoz.³⁰ Mivel a Thomas Mann cikkének magyar fordítását közzé tevő áprilisi szám közölte állásfoglalások szerzői között találjuk Bálint Györgyöt és Kassák Lajost, akiknek véleménye aligha volt közömbös József Attila szemében, biztosra vehető, hogy ez a folyóiratszám megfordult a kezében. Ugyanezt a meggyőződést támasztja alá, hogy

³⁰ JAÖM III, a 13. jegyzetben i. m., 171–176, 412–414.

az ankét rendezői nyilvánvalóan nem kértek úgy hozzászólásokat, hogy a fölkereteknek meg ne küldték volna a már korábban közölteket. Ugyanez év decemberében pedig napvilágot látott a folyóirat hasábjain József Attila recenziója Hort Dezső *Új szocializmust!* címmel megjelent könyvéről.³¹

A szerkesztők igen megbecsülték a munkatársukká lett lírikus költői teljesítményét. Erről tanúskodnak a költő műveiről a lapban megjelent méltatások. 1936 márciusában Németh Andor emlékezett meg röviden, de nagy elismeréssel a mintegy 15 hónapja megjelent *Medvetánc* gyűjteményes kötetről, mint amely „mintegy summája – és egyben legmaradandóbb kiteljesedése – az új nemzedék költői törekvéseinek”. Amikor 1936 májusában *Mai magyarok – régi magyarokról* címmel tematikus számot adott ki a költő folyóirata, a Szép Szó, élen *A Dunánál* című versével, a következő hónapban a Cobden Passuth László aláírásával közölte a szám tanulmányainak címét és íróik nevét, de csak a verses prólógusnak szentelt elismerő sorokat.³² 1937. február 5-én – tehát több mint három héttel a Mannt üdvözlő vers megírása után – került sor a Magyar Cobden Szövetségben József Attila és Németh Andor nyilvános vitájára a költő és a kritikus viszonyáról. Ez újabb bizonyíték arra nézve, hogy a költő szívélyes kapcsolatban állott a folyóirat szerkesztőivel, akik egyúttal a Szövetség vezetői is voltak. Fölkérésük a vitában történő részvételre még az előző év október 17-én kelt.³³ A Cobden által a vitáról közölt beszámolóban³⁴ a szempontunkból a legfontosabbak a vitavezető Kerpel Jenő bevezetőjéből vett idézetek. Kiviláglik belőlük, mennyire becsülték a Szövetség hangadói a költő József Attilát.

A főttebb röviden leírtak nyomán nem maradhat kétség afelől, hogy rendszeres olvasója volt a Cobdennek, bár a Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött hagyatéka nem tartalmazza a folyóirat egyetlen számát sem. Ez a hagyaték azonban fölöttébb töredékes, és nincsen benne olyan folyóiratpéldány, amely biztosan a költő tulajdona volt.³⁵

Idézzük föl magunkban Vágó Márta leírását József Attila viselkedéséről alig több mint huszonnégy órával azelőtt, hogy nyilvánosan föl kell majd olvasnia a még meg sem írt verset, amelyet azonban újsághír és a Thomas Mann fölolvását hirdető plakát³⁶ már egyaránt bejelentett. Akármilyen magabiztosan állította is, hogy idejében elkészül a vers, hiszen „verset már akkor tudok írni, amikor akarok”, mégis nehéz elképzelnünk, hogy már korábban ne élt volna benne némi szorongás a sikert illetően. Azzal biztatta magát és barátnőjét, hogy „a mondanivaló a fejemben van, csak meg kell csinálni”. Ha valóban így beszélt, egy ideje már készülhetett a megírásra. Az előkészület során fölmerülhetett em-

³¹ *Uo.*, 176–179, 414.

³² *A Kortársak József Attiláról* (a 7. jegyzetben *i. m.*) 289. és 294. írása.

³³ JÓZSEF Attila *Válogatott levelezése*, kiad., jegyz. FEHÉR Erzsébet, Bp., Akadémiai, 1976 (*Új Magyar Múzeum*, 11), 335–336.

³⁴ *A Kortársak József Attiláról* (a 7. jegyzetben *i. m.*) 330. írása.

³⁵ Vö. TASI József, *József Attila könyvtára és más tanulmányok*, Bp., Ecsire, 1996, 9.

³⁶ Az „ünnepi költemény”-ről az Esti Kurír előző napi számában lehetett olvasni; *Kortársak József Attiláról*, a 7. jegyzetben *i. m.*, 310; a fölolvásóest plakátjának részletét lásd *Négyszemközt az utókorral: József Attila fényképeinek ikonográfiaja*, összeáll., előszó MACHT Ilona, Bp., Népművelési Propaganda Iroda, 1980 (Fotótéka), 66. és 67. fotó.

lékezetében a Cobden közölte Thomas Mann-cikk mint szerzőjének mind ez ideig magyarul olvasható legegységesebb állásfoglalása közéleti kérdésben. (Az ebben a vonatkozásban jóval részletesebb és határozottabb megnyilatkozását, azt az „1937 Újév napján” dátumú levelét, amelyet válaszul írt a bonni egyetem bölcsészka dékánjának, amikor az arról értesítette, hogy német állampolgárságától történt megfosztása következtében törölték az egyetem díszdoktorainak sorából, csak január 20-a után ismertette a magyar sajtó, amikor önálló füzetként jelent meg Svájcban.) József Attila a közvetlen kapcsolódás szándékától vezettetve vehette elő a huszonegy hónappal azelőtt olvasott írást. Megtörténhetett, hogy a fölolvásoest bevezetőjének megírására készülődő Ignótus Pál, a Cobden rendszeres munkatársa figyelmeztette rá. De származhatott az emlékeztető Vágó Mártától is, aki megírja, hogy „rettegtem a teljes letöréstől [...], amit a [vers] meg nem írás[a] jelentene”, tehát nyilván igyekezett megtenni minden lehetőt, hogy ilyesmi ne következék be.

Hadd szerepeljen itt még néhány passzus *A háború veszedelme* címmel közölt cikkből annak további valószínűsítése végett, hogy inspiráló szerepe volt a *Thomas Mann üdvözlése* megírásakor. Azt állítja a cikkíró, hogy „voltak régen istentagadók, de azok veszélytelen emberek voltak a mai *eszmetagadókhoz* képest, kik filozófiát gyúrnak abból, hogy nem ismerik el többé az igazság és hazugság közötti különbséget, tagadják az igazat”; ezek „örömeiket lelik a barbárságban [...] és a nyugati *eszmék* elvetésében”. Nyomukban jár „egy bizonyos izgatott, félművelt réteg”, amelynek tagjai „úgy vélik, lejárt *eszmék* és elvek elmerülnek, s új életet jelentő gondolatok és kezdeményezések indulnak”. Mindezzel szemben nyomatékosan hangsúlyozza az író, hogy „a béke gondolata a legszorosabban összefügg a többi elidegeníthetetlen emberi és nyugati *eszmével*, az igazság, a szabadság és jog *eszméivel*”, azokkal „az örök és el nem idegeníthető *eszmékkel*, melyek a nyugati szellemet kialakították”. Tehát „a valóságot a lelkiismeret által korrigáló *eszmék*”-kel. „Aki azt hiszi, hogy ezek az *eszmék* a századok változásainak vagy különösen politikai rendszerek változásainak vannak alárendelve, az szellemi és erkölcsi ellenállás hiányát tanúsítja a kor és a pillanat rázkódtatásaival szemben.” Az emberhez méltó jövő „nem képzelhető el azoknak az *eszméknek* megőrzése nélkül, amelyek teljesen függetlenek az emberi magatartás időleges ingadozásaitól”. (A *dölt betűs* kiemelések itt és a továbbiakban is tőlem származnak – S. P.) Nem kézenfekvő-e vajon az a vélekedés, hogy a Nyugat szellemét megtestesítő *eszmék* megőrzése roppant fontosságának többszöri és nyomatékos hangoztatása, valamint az aggódo figyelmeztetés az *eszmetagadók* aknamunkájának veszélyeire inspirálólag hathatott, amikor az „új ordas *eszmék*” ránk uszulása és a közénk hatoló „új méreg” miatti borzadozás metaforái kerültek be a vers 25–27. sorába? (A „borzadás” is előfordul a cikkből vett első idézetben!)

Ezzel még mindig nem merítettük ki maradéktalanul a cikk és a vers közt föllelhető gondolati és kifejezésbeli párhuzamokban megtestesülő inspirációs lehetőségek körét. Thomas Mann emlegeti „az *európai* ember bonyolult körülmények összetalálkozása folytán” előállott bajait, a „minden *európai* gondolat tagadásában” rejlő súlyos fenyegetést a humanitásra nézve. Megmondja továbbá, mi szükséges ahhoz, hogy „az *európai* szellem eljövendő kora” valamennyire is méltó legyen a múltjához. Az, hogy minél töb-

ben legyenek e szellem elkötelezettjei. Ugyanis „egy új ember- és szellemtípus támadt Európában, olyan típus”, amely – az író meggyőződéssel vallja – „súlyosan veszélyezteti a földrész szellemi egységét és fizikai jövőjét”. „Európában egy szenny-pragmatizmus fészkelte be magát, mely hajlandó minden aggály nélkül gonosztetteket elkövetni”, és „nem riad vissza a hamisítás fogalmától, mert számára a hamisítás annyi, mint az igazság, ha neki hasznos”. Látva az „Európa” és az „európai” fogalmának ilyen gyakori előfordulását, valamint annak hangsúlyozását, hogy mi a teendő e fogalmak szellemi tartalmát fenyegető veszélyek leküzdése érdekében, aligha adhatunk tagadó választ arra a kérdésre: kaphatott-e innen is ösztönzést a költő, hogy az általa üdvözölt személyről végül ezt a – versének 14. sorához hasonlóan ugyancsak szállóigévé vált – meghatározást adja: „fehérek közt egy európai”.

GRACZA LAJOS

TELEKI SÁNDOR GRÓF ÉS A KARLISTA HÁBORÚ

Bevezetés

Liszt baráti kapcsolatait vizsgálva egyik barátjáról, Teleki Sándorról olyan adatokat találtam a szakirodalomban, amelyek alig vagy egyáltalán nem felelnek meg a történelmi valóságnak, ezért kiegészítésre, illetve helyesbítésre szorulnak.

Az emlék- és újságíró, politikus és szabadságharcos széki Teleki Sándor gróf (1821–1892) életrajzírói megegyeznek abban, hogy aktív résztvevője volt a karlista háborúnak. E vélemény helyett kapott a *Magyar irodalmi lexikon*ban is: „1841-ben spanyolo.-i ka-landba bonyolódva részt vett a spanyol karlisták harcaiban...”¹ Az adat eredetét kutatva Würzbach terjedelmes életrajzi művéhez² jutunk el: „...später (nach 1840) besuchte er mit dem Fürsten Lychnowsky Spanien, woselbst er mit Maximilian Baron Stein den Carlistenfeldzug mitmachte und eine Zeit lang als Gefangener in den Händen der Spanier blieb.” Helyszűke miatt nem sorolom fel a források légióját, amelyek átvették Würzbach információját. Két mű azonban különös figyelmet érdemel, mivel ennél részletesebb adatokat közöl Teleki életének ezen epizódjáról. Ács szerint: „Német egyetemekre iratkozott be, de abbahagyta a tanulást és Lichnovszky (!) Félix herceggel, aki Don Carlos seregében tábornok volt, részt vett a spanyol köztársasági (!) küzdelemben. Espartero tábornok fogságába került, de Ferdinand Lesseps barcelonai főkonzul kitűnő francia nyelvtudására tekintettel kiszabadította.”³ Somssich erről egy újabb változatot közöl: „...il alla faire des études universitaires à Heidelberg puis à Berlin.” „Nous le retrouvons en Espagne avec son ami Felix Lichnyovszky (!) pendant l'insurrection carliste. Fait prisonnier, il ne dut sa liberté qu'à l'intercession du pape.”⁴

¹ *Magyar irodalmi lexikon*, Bp., Akadémiai, 1965, III, 328–329.

² Constant von WÜRZBACH, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, 43. Theil, Wien, Druck und Verlag der k. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1881, 229–230.

³ Ács Tivadar, *A magyar légionisták életrajzgyűjteménye*, Bp., Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 1961. A „köztársasági” jelző nyilvánvalóan téves.

⁴ Andor de SOMSSICH, *François Liszt et le comte Alexander Teleki*, Revue de Hongrie, VII. Année, Tome XIV (1914), 44–50. A berlini Humboldt-Egyetem megkeresésemre közölte, hogy Teleki 1841. október 2-tól 1843. július 20-ig volt az akkori Friedrich-Wilhelm Egyetem filozófiai fakultásának hallgatója, amiről 1843. november 7-én kapott végbizonyítványt. A heidelbergi egyetem közlése szerint Teleki nem volt a Ruprecht-Karls-Egyetem bejegyzett hallgatója: Liszt Ferenc Archivum, Göppingen–Budapest, Dok.-Nr. LT/4–5.

Mint látjuk, az események főszereplője Felix Lichnowsky herceg, karlista tábornok volt, ezért röviden szólnunk kell róla. Apja, Eduard Maria Fürst Lichnowsky (1789–1845) porosz főnemes, anyja, Zichy Eleonóra grófnő (1795–?) magyar főnemesi család sarja. Felix Maria Vinzenz Andreas (1814–1848) elsőszülött gyermekük volt.⁵ A herceg félmagyar származását ki kell emelnünk, hogy a továbbiak egyes eseményeit jobban megérthessük. Húszéves korában a porosz hadsereg kötelékébe lépett, emellett azonban diplomáciai szolgálatokat is végzett a porosz udvarnak.

Az első karlista háború (1833–1840)

Spanyolországban VII. Ferdinánd (1784–1833) – fiúörököse nem lévén – leányát, Izabellát jelölte ki utódául (Pragmatica sanctio, 1830), melyet öccse, Don Carlos (1788–1855) semmisnek tekintett és V. Károly néven magának követelte a trónt. VII. Ferdinánd halála után a spanyol főrendek többsége II. Izabella néven a kiskorú leányt koronázta királynővé, aminek következtében két részre szakadt az ország. Az ezt követő polgárháborúban az északi tartományok, főleg Baszkföld és Katalónia nyíltan a trónkövetelő mellé álltak, ezzel kezdetét vette az első karlista háború. A külföldi hatalmak közül Anglia a királynőt, a szigetország riválisai, főként Poroszország és számos német hercegség titokban Don Carlost támogatták.⁶ A porosz royalista ifjúság számos tagja, köztük Felix Lichnowsky herceg is a karlisták oldalán vonult a harcba: Magyarországról indulva, magyar névre szóló hamis útlevél birtokában Olaszországon keresztül Dél-Franciaországba hajózott, ahonnan a Baszkföldre szökött át. A harctéren szerzett érdemeiért a trónkövetelő hamarosan tábornokká, majd főhadsegéddé nevezte ki. 1839 végén, a karlista front összeomlása után az udvar a franciaországi Bourges-ba menekült.⁷ Lichnowsky herceg ekkor Don Carlos adjutánsa lett, de hamarosan belátta a karlisták ügyének reménytelenségét és – nemkíváncsú elem lévén – elhagyta Franciaországot. Részben Brüsszelben, részben Németországban írta meg részvételének történetét a karlista hadjáratokban.⁸ Visszaemlékezéseinek alapját az augsburgi Allgemeine Zeitungnak küldött tudósításai képezték.⁹ Lichnowsky éppen Mainzban tartózkodott, amikor 1840. július 6-

⁵ NAGY Iván, *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, XI, Pest, Ráth Mór, 1865, 377.

⁶ Heinrich von TREITSCHKE, *Deutsche Geschichte im Neunzehnten Jahrhundert*, 4. Theil, Leipzig, Verlag von S. Hirzel, 1889, 504.

⁷ A város, amely a Cher departement-ban fekszik, része Közép-Franciaország egyik legnagyobb tájegységének, a Bourbonnais-nek, az uralkodóház egykori birtokának. Érdemes megjegyezni, hogy ez időben a francia trón birtokosa, Lajos Fülöp a Bourbon uralkodóház orléans-i ágának leszármazottja volt.

⁸ (Felix Fürst LICHNOWSKY), *Erinnerungen aus den Jahren 1837, 1838 und 1839*, Frankfurt am Main, Druck und Verlag von Johann David Sauerländer, 1841.

⁹ Lajos GRACZA, *Felix Fürst Lichnowsky's journalistische Tätigkeit*, kézirat, 2000. – Heine így kommentálta a herceg írói és újságírói tevékenységét, miközben egy költőhöz nem méltóan „Schnapphanski”-nak

án és 14-én Liszt két hangversenyt adott a városban. Ismeretségük tehát innen datálódott.¹⁰ Teleki Sándort viszont Liszt mutatta be a hercegnek 1842 elején, híres berlini koncertjei alkalmával. Feltehetően itt és ekkor érlelődött meg a terv, hogy Teleki elkíséri Lichnowskyt portugáliai útjára.

A portugáliai út

Mi volt az út célja? Lichnowsky békés turistakirándulásnak nevezte az utat második könyvében.¹¹ Három tény azonban ellentmond ennek a beállításnak. Először maga Lichnowsky írja később: „...ich beeilte mich dem Commandeur Dietz, Cabinets-Secretair des Königs... Briefe und Paquete für Se. Majestät zu übergeben...”, a küldemények tehát a szokásos diplomáciai posta megkerülésével jutottak el a királyhoz.¹² Másodszor általánosan ismert tény, hogy 1840 után Portugália a karlista menekültek központja volt, akik Don Carlos vereségét nem tekintették a háború befejezésének. A harmadik árulkodó tény útvonaluk konspiratív megválasztása. A békés turisták, akik 1842 júniusa elején keltek útra Gothából (!), először Mainzba utaztak, ahol hajóra szállva a Rajnán jutottak el Rotterdamba. Innen Londonba hajóztak át, ahonnan pár napi tartózkodás után vasúton folytatták útjukat Southamptonba. Itt hajóztak be újra és három nap múlva a spanyol Vigóban kötöttek ki először. Innen folytatták hajóútjukat Lisszabonba. E körülmények arra mutatnak, hogy titkos diplomáciai küldetéssel utaztak.

Portugáliában másfél hónapot töltöttek, hosszú utazásokat téve az ország belsejébe részben hajón és csónakon, részben lóháton, melynek során a társadalmi és politikai élet számos kiválóságát látogatták meg. Három epizódot emelek ki portugáliai tartózkodásukból, amelyek magyar szempontból e munka célkitűzésén túl figyelemre méltónak tűnnek.

Lisszabonba érkezve megtudták, hogy a királyi udvar nyári rezidenciáján tartózkodik. Cintrába utazva kihallgatásra jelentkeztek a királyi párnál. Átadom a szót Lichnowsky-

(útonálló) nevezte Lichnowskyt: „Als Don Karlos fliehen mußte / Mit der ganzen Tafelrunde / Und die meisten Paladine / Nach so netten Handwerk griffen / (Herr Schnapphanski wurde Autor)”. Heinrich HEINE, *Atta Troll*, München–Wien, Carl Hauser Verlag, 1982 (Die Bibliothek deutscher Klassiker, 39), 16.

¹⁰ Más források megismerkedésük és barátságuk kezdetének színhelyül Brüsszelt jelölik meg 1841-ben, ahol Liszt február 12-én adott hangversenyt. Vizsgálataim szerint az ellentmondásnak, amely két személy, apa és fiú összetévesztésének következtében más összefüggésben is zavart okozott, egyszerű a feloldása: Brüsszelben (illetve már február 13-án Londonban!) a herceg atyjával, Eduard Fürst Lichnowskyval találkozott először Liszt.

¹¹ (Felix Fürst LICHNOWSKY), *Portugal: Erinnerungen aus dem Jahre 1842*, Mainz, Verlag von Victor von Zabern, 1843. Amint látjuk, Lichnowsky nem jelezte nevét könyveit (és újságcikkeit sem). Mindkét esetben stilizált liliomot használt névjelül, amely 1179 óta a francia Bourbonok zászlaját díszítette. Ez az uralkodóház bírta 1701 óta a spanyol trónust is. Don Carlos, a spanyol Bourbon-ág leszármazottja címerében is megtalálható a Bourbon-liliom.

¹² Magyar szempontból említést érdemel, hogy „Se. Majestät” Ferdinand von Sachsen-Coburg-Gotha-Koháry herceg (mint Mária királynő férje portugál király) tökéletesen beszélt nyelvünket, anyja ugyanis a magyar Koháry Mária Antónia hercegnő (1797–1862) volt.

nak: „...bei der Vorstellung meines Reisegefährten, des Grafen Teleky (!), unterredete sich der König mit ihm längere Zeit im fließendsten Ungarisch zum nicht geringen Erstaunen mehrerer nahe stehenden Herren vom diplomatischen Corps, die kein Wort von der königlichen Conversation verstanden.”¹³ Július 10-én Lisszabonban udvari ceremónián vettek részt, ahol: „Das ungarische Kleid des Grafen Teleky zog viele neugierige, mitunter sehr schöne Blicke auf sich.”¹⁴ Végül Mafrába látogattak, ahol a híres harangjátékokról Liszt játékára emlékeztek: „...die Glockenspiele sind wirklich vortrefflich und u. A. deßwegen merkwürdig, weil sie auf mehr als hundert Schritt Entfernung von einander, zusammenspielen und dieselben Stücke gleichsam á quatre mains so vollkommen ausführen, als wenn Liszt und Clara Wieck im Gewandhause zu Leipzig auf zwei Flügeln spielen und sich den Rücken kehren.”¹⁵

A barcelonai incidens

Portugáliai missziójuk befejeztével augusztus 5-én Lisszabonban szálltak hajóra, hogy visszatérjenek hazájukba. Útjuk azonban ezúttal nem Londonon, hanem a spanyol Cadizon keresztül vezetett tovább. Cadizból pár napra Sevillebe hajóztak fel a Guadalquivirre, majd Gibraltáron, Malagán, Carthagenán, Alicantén és Valencián át hajózva – útban Toulon felé – Barcelonában kötöttek ki augusztus 20-án. Itt történt a sokak által említett incidens, amely Lichnowsky és Teleki veszélyeket nem ismerő karaktere következtében csaknem életükbe került. Lichnowsky beszámolója alapján¹⁶ dióhéjban vázolom a történeteket, amelyeket a bevezetőben említett történet- és életrajzírók pontatlan források felhasználásával a „karlisták harcaiban való részvételle” stilizáltak – két évvel (!) a harcok befejezése után. Mivel hajójuk csak augusztus 22-én indult tovább Toulonba, elhatározták, hogy két angol útítársukkal együtt a városba kocsiznak. A városkapuban feltartóztatták őket a spanyol őrség és csak az odasiető porosz generálkonzul d'Ogny közbenjárására térhettek vissza a hajóra. Másnap újra megkísértették a sorsot és – bízva a város politikai főnöke, Gutierrez, illetve Katalónia generálkapitánya, van Halen szavában – a városba hajtottak. A városkapuban ismét feltartóztatták és Gutierreznek a város főutcáján (Rambla) lévő hivatalába kísérték őket. Kihallgatásuk d'Ogny jelenlétében történt, miközben arra a hírre, hogy karlistákat fogtak el, a Ramblán több ezres tömeg gyűlt össze. Telekinek felajánlották, hogy visszatérhet a hajóra, ő azonban bajtársa mellett maradt. Mivel a tömeg fejüket követelte, a hatóság egy hátsó kapun át kalandos körülmények között a városi börtönbe (la Alcaidia) csempészte át a foglyokat. Itt sem lévén biztonság-

¹³ *I. m.*, 111.

¹⁴ *I. m.*, 163.

¹⁵ *I. m.*, 298–299. – Lichnowsky részt vett Liszt kíséretében az 1841. december 6-i lipcsei hangversenyen, ahol a magyar mester és Clara Schumann a *Hexameron* (*Grandes Variations de Concert sur un thème des Puritains/Bellini*; Raabe-Verzeichnis 377) két zongorára írt változatát játszották; Serge GUT, *Franz Liszt*, Paris, Edition de Fallois, 1989, 489.

¹⁶ *I. m.*, 421–448.

ban, éjjel kocsin szállították őket a jól védett katonai fegyházba (Aterazanas). Másnap Lichnowsky levélben tiltakozott a madridi angol követnél jogtalan fogva tartása ellen. Ugyancsak levélben informálta a franciaországi porosz követséget¹⁷ és az augsburgi Allgemeine Zeitungot, melynek 1837 óta küldte folyamatosan tudósításait. A tekintélyes napilap leközölte mind Lichnowsky levelét,¹⁸ mind az angol követ válaszát,¹⁹ így az incidens nemzetközi publicitást kapott. Tíznapos viszontagságos börtönélet után a barcelonai francia generálkonzul, Lesseps²⁰ közvetítésével szeptember 2-án a francia Venus fregatt vette fedélzetére a foglyokat, hogy Toulonba szállítsa őket.²¹ A kedvezőtlen időjárás miatt csaknem két hétig manővereztek a Földközi-tengeren és csak szeptember 14-én kötöttek ki Toulonban.²² Mivel Lichnowsky nem léphetett francia földre, nem hagyhatták el a hajót, hanem Torinóba utaztak tovább, ahonnan szeptember 27-én érkeztek Frankfurt am Mainba.²³

Zárószó

Izabella uralkodása Don Carlos katonai veresége és később bekövetkezett halála után sem volt zavartalan. Heves párharcok és ismételt felkelések után 1868-ban Párizsba kellett menekülnie, ahol 1870-ben fia, XII. Alfonz javára lemondott a trónról. Teleki Sándor nem ülhett tétlenül, ha híre jött egy felkelésnek. Bárá Jósika Miklós írja 1856. augusztus 1-jén Brüsszelből Amerikába kivándorolt barátjának és üzlettársának, Fejérváry Miklósnak: „...gróf Teleki Sándor ... ki most Spanyolországba készül, hol újra

¹⁷ Rodolphe Comte APPONYI, *Vingt-cinq ans a Paris (1826–1852)*, I–IV, Paris, Plon–Nourrit, 1913–1926, III, 1835–1843, 490.: „1842. 30 Août: Le chargé d'affaires de Prusse vient de me dire avoir reçu une lettre lamentable de Lichnowsky qui a débarqué, avec un Espagnol, sur le territoire espagnol, ils y ont été pris et reconnus. L'Espagnol a été, à la suite d'un jugement militaire, pendu le lendemain; la même condamnation pèse sur la tête de Lichnowsky: il a donc une peur affreuse d'être pendu et réclame l'intervention des agents de Prusse pour le sauver, pourvu que cette intervention protective n'arrive pas trop tard.”

¹⁸ Allgemeine Zeitung (Augsburg), 1842/249, 1986.

¹⁹ Uo., 1842/270, 2153. – Az angol követ levele így hangzik: „Madrid ce 26 Août 1842. Mon Prince, j'ai l'honneur d'accuser la réception de la lettre que vous m'avez adressée en date de 21 Août et qui m'est parvenue aujourd'hui. Je n'ai pas perdu un moment à porter à la connaissance du Ministre Espagnol le contenu de votre communication. Des ordres seront expédiés ce soir même aux autorités de Barcelonne pour votre libération immédiate, et pour que l'on ne mette aucun obstacle à votre départ, ni aucune restriction sur votre liberté personnelle pendant votre séjour dans cette ville. S.E.M. le comte d'Almodovar m'a exprimé ses vifs regrets des désagréables procédés que vous avez éprouvés, et qui sont entièrement désapprouvés par le gouvernement espagnol. Le chef politique sera informé de la désapprobation du gouvernement. Je profite de cette occasion, mon Prince, etc. etc.

Arthur Aston

À S.A. le prince Felix Lichnowsky.”

²⁰ Ferdinande Marie Vicomte Lesseps (1805–1894) francia diplomata (1842. május 24-től barcelonai konzul) és mérnök, a Szezei-csatorna építője.

²¹ Allgemeine Zeitung (Augsburg), 1842/257, 2049.

²² Uo., 1842/259, 2083.

²³ Uo., 1842/273, 2181.

penderítettek egy pendely revolútiót, azon kérdés fölött, Krisztina vagy Izabella, vagy mindkettő? Most Krisztina gyomrozza őket, meglehet, hogy mire Teleki odaérkezik, az ausschlagnak megadására az egész ország crinolinja összebonyolódik – s lesz újra egy gyönyörűséges nagy semmi a dologból, mint mindig. Kár ennek az elcsenyevészett spanyol népnek túlmenni a Pepitákon és Doloreseken, costaquettekkel (?) accompagnirozva.”²⁴

Összefoglalás

1. Irodalmi adatokkal ellentétben Teleki Sándor gróf nem vett részt az első karlista háborúban, jóllehet támogatta a karlista mozgalmat.

2. Egyetemi tanulmányai során nem volt a heidelbergi egyetem bejegyzett hallgatója.

3. Stein Miksa (Maximilian) báró²⁵ semmiféle szerepet nem játszott Lichnowsky herceg és Teleki gróf barcelonai incidensében, mely nem 1841-ben, hanem 1842-ben történt.

4. Barcelonai kalandja során a pápa nem járt közben Telekiért.

²⁴ Bordafájásokkal (?) kísérve. Nyilvánvaló olvasási hiba. Helyesen: „Castegnetiekkel” = kasztanyettákkal kísérve. JÓSIKA Miklós, *Idegen de szabad hazában*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1988, 193.

²⁵ Maximilian Stein báró (1814–1858) a 48-as forradalomban honvéd tábornokként vett részt. Egyetlen forrás sem említi részvételét a barcelonai kalandban.

DUKKON ÁGNES

EGY MONDAT AZ OROSZOKRÓL

Irodalom és politika kapcsolatai Kelet-Európában a 17. század derekán

Zrínyi Miklós *Az török áfium ellen való orvosság* című röpiratában olvashatunk néhány bekezdést arról, hogy milyen illuzórikus dolog a törökellenes küzdelemben mások segítségére számítani. A felsorolásban a lengyel, a német, a francia, az olasz, a spanyol, az angol mellett az orosz is szerepel, s az a sommás elítélő vélemény, melyet Zrínyi megfogalmaz – bár valóban csak egy mondat –, arra indít bennünket, hogy megkíséreljük föltárni ennek az állításnak az irodalmi és a politikai hátterét.¹ Nem egy meghatározott „irodalmi” forrásra vagy diplomáciai eseményre gondolunk, amely Zrínyi nézeteinek alakulására közvetlenül hathatott, hanem a korban jelen lévő sztereotípiákra, az egyes népek egymásról alkotott (torz)képeire a mindenkori politikai viszonyok szövegösszefüggésében. Jelen tanulmány három különböző irányból elindulva kíséri végig a Közép-Európában (Magyarország, Lengyelország, Németország) kialakult orosz-sztereotípust a 17. század közepéig, Zrínyi *Áfiumáig*:

1. A népszerűsítő irodalom, nevezetesen a kalendáriumok híradása az oroszokról s ezek forrásai.

2. A lengyel barokk epika a 17. század első felében, mely a lengyel–orosz háborúskodásokat örökíti meg; közvetett hatása Magyarországon (pl. Samuel Twardowski 1649-ben kiadott epikai művének híre eljut Rákóczi Zsigmondhoz, erről később szólunk részletesebben).

3. A korabeli diplomáciai kapcsolatok, a levelezések elszórt megjegyzései s ezek felhasználása történeti munkákban.

Ezek a kérdések Zrínyi művétől függetlenül is érdekesek a kutató számára, nemcsak a történelmi adatok okán, hanem azért, mert egy meghatározott toposz vagy sztereotípiát –

¹ Az utóbbi években megfigyelhető a történészek és az irodalomtörténészek fokozottabb érdeklődése a „hír”, az egyes népekről terjedő vélekedések és toposzok kialakulása iránt. 1997-ben a brémai egyetem sajtótörténeti kutatócsoportja által Bad-Muskauban megrendezett Presseforschung-konferencián két előadó (Astrid Blome, Dukkon Ágnes) is foglalkozott a 17–18. századi népszerű sajtótermékekben (kalendáriumok, újságok) megjelenő toposzokkal, az egyes népekről kialakított képekkel és (elő)ítéletekkel (*Zeitung, Zeitschrift, Intelligenzblatt und Kalendar: Beiträge zur historischen Presseforschung*, Hrsg. Astrid BLOME, Bremen, 2000). BENE Sándor újabban megjelent munkái pedig e téma igen alapos feldolgozását adják, pl. *A hír és a közvélemény koncepciójának formálódása Zrínyi Miklós műveiben*, ITK, 1996, 369–395; *Theatrum politicum: Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*, Debrecen, 1999.

nevezetesen az oroszok műveletlensége, durvasága – kialakulását és begyökereződését követhetjük nyomon. Ebben a munkában a vélekedések igazságtartalmától és annak elemzésétől el kell tekintenünk, csupán az előfordulásuk, vándorlásuk, a „hordozók” érdekeltisége lehet a vizsgálódás tárgya. Bár nem kevésbé érdekes tanulmányt lehetne írni arról, hogy az egyes népek igazi értékei, kultúrájának gazdagabb árnyalatai mikor és miért maradnak inkább homályban a másik előtt, miért a rosszat veszi szárnyra a hír. Talán az is közrejátszik ebben, hogy a politika s a kultúra együttélésében az előbbi a mozgékonyabb és egyszerre tűnékenyebb is, az utóbbi mozgása lassúbb, mélyebben átjárja azt a közeget, amely fenntartja, a saját törvényei szerint alakul – és eltűri a politika manipulációit. A cicerói klasszikus felosztás – fama bona versus fama popularis – Bene Sándor és mások kutatásai szerint a reneszánsz és a barokk korban átrendeződik, a „fama” – jelző nélkül! – manipulálható és manipulálandó lesz.

Mielőtt a fenti szempontok alapján sorra vennénk az oroszokról kialakult toposzokat, szükségesnek tartjuk röviden áttekinteni a régi magyar irodalomban föllelhető, oroszokra vonatkozó adatokat.

A régi magyar történeti irodalomban (a különféle „világkrónikákban” és egyéb történetírásokban) csupán kevés számú és főként másodkézből származó leírást, említést találhatunk az oroszokról. Ez az érdektelenség azzal magyarázható, hogy szellemi kapcsolataink a kereszténység felvétele óta erőteljesebben Nyugathoz kötődnek, emellett viszont a régi Oroszország bezárkózó, Európától elszigetelődő politikája, „bizáncisága” (sőt, a 19. századi nyugatosok – zapadnyikok – szóhasználatával „kínaisága”) is közismert. Ez a két tényező együttesen eredményezte a kölcsönös tájékozatlanságot és a legföljebb csak a követjárásokra, kereskedelmi utazásokra korlátozódó kapcsolatokat. Igaz, ez a 19. század közepétől igen erőteljesen megváltozik, az orosz irodalomnak Magyarországon nagy reneszánsza kezdődik (elég csak Arany Jánosra, Reviczky Gyulára, Bérczy Károlyra, Jókaira, később Krúdy Gyulára, Adyra, Kosztolányira, Németh Lászlóra utalnunk), a régebbi századok orosz világáról azonban kevés ismeretünk van. Tardy Lajos *Régi hírünk a világban*² című könyvében népszerűsítő formában közlésezi azokat a dokumentumokat, amelyekben keleti kapcsolatainkra – köztük oroszokra is – fény derül. Ilyen például az a több orosz kódexben fennmaradt útleírás, mely Iszidor metropolita és kísérete 1437-es firenzei utazását örökíti meg: oda északi irányban, Riga, Lübeck felől Poroszországon és Németországon keresztül, vissza pedig 1440 tavaszán Velence, Zágráb, Csurgó, Székesfehérvár, Buda, Kassa érintésével Lengyelországon át Moszkváig. Az érintett városokról – így a magyarokról is – különböző terjedelmű följegyzéseket készítettek a krónikások.

Hogy milyennek látták magyar szemmel az oroszokat, arról alig van dokumentumunk; Julianus barát utazásai Keletre orosz földön át vezetnek, de útleírás vagy más, személyes tapasztalaton alapuló részletesebb tudósítás nem született magyar tollból.

² TARDY Lajos, *Régi hírünk a világban*, Bp., Gondolat, 1972.

Ezért érdemes figyelmet Frölich Dávid 1631-ben Boroszlóban kiadott, német nyelvű naptára, melyben elég részletes ismertetést találunk a „moscovita szokásokról és alkalmakról”, valamint történelmükről és vallásukról. Frölich Dávid (1595–1648) késmárki polihisztor – kiváló geográfus, fizikus, matematikus, csillagász, teológus és filológus – 1623-tól haláláig, 1648-ig adott ki kalendáriumokat latin, német, magyar és szlovák, azaz szlovakizált bibliai cseh (az ún. bibličtina) nyelven. Szepességi németként ungarusnak, tehát a Magyar Királyság alattvalójának tartotta magát (III. Ferdinándtól egyébként munkássága elismeréséül megkapta a „császári és királyi matematikus” címet), kultúrájára a többnyelvűség volt jellemző.³ Jelen dolgozatban gazdag életművéből csak az említett kalendáriumot emelem ki az orosz téma kapcsán.

Frölich naptára az OSZK-ban az RMK III, 1352. jelzet alatti kolligátumban található, mely magába foglalja a többi, 1623-tól 1640-ig Boroszlóban kiadott kalendáriumot is (RMK III, 1464). Sajnos ebben az anyagban épp az 1631-es példány csonka: a B és a C ívek hiányoznak. Az oroszokról szóló leírás – „Ferner Beschreibung der Mitnächtigen Länder und Völker” – még az A íven található és viszonylag jól olvasható. Wrocławban, az Ossolineum könyvtárban sikerült egy ép példányra bukkannom és jegyzeteket készítenem, melyek alapján az OSZK-ban meglévő töredék információi teljesebbé válnak, bár a mikrofilmet vagy fotómásolatot nem pótolják.⁴ A jelen dolgozatban ezt a tudósítást szeretném ismertetni (az idézeteket betűhív helyesírással közlöm), majd pedig a naptárkészítő Frölich forrásaira vonatkozó adalékokkal kiegészíteni.

Frölich Dávid már az előző évben hozzákezdett egy ismeretterjesztő sorozat közzétételéhez, melyet hét éven át folytatott. Az 1630-as naptárban az északi népekről és országokról írt (Grönland, Izland, Novaja Zemlja, Lappföld, az Északi-tenger szigetei; jórészt Olaus Magnus svéd püspök híressé vált és sok kiadást megért könyve – a *Historia de gentibus Septentrionalibus...*, Róma, 1555 – alapján), 1631-ben Oroszországról, 1632-ben a tatárokról, 1633–34–35-ben a törökökről, 1636–37-ben a zsidó ünnepekről és szokásokról, 1640-ben pedig Amerikáról. Így tehát az oroszokról szóló összeállítása szerves részét képezi egy szélesebb néprajzi, földrajzi és történelmi ismeretterjesztő anyagnak, mely a kalendáriumok rendeltetésének megfelelően sokfelé eljuthatott Közép-Európa németül értő lakossága körében. Magyar és szlovák nyelvű kalendáriumaiiban sajnos ilyen bőségű tudósítások nincsenek, a latin nyelvűek viszont kiemelkednek tartalmi gazdagságukkal. Ez a tény is mutatja a művelődési igények, a források és a nyelvek kapcsolatát: a latin minden nemzet szellemi elitjének szólt, az anyanyelvek közül a német azért gazdag, mert Frölichnek ez az anyanyelve, s a rendelkezésére álló német nyelvű tudásanyag is igen bőséges volt. Magyar és szlovák kalendáriumai szülőföldjének egyszerűbb néprétegeihez szóltak, csak a jellegzetes kalendáriumi témákat (napár, időjóslás, horoszkóp, vásárok jegyzéke, érvágásra vonatkozó tanácsok, rigmusok, időnként

³ Frölich életéről és tevékenységéről az újabb szakirodalomból néhány tétel: *Slovenský Biografický Slovník*, II, Martin, Matica Slovenska, 1987; DUKKON Ágnes, *Asztrológia és keresztény hit a régi kalendáriumokban (Frölich Dávid)*, I:K, 1992, 594–607; PAVERCSEK Ilona, *David Frölich saját kezű feljegyzései műveiről*, MKsz, 1996, 293–319, 429–450; HAJÓS József, *Frölich Dávid*, MKsz, 1997, 16–33.

⁴ Ossolineum, XVII. 7319.

krónika a régmúlt és az adott kor történelméből) tartalmazták, de nem elhanyagolható tételek a kor művelődési térképén.

Az 1631-es naptár orosz tárgyú közlései az ország népességével kapcsolatos tényekkel kezdődnek. Megfigyelhető, hogy amikor konkrét adatokról tesz említést (kiterjedés, szélesség, földrajzi fekvés, kultúra stb.), hivatkozik a forrásra, jelen esetben Fabronius *Geographiájára*, máskor viszont az „azt mondják”, „egyesek szerint” formulával vezeti be tudósítását. Ezúttal is idézi az adatokat Fabroniustól, majd hozzáteszi, hogy „egyesek szerint” Oroszország régen sűrűbben lakott ország volt, a népesség fogyása három okra vezethető vissza: a pestis szokatlanul nagy pusztítása, a nagyfejedelmek rendkívüli kegyetlensége és a tatárok hódítása.⁵ Az 1630-as naptárban már írt az ország földrajzáról, állatvilágáról, az évszakokról, a klímáról, az uralkodó fejedelmek kegyetlenségéről, a halotti kultusról és bizonyos szokásokról. Ezek közül kiemeli azt, hogy a férfiak rendszeresen verik feleségüket, amit az asszonyok a szeretet jelének tekintenek: „Ihre Weiber haben ihre Männer nicht lieb, wenn sie nicht alle Tage einmal von ihnen geschlagen werden.” (1630, RMK III, 1452, B6a.)

A továbbiakban a 15–16. századi nagyfejedelmek és hercegek tetteinek elbeszélésével folytatódik Frölich tudósítása az oroszokról, s itt különös hangsúlyt kapnak a belviszályok és kegyetlenkedések (II. Vaszilij Tyomnij és Jurij zvenyigorodi fejedelem, valamint ennek fiaival folytatott hatalmi harcok). IV. (Rettenetes) Iván zsarnokságáról elég részletesen ír, s megállapítja, hogy hozzá fogható az egész világon nincsen: „Ihr Großfürst, Joannes Basilides ist von Zeiten in seiner Regierung so ein grawlicher unmenschlicher Tyran gewesen, das seines gleichen nicht bey Tartern, bey Türcken, noch bey heidnischen, ja nicht in der gantzer weiten Welt vor und nach ihm gefunden worden” (A3b).⁶

Az alábbiakban vázlatosan ismertetem az egész szöveg tartalmát:

- Joannes Basilides (azaz Iván Vasziljevics) kegyetlen uralkodó, az alattvalók félelemből szolgálják.

- Apja halála után, trónra lépésekor az ország nemeseit (családjukkal együtt) kutyákkal tépette szét, hogy ne legyen vetélytársa.

- Asszonyokat, lányokat becstenelt meg, s minden ok nélkül végeztette ki őket.

- Egy bizonyos olasz követ nem vette le a kalapját előtte, mivel állítása szerint Itáliában ez nem volt szokás, ezért Iván egy vasszeggel a fejébe verette a kalapot, minek következtében az olasz meghalt. Mások ezt Drakuláról és egy török követről mesélik, teszi hozzá Frölich.

- 1581-ben saját fiát agyonütötte jogarával.

⁵ „Etliche wollen, diese Länder sind von Zeiten besser bewohnt worden, sind aber dreyen Ursachen in Abnchmen geraten. Erstlich sol die Pest (welche bey ihnen sonst ungewöhnlich gewesen) viel auffgerieben haben. Zum Andem die Grausamkeit der Fürsten. Zum Dritten die Streiffung der Tartern, dadurch viel Volek hinweg geführt ward: denn die Tartern treiben mit dem entführten Menschen ihre Kauffmannschaft an die Türcken.” (RMK III, 1464, A2b.)

⁶ „Fejedelmük, Joannes Basilides uralkodása folyamán olyan szörnyű, embertelen tirannus volt, hogy hozzá fogható sem a tatároknál, sem a törököknél, noha pogányok voltak, sem az egész kerek világon nem találta-tott.”

Ezután áttér az ország ismertetésére, egyes tartományok – mint Rjazany – termékenységet vagy terméketlenségét (Vologda vidéke) említi. Itt szürkerókák, farkasok, a Dvina környékén jegesmedvék élnek. Kiemeli, hogy a mézhozam milyen bőséges, de Oroszországban nem ismerik a méhkast, hanem az erdőkben lévő odvas fákból gyűjtik a mézet. Gyakran hatalmas méhrajok jelzik a mézlelőhelyeket. Ezzel kapcsolatban leír egy történetet a mézbe esett parasztról, melyet Paulus Joviustól kölcsönöz:⁷ mézgyűjtés közben egy ember beleesett az odúba, és úgy beleragadt a mézbe, hogy nem tudott kimászni. Keservesen kiabált, két napot töltött már ott, de nem jött senki. Végül egy medve tévedt arra, ő is mézet keresett, s odament ahhoz a bizonyos odvas fához, amelyben a paraszt ült, s mikor a mancsát az odú szélére tette, a paraszt nagyot üvöltve belekapaszkodott a medvébe. A szegény állat ijedtében hátrahőkölt, s ezzel kirántotta az embert a mézből, de a váratlan találkozás úgy megzavarta, hogy menekülésre fogta a dolgot, s így a mézbe esett paraszt is megmenekült.

Ezután olvashatunk a fehér éjszakák jelenségéről, a hatalmas sztyeppékről, ahol több napi, sőt heti járőrföldre vannak csak települések.

Az Oroszországban élő népekről is közöl néhány tudnivalót. Egyike ezeknek Juhariáról, a magyarok őshazájáról szól: „Es ist in diesem Großfürstentumb eine Provintz Juharia genandt, die reussen und Moscoviter nennen sie Juhra, und die Einwohner heissen sie Juricos. Dies ist das Juharia, darauß die Vari oder Hungarn kommen und entsprossen sind, welche hernach An. Christi 744. das Land Pannoniam occupiret und unter ihrem König Attila fast ganz Europam durchgestreiffet, und hin und wieder mächtige Länder und feste Städte erobert haben, davon ich nur andern Zeit weitlaufftiger Meldung thun wil.”⁸ (A8b–B1a.)

Frölich a hunok birodalmát és Attila uralkodásának idejét az 5. század helyett a 8.-ba helyezi, viszont kézírással jól láthatóan át van javítva a dátum 444-re. Mindenesetre érdemes idéznünk egyik lehetséges forrását, Sigismund Herberstein (1486–1566) osztrák diplomata oroszországi úti jegyzeteit Juhariáról; ebben nem szerepel a hibás évszám, de az első két mondat majdnem szó szerint megegyezik Frölich közlésével: „Der Landschafft Jugaria gelegenheit ist auß vorerzelleten landen genugsam bekant: die Reussen die sprechen dises wort mit einem h auß Juhra und nennen dise volcker Juhrici. Es ist eben dises Juharia auß wolchem vorhin die Ungaren zogen das land Pannoniam oder Ungerland erobert unnd vyl andere landschafft in Europa mit sampt jrem Fürsten Attila eingenommen”.⁹

⁷ P. JOVIUS, *Libellus de legatione Basilii Magni principis Moschoviae ad Clementum VII*, Basileae, 1528, OSZK, Ant. 2392.

⁸ „Ebben a fejedelemségben van a Juharia nevű tartomány, az oroszok és a moszkoviták Juhrának nevezik, a lakóit pedig jurikoknak hívják. Ez az a Juharia, ahonnan az avarok vagy hungarusok származnak, akik azután Krisztus 744. évében onnan kirajzottak, Pannoniát elfoglalták és királyuk, Attila alatt majdnem egész Európán végigsöpörtek, egyre-másra a hatalmas országokat és erős városokat meghódították, minderről máskor majd bővebben is jelentést teszek.”

⁹ Sigismund HERBERSTEIN, *Moscoviter wunderbare Historien*, Basel, 1567, xciii; OSZK, Ant. 1510. Az oroszországi úti jegyzetek első kiadása 1547-ben jelent meg, a továbbiakban a kiadók hozzáteszik a szerző későbbi följegyzéseit és esetenként más szerző hasonló tárgyú írását. Az általam használt kötetben függelék-

A kalendárium további lapjain szól különféle szokásokról. Megtudjuk, hogy az oroszok jó céllövők és gyors lovasok, de elég kegyetlen módon gyakoroltatják már egészen fiatal koruktól a fiúkat: addig nem kapnak enni, míg el nem találják a jó magasra kifüggesztett célt. A pravoszláv vallásról, a kereszténység felvételéről is találunk adatokat, ír az egyházi hierarchiáról, a keresztelési rítusról, a szigorú templomi rendtartásról. Arról is tudósít, hogy a részegeskedő papokat a fölötteseik megkorbácsoltatják. Ezután a papság alacsony műveltségéről értekezik: nem értenek a filozófiához, a joghoz és az orvostudományhoz. Ez az állítás egybevág Tardy Lajos egyik közleményével (*Borisz Godunov magyar orvosa*): a tatár iga következtében az orosz művelődés igen visszaesett (a Frölich által kiemelt három terület egyébként sem virágzott korábban sem), így belső erőből alig tudott megújulni a 16. században, a külföldiekkel szemben pedig hagyományosan nagy volt a bizalmatlanság egészen IV. Ivánig. Tardy szavaival: „Vonatkozik ez az orvosok fokozott megbecsülésére is. Addig az orvosok gyakran kiszolgáltatott helyzetben voltak, ami nem egyszer sértő bánásmódban, sőt, igazságtalan megtorlásokban mutatkozott meg. III. Iván idejében (1462–1505) egy zsidó orvost nyilvánosan kivégeztek a piacon, mert nem tudta meggyógyítani a cár egyik fiát. Egy német orvost ugyanakkor azzal vádoltak meg, hogy egy tatár herceget rossz kezelésével megölt, miért is átadták az elhalt herceg családjának, mely rövid úton végzett vele.”¹⁰ Borisz Godunov idejében enyhült ez a kemény bánásmód, s így német, cseh orvosok érkeztek Oroszországba, köztük a magyar származású, de hosszú ideje Angliában élő Rietlinger Kristóf. Ezek a körülmények valóban azt igazolják, hogy a 15–16. századból származó, Oroszországról szóló leírások jogosan említik az ország művelődési és tudományos elmaradottságát, a belső szellemi erők, az értelmiség hiányát.

Visszatérve Frölich naptárához, rövid jellemzést találunk a pravoszláv időszámításnak a római katolikustól eltérő beosztásáról: az éveket a világ teremtetésétől számítják, az új év szeptemberben kezdődik (ahogy a világi zsidó időszámítás is Tishri hó első napján). A Kelet-Római Birodalomban Nagy Konstantin vezette be, mely az ortodox vallású régiókban, de a Szent Római Birodalomban is hosszú évszázadokig tartotta magát.¹¹ Egyébként a legtöbb 16–17. századi kalendáriumban Krakkótól Oxfordig és Lőcsétől Párizsig a naptárszerzők mindenütt közlik a különféle időszámításokat (zsidó, keresztény, mohamedán) s ezek egymáshoz való viszonyát. A pravoszláv naptárak még a 17. században is ezt a konstantini időszámítást használják. Az oxfordi Bodley Könyvtárban volt alkalmam végiglapozni egy 1628-ból származó pravoszláv kalendáriumot, melynek címléírása a 17.

ként olvasható Paulus Jovius *Eygentliche Beschreibung von Basili des Großfürsten in Moscow Legation* című leírása (az 1527-es latin kiadás német fordítása), remek fametszetekkel (térképek, az oroszok fegyverei, lőszerszármok, szánfogatok stb.).

¹⁰ TARDY, *i. m.*, 119.

¹¹ E. G. RICHARDS, *Mapping Time: The Calendar and Its History*, Oxford University Press, 1998, 218–219. „In A. D. 312 Constantine had instituted a 15-year cycle of indications (censuses of people's ability to pay taxes). These started on 1 September. A little later, in 330, he moved the capital of his empire from Rome to Byzantium, which came to be known as Constantinople. The Byzantin year started on 1 September, and this system was used by the supreme tribunal of the Holy Roman Empire till it was abolished by Napoleon in 1806.”

század végéről, H. W. Ludolf oxfordi professzor (egy orosz–angol grammatika szerzője, Angyal Endre szavaival „az első utazó szlavista”¹²) kezétől származik: *Fasti Moscovitici Per Imagines Adumbrati Per totum Annum, editi 7. Octobris Anno Christi 1628 Krementzi. Annum, Ruthenia Populi sui... in die primo Septembris exordientes, finiunt in Augusto.* (Jelzete: Arch. B.b.4. folio.) Ludolf az ő *Grammatica Russicá*ját pedig a jeles műpártoló orosz hercegnek, Borisz Alekszejevics Golicinnek ajánlotta 1696-ban. Érdekességként megemlítem, hogy a firenzei Akadémiai Képtárban látható két 16. század közepéről származó moszkvai Menologion-táblakép, ezek természetesen szintén a régi időszámítást követik; a görögországi Meteora-kolostorok egyikében ugyancsak ilyen „ikon-kalendárium” – tizenkét táblakép, minden táblán az adott hónap napjainak megfelelő, az egyházi év eseményeit megjelenítő képek – tanúskodnak az ortodox időszámítási hagyomány nyugatiól eltérő sajátosságairól.

Az 1631-es Frölich-naptárban az orosz házassági szokásokról is találunk ismertetést; a lánykérés és az esküvő, valamint a családi élet rendjét írja le röviden. Megállapítja, hogy az asszonyokkal rosszul bánnak, a házasság egyébként is zsákbamacska: „Die Jungfrauen so sie zur Ehe nehmen, haben sie ihre Lebetag selten oder nimmer gesehen, müssen also einen blinden Kauff thun, oder (wie man in Sprichwort sagt) die Katz im Sacke kauffen.” (B5a.)¹³ Elégge részletesen ecseteli a lakodalmi szokásokat, az ajándékozás módját, a rokonság viselkedését. Végül megemlíti a forrásait: „Und dieses sind fast die vornehmsten memorabilia des Moscovitischen Landes, welche Ich in gratiam Philomusorum ex classicis Geographis ut pote Mercatore, Bertio, Butero, Schrötero, Fabronio, Ortelio etc. fleißig experiret habe.” (B6a.)¹⁴

Ebből a felsorolásból kimarad két név (illetve az etc. mögött rejtőzik): az egyik Paulus Jovius (Paolo Giovio) nocerai püspök és történétíró, akire a naptár elején egyszer hivatkozik, a másik a már fentebb idézett Sigismund Herberstein, akit viszont nem említ, bár könnyen bizonyítható, hogy ismerte az Oroszországról szóló útleírását. Nemcsak a Juhariáról szóló tudósítás, hanem a Frölich-kalendáriumban közölt egyéb ismeretek (vallás, művelődés, házassági szokások) is szorosan Herberstein leírását követik, természetesen csak kivonatossan. Ezt a két forrást azért érdemes egy kicsit részletesebben is megvizsgálnunk, mert néhány évtizeddel később Zrínyi Miklós is merített belőlük prózai művei, de főként Az *török Áfium ellen való orvosság* háttéranyagához. Az oroszokról szóló sommás jellemzés így hangzik: „Az ő országok messze, az ő népek goromba, az ő hadakozások semmirekellő, vitézségek nevetséges, politiajok ostoba, birodalmok tyranis; kinek kelljen hát az ő segítségek?”¹⁵ A Zrínyi Könyvtárban közölt *Áfium*-szöveg magyarázó jegyzetei a „muszkvá”-ról szóló sarkos vélemény forrásaival kapcsolatban

¹² Andreas ANGAL, *Die slawische Barockwelt*, Leipzig, 1961, 215.

¹³ „A lányokat, akiket feleségül kérnek, nagyon ritkán vagy egyáltalán nem is látták, tehát vakon vásárolnak, vagy ahogy a közmondás szól, zsákbamacskát vesznek.”

¹⁴ „És ezek a legfontosabb tudnivalók Muszkaországról, melyeket a Múzsák kedvelőitől, a geográfia klaszikusaitól, úgy mint Mercatortól, Bertiusztól, Buterustól, Schrötertől, Fabroniustól, Orteliustól etc. szorgalmasan megtudakoltam.”

¹⁵ ZRÍNYI Miklós *Prózai művei*, Bp., 1985 (Zrínyi Könyvtár, 1), 213.

Klaniczay Tibor 1964-es kiadású monográfiájához (*Zrínyi Miklós*) utasítják az olvasót. Klaniczay tévesnek tartja Zrínyi vélekedését az oroszokról, s azzal magyarázza, hogy ellenséges forrásokból – Herberstein, Jovius¹⁶ – merítette ismereteit: „Fokozottan hibás Zrínyi indoklása az orosz segítség esetében. A hangsúly itt is a jellemzésre esik, és ez a jellemzés nem felel meg a valóságnak, hanem torzítja azt. Nem nehéz megtalálnunk az okát. Zrínyi az oroszokkal szemben ellenséges forrásokból szerezte az orosz népre és államra vonatkozó ismereteit. Herberstein, Paulus Jovius és mások leírásainak rosszul megállapításai térnek vissza Zrínyinél, mikor az orosz nép »gorombaságáról«, az orosz politika »ostobaságáról« és különösen az orosz hadakozás »semmirekellőségéről« beszél. Elég, ha az orosz népnek a lengyel hódítók elleni hősie és győzelmes harcaira gondolunk, és rögtön kitűnik Zrínyi véleményének tarthatatlansága, a Nagy Péter előtti évszázadra vonatkozóan is. Szmolenszk két évig tartó hősie védelme III. Zsigmond hatalmas seregével szemben, Kuzma Minyin és Pozsarszkij népfelkelése és a lengyelek diadalmas kiűzése Moszkvából, Azov városának elfoglalása, majd a török ostrom visszaverése mind olyan XVII. századi események, melyek a leghatározottabban ellentmondanak annak, hogy az »ő hadakozások semmirekellő, vitézségek nevetséges«.”¹⁷

Ha Zrínyi véleménye túlságosan sommás, ugyanez vonatkozik a fenti Klaniczay-idezetre is, csak ellenkező előjellel. A monográfia megjelenésének ideje – 1964 – világossá teszi, miért. Sem Klaniczay, sem az 1985-ös Zrínyi-kiadás jegyzetei nem térnek ki a források orosz vonatkozású adatainak értékelésére, s annak ellenőrzésére, hogy valóban mennyire negatív-e a véleményük az oroszokról, mint Zrínyinél találjuk. Igaz, hogy ez a Zrínyi-filológiának csupán egy részletkérdése, de ha közelebbről megvizsgáljuk, kiderül, hogy mégsem érdektelen. Klaniczay Tibor ugyan hivatkozik Ferenczy Zoltán forráselemzéseire (*Zrínyi „A török Áfium ellen való orvosság” című művének forrásai*, EPhK, 1917, 1918) Jovius kapcsán, de ebben Ferenczy nem azokat a fejezeteket hasonlítja össze a Zrínyi-szöveg utalásaival, melyek az oroszokról szólnak, hanem a magyar és az európai történelemre vonatkozókat, Istvánffyval is egybevetve, aki szintén bőven támaszkodott Joviusra. Az általam eddig átvizsgált, orosz vonatkozásokat tartalmazó két Jovius-mű¹⁸ hangvétele nem különösebben ellenséges az oroszokkal szemben, bár a 16. században a németek aggódva nézték az orosz hódításokat és a Német Lovagrend elleni támadásokat. A *Warhaftige Beschreibung* (a *Historiarum sui temporis* német fordítása) oroszokra vonatkozó közlései a következők (ahogy a könyv regiszterében található):

Mosca Hauptstatt in der Moscaw	238
Moscoviter	4
Moscovitische und polnische Sachen	238
Moscoviter lands gelegenheit	238
Moscoviter belagert Smolenchum	241

¹⁶ Paulus JOVIUS, *Historiarum sui temporis...*, Leiden, 1561.

¹⁷ KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Bp., 1964, 680–681.

¹⁸ Paulus JOVIUS, *Warhaftige Beschreibung...*, Frankfurt am Main, 1570 (ez az 1561-es leideni latin nyelvű kiadás német változata), OSZK, Ant. 9290; Uő., *Libellus de legatione Basilii Magni Principis Moschoviae ad Clementum VII*, Basileae, 1527, OSZK, Ant. 2392.

Zeucht abgewints darnach mit verrätere	242
Am Boristhene oder Brisna von Polen geschlagen	244
Moscowiter schlagen Littaw	366
Moscus Fluß (239) fleust in die Volga	302

A fenti címek alatt röviden a következőkről ír a szerző: az oroszok és a lengyelek évszázados ellenségeskedése, Nagy Kázmér és Zsigmond harcai az oroszokkal, az ország földrajzi és gazdasági helyzete (gazdag termőföldek, állattartás, a méztermelés jelentősége, a szőlő és a gyümölcs hiánya a klíma miatt, a legjelentősebb fémek és drágakövek, külön kiemeli az értékes cobolyprémet stb., a Moszkva folyó és a róla elnevezett főváros). A krónikában azonban a leg részletesebben a harcokról és a hódításokról van szó, így Szmolenszk ostromáról, a Dnyeper (Boristhenes) melletti csatáról, majd Szmolenszk elfoglalásáról 1513-ban.

Frölich másik lehetséges forrása az oroszokról Herberstein, bár az ő neve nem szerepel a fősorolásban, de ez lehet véletlen kihagyás. Annál is inkább, mivel az osztrák diplomata beszámolójához sokkal több szálon kapcsolódik a naptár tudósítása, mint a többi említett geográfus és történétíró munkáihoz, melyekből általánosságban merített. Herberstein 1567-es kiadású műve előszavában forráskritikával vezeti be témáját: hangsúlyozza, hogy sok közkezen forgó oroszországi beszámoló másodkézből származik és tévedéseket is tartalmaz. Jovius, akit nagyra becsül, eléggé megbízható, mert megfelelő tolmács segítségével tájékozódott. Ő maga viszont többször is járt Oroszországban, sőt, a tatároknál is, megtanulta a szláv nyelvet, így pontosabb ismereteket gyűjthetett össze, mintha csak a könyvekre és a tolmácsra lett volna utalva. („Zulezt ist mir die Slavonische sprach, welcher sich auch die Reussen und Moscoviten gebrauchen, so mir wol bekandt, treffentlichen nutz und befürderlich gewesen.” „Végül: a szláv nyelv, melyet a ruszok és moszkoviták¹⁹ beszélnek, jól ismert, fölöttébb szükséges és használatos volt számomra.”)

Herberstein az előszóban részletezi a szláv írás és a kiejtés sajátosságait, figyelemre méltó fonetikai magyarázatokba bocsátkozik. Az útleírás további részében foglalkozik a „Reussen” népnév etimológiájával, az ország földrajzi fekvésével, a régi krónikák nyomán leírja a nép eredetét, az uralkodókat a Rurikoktól kezdve saját koráig; utána tárgyalja a pravoszláv vallást, az ünnepeket, az egyházi szertartásokat, majd az életmódra, a háztartásra, a szokásokra tér rá. Érdemes idéznünk a Vlagyimir fejedelem „panteonjáról”, azaz a pogány szláv istenekről szóló kis részletet (a nevek kissé torzan, de azért fölismerhetően szerepelnek): „Diser Vlodimerus hat zu Kiaw Abgöttere

¹⁹ Az idézett forrásokban a „Reussen und Moscoviter” nem tautológia, hanem az előbbi általában a keleti szlávokat jelenti, az utóbbi pedig a Moszkvai Nagyfejedelemség lakóit, vagyis a nagyoroszokat. A magyar fordításban nehéz ezt a különbséget érzékelteni, mert a mai nyelvhasználatban a „ruszki, muszka, moszkovita, orosz” szavak szinonimák, csupán hangulati eltérés van köztük.

²⁰ HERBERSTEIN, *i. m.*, VII. „Ez a Volodimerus Kievből bálványokat állított föl. Az első bálványt Perunnak hívták, feje ezüst, teste fa. A többi neve Vslad, Corsa, Daswa, Striba, Simaergla és Makosch volt.”

lesz, Horsz, Dazsbog, Sztribog, Szimargl és Mokos nevére ismerhetünk rá a német szövegben.

Herberstein az orosz történelemről, a belviszályokról és a testvérharcokról, valamint a tatárokkal, a lengyelekkel és a litvánokkal folytatott évszázados küzdelmekről igen részletesen ír, majd az 1547-es első kiadáshoz képest ide kerül az az appendix, mely IV. (Rettenetes) Iván hódításait, mégpedig az 1562-es livföldi támadást beszéli el (a Német Lovagrend ellen). Ez a függelék egy olyan értékelő szakasszal zárul, melyben a szerző megokolja az oroszok félelmetes hírét: „Durch solliche manigfaltige feldzug und nammhafte tathen ist der Moscoviten namm bey allen umliegenden volcker auch in Teutschen land sehr erschrockenlich worden, also daß man besorgen, es werde uns Gott durch unser vilfaltige sünd und mißthat, wo mir uns nicht ihm mitt warer buß bekeeren, durch den Moscoviten, Türcken oder andere große Monarchen ernstlichen heimsuchen, unnd schwerlichen straffen”.²¹ A 16. század ismert toposza – Isten a török által bünteti a keresztények bűneit – itt kiegészül az oroszokkal (korábban a tatárok, még régebben a hunok töltötték be ezt a szerepet – mikor ki volt a félelmetes ellenség). Ezért is érdemes a Zrínyi-párhuzamot emlékeztünkbe idézni: az *Áfiumban* minősítést olvashatunk, mely egyértelműen negatív, inkább lekicsinylően, és nem az „Isten ostora” szerepével jellemzi az oroszokat. Herberstein viszont személyes élményei és a történelmi tanulságok, valamint a saját hovatarozása alapján igen árnyalt képet rajzol róluk, melyből nem lehet egyszerűen levezetni Zrínyi elítélő véleményét. A költő és hadvezér ismerhette és használhatta Jovius és Herberstein krónikáit, de az „orosz segítség” képtelenségét érzékeltető sarkos ítélete nem föltétlenül ezekből származik. Már csak azért is érdemes elgondolkodnunk ezen a kérdésen, mert a jó száz évvel korábbi források még más valóságon alapulnak, mint Zrínyi kora (és a 17. század közepének Oroszországa). Vajon lehetett-e – bármi csekély – *aktuális* ismerete, híre az oroszokról, akár szóbeszéd, akár írásos adat alapján? Esetleg horvát nyelven hozzájuthatott-e olyan információkhoz, amelyek negatívan befolyásolták? Vagy egyszerűen csak a röpirat műfaja és a külföldi segítség illuzórikus voltát érzelmileg is hangsúlyozó, szubjektív, költői lendület mondat vele a franciákról és az oroszokról sommás ítéletet? Mind megannyi kérdés, melyeket érdemes mérlegelni, mert Zrínyi megjegyzése – „...olvastam s hallottam annyit, hogy némelyeknél, úgy gondoltam, többet tudok”²² – följogosít bennünket a lehetséges szóbeli források vagy írásos forrás szóban hagyományozódó változatának keresésére.²³ Egy ilyen hipotézist szeretnék az alábbiakban megemlíteni.

²¹ *Uo.*, XXI. „Az ezekhez hasonlatos támadások és nevezetes cselekedetek miatt lettek a Moscoviták a környező népek, így a németek számára is félelmetessé, tehát az ember aggódik, hogy Isten a mi sokféle bűneink és tévelygéseink miatt, amikor is nem gyakorlunk valódi bűnbánatot, a Moscoviták, Törökök és más nagy Monarchák által megbüntet és keményen megostoroz.”

²² ZRÍNYI Miklós, *Az török áfium ellen való orvosság* = Z. M. *Prózai művei*, i. m., 217.

²³ Ennek indokoltságát bizonyítja R. VÁRKONYI Ágnes *A rejtőzködő Murányi Vénus* című könyve (Bp., Helikon, 1987), mely az 1663–64-es események, Zrínyi és Wesselényi „társalkodásának” (azaz törökellenes szervezkedésnek a Habsburg udvar ellenében) országos és nemzetközi vonatkozásait mutatja be.

Ha végiggondoljuk, honnan lehettek Zrínyinek az oroszokra vonatkozó ismeretei, a 16. századi krónikák és röpiratok között érdemes a lengyel szerzőtől eredő munkákat figyelembe venni: az oroszellenesség náluk ugyanis élesebb, hiszen évszázados háborúskodásokat folytatnak egymással területekért. Ezek közé tartozik a Báthory István királysága idején Rettenetes Ivánnal folytatott harc Litvániáért. Ennek a háborúnak a folyamán történik egy érdekes levélváltás 1581-ben a cár és Báthory között. IV. Iván ugyanis egy szitkozódó levelet küld a királynak, mert az nem akar béketárgyalásokba bocsátkozni vele. Báthory a szidalmakra és a rágalmakra latin és orosz nyelvű választ küld, melyben ugyancsak keményen visszautasítja a vádakat, s a végén a cárt párbajra hívja, hogy ne a katonák pusztulása, hanem kettejük viadala döntse el a háború kimenetelét. Természetesen a cár nem párbajozik, hanem a katonaságot küldi ütközetbe, s elveszti a csatát. Báthory memoranduma – Szádeczky Lajos szerint – egykorú másolatban fellelhető a bécsi Staatsarchiv „Polonica”-gyűjteményében, de ki is adta a jezsuita P. Pierling a *Rome et Moscou* kötetben (Paris, 1884). Sajnos sem a levélmásolat nincs a Szádeczky által említett helyen (átnéztem a Staatsarchivban a Polonica- és a Hungarica-gyűjteményt – előtte, utána minden levéladat egyezik, a „szövegösszefüggés” valóban utal erre az eltűnt levélre, de sajnos a keresett levél nincs a helyén), sem Pierling könyveiben nem szerepel, de sűrűn hivatkozik rá ő is.²⁴ Ugyanezekre a hivatkozásokra támaszkodik Veress Endre is a Báthory-levelezés kétkötetes, 1944-es kiadásában, valamint a Báthory-monográfia 159–161. oldalán, nem az eredeti alapján, hanem Szádeczky kivonatos ismertetése nyomán írja le a levelet. Mivel az 1880-as években a francia és a magyar történész egymástól függetlenül ismerteti az érdekes memorandumot, így minden bizonnyal valamikor később kerülhetett máshová a Staatsarchiv Polonica-anyagából. Szádeczky Lajos a Századok 1884-es évfolyamában (511–517) igen részletes tartalmi összefoglalást közöl róla, s különösen azok a szakaszok érdekesek benne, amelyekben Báthory az orosz cár jellemének torzulásait, haditudományának „semmirekellőségét”, alattvalóinak állati sorban való tartását emlegeti. Szádeczky interpretálásában: „Midőn pedig Vielkilukumot ostromoltuk, seregeddel Turopecianál voltál ott közelben, miért nem siettél hát eléink seregeddel?! A leghítványabb tyúk, a ragadozó sas vagy ölyv ellen védi és oltalmazza csibéit és te kétfejű sas (mert hisz ezt használod címerül) hol lappangsz, hogy sehol sem mutatod magad? (...) Mert te hóhéra vagy alattvalóidnak és nem fejedelme, aki népeid felett, nem mint emberek, de mint vadállatok felett uralkodol; azt hiszed, hogy más is úgy tesz, mint te Muszkaországban.”²⁵

Egyelőre csak feltevésként, de mégis megkockáztatjuk azt a véleményt, hogy lengyel–magyar körökből ismert lehetett ez a levélváltás és az oroszoknak a Rettenetes Iván alatt kialakult rossz híre: az 50–60 éves fáziskésés ilyen esetben érthető, mert a begyökerezett

²⁴ „La réponse de Bathory à lettre d'Ivan du 28 juin est du 2 août 1581.” Pierling magát a levelet nem idézi, hanem csak Possevino közvetítését a két uralkodó között. P. PIERLING, *Bathory et Possevino: Documents inédits sur les rapports du Saint-Siege avec les slaves*, Paris, 1887, 120–121.

²⁵ SZÁDECZKY Lajos, *Báthory István emlékirata a muszka cárhoz 1581-ben*, Századok, 1884, 514.

vélemények (akár tévesek, akár igazak) hosszú ideig megőrzik hatóerejüket.²⁶ S a 17. század első felének évtizedei sem hoztak Oroszországban olyan lényegi változásokat, melyek eltörölhették volna a korábbi sötét idők emlékét. Zrínyinek lehettek komoly információi a lengyel és orosz viszályról, hiszen ezt is említi az *Áfiumban*: „Lengyel eggyk szomszédunk; de ettől nem várhatunk semmi segítséget, mert ő maga is az elmúlt hadakozásában megerőtlenedett, mert most is muszkvátul békével nem hagyattatik...”²⁷ Ily módon tehát a Báthory István memorandumában tükröződő szemlélet is eljuthatott hozzá, akár szóbeli hagyomány formájában is, hiszen például Pázmány Péter vagy II. Rákóczi György politikai szerepe ezt a folytonosságot a 17. századi lengyel–magyar kapcsolatokban fenntartotta.

Éppen az 1650-es években kerül szóba a nemzetközi politikai játszmákban az oroszok szerepe a török kiűzésében. Harsányi Jakab 1654. július 20-án Konstantinápolyból tudósítja II. Rákóczi Györgyöt a lehetséges szövetségesekről. Levelét azzal kezdi, hogy a felső rendek „zsibonganak a muszka megindulásán”, „szóra szót adnak, levélre levelet, de senkit meg nem segítenek”.²⁸ Ezután hírt ad egy „őreg Philosophus” személyről, aki Ahmed pasa idejében három hétig Konstantinápolyban pátriárka volt, majd Moldvában Lupulnál tartózkodott, onnan Moszkvába ment, s „felültette” a cárt, hogy mind az ázsiai, mind az európai régi keresztyének ura, ő hivatott megszabadítani őket a pogány iga alól. Ugyanebben a levelezésanyagban található Mednyánszky Jónásnak, II. Rákóczi György diplomatájának 1659. november 6-án Pozsonyban kelt levele, melyben azt üzeni Rákóczi Györgynek, hogy kössön szövetséget az oroszokkal és rácokkal is a török ellen: „Aszt myndgjajan kglmes Uram igen akarjak, kik jótt akaroi Ngd[na]k, hogj Mine vaydaval ilj szep Ligaban eredett Ngd az kett orszaghis egymaassal, csak az Isten adna, hogy maar az Molduatis conjugallhatna Nghdtok egjüve, es mynd kozakokkal s mynd Moszkvaval hasonlo Ligaban es Confederatioban juthatna Nghtok ezekkel myndgyart terrort incutialhatna Nghtok az Portanak, feőkeppen ha az Bolgarsaghot es Raczsaghotis a telen fell vehetnek es az Török birodalomban sedem belli chinallhatna Nghtok.”²⁹ Valószínűleg erre a meglehetősen kapkodó és átgondolatlan koncepcióra utalva, a sikertelen lengyelországi hadjárat utáni állapotok ismeretében írhatta Zrínyi az orosz segítségről: „Muszkvát nem számlálom, mert álomhoz hasonló discursus volna inkább, hogysem valósághoz; noha tudom, hogy némely nagy emberek, nem tudom, micsodás reménységeket csináltak magoknak, de az mint fön íram, sem nem reménlhetjük, sem nem kívánhatjuk.”³⁰

²⁶ „Az *Áfium* történeti példatárában rendkívül szembetűnő a Báthory-hagyomány. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy Báthory István neve a nagy lengyel király törökellenes terveit idézte az olvasók emlékezetébe. Ha pedig nem tudjuk, hogy Wesselényi nagyapja Báthory István generálisa, majd kancellárja volt, kuriózumnál alig hat többnek, hogy Zrínyi hangsúlyozza: a nagy lengyel király is Magyarországról vitt maga mellé tisztviselőket.” R. VÁRKONYI, i. m., 208.

²⁷ ZRÍNYI Miklós *Prózai művei*, i. m., 211.

²⁸ II. Rákóczi György levelezéséből 1646–1660, sajtó alá rendezte IZSÉPY Edit, Bp., Egyetemi Könyvtár, 1992, 40. levél.

²⁹ *Uo.*, 62.

³⁰ ZRÍNYI Miklós *Prózai művei*, i. m., 213.

További mozaikkockák illeszthetők ebbe a képbe, ha megnézzük a lengyel–magyar kapcsolatokat ebből az időből. Az oroszok „barbárságáról” kialakult vélekedés – ekkorra már mint irodalmi toposz – a 17. század 40–50-es éveiben idézett elő bizonyos politikai zűrzavart a lengyel–orosz diplomáciában, melynek a híre Magyarországra is eljutott. Szilágyi Sándor dolgozza föl a korszak levelezésanyagát az *Erdély és az észak-keleti háború* I–II. kötetében, s az 1650-es év eseményeihez mellékeli Lubieniecki 1650. augusztus 16-án Rákóczi Zsigmondhoz írt levelét az oroszokkal kötött béke kapcsán, melynek következtében Szmolenszk visszakerült az oroszokhoz. Ebben a levélben egy érdekes követjárásról ad hírt: az orosz cár követe, Gavriil Gavrilovics Puskin a területi igényekhez még hozzákapcsolja azt a kívánságot, hogy azokat, akik az oroszokat „barbár” gúnynévvel illették, büntessék meg. Először tagadó válasszal küldték vissza a követet, majd újabb küldött jött Varsóba, aki ismételten követelte a cár ellen írt gúnyirat szerzőjének megbüntetését. Így kommentálja Lubieniecki az esetet: „Unum tantum adjicio: librum quendam de gente Moschica a nobili quodam Polono scriptum contumeliose, publice ustum, quominusque apud bibliopolas prostet, serio prohibitum, idque factum Moschis studio gratificandi.”³¹

Az oroszok megkapták az elégtételt Varsótól: a cár haragját kiváltó könyvet – Samuel Twardowski munkájának bizonyos példányait – hóhér égette el, s a további példányok könyvárusi terjesztését is megtiltották. Szilágyi Sándor egyik forrása erről a háborúról és az azt megelőző eseményekről a lengyel Laurentius Rudawski 1660-ban, Jan Kazimierz uralkodása idejében keletkezett történeti munkája, a *Historiarum Poloniae ab excessu Vladislai IV ad pacem Olivensem usque libri IX seu Annales regnante Ioanne Casimiro, Poloniarum Sveciaeque rege, ab anno MDCXLVIII usque ad annum MDCLX* volt, melyet majd száz évvel később adott ki nyomtatásban L. Mizler s látott el – számunkra nem érdektelen – lábjegyzetekkel. Az oroszok „barbárságáról” kialakult toposzról ugyanis szükségesnek tartja megjegyezni, hogy az I. Péter előtti időkben a művelt Európa véleménye elítélő volt, de ha Rudawski a 18. század közepén élne, elcsodálkozna az oroszok műveltségén.³²

Az 57–62. oldalakon olvashatunk arról, hogyan keveredett bele a barokk költő, S. Twardowski (akit talán a mi Gyöngyösink egy nemzedékkel korábbi lengyel változatának is tekinthetünk) ebbe a területekért folyó háborúba. Az elégetésre ítélt munka a *Władisław IV, król polski i szwedzki* (Leszno, 1649) című, öt részből álló elbeszélő költemény (vagy ahogy a lengyel irodalomtörténészek nevezik, „hazafias eposzkísérlet” – „próba ojczystego heroicum”³³). A költemény első részében ír részletesen az oroszokról,

³¹ SZILÁGYI Sándor, *Erdély és az észak-keleti háború*, I, Bp., 1890, X.

³² „Quantum miraretur Rudauscius a mortuis excitatus videns Moschos nostris temporibus comitos, literatos, elegantes. Quantum stuperet eandem gentem, cui Vladislaus IV leges imposuit, Poloniae nunc dare leges posse. Iniuria nunc esset Moschos barbaros dicere, qui multis in rebus Polonos, ut ad veritatem dicam, superant, ante Petri magni imperatoris tempora respectu eruditionis caeterarum Europae gentium pro barbaris habiti.” RUDAWSKI, *Historiarum Poloniae...*, Varsoviae et Lipsiae, 1755, 57.

³³ *Literatura Polska*, I–II. Przewodnik Encyklopedyczny, Warszawa, 1985, 507; Claude BACKVIS, *Panorama de la poésie polonaise à l'âge baroque*, I–II, Académie Royale de Belgique, 1995.

történeti áttekintést ad az előző évszázadokról, s végig lekicsinylően beszél róluk. Természetesen az ellenség szemével nézi az oroszokat, a lengyel–orosz háborúk tárgyalásakor az előbbiek hősiességét kiemeli, az utóbbiak hadviselésében, társadalmi berendezkedésében pedig a zsarnokságot hangsúlyozza, mint a 16. századi szerzők, Herberstein s az ő nyomán mások is. Igen részletes a 17. század első évtizedeinek, a Borisz Godunov uralkodását követő lengyel–orosz ütközéseknek a bemutatása. Ami Moszkva haragját kiválthatta, a „nikczemny” (hitvány, semmirekellő), „gruby” (durva) jelzők többszöri ismétlődése a szövegben s a szatirikus hangnem. Annak ellenére, hogy Twardowskit személyében is fenyegette a büntetés emiatt az eposz miatt, még később is visszatér a témára az 1660-ban keletkezett (de csak posztumusz, 1681-ben Kaliszban kiadott) *Wojna domowa...* (Polgárháború)³⁴ című, igen terjedelmes epikai alkotásában: itt már az irodalmi mű része lesz a fent említett diplomáciai „hadjárat” a cárnak járó titulusok megtagadása és a becsmérő jelzők miatt. Érdekes, hogy itt II. Rákóczi Györgyöt az orosz cárral egy sorban említi, aki szintén valami ilyen „tiszteletlenség” okán haragudott meg a lengyelekre: „Zwłaŝcza Moscal czuly / Na każdą okazyą; maiąc o Tytuly / Swoie do nas uraze. Iakie i Rákocy / Osobney w tym od niego żadaiąc pomocy / Iákoby mógł Elektem Polskiey bydz Korony?”³⁵ II. Rákóczi György aspirációját a lengyel korona megszerzésére s a tragikusan végződő lengyelországi háborút Gebei Sándor dolgozza föl kitűnő tanulmányában³⁶ magyar, lengyel, orosz és török történeti forrásmunkák és dokumentumok alapján. Érdemes kiemelniünk és témánkhoz kapcsolnunk egyik forrását, nevezetesen Vitnyédi István Zrínyihez írott levelének (1657. február 1.) sommás megállapítását a lengyelekről: „állhatatlanok, tökéletlenek, religiójukban igen superstitiosusak.”³⁷ Tehát Vitnyédi szkeptikusabb politizálása szerint a szövetségesek és a diplomáciai kapcsolatok keresésekor nem árt a lehetséges partnerek negatív tulajdonságaival is számolni, különben olyan önáltatás áldozatai lehetünk, mint II. Rákóczi György, aki a lengyel korona kecsegtető ígéretéért félretett minden óvatosságot – és elvesztette a csatát.

Az orosz viszonyokról kialakított általános vélekedéshez, ennek elterjedéséhez, majd Zrínyi látókörébe kerüléséhez elvileg hozzájárulhatott még két tényező. Herberstein – akinek a műve Zrínyi könyvtárában is megvan – említi a fent ismertetett könyvében Johannes Fabri bécsi püspök írását a „moszkoviták vallásáról”, mely a 16. század folyamán több kiadást is megért, általában hasonló témájú művekkel egybekötve (például 1525 Tübingen, 1541 Basel, 1582 Speyer). Ez utóbbi különösen érdekes, mert a protes-

³⁴ Ennek a könyvnek egy példánya – az 1681-es kiadás – megvan az OSZK-ban is. Témánk szempontjából is fontos, hogy Magyarországra került, bár nem Zrínyi korában, az akkor „elhíresült” Twardowski egy másik, hasonló tárgyú munkája.

³⁵ Samuel TWARDOWSKI, *Wojna domowa...*, Calissii, 1681, OSZK, P.o.rel. 40, 600769. „A muszka minden ürügyre kap, a titulus miatt haragszik ránk, mint Rákóczi is, tőle segítséget várva hogy tudná megszerezni a lengyel koronát?”

³⁶ GEBEI Sándor, *II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata, 1657*, Hadtörténeti Közlemények, 1992/2, 30–64.

³⁷ Magyar Történeti Tár, XV, 92–93.

táns Jan Lasicius³⁸ (a nagy nyelvész, Laziczius Gyula őse!) kiadásában jelent meg, tizenegy orosz–lengyel vonatkozású vitairattal együtt. Nagyobb részét Lasicius írásai teszik ki, melyek az ortodox teológiát cáfolják protestáns szempontból (*Theologica Moschovistica. Translata in Latinum et ubi necesse fuit refutata a Johanne Lasicio Polono, Lasicii Poloni, verae religionis Apologia, falsae confutatio*). De köztük van a jezsuita Piotr Skarga egyik munkája is: *Appendix Scargae Iesuitae de iisdem Russorum erroribus, et causis, propter quas Graeci a Romana Ecclesia defecerunt*. Ezekben az írásokban azonos elemek fordulnak elő, például a pravoszláv liturgia leírása, s kivétel nélkül megemlíti a különböző szerzők, hogy az oroszok gyakran fohászkodnak a „Goszpogyi Iisusze Hriszte pomiluj nasz” szavakkal (ezt általában latin nyelven közlik, egy helyen találkozom az idézett orosz mondattal; érdekességgént jegyzem meg, hogy ez az imaformula nem más, mint az ortodox hagyományban Jézus-imának nevezett fohászkodás középkorban gyökerező változata, melyet főként a zarándokok tartottak fenn). Mindennek lényege, hogy a 16. század folyamán elterjedt irodalma van Európában az orosz ortodoxiának, de vele együtt szóba kerülnek történelmi és művelődéstörténeti vonatkozások is. A kép elég tarka, de közös benne az orosz despotizmus és az ortodoxia összekapcsolása, s ebből következően az a felismerés, hogy mindez az alattvalók rabszolgai engedelmességére épül. Ez tehát semmiképpen nem lehetett minta még az olyan russzofil európai gondolkodóknak sem, amilyen a horvát Juraj Križanić (1618–1683) volt. Ebből adódik a második figyelemre méltó körülmény Zrínyivel kapcsolatban. Egy 1983-ban kiadott Križanić-bibliográfia³⁹ előszavából kiderül, hogy a tudós horvát humanista pap az oroszok segítségével szerette volna a délszláv tartományokból a törököt kiűzni, s ehhez hozzájárult még az a törekvés, hogy az erős germanizációval szemben megteremtse egy szláv nyelvi egységet és egyfajta ökumenikus szellemben megszüntessék a felekezeti különbségeket a katolikusok és ortodoxok közt. Zrínyiékkal is jó kapcsolatai voltak az 1640-es években. Križanić azonban nem keverte össze a valóságot a számára követendőnek tűnő politikai céllal, az oroszok jelenlegi állapotát messze nem tartotta ideálisnak, mert a katonai segítségük realizálásához szükségesnek látta előbb az általános kulturális szint megemelését: „The basis of this idea, which had various aspects from political and ecclesiastical to linguistic and educational, was his belief that the Muscovites were neither heretics nor schismatics, but Christians, to whom, as such, he did not intend to preach the faith, but induce them to virtues, science and liberal arts. This would help their approaching the West and thus promote the unification of the Church as well”⁴⁰ – írja a bibliográfia előszavában Kurelac. Križanić eszméiről és oroszországi tartózkodásáról jó összefoglalást találhatunk Angyal Endre már idézett könyvében. Tervei megvalósításához az 1640-es években felettes hatóságához, Rómához folyamodik, valamint a magyar–

³⁸ LAZICZIUS Gyula, *Báthori István lengyel történetírója*, MKsz, 1928/29, 67–72.

³⁹ *Život i djelo Jurja Križanića*, predgovor MIROSLAV KURELAC, gradu izabrala i katalog sastavila KORNELIJA PEJČINOVIĆ, Zagreb, 1983. R. Várkonyi Ágnesnek és Bene Sándornak tartozom köszönettel, hogy felhívták a figyelmemet erre a könyvre.

⁴⁰ *I. m.*, 12.

horvát főnemesekhez, köztük a Zrínyi-fivérekhez.⁴¹ 1646-ban engedélyt kap, hogy a még lengyel uralom alatt álló Szmolenszkbe utazzék, majd innen megy tovább 1647 őszén Moszkvába egy lengyel követséggel, majd két hónap elteltével visszatér Lengyelországba. 1650-ben már újra Bécsben tartózkodik.⁴² Zrínyi *Syrenája* 1651-ben Bécsben jelenik meg – akár újfent találkozhattak is a kiadást megelőzően (erre nincs adatunk) –, de még ugyanazon évben továbbindul délkeletre. A horvát pap további sorsa igazán kalandosan alakul, 1659-ben újra visszatér Moszkvába, ahová Bécs, Felső-Magyarország és Galícia érintésével utazik. Alekszej Mihajlovics cár 1661-ben Tobolszkba küldi, s tizenöt évig nem térhet vissza a fővárosba, nem tudni, milyen okból. Fő művét, a *Razgovori ob vladatelstvu* című értekezést (melyet *Politica* néven is emleget a szakirodalom) Szibériában alkotja meg, melyben a világtörténelem korszakairól, a népek fejlődéséről ír. Kifejti azt a nézetet, hogy a római, a görög (bizánci) és a német dominancia után a szlávok veszik át a világtörténelemben a vezető szerepet. Ez az elképzelés közelít a 16. század derekára kialakult pravoszláv koncepcióhoz, a „Moszkva – harmadik Róma, negyedik pedig nem lesz” doktrínájához, bár Križanić az ő kelet-európai föderációját kulturális alapokon nyugvó, abszolutista államformában képzei el, ahol a durva zsarnokságnak nincs helye, sok tekintetben hasonlóan a késő barokk gondolkodóhoz, Giambattista Vicoéhoz.

Zrínyi tehát mindenképpen változatos eredetű és nemcsak írásbeli forrásokra támaszkodhatott, amikor az oroszokról kialakított elítélő véleményét leírta az *Áfiumban*. Ott a sarkított megfogalmazásnak irodalmi szerepe van, de ez a vélemény nem Zrínyi szubjektivitásából, hanem a kor általános vélekedéséből eredt, s azt is hozzátehetjük, hogy nem volt alaptalan. S befejezőként: amiért Zrínyi és Frölich egy probléma két aspektusaként jelenik meg ebben a dolgozatban, az a szóbeli vagy nem egy műhöz köthető, általános szintű ismeretek fölhasználása valamely cél érdekében. A kalendárium-kiadásban elfogadott és természetes módszer az ellenőrizetlen, többnyire szóban terjedő hagyomány beépítése, ezt a késmárki polihisztor is követi, bár forrásmegjelölései általában pontosak. Zrínyi esetében talán ez az egy oroszokról szóló mondat adhat indítást ahhoz, hogy a korban elterjedt közvélekedéseknek is szerepet tulajdonítsunk a forráskutatás során, még ha ez nagyon nehezen megfogható elem is, bár nem lehetetlen a kutatása és hasznosítása.

⁴¹ „...sendet immer neue Gesuche und Bittschriften nach Rom und sucht auch den ungarisch-kroatischen Adel, die Familien Zrínyi, Frankopan, Draskovich für seine Pläne gewinnen.” ANGYAL, *i. m.*, 112.

⁴² Újabban egy francia kutató szentelt részletes tanulmányt Križanić tevékenységének: Valérie CHAILLOU-GERONIMI, *La mission de Juraj Krizanic en Moscovie*, Revue des Études Slaves, Paris, 1998, 347–361.

ADALÉKOK UNGVÁRNÉMETI TÓTH LÁSZLÓ BIOGRÁFIÁJÁHOZ

Ungvárnémeti Tóth László¹ 1788. február 17-én Borsod megyében, Kistokajon született.² Apja, Tóth János³ egy elszegényedett, Ung megyében honos nemes családból származott, nagyapja, Tóth Sámuel pedig Zemplén megyében, Helmeceken lakott.⁴ A poéta vélhetően írói névként, ősei iránti tisztelete okán választotta az Ungvárnémeti előtagot. Édesapja református prédikátor volt a községben,⁵ korábban pedig, még a költő születése előtt, egy közeli településen, Kisgyőrben teljesített lelkészi szolgálatot, melyre vonatkozóan a református egyházközség anyakönyvi kivonataiban több érdekes adalék is olvas-

¹ Névalakjait kortársai többféle formában használták: **Ungvár-Németi Tóth László** (Kazinczy Kölcseynek, KAZINCZY Ferencz *Levelezése*, az MTA Irodalomtörténeti Bizottsága megbízásából kiad. VÁCZY János, Bp., Akadémiai, 1901, XI, 280; a továbbiakban: *KazLev.*); **Tóth László** (Kölcsey Kazinczynak, *KazLev.* XI, 310); **Ungvárnémeti Tóth László** (Sárközy István Kazinczynak, *KazLev.* XIV, 453); **Ungvár Németi** (Kazinczy Döbrentének, *KazLev.* XVIII, 6). Ungvárnémeti életében megjelent közleményeiben a következő alakokban ingadozik nevének leírása: **UNGVÁR-NÉMETI TÓTH László** (*Versei*, Pesten, Trattner János Tamás betűivel, 1816; *Gyász-tisztelet Hermine császári főhercegnének...*, Pesten, Trattner Tamás János betűivel, 1817; *Óda Herminához: A Pythiai Tizedik Hymnus mértékén*, HaszMul, 1817/IV/25, 195–198); **UNGHVÁRI TÓTH László** (*Athénai Tyrtaeusnak a Messeniak ellen hadakozó Lacedaemon Poeta-vezérének hadra serkentő versei például az Elégiára, Görögéből*, HaszMul, 1817/IV/52, 412); **UNGVÁRNÉMETI TÓTH László** (*Görög versei, Magyar tolmácsolattal*, Pesten, Trattner János Tamás betűivel, 1818; *Pis manibus Francisci Györy*, Viennae, die 20 Maii anni 1819); **UNGVÁR NÉMETI TÓTH László** (*Hippokrates esküvése*, HaszMul, 1818/I, 231); **UNGHVÁR NÉMETI TÓTH László** (*Sappho éneke Küprishez*, HaszMul, 1818/IV/4, 25); **TÓTH László** (*Örömeinek a' Parisi arany Sasnak a' nemzeti Muzeumban béavatásakor*, h. n., é. n.).

² Lásd A kistokaji református egyház születési, házassági és halotti anyakönyve: 1772–1852. évig (Kistokaj, Hunyadi János u. 1.). Az anyakönyv oldalai számozatlanok, Ungvárnémeti születési adatai az MDCCCLXXXVIII-as évszám alatt szerepelnek. Ebben az esztendőben a községben 17 gyermek született. A bejegyzéshez Falucskai Ilonának, a község református lelképásztorának segítségével fértünk hozzá. A poéta születési adatait Kazinczynak két alkalommal is megírja: „Míg ezt vehetnéd is, jelenthetem, hogy születésem napja esik 1788dik esztendőben Februárnak 17dik napjára.” (*KazLev.* XVII, 128), „...én Borsod V. Megyében Kis tokajban, 1788dik esztendő második havának 17dikén születtem” (*KazLev.* XVII, 144). Az anyakönyv nem hiteles másolata a legfontosabb személyi adatok megjelölésével szerepel az MTA Kézirattárának Kazinczy-hagyatékában, amely a levelezési anyagok közt az Ungvárnémeti nemességét bizonyító iratokat tartalmazza: MTA Kézirattár, M. Ir. Lev. 4-r. 30. számú iratcsomó: *Acta ad Processum Nobilitatem Ladislai Tóth spectantia*.

³ A kistokaji születési anyakönyv Tóth János prédikátort jelöli László édesapjaként.

⁴ Az erre vonatkozó adatokat lásd ugyancsak: MTA Kézirattár, M. Ir. Lev. 4-r. 30. számú iratcsomó: *Acta ad Processum Nobilitatem Ladislai Tóth spectantia*.

⁵ A Borsod megye korabeli birtokait feldolgozó statisztikai táblázatban Tóth János, kistokaji lelkész fölülje papi birtokként szerepel: *Magyarország történeti helységnévtára: Borsod megye (1773–1808)*, szerk. BARSÍ János, Bp.–Miskolc, 1991, 203.

ható.⁶ Apját egyébként nagyon korán, négy esztendő korában vesztette el.⁷ A költő édesanyja, Nagy Erzsébet⁸ Miskolcon élő csizmadiák leszármazottja volt,⁹ egyetlen testvére, Sándor pedig egy esztendővel volt fiatalabb nála.¹⁰

Kistokaj nemesi szülöttjei a Bordás, Kelemen, Szalánczky, Ráczevey, Bereczkey, Négyesy és Faragó családok¹¹ voltak a 18. század végén, s e birtokosok közül kerültek ki a két Tóth-fiú keresztszülei is: Lászlót Nemes Négyesy Sámuel és neje, Csáji Anna asszony, öccsét, Sándort pedig Nemes Faragó János és felesége, Oláh Zsuzsanna tartotta a keresztvíz alá.¹² A község nagyságára és fejlettségére vonatkozóan jól használhatóak a II. József-féle népszámlálás (1784–1788) adatai, melyeket éppen Ungvárnémeti születése előtt rögzítettek. E statisztikák szerint akkoriban a település 103 házában 502 fő lakott. Vallási eloszlását tekintve a falu meglehetősen egységesnek látszott, ugyanis 457 fő reformátust és 45 fő római katolikust tartottak számon. A gazdasági adatok szerinti felmérés – mely során a területek nagyságát hektárban adták meg – a következő eredményt mutatta: a faluban szántó 345, szőlő 51, kert-rét-legelő 1119, erdő 3 volt.¹³

Rákóczy Géza, a költő életművét feldolgozó első monográfia szerzője azt állítja, hogy az édesapja, a jól tájékozott, tudós lelkész alapozta meg fia műveltségét, a klasszikus nyelvekben való jártasságát.¹⁴ Mindez azért tűnik elfogadhatatlan tételnek, mert a kisgyermek négyévesen már árva, s vélhetően ezt megelőzően komolyabb atyai okításon nem eshetett át. Ungvárnémeti szülőhelyén, a protestáns felekezetű elemiben kezdte meg négyéves alapfokú tanulmányait, ahol a korabeli falusi iskolák oktatási normája szerint olvasást, írást, számolást és vallástant tanult.¹⁵ Később az anyai nagyszülők lakhelyén, Miskolcon, abban a helyi református felekezetű gimnáziumban folytatta iskoláit, amely a

⁶ A hiányos, számozatlan és rendkívül nehezen olvasható anyakönyvben négy helyen találtunk használható bejegyzést: fennmaradt az 1784-ben és 1786-ban általa keresztelt gyermekek listája, az 1785-ben házassodottak lajstroma, továbbá az 1788-as távozásáról egy adat. *A kiskisgyőri református egyház születési, házassági és halotti anyakönyve: 1750–1789. évig* (Kisgyőr, Református Egyház). Az anyakönyvhöz Irlanda Sándorné lelképásztor segítségével fértünk hozzá.

⁷ Lásd *A kistokaji református egyház születési, házassági és halotti anyakönyve: 1772–1852. évig*, Anno 1792. Az adat Károlyi Amy kézírásával is fennmaradt, melyet újra felidéz: KOVÁCS Sándor Iván, *Weöres Sándor és Ungvárnémeti Tóth László*, Új Holnap, 1996. március, 4.

⁸ A kistokaji születési anyakönyvben László édesanyjaként Nagy Erzsébet szerepel: „Szüleknek nevek Tóth János Predik. és felesége Nagy Erzsébet”.

⁹ Az életrajz legalapvetőbb személyi adatainak rövid összefoglalója egyébként a magyar és görög kötet Weöres Sándorhoz került összefűzött példányában Kazinczy Ferenc unokaöccsének, Kazinczy Gábornak a kézírásával szerepel. Idézi KOVÁCS, i. m., 3–4.

¹⁰ Lásd *A kistokaji református egyház születési, házassági és halotti anyakönyve: 1772–1852. évig*, 1789. febr. 20. Az anyakönyv későbbi bejegyzése szerint a fiú kilenc esztendő korában, 1798-ban halt meg.

¹¹ *Borsod Vármegye: Borsod, Gömör és Kishont K. E. E. vármegyéek*, szerk. CSIKVÁRI Antal, kiad. a Vármegyei Szociográfiák Kiadóhivatala, Miskolc, 1839.

¹² Születési anyakönyveik: MDCCLXXXVIII. február 17., MDCCLXXXIX. február 20.

¹³ BARSÍ, i. m., 46–47.

¹⁴ RÁKÓCZY Géza, *Ungvárnémeti Tóth László élete és irodalmi munkássága*, Sopron, 1892, 5.

¹⁵ A falusi és a városi elemi iskolák működésére vonatkozóan: BAJKÓ Mátyás, *Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban*, Bp., Akadémiai, 1976, 27–29. A községben ma működő általános iskola igazgatója a korabeli tanulói anyakönyvek sorsára vonatkozóan nem tudott információt nyújtani.

19. század elején a protestáns iskoláztatás egyik fontos központjának számított. A borsodi líceum a Sárospataki Református Kollégium körül fokozatosan kiépült ún. partikuláris iskolák hálózatának volt része, s e partikulák minden esetben szorosan függtek az anyaintézményüktől, annak szerkezeti-szervezeti felépítését adaptálták, továbbá szinte változtatás nélkül vették át korabeli tanterveiket. A pataki anyaintézmény és az iskolahálózat szoros szakmai kapcsolatának adatait Benda Kálmán gyűjtötte fel.¹⁶

Ungvárnémeti Tóth László Miskolcon végezte középfokú tanulmányainak teljes egészét,¹⁷ majd utóbb a felsőfokú-akadémiai szakba tartozó teológiai stúdiumokat is hallgatott. A protestáns iskoláztatás korabeli metodikájának megfelelően természetesen a borsodi gimnáziumban is az oktatás legfontosabb feladata a klasszikus műveltség alapelemeinek átadása és a latin nyelv tökéletes elsajátíttatása volt. Ezekben a kollégiumokban a professzorok kizárólag a magasabb tudományokat, a bölcsészetséget, a hittudományt, a klasszikus nyelveket és azok irodalmát okították, tehát kizárólag a felsőfokú stúdiumaikat végző hallgatókkal foglalkoztak. Az alsóbb évesek kiművelését a korábban kiemelkedően teljesítő segédtanítókra, más kifejezéssel praeceptorokra, collaboratorokra bízták.¹⁸ Miskolcon egyébként 1798-ban sárospataki mintára olyan új tantervet vezettek be, amely a reál-humán órák arányának folyamatos változtatása ellenére gyakorlatilag 1819-ig érvényben volt, s így Ungvárnémeti vélhetően a pataki anyaintézmény 1796-ban jóváhagyott tanmenete szerint végezte középfokú tanulmányait. A 19. század elején kétféle segédtanító működött a miskolci gimnáziumban: a privát kategóriába tartozók korrepetálási munkákat végeztek, a klasszikus típusba soroltak pedig maguk is osztálytanítói feladatokat láttak el.¹⁹ Sajnos a tanintézményben töltött éveket igazoló tanulói anyakönyvek és osztályozási táblázatok nem lelhetőek fel, ugyanis a Kollégium korai iratanyagai az egyházi iskolák államosítását követően Sárospatakra kerültek, ahol az anyagok vélhetően elpusztultak.²⁰ Miskolcon a későbbi poéta kitűnt tanulótársai közül, ugyanis Kovács

¹⁶ Utal erre többek között BENDA Kálmán, *A Kollégium története 1703-tól 1849-ig = A Sárospataki Református Kollégium: Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*, szerk. a Tiszáninneni Református Egyházkerület elnöksége, Bp., 1981. 104.

¹⁷ RÁKÓCZY, i. m., 5: „Elemi tanulmányainak befejezése után szülői Miskolcra küldték anyai nagyatyjához, hogy az ottani ref. gymnasiumban folytassa tanulmányait. Itt végezte be középiskolai tanulmányait és a philosophiai tanfolyamot jó közepes eredménnyel.”

¹⁸ A protestáns iskolakollégiumokban érvényesülő „tanítva tanítás” szisztémáját magas szinten ismerteti: BAJKÓ, i. m., 31.

¹⁹ ZSUPÁN László, BÁNDI Géza, *Iskolánk története = A 400 éves miskolci Földes Ferenc Gimnázium emlékkönyve 1560–1960*, szerk. ZSUPÁN László, BÁNDI Géza, Miskolc, 1960. 20. A segédtanítókra vonatkozó kötelezettségekről a korabeli fegyelmi szabályzatból is közölnek részleteket: *uo.*, 21.

²⁰ A BAZ Megyei Levéltárban a Református Kollégium legkorábbi iratanyagai az 1817/1818-as tanévből lelhetőek fel: *Tabella Censuralis tam prioris, quam posterioris Semestri Anni Scholastici 1818/9.*, továbbá *Tabella informationalis Anni Scholastici 1818/19 posterioris Semestris.* (A Református Gimnázium fondszáma: VIII–55.) A kutatásokhoz Gálné Jakó Mariann levéltáros nyújtott segítséget. Sárospatakon a vonatkozó anyakönyvek sajnos nincsenek meg, csupán néhány iskolatanácsi jegyzőkönyv maradt fenn a vonatkozó időszakból, melyekben Tóth László neve nem fordul elő. A Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Levéltárában (Sárospatak) dr. Dienes Dénes igazgató úr szíves engedélyével és György Kosztik Gábor levéltáros segítségével végezhetünk kutatásokat.

Gábor könyvében, amely az iskola történetének korai szakaszát dolgozza fel, az 1807/1808-as tanévben Tóth László conj. a praeceptorok lajstromában szerepel.²¹ Valószínűsíthetően a szerző már ekkor lelkeszi pályára készült: a Miskolci Kollégiumban a teológia első két évfolyamának anyagát bizonyára végighallgatta, ugyanis kurzusait később ugyanebben a témakörben a protestáns iskoláztatás egyik fellelőjében, Sárospatakon a harmadik tógátusi osztályban kezdte meg.

A Sárospataki Kollégium légköre és magas szintű működése – amely leginkább a kikerülő lelkeszkek közvetítette teológiai és műveltségi anyag átadásában mutatkozott meg – a tanintézmény falain belül és kívül is érzékelhető volt. Ez a szellem bizonyára nyomokat hagyott az ekkor már 20. évét is betöltő, versírással próbálkozó ifjú életében. Az 1800-as évek elején a Sárospataki Református Kollégium három nagyobb egységre tagolódott: az alapfokú és a gimnáziumi képzés, továbbá a tógátusok látogatta nyolc évfolyamos teológiai felsőfokú stúdiumok és a nem tógátusok négy esztendőös képzését biztosító jogi akadémia szerves egységben szolgálta a protestáns nevelés korabeli szükségleteit.²² 1808-ban, Ungvárnémetinek a kollégiumba történő felvételekor a sárospataki kollégiumban már 1234 fő tanult, s közülük a főiskolai szakokra 76 világi és 273 tógátus növendék iratkozott be.²³ Az 1809-ben induló tanév kezdetén pedig a hallgatók létszáma és eloszlása – Szombathi János professzor összegyűjtött adatai szerint²⁴ – a következő képet mutatta: 1234 fő közül 285 tógátus és 949 egyéb diák vett részt az oktatásban.

A Sárospataki Református Főiskolán élénk irodalmi és tudományos élet folyt: a korszak jelentős kérdéseire, a nyelvújításhoz, a korabeli filozófia markánsabb eredményeihez, a szépirodalom legfrissebb kísérleteihez egyaránt élénk érdeklődéssel fordult a tanulóifjúság és a professzori kar. Kazinczy irodalomformáló szerepét az oktatók természetesen korán felismerték, az Ungvárnémeti tanulmányait is felölelő időszakban e tudósok közül többen levélben tartották a kapcsolatot Széphalommal. A közelben élő Kazinczy mellett és ellenében két, a véleményeiket markánsan képviselő kör formálódott:²⁵ míg Sípós Pál, Vályi Nagy Ferenc, Kézy Mózes és mások szeretettel fogadták a vizsgák alkalmával Sárospatakra látogató Mestert, addig a filozófus Rozgonyi József, a teológiát oktató Látzai Szabó József – kinek a sztoikus morálfilozófiáról közvetített tanai Ungvárnémeti 1816-ban megjelent kötetén is nyomot hagytak –, valamint a jogtudós Kövy Sándor Kazinczy ellen léptek fel.

Ungvárnémeti négy szemesztert (az 1808/1809-es és 1809/1810-es tanévek) töltött az országos hírvétele intézményben, s a tógátusi képzésre történő saját kezű beiratkozási jegyzésében (subscription) a következő adalékok szerepelnek:

²¹ KOVÁCS Gábor, *A Miskolczi Ev. Ref. Főgymnasium története*, kiad. az Ev. Ref. Főgymnasium, Miskolc, 1885, 138.

²² ELLEND József, *A sárospataki főiskola egy évszázaddal ezelőtt*, Századok, 1914, 697.

²³ KOSÁRY Domokos, *Az oktatásügy a haladó törekvések hullámvölgye idején 1790–1830 = A magyar nevelés története*, szerk. HORVÁTH Márton, Bp., Tankönyvkiadó, 1988, 211–255. A fent említett gondolat: 232.

²⁴ *A Sárospataki ref. Kollégiumnak rövid Históriaja, Fő Pátrónusainak, Kúrátorainak, Professorainak és a' közelebbi időbeli Séniorainak Laistromával*, öszveszedte SZOMBATHI János, S. Patakon, 1827, 72.

²⁵ Minderről részletesen írnak: JÁNOSI Ferenc, *A Sárospataki Református Főiskola irodalmi élete 1800-tól 1868-ig*, Debrecen, 1941, 9, 18; RÁ CZ Lajos, *Kazinczy és a sárospataki főiskola*, Debrecen, 1931, 12–20; BAJKÓ, i. m., 44–49.

Név: Ladislaus Toth, **Polgári állás:** nemes,²⁶ **Születési hely:** Miskoltz – Borsod megye,²⁷ **Az aláírás időpontja:** 1808. szeptember 10., **A beiratkozó életkora:** 20, **Osztályfok:** T (togatus) 3.

A korabeli tantervek szerint a tógátusok harmadik és negyedik évfolyamán a következő tárgyakat hallgatta:

1808/1809: Theologia dogmatico-elenctica, Erkölcsi theologia, Theoretica és practica philosophiának minden része, A görög nyelv folytatása (a külső írókhoz már itt hozzáadván az új testamentumot is), Statistica;

1809/1810: Theologia dogmatico-elenctica, Theologia homiletica és pastoralis, Zsidó grammatika, A haza törvényei, Egyházi jog, Politica.²⁸

Szombathi János – aki 1782 és 1823 közt a kollégiumban tanított – a főiskola történetét részletesen feldolgozó jegyzetében a professzori karról olyan listák olvashatóak, amelyek alapján könnyen azonosítani lehet, hogy 1808 és 1810 közt kik adtak elő a főiskolai tagozaton.²⁹

Kézy Mózes: Költészet- és szónoklattan (sárospataki professzor 1808–1810 közt), majd a peregrinációból történő visszatérése után a Physica és Mathematika professzora (1813–1831);

Látzai Szabó József: Erköltsi Theologia: az erköltstan és papi tudományok (1808-tól-?);

Nyíri István: Tiszta Mathesis, Gráphis, filozófia, pszichológia (1804–1824);

Patai János: Theologia, Physica (1807–1811);

Porkoláb István: Theologia (1804–1809);

Rozgonyi József: Philosophia, Aesthetica és Görög nyelv (1797–1823);

Sípos Pál: Mathesis és Physica (1805–1810);

Szathmári F. Dániel: Dogmatica Theologia, Zsidó nyelv és Exegézis (1810–1818);

Szombathi János: Historia, Statistica, Római Literatura (1782–1823).

Pataki tógátusi évei alatt Tóth László házi nevelőként is tevékenykedett, a környék egyik jómódú és ismert családjának két sarját, Rhédey Lászlót és Józsefet okította magánúton. Az 1810-es esztendő kiemelkedik az Ungvárnémeti-biográfiaiból, ugyanis az

²⁶ A diákok társadalmi hovatartozását 1777-től tüntették fel a sárospataki osztályozási táblázatokban, s a következő kategóriákat alkalmazták: nemes, papfi, tanítói, mezővárosi polgár, polgár, jobbágy. A 19. század első évtizedeiben a tanulók társadalmi eloszlása így alakult: nemes: 4% birtokos nemesség, 50–55% kismemesség, papfi: 12–15%, tanítói: 2–3%, mezővárosi polgár és polgár: 20–25%, jobbágy: 2–3 fő évfolyamonként. Az adatokat BENDA Kálmán kutatásaiból merítettük, *i. m.*, 96.

²⁷ *Protocolum Togatum subscribentium 1808.* K. e. I. l. számozatlan 48. oldal. Ungvárnémeti az intézménybe való felvételekor – mint fent látható – hibásan Miskolcot adja meg születése helyeként. Érdekes módon a következtetlenséget még egyszer elköveti, ugyanis az Orvosi Kar jegyzőkönyvében nyolc félév közül hét alkalommal Kistokaj, egy bejegyzésben (harmadik szemeszter) viszont Miskolc, vagyis az anyai nagyszülők lakhelye szerepel születési helyként.

²⁸ A korabeli tantervekre vonatkozóan értékes adalékok: ELLEND, *i. m.*, 701–702. Ungvárnémeti tanulmányi eredményeire vonatkozóan a kollégium levéltárában részletes táblázatokat nem találtunk.

²⁹ SZOMBATHI, *i. m.*, 49; G. H. J., *Sáros-Patak hajdani Szabad-Királyi sokszor Királynéi, most Mezővárosnak Története*, Tudományos Gyűjtemény, 1818, V, 16; BAJKÓ, *i. m.*, 44–53. A tanárok és tárgyaik fenti listáját a három szövegben található adatokból szerkesztettük össze.

ifjú ismét iskolát vált, tanítványaival, a Rhédey-fiúkkal együtt elhagyja Patakot. Eperjesre, abba a protestáns kollégiumba távozik, melyet a felső-magyarországi rendek 1804-ben már kerületi főiskolává nyilvánítottak.³⁰ Ungvárnémeti Patakról történő távozásával³¹ lemond a teológiai-prédikatori pályáról, s egyre erősebb késztetést érez arra, hogy a természettudományok felé tájékozódjék. A felvidéki iskola egyébként ebben a periódusban a Pozsonyban működő akadémiai jellegű kollégium felsőfokú partikulájaként működött.³² Ungvárnémeti az eperjesi intézménybe történt átiratkozásával tulajdonképpen már későbbi orvostudományi tanulmányait készítette elő, ugyanis tudomást szerzett a felvidéki kollégiumban tevékenykedő Karlovsky Zsigmond professzor oktatói működéséről, akitől többek között a magasabb tudományok műveléséhez ekkor már minimumfeltételként előírt német nyelvet kívánta elsajátítani. Hörk Józsefnek a kollégium teljes történetét feldolgozó monográfiájából – amely többek között a rektorokról és a professzori karról fellelhető ismereteket az intézmény működésének kezdetétől közli – az 1810-es évek elejére vonatkozóan a következő adatok érdemelnek figyelmet: ebben a periódusban Mayer András vezette az iskolát, akinek a napóleoni háborút követő devalváció miatt súlyos problémákkal kellett szembenéznie. Kiemelkedik az oktatói karból Benka Ádám, aki a felsőfokú hallgatóknak bölcsészetet és történettudományt adott elő.³³

Ungvárnémeti Eperjesen az akadémia bölcsészeti egységébe járt, ahol tanulmányait a beiratkozási jegyzék szerint 1811 októberében kezdte meg, s az iskolai anyakönyvben református vallásúként, miskolci születési adattal, árvaként, valamint Sárospatakról átiratkozott hallgatóként szerepel.³⁴ Az akadémiai tagozaton a poéta az 1806-ban megújított tanterv szerint az első évfolyamon a következő stúdiumokat hallgatta: Latin és német nyelvi gyakorlatok, Aesthetica Eschenburg szerint, Tiszta mathesis, Logika, Metaphysika, Tapasztalati lélektan, Észjogot Kant szerint. A harmadik és negyedik szemeszterben pedig a következő szaktárgyakat adták elő a hallgatóknak: Az összes tudományok enciklopédiája, Egyetemes földrajz, Az európai nevezetesebb államok története, Hazai

³⁰ KOSÁRY, i. m., 231.

³¹ A váltás talán meglepő, mert Benda Kálmán a Sárospataki Kollégium osztályozási táblázatainak és tanulói anyakönyveinek az áttanulmányozását követően arra a következtetésre jutott, hogy a diákok fluktuációja nagyon kicsi: „Aki Patakon kezdte a tanulmányait, az általában itt is fejezte be, nem ment át közben más Kollégiumba”. BENDA, i. m., 98.

³² Az 1777–1848 közötti időszakra vonatkozóan a magyarországi és az erdélyi kollégiumokhoz tartozó fontosabb partikuláris iskolák térképe BAJKÓ Mátyás könyvében található meg: i. m., 32.

³³ HÖRK József, *Az Eperjesi ev. Ker. collegium története*, Kassa, 1869, 342, 372; *Az Eperjesi egyházkerületi, ág. h. evangélikus Collegium múltjának és jelen állapotjának vázlatos rajza*, összeáll. VANDRÁK András collegiumi tanár, a jubileum alkalmából kinyomtatni rendclé az iskolai gyűlés, Eperjes, 1867; GÖMÖRY János, *Az eperjesi ev. Kollégium rövid története (1531–1931)*, a Kollégium négyszázados évfordulója alkalmából írta és kiad. GÖMÖRY János, Prešov, 1933; BAJKÓ, i. m., 160–168.

³⁴ Lásd a *Matriculae Universae Juventutis Ill[ustrissimae] Collegii District[us] Evang[elicae] Aug[ustanae] Confessionis] Eperiensis] Sub Lectoratu Andreae Mayer inchoatae et continuatae. Particula prima Ab Anno 1803–1813*. A számozatlan tanulói anyakönyvben Ladislaus Toth a 734-es szám alatt szerepel. Az anyakönyv Eperjesen, az Állami Kerületi Levéltárban (Štátny Oblastný Archív, Prešov) tekinthető meg. Az adatok összegyűjtésében nyújtott segítségéért köszönet illeti M. Bodnárovát, a Levéltár igazgatóját.

történet és annak statisztikája, Magyar nyelv, Természettudományok.³⁵ Ungvárnémeti az egyes tantárgyakból szerzett érdemjegyei az eperjesi levéltárban fennmaradt osztályozási táblázatokban ugyancsak fellelhetők.³⁶ Ugyanezekben az esztendőkből két további fontos esemény tűnik ki a szerzői életrajzból: egyrészt Karlovsky hatására elmélyül a görög nyelv tanulmányozásában, s e klasszikus stúdiumai hatására eredeti, főleg Pindaros és Anakreón költészetétől ihletett görög nyelvű-formájú darabokat készít. Másrészt pedig Eperjesen különösen mély benyomást tett rá a város orvosa, Krieger Sámuel, akinek személyes példája a gyógyító pálya iránti vágyát még inkább erősítette. A doktor a kollégium medicina iránt érdeklődő ifjainak önszorgalomból tachyboëthológiát adott elő, s tevékenysége díjazásáról rendszeresen lemondott.³⁷ Ungvárnémeti költeményeket is szerkeszt a Krieger család tagjairól: az 1816-os kötet *Ódák és epigrammák* fejezetében *Krieger Josepha Kis-aszszonyhoz* címmel egy vers szerepel, az MTA Kézirattárában egy az eperjesi leányhoz szóló német nyelvű epigramma található, melyet a következő szöveggel vezet be: „Még egy epigrammátska, melyet írtam Eperjesről le jöttömkör a' Krieger Josepha Kis Aszszony Handbuchjába. Meg vagyon pedig már ez is magyarul.”³⁸ A bilingvis könyvben pedig az apához, *Kriegerhez* címmel ugyancsak egy epigramma olvasható:

Czélt tévesztve futék egykor; a' pálya dicső volt;
Csak hogy bér nélkül. Tégedet illet azért
Repkényem, ha ugyan repkényt érdemlek azóta,
Hogy hajdan gyávját engemet útba hozál.³⁹

Az Ungvárnémeti munkásságáról készült Rákóczy-monográfia és a szerző munkásságát rövidebb terjedelemben feldolgozó lexikon-szócikkek, ismertetések általában az eperjesi évekhez kötik Kazinczy Ferenc és Tóth László ismeretségének létrejöttét.⁴⁰

³⁵ HÖRK, i. m., 395–396.

³⁶ Lásd *Matricula... Ab Anno 1803–1813*.

³⁷ HÖRK, i. m., 146.

³⁸ „Wenn die Liebe Freundschaft wäre” kezdettel, autográf kézirat: MTA Kézirattár, M. Ir. Lev. 4-r. 30. számú iratcsomó: *Magyar és görög versek Ungvárnémeti Tóth Lászlótól*.

³⁹ UNGVÁR-NÉMETI TÓTH László *Versei*, Pesten, Trattner János Tamás betűivel, 1816, 27 (a továbbiakban: *Versei*); UNGVÁRNÉMETI TÓTH László *Görög versei, Magyar tolmácsolattal*, Pesten, Trattner János Tamás betűivel, 1818, 59 (a továbbiakban: *Görög versei*).

⁴⁰ Például TOLDY Ferenc, *Ungvárnémeti Tóth László = T. F. Összegejtött munkái: A magyar költők élete*, II, Pest, Ráth Mór, 1871, IV, 88–90; RÁKÓCZY, i. m., 6; Pallas Nagy Lexikona: Az összes ismeretek enciklopédiája, Bp., 1897, XVI, 292; SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, Bp., Hornyánszky Mór, 1914, XIV, 418; *Magyar irodalmi lexikon*, szerk. VÁNYI Ferenc FÓRIS Miklós és TÓTH András közreműködésével, Bp., [1926], II, 812; HEGEDÜS Géza, *Ungvárnémeti Tóth László (1788–1820) = H. G., A magyar irodalom arcképcsarnoka*, Bp., Móra Kiadó, 1976, 112; SZÁLLÁSI Árpád, *Egy különös medikus-költő Kazinczy köréből*, OrvHeti Lap, 1978/8, 480–481; Pintér Jenő már jóval kisebb pontatlanságot követ el, mikor is a következőket állítja: „Tóth László még mint sárospataki togátus diák ismerkedett meg Kazinczy Ferencel. (1814.)” PINTÉR Jenő, *A magyar irodalom történetének kézikönyve: A legrégebbi időktől Vörösmarty fellépéséig*, Bp., 1921, I, 372.

Mindez azonban filológiai adatok segítségével cáfolhatónak látszik:⁴¹ kapcsolatuk kezdete bizonyosan 1814 késő teléhez–kora tavaszához köthető, ugyanis a folyó év márciusában Tóth László meglepő módon ismét Patakon tartózkodott⁴² – amit az előző lábjegyzetben említett kutatók közül szinte mindenki figyelmen kívül hagyott –, s onnan postázta leveleit Széphalomra. Lényegesnek látszik a Kazinczy–Ungvárnémeti levelezésnek egy olyan, egy évvel későbbi momentuma, melyben 1815. március 15-én az ifjú poéta barátságuk egy esztendő fennállását ünnepli.⁴³ Emellett a Patakhöz köthető ismeretség teóriáját az is erősítheti, hogy míg Kazinczy a vizsgák, ünnepek alkalmával, továbbá gyermekei tanulmányi eredményének követése végett gyakorta, vagy éppen ottani tudós barátaihoz szomszédos birtokáról egy-egy szemeszterben többször is átjárt az intézménybe, addig a levelezésben semmi nyoma nem látható annak, hogy az eperjesi kollégiumban ekkoriban megfordult volna. 1814 februárjának utolsó napjaiban egyébként a Mester Helmeccynek részletes leírást adott egy Kézy Mózesnél eltöltött ebédéről – mikor is a neves professzortól megtudta, hogy ellenfelei, Látzai, Rozgonyi és Kövy folyamatosan a *Mondolat* felett mulatnak⁴⁴ –, s könnyen elképzelhető, hogy Kazinczy ekkor hallott első alkalommal az ifjúról, bár mindez írásos adalékokkal nem bizonyítható. Sárospatakra történő visszaköltözésekor valószínűleg már érlelődött Tóth Lászlóban a pályaváltás gondolata,⁴⁵ ugyanis Pestre történő felköltözése előtt a Református Kollégiumban engedélyt kért rá – miként arról keserűen számolt be Kazinczynak –, hogy szabad hallgatóként fizika és mathézis órákra járhasson, de a későbbi orvosi tanulmányaihoz szükséges stúdiumok tanulására sajnos nem kapott engedélyt.⁴⁶

A Kazinczy-anyagok áttanulmányozását követően jól látható, hogy Ungvárnémeti számára kiemelt fontosságú lehetett a Mesterrel folytatott levelezése: barátságuk elmélyülésének, szorosabbá válásának folyamata jól kiolvasható a levelek megszólításainak és záróformáinak egyre intímabbé, melegebbé váló alakzataiból. Ungvárnémeti korai,

⁴¹ Utal erre Tóth Sándor Attila is, aki Rákóczy Géza könyvének megjelenése után több mint száz évvel, nemrégiben publikálta igen értékes tanulmányokat tartalmazó Ungvárnémeti-monográfiáját. Tóth Sándor Attila könyvének nagyobbik részében Ungvárnémeti három kötetének struktúráját írja le, részletesen kitér a poéta elméleti tájékozódására, az életrajzról pedig rövid összefoglalót ad. TÓTH Sándor Attila, „Az istenülés dicsősége”: Ungvárnémeti Tóth László költői portréja, Szeged, Gradus ad Parnassum, 2001. A Kazinczy-levelezés átolvasása után nem látja igazolhatónak Kazinczy és Tóth László eperjesi megismerkedésének tényét: *uo.*, 20.

⁴² *KazLev.* XI, 265–268, 304–306.

⁴³ *KazLev.* XI, 457.

⁴⁴ *KazLev.* XI, 251.

⁴⁵ Minderre vonatkozóan rendkívül érdekes adaléknak látszik az 1816-os kötet *Tisztválasztás* című költeménye, ugyanis az MTA Kézirattárában megtalálható az ódának egy korábbi változata, mely 12 sorral hosszabb, mint a később megjelent szöveg, s a címe a következő: *Óda: A' Tisztelet választás.* A korábbi változatból éppen a „Ha még Papotska vólnék” kezdetű sorokat törli utóbb. MTA Kézirattár, M. Ir. Lev. 4-r. 30. számú iratcsomó: *Magyar és görög versek Ungvárnémeti Tóth Lászlótól.* A poéta pályamódosítása (majd a későbbiekben a katolizálása) összefüggésben állhat a rózsakereszt és a szabadkőműves eszmerendszerek tanulmányozásával, bár az életrajz feltárása során erre vonatkozóan sajnos konkrét adatok nem kerültek elő. Erre az összefüggésre Nagy Imre figyelmeztetett, neki tartozom köszönettel.

⁴⁶ *KazLev.* XI, 266. A kérvény a Tiszáninnen Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Levéltárában nem található meg.

még 1814-ben postára adott írásaiban magázódik, a „Közhasznú polgárt, tudós Magyar, jó ízlésű Tudóst, nemes szívű Barátot”⁴⁷ üdvözlő levelében, hogy aztán 1816 februárjától kezdve⁴⁸ a tegezés közvetlenebb hangján szólítsa meg példaképét. Tóth László részletesen beszámol arról, hogy Kazinczy Marmontel-fordítása és Révai nyelvészeti munkái nagymértékben megváltoztatták szemléletét, felkeltették érdeklődését az anyanyelvi irodalom iránt. Tudható, hogy Kazinczy – mind az utókor, mind kései leszármazottjai miatt – igen szorgalmazta, hogy baráti körének minden jelesebb tagja készíttessen magáról arcképet. Ennek ellenére sem maradt fenn, s talán nem is készült soha portré Ungvárnémeti Tóth Lászlóról. Testi adottságaira vonatkozóan egyetlen Kazinczy-levélben található értékelhető adalék: a Mester Sárközy István kérdésére adott válaszában rezümé-szerűen informál Ungvárnémetiről, s többek között beteges testére is utal.⁴⁹ Weöres Sándor *Psyché*jében a hitelesítés érdekében olyan fikcionális leírást ad a „Ficzko-poéta” külsejéről, amelyet vélhetően a Kazinczy-levelezésből kiolvasható adatok inspiráltak: a 20. századi szerző képzeletében a versszerző hajlott hátú, hosszú nyakú-lábú, az alakja csúfolódásra készített, ragyás-rút az arca, szennyes és elhanyagolt a ruhája.⁵⁰

A 19. század elején a bölcsészkar a gimnázium befejező és egyben a tudományegyetem előkészítő tagozataként funkcionált.⁵¹ Az Orvosi Karra történő felvételt megelőzően a jelöltnak a következő bizonyítványokkal kellett rendelkeznie: négy grammatikai osztály, 2 esztendő human stúdium, majd ezt követően valamely liceumban–akadémián a négy félév bölcsészeti kitanítással vagy első osztályzattal kellett elvégezni.⁵² Ungvárnémeti Tóth László 1814-ben, 26 esztendő korában, református vallásúként és árvaként iratkozott be a Pesti Universitas Orvosi Karára,⁵³ melyet abban a időszakban öt esztendő alatt lehetett befejezni. A szemeszter ekkoriban szeptember 1-jén kezdődött az egyetemeken, de az ifjú egy hónappal később, októberben kezdte meg stúdiumait, ugyanis egy hónapon keresztül Pándon időzött.⁵⁴ A korabeli osztályozási táblázatok szerint vizsgáit nyolc szemeszteren keresztül tartó tanulmányai során végig kiváló eredménnyel tette le:⁵⁵

⁴⁷ KazLev. XI, 258.

⁴⁸ KazLev. XIII, 501.

⁴⁹ KazLev. XIV, 467.

⁵⁰ WEÖRES Sándor, *Psyché: Egy hajdani költő versei*, Bp., Szépirodalmi, 1972, 127.

⁵¹ Utal erre CSAHIEN Károly, *Pest-Buda irodalmi élete 1780–1830*, Bp., 1934, II, 55.

⁵² GYÖRY Tibor, *Az Orvostudományi Kar története*, Bp., 1936, 242.

⁵³ A Kar történetére vonatkozóan a következő szakmunkákat forgattuk haszonnal: TERHES Benjámin, *Rövid Értékezés a Pesti Orvosi Karról*, TGY, 1821, X, 68–86; [NÁDUDVARI] GYÖRY Tibor, *Az Orvostudományi Kar története*, Bp., 1936; *Emlékkönyv a Budapesti Királyi Magyar Tudomány Egyetem orvosi karának múltjáról és jelenéről: Magyarország ezredéves fennállásának ünneplése alkalmából*, írta és szerk. HÖGYES Endre, Bp., 1896.

⁵⁴ KazLev. XII, 458.

⁵⁵ *Protocollum Classificationis Medicorum, Chirurgorum, et Pharmaceutarum ab Anno 1814/1815 Annum 1817/1818*. Az Ungvárnémeti által látogatott intézmények közül a legpontosabb, mindenre kiterjedő anyakönyvek az Orvostudományi Kar utódintézményében találhatóak. A Semmelweis Orvostudományi Egyetem Levéltárában Molnár László szíves segítségével találtunk rá az életrajz vonatkozó adataira.

1. SZEM. 1814/15. ŐSZ	Különös termé- szetrajz (eminens 1, a továbbiakban: e) Az oktató neve: ⁵⁶ Reisinger János	Anatómia (1. Clas- sis, a továbbiak- ban: c) Oktató neve: Stáhly Ignác	Kémia (c) Oktató neve: Schuster János	
2. SZEM. 1814/15. TAVASZ	Anatómia (e) Oktató neve: Stáhly Ignác	Különös termé- szetrajz (e) Oktató neve: Reisinger János	Kémia (c) Oktató neve: Schuster János	Növénytan (e) Oktató neve: Schuster János
SZEM. 1815/16. ŐSZ	Élettan (e) Oktató neve: Lenhossék Mihály	Felsőbb bonctan (e) Oktató neve: Stáhly Ignác	Sebészeti műtét-, eszköz- és köttan (c) Oktató neve: Veleczky János és Eckstein Ferenc	Elméleti sze- mészet (e) Oktató neve: Veleczky János
SZEM. 1815/16. TAVASZ	Élettan (e) Oktató neve: Lenhossék Mihály	Felsőbb bonctan (e 2) Oktató neve: Stáhly Ignác	Szülészet (e) Oktató neve: Stáhly Ignác	
SZEM. 1816/17. ŐSZ	Kórtan (c) Oktató neve: Stipits Ferdinánd	Gyógyszertan (c) Oktató neve: Schuster János	Gyakorlati sebé- szet (e 3) Oktató neve: Veleczky János és Eckstein Ferenc	
SZEM. 1816/17. TAVASZ	Belgyógyászat (c) Oktató neve: Bene Ferenc	Orvosi gyakorlat (c) Oktató neve: Bene Ferenc	Gyakorlati sebé- szet (e) Oktató neve: Veleczky János és Eckstein Ferenc	
SZEM. 1817/18. ŐSZ	Belgyógyászat gyakorlat (c) Oktató neve: Polyáncay Ignác	Sebészet gyakor- lat (e 2) Oktató neve: Veleczky János és Eckstein Ferenc	Szülészeti gya- korlat (c) Oktató neve: Stáhly Ignác	
SZEM. 1817/18. TAVASZ	Belgyógyászat gyakorlat (e) Oktató neve: Polyáncay Ignác	Sebészet gyakor- lat (c) Oktató neve: Veleczky János és Eckstein Ferenc	Szemészeti gya- korlat (következő félévben abszol- válja) Oktató neve: Fabini Tófor	Állatorvostan (c) Oktató neve: Tolnay Sándor

⁵⁶ A Pesti Universitas Orvosi Karán a vonatkozó időszakban oktató professzorok nevét HÖGYES Endre fentebb megadott könyvének táblázataiból (*Az Orvosi Kar rendszeresített tanszékeinek előadói* című fejezet) gyűjtöttük ki: i. m., 67–71, 96–97; valamint felhasználtuk TERHES Benjámin korabeli tanulmányát: i. m., 71–73.

A pesti tartózkodás időszaka súlyos nélkülözésekkel telt, így kiemelkedően fontosnak látszik az 1817/18-as tanév tavaszi feléve, ugyanis a kar hallgatói közül egyedüli ösztöndíjként a király anyagi támogatásával végezhetett tanulmányait.⁵⁷

Ungvárnémeti Kazinczy Ferencsel a Pesten töltött esztendő alatt folyamatosan és intenzíven tartotta a kapcsolatot, s éppen ezért életrajzának ebből a periódusából rendkívül sok adalék áll a kutatók rendelkezésére. A levelezésükből kiolvasható, hogy medicinai tanulmányai kezdetén, a könnyebb megélhetés végett (kosztért és szállásért) ismét házi-tanítói státust vállalt, Szilassy József ügyvéd legkisebb fiát nevelte.⁵⁸ Könnyen elképzelhető – bár írásos bizonyítékok erre vonatkozóan sajnos nem állnak rendelkezésre –, hogy Rhédey Gedeonné ajánlotta be a fiatal egyetemistát az állásba, ugyanis Szilassy József felesége Rhédey-lány volt.⁵⁹ Munkáját nagyjából fél esztendőn át végezte, majd a tanulásra fordítandó nagyobb időszükségletre, ellátásának mostoha körülményeire és a „velem nem gondolás”-ra hivatkozva elhagyta a Szilassy-házat,⁶⁰ új szállásán pedig a Szemerével anyai ágon rokon szabolcsi földbirtokossal, Békény Jánossal osztozkodott,⁶¹ utóbb, néhány esztendővel később Cseresnyés Sándor barátjával, Veszprém megye későbbi tiszti főorvosával az „Új Világ” utzában 591dik szám alatt” lakott együtt. Tóth László 1814-től személyes hangú, panaszokkal teli beszámolókat küldött Széphalomra, melyekben tanulási nehézségeiről számol be: súlyos tudományokkal ismerkedik, sokat kell memorizálnia,⁶² teljesen lekötik stúdiumai.⁶³ A Pesten töltött esztendők során Kazinczy kisebb szívességekre is megkérte barátját: szövegkiadási ügyeit intézteti a fiatal egyetemistával, arcképeit küldeti el vele, továbbá gyakorta segítségét kéri a nehezen hozzáférhető könyvek beszerzésében.

Ungvárnémeti az akkor már igazi központként számon tartott Pesten intenzíven bekapcsolódott az irodalmi életbe, s amennyire ideje engedte, társasági eseményekre is eljárt. 1815 tavaszán Szemere és Horvát István barátságával dicsekedhet, a következő esztendőben már Szentmiklóssyval is rendszeresen összejár, később pedig Kölcsyvel is megismerkedik.⁶⁴ Ismertségét az is jelzi, hogy a Kultsár István szerkesztette Hazai és Külföldi Tudósítások című lapnál, amely ekkoriban harmadvirágzását⁶⁵ élte, Ungvárnémeti Tóth László pesti orvostudományi tanulmányai ideje alatt segédszerkesztői feladatokat látott el.⁶⁶ Állása lehetővé tette számára, hogy költeményei mellett közzétegye nyelvtudományi, esztétikai tanulmányait és kritikáit a folyóirat mellékletében, a Hasznos

⁵⁷ Erre vonatkozóan lásd ugyancsak: *Protocollum*.

⁵⁸ *KazLev.* XII, 458.

⁵⁹ Erre az összefüggésre RÁKÓCZY Géza is utal, *i. m.*, 12.

⁶⁰ *KazLev.* XIII, 226.

⁶¹ Minderről Szemere Pál informálja Kazinczy Ferencet: *KazLev.* XIV, 25.

⁶² *KazLev.* XII, 458.

⁶³ *KazLev.* XIII, 225.

⁶⁴ *KazLev.* XII, 458; XIII, 501; XV, 144.

⁶⁵ Utal erre CSAHÍHEN, *i. m.*, 71.

⁶⁶ „Kultsár fiatal írókat tartott maga mellett segédszerkesztőként, így 1806–1807-ben Légrády Imrét, utóbb Ungvárnémeti Tóth Lászlót s rövid ideig Kölcsy is.” WALDAPFEL József, *Ötven év Pest és Buda irodalmi életéből 1780–1830*, Bp., 1935, 169.

Mulatságokban és egy másik kiemelkedően fontos orgánumban, a Tudományos Gyűjteményben.

Egyébként maga Kultsár beszéli rá, hogy katolizáljon, ugyanis napi megélhetéséhez és tanulmányai folytatásához barátja szerint így elnyerheti a római katolikus egyház támogatását. 1816 őszének végén–telének elején Ungvárnémeti eleget tesz Kultsár kérésének, mikor is ősei vallását elhagyva a katolikus hitre tér át. A katolizálás okairól és az ünnepélyes ceremónia lefolyásáról részletes tájékoztatást ad Kazinczynak: cselekedetének magyarázataként Winckelmannra és Rousseau-ra hivatkozik, akik ugyancsak pápistává lettek.⁶⁷ Tudósít arról, hogy Fejér György professzor magyarázta el neki a katolikus tanítások alapvető összefüggéseit, keresztelkedése 1816. október 16-án egy kis budai kápolnában történt, s a keresztelő vizet és az első szentséget Báró Fischer István egri érsek kezéből vette.⁶⁸ Az 1816-os esztendő még egy szempontból kiemelkedően fontosnak látszik a poéta életében, ugyanis Mayerfy Ferenc hathatós mecénási segítségével kijön első kötete Trattneréknél a sajtó alól.⁶⁹ A könyv sajnos csak igen szűk körben vált ismertté, az értő olvasók azonban dicsérő hangon szóltak Ungvárnémeti teljesítményéről.

Tóth László életében az 1818-as év is bővelkedett eseményekben: 30 esztendő lett, megjelent Trattnernél második könyve, a görög–magyar bilingvis kötet, melynek visszhangtalan fogadtatása bizonyára meglehetősen megviselte. Nem elhanyagolható biográfiai adat, hogy ugyanekkor barátjával, Cseresnyés Sándorral Bécsbe telepedett át.⁷⁰ Végzős hallgatóként az ottani Tudományegyetem orvosi karán az 1818/19-es tanév első félévétől kezdve folytatja stúdiumait, s a beiratkozási bejegyzés – amelyben a szokásos személyi adatok, a fakultás és az évfolyam is szerepel – ma is fellelhető:

Tóth Ladislaus

nat. d. 17 Febr. 1788 in Kis-Tokaj

Med. 5. anni⁷¹

Az esetleges későbbi hazai praktizálása szempontjából e váltás nem érintette volna kedvezőtlenül, ugyanis II. József egy korábbi rendelete értelmében diplomájával Bécsben, Pesten vagy akár a német örökös tartományokban is vállalhatott volna munkát.⁷² A császári városban hamar szert tett ismeretségekre is: Márton Józseffel és Igaz Sámuellel barátkozott össze, akikkel innentől kezdve együtt töltötte a vásár- és ünnepnapokat.⁷³

1820 júniusában nagy öröm érte a szigorló orvost, ugyanis a fokozat elnyeréséhez szükséges 600 forintot otthoni segítők eljuttatták a bécsi universitas dékánjához: Fischer

⁶⁷ *KazLev.* XIV, 435, 75.

⁶⁸ *KazLev.* XV, 75; az érsekhez utóbb egy verset is ír: UNGVÁRNÉMETI TÓTH László, *Sonett: Báró Fischer István Egri Érsek Ő Exceljájához*, *HaszMul.* 1818/II/12, 89.

⁶⁹ UNGVÁR-NÉMETI TÓTH László *Versei*, Pesten, Trattner János Tamás betűivel, 1816.

⁷⁰ Tervéről Kazinczyt már korábban is értesítette, költözését Szt. Mihály havának végére tervezte: *KazLev.* XVI, 151.

⁷¹ A bejegyzésben eredeti vallásaként a református szerepel, de katolikusként tartják számon. Archiv der Universität Wien, Univ. Hauptmatrikel, Mikrofilm M 11, továbbá Univ. Archiv Wien Med. 9 Nr. 5 1752–1821. A levéltári kutatásokban nyújtott segítségéért köszönet illeti Lössl Ágnes és Jankovits Lászlót.

⁷² Erre vonatkozóan GYÖRY, i. m., 327.

⁷³ *KazLev.* XVI, 295.

István egri érsek és Gróf Széchenyi Ferenc fele-fele arányban járultak hozzá ösztöndíjukkal tanulmányai befejezéséhez,⁷⁴ s ezzel stúdiumai befejezése elől az utolsó akadály is elhárult. Az abszolutórium megszerzése után már csupán magának a doktori fokozatnak az elnyerése következett, melyet akkoriban meglehetősen nehéz előfeltételekhez kötöttek az intézményben: a két, saját kezűleg írt kórtörténet beadását követően a szigorlatok következtek, majd a nyomtatott formájú disszertációt a jelölt szétosztotta a kar oktatóinak, s a procedúra befejezéséként – melyen Ungvárnémeti halála miatt már nem vehetett részt – egy négytagú bizottság előtt kellett a dolgozatban kifejtett téziseket megvédeni.⁷⁵ A természettudós-poéta közvetlenül halála előtt, nevezetesen 1820. augusztus 18-án⁷⁶ esett át a doktori védést megelőző, két egységből álló, teljes tantárgy-csoportokat felölelő szigorlat első felén, amely során anatómiából, az ásványok-plánták-állatok tanából, a betegségek közönséges esmeretéből és a természeti dolgokról való tudományokból számolt be részletesen. A Szigorlati Bizottság tagja Michael von Lenhossék, Johann Ritter von Scherer, Franz von Jacquin, Carl von Hartmann és Michael Maner volt, akiknek saját kezű aláírása szerepel az oklevélen. Ungvárnémeti doktori disszertációját is elkészítette a Tudományegyetemen, s a tudományos írásmű elkészítésének fázisairól több alkalommal beszámolt Széphalomra: „...késleltet a' Dissertatióm (Anthropologia Medicát dolgozom), mellyre nagyon sokat kell olvasnom, 's sokat combinálnom.”⁷⁷

A medikus Ungvárnémeti stúdiumai végén – Kazinczy hathatós segítségével – nagy vállalkozásba kezdett, ugyanis nemesi származását hitelesen, papírokkal kívánta bizonyítani.⁷⁸ Minderre két dolog is sarkallhatta: egyrészt Terhes Sámuel pamfletjeiben többször is gúnyosan ironizált⁷⁹ Ungvárnémeti bizonytalan származása felett, másrészt pedig orvosi diplomáján nemesi nevét akarta szerepeltetni. A Kazinczy-levelezésből összegyűjthető utalások szerint egyszerre több vonalon is megindították a nemességi levél beszerzésének ügyét: Kazinczy felvette a kapcsolatot Berczeli Tóth Gáborral,⁸⁰ Ungvárnémeti első unokatestvérével, kinek apja már korábban hozzájutott ezekhez az igazolásokhoz. Kazinczy az Ung vármegyei hivatalokat is felkereste,⁸¹ hogy Ungvárnémeti nagyapjának, a korábban Helmeceen élő Tóth Sámuelnek előkelő származását dokumentáló anyagait megjelje, Tóth László pedig Fischer István érsek titoknokán keresztül próbált meg keresztleveléhez hozzáférni.⁸² Kazinczy segítségével a Tóth család nemességé-

⁷⁴ *KazLev.* XVII, 177.

⁷⁵ A doktori eljárás pontos menetére vonatkozóan a következő szakmunkákban találhatunk információkat: HÖGYES, i. m., 17; TERHES, i. m., 75–78; [NÁDUDVARI] GYÓRY, i. m.

⁷⁶ Archiv der Universität Wien, Rigorosumprotokolle Med. 16. 52., Bécs.

⁷⁷ *KazLev.* XVII, 20.

⁷⁸ A nemesi bizonyosságlevél beszerzésének ügyéről érőten és részletesen ír DÖMÖTÖR Sándor, *Helytörténeti adalékok a nyíri dámákról és poétáikról*, Szabolcs-Szatmári Szemle, 1973. augusztus, 74–76.

⁷⁹ TERHES Sámuel, *Tukrócske egygy ficzó-poéta számára* (Pest, 1816); T. S., *R'i mocén tártitve vagy újra amalgámazott üvegtáblácska* (Pest, 1819).

⁸⁰ A levél sajnos elveszett, így csupán Tóth Gábor viszontválaszából olvasható ki Kazinczy kérése: *KazLev.* XVI, 550.

⁸¹ Ungvárnémeti válaszaiból rekonstruálhatók Kazinczy közlései: *KazLev.* XVII, 17, 83.

⁸² *KazLev.* XVII, 128.

nek igazolása végett még olyan tanúkat is megpróbáltak megkeresni, akik ismeretségben álltak a nagyapával.⁸³ A nemességi kérelem iratai *Acta ad Processum Nobilitatem Ladislai Tóth spectantia* címmel az MTA Könyvtárának Kézirattárában, Kazinczy Ferenc hagyatékában olvashatóak el.⁸⁴

Ungvárnémeti Tóth László 32 esztendősen, 1820. augusztus 31-én⁸⁵ hunyt el, s halálának körülményei tulajdonképpen máig tisztázatlanok. Barátai eltérő álláspontokat vallottak: egyesek szerint súlyos kólikával járó, kiszáradásos kolera vitte el, mások azonban rögtön önmérgezésre gyanakodtak. A Hazai és Külföldi Tudósítások nekrológja Ungvárnémeti elhunytára vonatkozóan az előbbi változatot képviseli: „Bétsbe, September 2-ikán, az Epesár kiöntésének (Cholera morbus) nyavajájában, meghalt egynéhány óráig való szenvedések után, Tudós Ungvár Németi Tóth László Úr”,⁸⁶ s ugyanerre az álláspontra helyezkedett az Orvosi Kar pathologia professzora, Dr. Hartmann is, aki a poétát utolsóként vizsgálta meg.⁸⁷ A medikushallgató azonban ekkoriban – a disszertáció folyamatos írása mellett – második szigorlatára készült, melyen kémiaiából („A’ Természet titkai esmeretéből – Chémia”) is felelnie kellett volna, s a kísérletes gyakorlati vizsga előkészítéseként otthon komoly vegyi anyagokkal dolgozott, így egy elkeseredett pillanatában könnyen hozzájuthatott a halálos veszélyt jelentő mérgekhez. Igaz Sámuel tudósításából kiolvasható, hogy este hat óra körül a betegség már annyira elhatalmasodott a költőn, hogy keze és lába egészen kihűlt, majd félórán belül a halál be is állt. Még papért sem tudtak idejében küldeni, így gyónás és az utolsó szentség felvétele nélkül távozott az ifjú poéta az élők közül.⁸⁸ Temetéséről és sírhelyéről nem találtam információt: Rákóczy Géza szerint Cseresnyés barátja kísérte ki a temetőbe koporsóját,⁸⁹ ennek azonban el-
lentmond a Kazinczy-levelezés azon passzusa, amely szerint Cseresnyés ekkoriban már hónapok óta Somogyban tartózkodott.⁹⁰

⁸³ *KazLev.* XVII, 128.

⁸⁴ MTA Kézirattár, M. Ir. Lev. 4-r. 30. számú iratcsomó: *Acta ad Processum Nobilitatem Ladislai Tóth spectantia*. Az aktában nyolc fontosabb irat található: a költő nagyatyjának, Tóth Sámuelnek nemességét bizonyító kivonat; Tóth Sámuel gyermekeinek származásáról szóló hit. oklevélmásolat; Tóth Sámuel gyermekeiről szóló hit. tanúvallomások; ugyanarról szóló hit. vallomások (Öreg Tóth Ferencz, Berza István és Lenárth János K. Helmeczi lakosok vallomása); Tóth Sámuel fiának, Istvánnak nemességét bizonyító kivonat; Tóth Sámuel fiának, Sámuelnek származását igazoló bizonyítvány; Tóth János fiáról, Jánosról szóló hit. anyakönyvi kivonat; Tóth János fiáról, Lászlóról szóló nem hit. anyakönyvi kivonat.

⁸⁵ Igaz Sámuel értesíti erről Kazinczyt: *KazLev.* XVII, 236.

⁸⁶ *Nekrológ, HazKülfTud*, 1820/II/35, 269–270.

⁸⁷ *KazLev.* XVII, 237.

⁸⁸ *KazLev.* XVII, 237.

⁸⁹ RÁKÓCZY, i. m., 22.

⁹⁰ *KazLev.* XVII, 237.

KOVÁCS GÁBOR

METAFORIKUS VISZONYOK BALASSI BÁLINT „EREDJ, ÉDES GYŰRÖM...” KEZDETŰ KÖLTEMÉNYÉBEN

Az „Eredj, édes gyűröm...”¹ kezdetű Balassi-vers új világot tár fel előttünk azáltal, hogy a valóságot egy, a köznapi nyelvtől és gondolkodásmódtól teljesen eltérő szemszögből, a gyűrű-metáforán keresztül értelmezi. A tapasztalati világ metaforikus kifejezéssel történő „újjáírása” egybeesik a versszöveg terjedelmével, ezáltal a metafora két-retegűvé válik: az egyik a gyűrű és a valóság, a másik a költemény és a gyűrű kapcsolatrendjében érhető tetten. A két szint a közös elemen, a *gyűrű* szón keresztül összefügg, s a vers és a tapasztalati világ között is kapcsolatot teremt. Dolgozatom célja, hogy ezeket a metaforikus viszonyokat elemezzem.

A költemény terjedelmének nagy részét (3–11. versszak) annak a metaforának a kibontása öleli fel, amely a beszélő és a beszélő szerelmének állapotát, valamint egymáshoz fűződő viszonyát írja le. Ennek alapján a metafora első rétege három részmetaforára² bontható: az első részmetafora a fekete zománccal borított gyűrűt és a beszélő gyászoló szívét hozza kapcsolatba; a második a gyémántot és az imádott hölgyet állítja párhuzamba szépségük és tökéletességük hasonlósága alapján; a harmadik részmetaforában a költő a gyűrűt olyan tárgyszimbólumként kezeli, amely „a szerelmi összetartozás és hűség zálogát jelenti”.³

Érdekes közeletről megvizsgálni azt a legrészletesebb leírást, amelyben a megszólított, a nő alakja jelenik meg. Hat versszakon keresztül dicséri a beszélő a hölgy szépségét. Ennek során kiemeli gyönyörű tartását, arcát, alakját, beszédét, okosságát, erkölcsét, öltözködését, tisztaságát, megronthatatlanságát és általában a tökéletességét. Fel kell ismerni azonban azt, hogy az összes felsorolt tulajdonság a gyémánt egy-egy jellemzőjéből van levezetve: „mint hogy te ékes vagy szép drága gyémánttal”, „mint hogy gyémánt drágább és szebb minden kőnél”, „ez gyémánt mint fénlík”, „mint acéllal gyémánt hogy meg nem rontható”. Tehát az olvasó valójában nem is egy emberi alakot, nem is egy nőt ismer meg. Csak azt látja, amit és ahogyan a költő láttatni akar. Elsősorban a metafora képződését tapasztaljuk meg: a nő és a gyémánt Balassi által kifejtett hasonlóságát.

¹ BALASSI Bálint *Versei* KÖSZEGHY Péter és SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza gondozásában, Bp., 1993, 10–11.

² A részmetafora fogalmához lásd Paul RICOEUR, *Bibliai hermeneutika*, ford. MÁRTONFFY Marcell, Bp., 1995 (Hermeneutikai Füzetek, 6), 104.

³ SZABICS Imre, *A trubadúrlíra és Balassi Bálint*, Bp., 1998, 48.

Előttünk nem a hölgy áll, hanem a *költő gondolatmenete* – egy olyan művészi megismerési aktus, amely a világot (itt önmagát, a nőt és ideális kapcsolatukat) egy metaforán (a gyűrű szó szemantikai jegyein) keresztül értelmezi. Így olvasva a szöveget oda jutunk el, hogy nem is a nő szépsége határozza meg a vers értelmét, hanem fordítva, a költemény értelme határozza meg a nő szerepét. Kosztolányi Dezső szavaival élve: Balassi „születtett költő abban is, hogy nemcsak a nyelvet formálja gondolatához, hanem olykor gondolatát is a nyelvhez idomítja”.⁴

Az előttünk kirajzolódó metaforikus állításban a szív, a nő és a szerelem szavak jelentésköre – azáltal, hogy a gyűrű szó szemantikai jegyein keresztül közvetíti Balassi őket – kibővül, s ezzel a valóságot egy új perspektívából nézve mutatja be. Mindez olyan, mint ha a költői beszédmód egy új nyelvet hozna létre⁵ – a jelentő–jelentett kapcsolat megújításával és önálló szemantikával –, amely egy másfajta világlátást és gondolkodásmódot képvisel, mint a leíró vagy a kommunikatív nyelv. De mivel ez az új nyelv is csak az adott anyanyelvből építhető, a folyamat úgy megy végbe, hogy a metafora (alkotója) egy dolgot egy másik dolog leírásához tartozó nyelvvel határoz meg: „az egyik területre a másikhoz tartozó nyelv lencséjén át tekint”.⁷ Így például a szív a fekete zománcsal borított gyűrűkarika leírásához tartozó szavakkal van meghatározva; a nő a gyémánt leírásához tartozó szavakkal van lefestve; a szerelem lényege pedig a gyűrű és a gyémánt elszakíthatatlan kapcsolatát leíró szavakkal van megfogalmazva. Ezekben a szemantikai „újjáírásokban” tehát egy fikció vetül – a nyelven keresztül – a tapasztalati világra, amely a valóság egy új – még nem ismert – igazságát tárja fel.

A metafora által létrehozott fiktív világ képes a tapasztalati világ fölé kerekedni. Balassi versében is észrevehető, hogy a metafora szemantikája elkezd szervezni a valós élet eseményeiről való tudásunkat. A költeményben a szerelem meghatározásánál *realizálódik a metafora*: „légyen így vég nélkül énhozzám szerelme”, „foglaljon éngemet szinte úgy magához, / miképpen ez gyűrőt foglalták gyémánthoz”. Amikor Balassi a gyűrűkarikához hasonlítja a beszélőt, illetve amikor a nőt a gyémánttal állítja párhuzamba, olyan hasonlóságokat hoz létre, amelyek közvetlen kapcsolatban állnak a tapasztalati világgal azáltal, hogy a tárgyi tulajdonságok mellett mindig megjelenítik az emberi jellemvonásokat is. A költő szintén hasonlóságot teremt, amikor a szerelmet a foglalathoz hasonlítja, viszont ez már csak közvetetten kapcsolódik a tapasztalati világhoz (vagyis már a fikcionális világ saját teremtménye), hiszen az új hasonlat léte a már előzőleg létrehozott

⁴ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Balassa Bálint* = K. D., *Lenni, vagy nem lenni*, Győr, é. n., 45.

⁵ Ismételt Kosztolányira lehet hivatkozni: Balassi „mintha minden alkalommal újra formálná a nyelvet”. KOSZTOLÁNYI, i. m., 44.

⁶ Sapir metafora-vizsgálatai alapján arra a következtetésre jutott, hogy „sohasem tudunk túljutni azoknak a relációknak a tapasztalatokra való rávetítésén és állandó átvitelén, amelyeket anyanyelvünk formái lehetővé tesznek”. Edward SAPIR, *Az ember és a nyelv*, ford. FABRICIUS Ferenc, Bp., 1971, 13–14. (Saussure ezt így fogalmazza meg: „ha a jelöltet vagy a jelölőt vesszük, a nyelv nem tűr meg sem olyan fogalmakat, sem olyan hangokat, amelyek a nyelvi rendszernél előbb léteztek, hanem csakis olyan fogalmi jellegű és hangbeli természetű különbségeket, amelyek ebből a rendszerből erednek”. Ferdinand DE SAUSSURE, *Bevezetés az általános nyelvészeti*, ford. B. LŐRINCZY Éva, Bp., 1967, 153.)

⁷ RICOEUR, i. m., 97.

két hasonlatból következik. Azért kerülnek az idézett sorok felszólító módba, mert ha a két szereplő állapota hasonlít a gyűrű egy-egy elemének tulajdonságára, akkor kapcsolatoknak is *hasonlítania kell* az elemek kapcsolatára, vagyis a foglalat erősségére – a beszélő és a hölgy viszonya, miként a gyűrű, örökéletűvé lehet. Tehát, amikor a gyűrű részeinek összekapcsolására használt szót alkalmazza a költemény az emberi (szerelmi) érintkezés megnevezésére („foglaljon engemet”), akkor észre kell venni, hogy *a metafora alkotta fiktív világ rákényszeríti a valóságra egyes jellemzőit*: a metafora realizálásával a vágyak realizálódását kifejező nyelvet igyekszik alkotni a költemény. A versszöveg így „felszabadítja” a beszélőt annak szerelmi hierarchiában betöltött szolgai pozíciójából, hiszen az előbbiekben bemutatott módon (a *gyűrű* szó szemantikai elemeinek tematizálásával), a fikció szöveges világában a szerelmes már megszólíthatja, sőt – ahogy a gyűrű a gyémánthoz kapcsolódik, úgy – meg is érintheti a mindedig elérhetetlennek tűnt asszonyt.

Ha a gyűrű versbeli formáját vizsgáljuk, akkor egy kettős szerkezetű megjelenést figyelhetünk meg. A szerkezet egyik szintjén a fent tárgyalt metaforalánc kiinduló pontjaként van jelen a gyűrű. A szerkezet másik szintjének vizsgálatát érdemes a költeményben megjelenő személyes névmások és az azokhoz rendelt alakoknak, illetve tárgyakkal az előzőleg tárgyalt metaforaláncban való elhelyezkedése, a metaforaalkotásban betöltött funkciója alapján történő csoportosítással kezdeni. Az egyes szám mindhárom személye megjelenik a költeményben. Az első személyben a beszélő szólal meg, aki Balassi Bálintot képviseli a szövegben, aki létrehozza a metaforát és a verset. Ez a beszélő második személyben a gyűrűt szólítja meg, és a szöveg folyamán a metafora, illetve a vers átadásának feladatát bízva rá. Az egyes szám harmadik személyében a szív, a hölgy és az ékszer jelenik meg – azok az elemek, amelyek metaforikus viszonyban állnak egymással. A csoportosítás során feltűnik, hogy a gyűrű egyes szám második és harmadik személyben is jelen van a költeményben. Ez leginkább a tizedik versszakban érzékelhető:

Ezt megmondván néki, utolszor *kérd* erre,
Hogy miként az *gyűrűt* foglalták jól eszve,
Nincsen sohol vége,
Légyen így vég nélkül énhozzám szerelme.⁸

Tehát a gyűrű egyszerre a metaforikus folyamat kiinduló nyelvi egysége és a metafora kifejező eszköze is; az ékszer egyszerre az üzenet és az üzenő, vagyis maga a vers figurális megmutatkozása is. Az előbbi mondatban határoztam meg a gyűrű-metafora második rétegét: *a gyűrű nyelvi és metaforikus formáját maga a versszöveg teljesíti ki*. Más sorok is alátámasztják ezt a megállapítást. Amikor Balassi az aposztrophé alakzatán⁹

⁸ Kiemelés tőlem.

⁹ Balassi szerelmi költészete mesterkéeltségét, tudosságát, illetve líraiságát is (egy oldalról) az aposztrophé alakzatában látja megtestesülni Horváth János: „Legjellemzőbb formája az aposztrophé-halmaz: ujjongó, gyönyörködő megszólítás a szerelme tárgyának, líraisága ihletőjének; a megszólítás hangnemébe ömlő líraiság, a legprimitívabb, de tövéhez legközelebb álló kifejező forma”. HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődés-története*, Bp., 1980, 108.

keresztül azt írja, hogy „eredj, édes gyűrő”, lényegében a vershez szól, nem az ékszerhez; és amikor azt írja, hogy „mondd szolgálatot önéki én szómmal”, akkor a beszélő olyan *tulajdonsággal ruházza fel és személyesíti meg a gyűrűt*, amely segítségével a metaforák szerveződésének második lépcsőfokán a költemény mint olyan hasonlatává válhat, hiszen a szóbeliség elsősorban a vers sajátossága. A gyűrű és a versszöveg összefüggésének megállapításakor fel kell ismerni azt is, hogy a gyűrű és a gyémánt – a már felsoroltak mellett – a „szónak” is metaforái. Így a foglalatban nem csak két tárgy, hanem két „szó” is összekapcsolódik: „mondd szolgálatot önéki én szómmal”, „mint hogy te ékes vagy szép drága gyémánttal, / így ő is mentől szebb kedves szép szavával”. A beszélő szubjektumának – fonetikai paralelizmussal is kiemelt (szolgálatot–szómmal) – szolga funkciót betöltő szava és a hölgy mint a befogadó szubjektumának *kedves szép szava* olyan dialógust hoz létre, amely a vers szövegét határozza meg. A hölgy szépsége mint ihlető erő a költő beszédén keresztül a versszöveg *szép szavaivá* alakul át, s ennek hatására megváltozik minősége olyannyira, hogy visszahat a női szépség gyémánttal összehasonlított fokára: „ő is mentől szebb kedves szép szavával”. A lírai dialógusban megszólított (s ezáltal a költői beszéd hőisévé, a szépség hordozójává tett) alany (a hölgy) a megszólító *Én* (a beszélő) versbe foglaló szavától – „kedves”, „szép” – nyeri el esztétikai értékét: így most még szebb („mentől szebb”) *a másik lény szavát szolgáló szó* többletével, tehát a versbeszéd nyelvi és metaforikus közegébe emelt „szavával”. A felhozott érvek alapján az ékszer metaforikus megjelenítése és a költemény szövege elválaszthatatlan egészet alkotnak.

A „mondd szolgálatot önéki én szómmal” sor egy olyan (apostrophé útján véghezvitt) megszemélyesítést tartalmaz, amely a beszédképességen keresztül kapcsolatot teremt a gyűrű és a vers között. A metaforikus kapcsolat két egymást kizáró gondolat ütközését enyhíti: a beszéd és a gyűrű „ütközését”. A metaforikus állításban szereplő két fogalom feszültségét az állítás kétféle értelmezésének feszültsége határozza meg. Ez a kétféle értelmezés: a szó szerinti és a metaforikus. Míg nyelvtanilag ez a metaforikus állítás értelmezhető, szemantikailag problémát okoz a megértése. A metaforikus kifejezésben egymás mellé kerülő fogalmak szemantikailag összeférhetetlenek – a gyűrű nem tud beszélni! –, az állítás szó szerinti értelmezése képtelenség, jelentése abszurd. Ám pont ez a szemantikai összeférhetetlenség, jelentésbeli képtelenség hívja elő a metaforikus jelentést: kénytelenek vagyunk valamilyen – a kontextusban rejlő – támpont alapján új értelemmel felruházni az állítást. Tehát a „mondd szolgálatot önéki én szómmal” metaforában a szó szerinti értelem eltörlése új jelentés létrehozására kényszeríti az olvasót – *a metafora nem önmagában, hanem szó szerinti jelentésének eltolódásával együtt járó értelmezésében áll fenn*.¹⁰

A metaforának a két fogalom (beszéd és gyűrű) feszültségét enyhítő tényezője a vers és a gyűrű között teremtett *hasonlóság*. Ezt a létrehozott hasonlóságot két hozzáállásból is meg lehet közelíteni. Kultúrtörténeti tény, hogy a középkorban az udvarló gyakran egy verssel vagy levéllel és egy hozzácsatolt kisebb ékszerrel kedveskedett

¹⁰ „A metafora tehát nem önmagában, hanem értelmezésében áll fenn.” RICOEUR, *i. m.*, 92.

úrnőjének, szerelmének. Tehát a vers és a gyűrű együttes szereplése oly természetes lehetett, hogy az egyik megnevezése (az adott ajándékozási szituációban) mind a két tárgyat helyettesíthette. A másik magyarázat pedig – az előzőt nem kizárva – az, hogy *a vers specifikumát*, vagyis azt, hogy a vers terjedelme egybeesik a metafora terjedelmével, oly módon akarta kiemelni a költő, hogy ezzel a megszemélyesítéssel egyenesen a „gyűrű szájába” adta azt a gondolkodásmódot és világlátást képviselő szöveget, amely a *gyűrű* szó szemantikai jegyein keresztül ismerteti a valóságot. Azért kapcsolja össze a költő a költeményt a gyűrű szemantikájával (a beszédképességen keresztül), mert *a vers szövege a gyűrű jelentéskörét lényegében teljesen kihasználó írás* – a vers nincs a *gyűrű* név verses átírása nélkül, a gyűrű ilyen formában nem létezik a vers nélkül. Az egyébként összeegyeztethetetlen *költemény* és *gyűrű* jelentésköre az adott versszövegben átmenetileg és részben átfedik egymást. Az ilyen „szándékos melléfogás” érzékelteti jól a leleményes metafora lényegét: „a metaforikus állítás téje, hogy »rokonságot« érzékeltessen ott, ahol a közönséges látásmód nem ismer fel kölcsönös megfelelést”.¹¹ Ez a „kölcsönös megfelelés” teszi lehetővé azt, hogy az egyik dolgot úgy lássuk, mintha a másik volna, s ezáltal *szemantikai újítás* jöjjön létre – a szójelentések új irányban terjeszkedjenek ki.

Vajon milyen új leírást kap a vers? Elsősorban azzal a jelentéstöbblettel bővül a költemény fogalma, amit már említettünk: az adott vers létezésének feltétele a gyűrű létezése – a *vers* szó referenciája kettéhasad, és saját jelentése mellett a *gyűrűre* is utal. De mivel a gyűrű elemekre bomlik a költeményben, a jelentéstöbblet is részleteződik. A gyűrű három elemének és az elemekhez csatlakozó értékeknek a versre való átvitele a *költemény jellemzésévé* válik. A versben szereplő *gyűrű* szó jelentéskörének feltárásához tehát és ahhoz, hogy a költemény „jellemzését” ennek segítségével kiolvassuk, három szemantikai tartomány összekapcsolódását kell megismernünk: a gyűrűkarikáét, a gyémántét és a foglatát.

A *gyűrű*höz tapad az önmagába visszaforduló kör és a hozzá csatlakozó végtelenség képze: „nincsen sohol vége”. A gyűrű karikaszerűségét részletesen csak egy versszak, a harmadik jeleníti meg:

Mint te burítva vagy fekete zománcban,
Így szívem is érte öltezett most gyászban,
Búskodik magában,
Hogy nem részesülhet ő nyájasságában.

Ebben az egy versszakban viszont háromszor is ki van fejtve a kör-jelleg. A *borítás* és az *öltözet* szavak ugyanúgy visszaadják – a körbevétel mozzanatán keresztül – a kör képzetét, mint a *búskodik magában* kifejezés, amely a visszaható névmással az „önmagába visszaforduló” jelenségét eleveníti meg. A kör alak a *végtelenséggel* szemben vagy azzal éppen párhuzamosan a bezártság képzetét is magába foglalja. Mind a *beborítás*, mind a *gyászöltözet* valamilyen zártságot, fogságot érzékeltet. Ez a jelentéselem rímel

¹¹ Uo.

arra a Balassi költészetében oly gyakran előforduló szerelemábrázolásra, amelyben a férfi úgy jelenik meg úrnője, szerelme előtt, mint szolga vagy rab – tehát mint alattvalója vagy foglya.¹² A szolga-motívum ebben a versben is megjelenik: „mondd szolgáltatomot önéki én szómmal”, „légyen igaz hozzám, mint hív szolgájához”. Meg kell jegyezni azonban, hogy a zárttság és a fogság fogalma itt nem egyértelműen negatív, hanem a beszélő számára is inkább pozitív értékű. A gyűrű nem egy kellemetlen, hanem az igaz kötelék szimbólumaként szerepel kultúránkban; a költemény világában is (most már mint szó és mint metafora), a párbeszéd és a fizikai érintkezés fikcionális lehetőségét feltárva, s ezáltal a szerelmi szolgaság kötöttségét felbontva egy ideális kapcsolatot alakít ki. A gyűrűkarika jelentéskörének a versben fokozottan kiemelt eleme tehát a köralakzat és az anyag önmagába visszahajló tulajdonságán keresztül a végtelenség, az örökké tartó összekapcsolódás képzele.

A költemény nagy részét foglalja el a hölgy és a gyémánt párhuzamba állítása. E hat versszak a drágakő több jellegzetes vonását is felsorolja. Balassi leleményessége mutatkozik meg abban a költői fogásban, amellyel a hölgy kiemelkedő szépségét igyekszik fokozottan érzékeltetni a gyémánt tulajdonságain keresztül. A negyedik versszakban szépnak és drágának nevezi a gyémántot, az ötödikben pedig egyszerű fokozással – amelyben a legszebbnek és legdrágábbnak ítéli – másodszer is megteszi ezt: „mint hogy gyémánt drágább és szebb minden kőnél”. A fokozással tehát kétszer és ezáltal dupla erővel képes érzékeltetni a költemény mind a hölgy, mind a gyémánt egyes tulajdonságait. A drágakő egy másik jellemvonását kiemelő szövegrészen, a fényességet és a vele együtt járó tisztaság képzetét – amely a „fekete zománccal” szemben áll – feltüntető versszakon keresztül jutunk el a gyémánt keménységét és szilárdságát, valamint a hölgy makulátlanságát dicsőítő strófákig. A drágakő megtörhetetlenségét¹³ és a hölgy megronthatatlanlanságát párhuzamba állító soroknak összegező jelentősége van:

Természetében is gyémánthoz hasonló,
Mint acéllal gyémánt hogy meg nem rontható,
Így ő sem hajlandó,
Tökéletes szívő, igen igazmondó.¹⁴

A jellem megronthatatlanlansága és elferdíthetetlensége („így ő sem hajlandó”) a gyémánt–nő metafora minden részletéből következik. Az „így ő is mentől szebb kedves szép szavával, / maga tartásával”, „szerelmes mindennél, / egyéb szép személy is ő példájával él”, „módjában asszonyok lányok ötlet nézik, / formáját követik, / beszédét, erkölcsét mindenek kedvelik”, „alázatos lévén, vagyon bátorsága, / mert bűn nem furdalja”, „nem

¹² Lásd bővebben a szolga-motívumról: ECKHARDT Sándor, *Balassi-tanulmányok*. Bp., 1972, 197–206; PIRNÁT Antal, *Balassi Bálint poétikája*, Bp., 1996, 61–66.

¹³ „Gyémánt. A drágakövek csodálatos tulajdonságait összefoglaló középkori lapidáriumok egy ókori hiedelem alapján a gyémántról azt állítják, hogy semmilyen fémeszközzel nem hasítható el, csak a bak véreben olvad meg.” SZABICS, i. m., 50.

¹⁴ Kiemelés tőlem.

hiheti senki hízelkedő szavát, / *igen ója magát*” sorok mindegyike az idézett versszakban megfogalmazott következtetést előlegezi és magyarázza. Így tehát a „meghajlíthatatlanságból” adódó tökéletesség mintegy magába sűríti, összefoglalja a hölgy *gyémánt* szón keresztül bemutatott jellemvonásait. A *gyémánt* szó jelentésköre és a hozzákapcsolt női jellem a megronthatatlanság, a meghajlíthatatlanság, a tökéletesség fogalmán keresztül értelmezhető.

A *foglalat* jelentőségének vizsgálatánál le kell szögezni azt, hogy bár az *összefoglalás* szó a szöveg világában mindig a szerelmi kapcsolat metaforája, mégis – mivel két eltérő szöveggörnyezetben (metaforikus kifejezésben) tűnik fel – két eltérő módon (más-más jelentésárnyalat hozzáfűzésével) írja le a férfi és a nő viszonyát. Az utolsó két versszak hozzá létre a vágyott szerelmi kapcsolat képét:

Ezt megmondván néki, utolszor kérd erre,
Hogy miként az gyűrőt *foglalták* jól eszve,
Nincsen sohol vége,
Légyen így vég nélkül énhozzám szerelme.

Foglaljon engemet szinte úgy magához,
Miképpen ez gyűrőt *foglalták* gyémánthoz,
Ne hajoljon máshoz,
Légyen igaz hozzám, mint hív szolgálójához!¹⁵

Az utolsó előtti versszakban az erős *összefogás*, amely a gyűrű hibátlanul kiképzett kör alakjában, a tökéletes meghajlásban ismerhető fel, a költői szemantikában a végtelenség szimbólumává válik: „nincsen sohol vége, / légyen így vég nélkül énhozzám szerelme”. Ez a metafora a költemény világában egy új, a szövegből önmagából nem feltétlenül következő, a költő keze nyomát közvetlenül viselő trópus. Az utolsó versszakban kifejtett metaforát viszont nem elsősorban a költő által kitalált, hanem sokkal inkább a vers megírásának története által létrehozott, a szöveg immanens értelemvilága által kialakított eredménynek kell tekintenünk. Az *összefoglalás* szó itt a gyűrű és a gyémánt (a már adott metaforák) összekapcsolódását nevezi meg. A *foglalat* aktuálisan feltárulkozó szemantikájának vizsgálatakor fontos megjegyezni, hogy az ékszerszert alkotó két elem összekötésének jelentése az előzőekben tárgyalt *két szemantika összefonódásából adódó harmadik jelentéstartomány*, amely a kapcsolódás minőségén keresztül bővül új elemmel. A két szemantika összefonódása egy alapjaiban ellentétes, de jelentőségében hasonló párost hoz létre: a gyűrű teljes, önmagába visszaforduló *meghajlásának* és az ebből adódó *végtelenség* képzetének, valamint a gyémánt fizikai merevségének (*meghajlíthatatlanságának*) és *megronthatatlanságának* párosát. Ha a kapcsolat minőségét kívánjuk jellemezni, elsősorban fel kell ismerni azt, hogy nem véletlenül van a gyémánthoz foglaltva a gyűrű és nem – ahogy egyébként várható volna – a gyűrűhöz kapcsolva a gyémánt.

¹⁵ Kiemelés tőiem.

Mindez a – gyűrűkarika vizsgálatánál már felvetett – szerelmi hierarchiára és az ezt a hierarchiát alaptételként tartalmazó udvari-lovagi költeményekben¹⁶ (virágénekekben) felbukkanó *fin'amors* ideológiára hívja fel ismételt a figyelmet.¹⁷ Ám a *foglalat* jelentőségét kutató olvasó számára nem is a lovagi szerelemben érvényesülő férfi-nő kapcsolat minőségét elsősorban jellemző és közismertsége miatt evidensnek tűnő nőkultusz ideológiájának felismerése a fontos. Sokkal lényegesebb, hogy felfedezze azt, hogy a Balassi által először magyar szavakkal is megfogalmazott szerelemideológiához mit tesz hozzá a mindig sajátos világszemléletet meghatározó költői nyelv, illetve hogy az meny-nyiben teremti meg – a beszélő számára – a szerelmi szolgaság állapotából való kitörés fikatív lehetőségét. A „ne hajoljon máshoz, / légyen igaz hozzám, mint hív szolgájához” sorok a gyűrű és a gyémánt meg nem hajlítható kapcsolatát az *igazság* fogalmával kötik össze. Az idézett részlet a versszöveg más soraira utal vissza: „így ő sem hajlandó, / tökéletes szívő, igen igazmondó”. A gyémánt jellemzőiből az ismétlés segítségével kiemelt tulajdonság, a *meghajlíthatatlanság* (megronthatatlanság) és a vele párhuzamosan feltüntetett érték, vagyis az *igazmondás* (igazságosság) a foglalat jelentéskörébe integrálódik, s annak legjelentősebb elemévé válik.

A *gyűrű* szó jelentésköre annak érdekében, hogy a beszélő és a hölgy állapotát, valamint az ideális szerelmi kapcsolatot le tudja írni, a karika önmagába fordulásából, a gyémánt megtörhetetlenségéből és a foglalat stabilitásából kiindulva a végtelenség, a megronthatatlanság és az igazságosság képzetével bővül. S ha a bemutatott érvek alapján elfogadjuk, hogy a gyűrű a költemény egy másik metaforikus szintjén magával a versszöveggel azonosul, akkor indokolt a végtelenség és a megronthatatlanság fogalmát, illetve az igazmondás erényét a költészet mint olyan jellemzésének is tekinteni.

¹⁶ A szerelmes versek petrarkizáló és platonizáló jellegéről lásd KLANICZAY Tibor, *A szerelem költője* = K. T., *Reneszánsz és barokk*, Szeged, 1997, 152–157; BÁN Imre, *Balassi Bálint platonizmusa* = B. I., *Eszmé és stílusok*, Bp., 1976, 122–139.

¹⁷ A virágénekekről és a *fin'amors*-ideológiáról lásd GERÉZDI Rabán, *A virágének* = G. R., *A magyar világi líra kezdetei*, Bp., 1962, 266–303; HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., 1982, 214–262.

A TÖRTÉNET CSENDJE

Téma és elbeszélés kapcsolata Eötvös József *A nők* című regényében

„Ahol a legnagyobb csend uralkodik, a leglassúbb szó sem megy veszendőbe; s a legcsekélyebb adag fűszer és orvosság is nagy hatással van arra, aki ritkán él vele. Így a cenzúra is csak azt eszközli gyakran, hogy annál nagyobb hatást gyakorol az, ami minden feszült figyelem mellett is átment. Ide járul, hogy a legszigorúbb cenzúra is csak a könyvet ítélni meg, és nem a gondolatokat, melyeket az olvasóban költött; holott éppen ezek lehetnek az államra nézve veszélyesek. Éppen ez az eset az iskolákkal. Ki számíthatja ki előre, mely benyomásokat és fogalmakat idéz elő száz gyermek lelkében ugyanazon előadás? Az iskola csupán módot nyújt saját nézetek szerzésére, melyek nem attól függenek, amit az iskolában tanult valaki, hanem amit az életben tapasztalt.”¹

Eötvös József legkevésbé ismert regénye az 1857-ben megjelent *A nők*. Az elfeledtség okait keresve először a szerző alakját övező és a regényt az életmű peremére szorító ellentmondásokat vesszük sorra, majd a hagyománytörténet szempontjaiból kiindulva igyekszünk magyarázatot találni rájuk. Így kerül sor azoknak az összefüggéseknek a vizsgálatára, amelyek az elbeszélésmód és az irodalmi szövegek „ideologikussága” között fennállnak; s így kap jelentős szerepet *A nők* értelmezésében az ideológia „ellenfogalmaként” értett ironia.

A pedagógus Eötvös

Az Eötvös József műveinek alapvető értelmezési keretét jelentő „irányzatosság” szolgálhat konkrét politikai célok elérésére (*A falu jegyzője*) vagy közvetettebb morális hatás kiváltására (*A karthausi*, bár a meghatározó Eötvös-értelmezések szerint itt is jelen van a modern társadalom kritikája), megfogalmazódhat nyilvánvaló szatíráként (*Éljen az egyenlőség!*, *A falu jegyzője*) vagy példázatos allegóriaként (*Magyarország 1514-ben*). A „nevelő” Eötvös portréja az 1913-as Országos Eötvös Emlékünnepen nyeri el méltó kereteit, ahol – a rendező intézmény, az Országos Középiskolai Tanáregyesület jellegének megfelelően – az irodalmi és a politikusi oldalait tárgyaló, meglehetősen kultikus hangoltságú beszédek is ezt a jellemvonást emelik ki.² Négyesy László, aki az emlékünnepen az íróról és költőről mond beszédet, az Irodalomtörténetben is megemlékezik Eötvös Józsefről, s kijelenti: „Egészében véve elvitázhatatlan tény, hogy Eötvös etikus

¹ EÖTVÖS JÓZSEF, *Az uralkodó eszmék hatása az államra*, Bp., 1981, II, 239.

² Az emlékünnep eseményeit és az elhangzott beszédeket lásd: Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny, 1913, 5. sz.

és gyakorlati filozófus, hogy költőnek is etikus és irányzatos”.³ Négyesy ebből a szempontból helyezi magasabbra *A falu jegyzőjét* és a *Magyarország 1514-bent A karthausi-nál*, amely minden irodalmi értéke mellett „némi ernyesztő, bódító hatást” is gyakorol.

Az életmű e „gyakorlati” megalapozottságának tételezése nem csak aktuális pedagógiai-emlékező érdekekből származik, hanem Eötvösnek az irodalomra vonatkozó megjegyzéseire is támaszkodik. Eötvös csak néhány rövid írást szentel irodalmi kérdéseknek: a Victor Hugo-tanulmányokban és a Petőfi-recenzióban az irodalom társadalmi hasznosságát, aktuális és gyakorlati céljainak jogosultságát fejtegeti (a Kisfaludy Társaságban elhangzott beszédekre később térünk ki). A Victor Hugóról írt két esszé irodalomszemlélete Hugo mellett főként a korabeli német irodalmi mozgalmakkal (*Junges Deutschland*) mutat rokonságot; e tanulmányoknál azonban lényegesebbek *A falu jegyzőjében* elbeszélői reflexióként kifejtett irodalmi nézetei, amelyek – aforizmaként kezelve, kiszakítva a regény diskurzusából – máig meghatározzák az életmű olvasatait.

A „nem fotogén” Eötvös

Az Eötvös-életmű kontextusában sajátos helyzetet töltenek be az irodalmi alkotások, valahol az irodalom és a politika, az irodalom és a pedagógia határmezsgyéjén olvashatók. Ez már az egyes művek megjelenésekor nagy nehézségek elé állította az értelmezőket (különösen igaz ez *A falu jegyzőjére*: lásd az irodalom és a közéleti szféra viszonyának problémává válását példázó „irányköltészeti vitát”), az Eötvös-portréknak pedig központi kérdésévé vált ennek a státuszának a bizonytalansága.

Tolnai Lajos 1884-ben a Koszorúban arról az Eötvös Józsefről közöl szenvedélyes tanulmányt, aki „a hol sírást hall, sebeket lát: nyomban ott terem”. Tolnai a saját maga által követni kívánt író típusát festi le e portréban; ugyanakkor azt is kijelenti, hogy Eötvös irodalmi munkássága nem vezethet sikerhez, az összes jó szándék ellenére sem képes elérni céljait, ráadásul a magyar regényirodalomban sem hagy mélyebb nyomokat: „Tanításai, intései, óvásai, nyugtalan, izgatott vigasztalás és olyan formák a legtöbbször, mint egy széles folyam tulsó partján felénk kiáltozó ember igaz figyelmeztetései. Látjuk a kezeket, de mégis nem tudjuk mit akarnak; halljuk a hangokat, de nem tudjuk mit jelentenek. Messze, igen messze van tőlünk a jó ember, s zavarba hoz, hogy mit csináljunk hát?” Tolnai a hatástalanság okát Eötvös „magas idealismusában” látja, amely számára már naivitásként hat; vagyis „Eötvös kissé magasabbra hágott, mint a honnan szavát jól meghallhattuk volna”.⁴

Más kontextusban ír Eötvös irányzatosságáról Szabó Dezső, 1912-ben a Nyugatban. *A falu jegyzőjét* méltatva („melynél nagyobb esemény nincs a magyar regényirodalomban”) azzal a kijelentéssel száll vitába, hogy „az iránymű nem művészet”. Szabó érvelése

³ NÉGYESY László, *Báró Eötvös József emlékezete*, It, 1914, 1. sz., 6. Bár Négyesy úgy fogalmaz, hogy „művei esztétikai jelentőségének felerészét történeti jelentőségük és erkölcsi hatásuk alkotja”, a maradék félnek („de megvolt Eötvös műveinek artistikus hatása is”) csak egy rövid bekezdést szentel (7).

⁴ TOLNAI Lajos, *Báró Eötvös József mint regényíró*, Koszorú, 1884, 4. sz., 58.

szerint művészet és „irányzatosság” elválasztása eleve elhibázott, minden nagy irodalmi alkotás iránymű, s az „irányzatosság” mikéntje dönt az adott alkotás irodalmiságáról. Elutasítja a „lélektani szempont” mindenekfeletti alkalmazását Eötvös életművére (ide vezeti vissza a Jókai műveit sújtó bírálatokat is, ebből a szempontból egymás mellé sorolva Eötvöst és Jókait) s helyette egyfajta „szimpatikus képzeletben” látja Eötvös művészetének azt a titkát, amely „a művészetet egy magasabb szociális életté teszi”. Vagyis Szabó Dezső szerint Eötvös életműve igenis képes a „megindító, kialakító” hatásra, csak éppen az Eötvös-kritika kategóriarendszere nem alkalmas ennek leírására.⁵

Csengey Dénes 1984-es tanulmánya Eötvös pályájának az irodalomtól a politika felé tartó ívét rajzolja meg: az *Uralkodó eszmék* megjelenésének idején „Eötvös kényszerpályára térülése befejeződött, személyes szabadságharca az irodalomban örökre véget ért [...]. Eötvös fölött itt már egyértelműen és kizárólagosan politikai galaxis feszül”. Csengey azonban kijelenti azt is, hogy irodalom és politika viszonya mégsem határozható meg ilyen egyszerűen. Összevetve egymással azokat az ikonokat, amelyek a 19. század közepének „szentháromságát” ábrázolják (Széchenyi esetében ez egy döblingi helyszínt, Kosuthnál egy bárhol a világon álló szónoki emelvényt, Deáknál pedig az Angol Királynőt jelenti), megállapítja: „Eötvösről nem örök, nem is ismerem az időből ilyen éles kontúrokkal kimetszett képet. Mert jelentéktlenebb alak? Vagy mert rejtelmesebb, ellentmondásosabb, vívódóbb? Nem fotogén arca a magyar történelemnek? [...] Mindenesetre úgy tűnik, hogy ha lehetséges szerepmetaforáját keresem, szerepzavarai felől kell elindulnom.”⁶

A romantika után tehát, az irodalom felől tekintve, hol az irányzatosság *eszköze* tűnik problematikusnak (Tolnai), hol a *befogadók* értetlenek, nem elég „szimpatikusak” (Szabó Dezső); míg a politika irányából közelítve, éppen a politikus „szerepzavarai” miatt, Eötvös irodalmi műveinek *irodalmisága* válik nehezen hozzáférhetővé (Csengey). Ha Eötvös József irodalomtörténeti arcképét rokonítani akarjuk a magyar irodalomtörténet-írás más portréival, akkor Eötvös példaképét, Kölcsey Ferencet nevezhetjük meg mint olyan szerzőt, akinek pályáján egymást váltják „tettfilozófia” és szkepszis (bár a Kölcsey-életmű befogadását máig meghatározzák az életművet harmonikus egészként láttató olvasatok, amelyeknek egyik megalapozója éppen az Eötvös elmondotta emlékszéd). Az irodalomtörténetben formálódó Eötvös írónak túlságosan politikus és pedagógus, politikusnak és pedagógusnak túlságosan szépíró: mindig egy széles folyó túloldáláról integet.

A „pedagógiai” regény

Még inkább elmosódnak a portré körvonalai, ha az egyes Eötvös-regények olvasataiból indulunk ki. Az interpretációk ellentmondásai Eötvös József esetében azért érdemelnek különös figyelmet, mert a vonások minden esetben akkor mosódnak el, amikor az

⁵ SZABÓ Dezső, *A falu jegyzője*, Nyugat, 1912, 4. sz.

⁶ CSENGEY Dénes, *Közelítések Eötvöshöz* = Cs. D., *A kétségbeesés méltósága*, Bp., 1988, 350.

értelmezők az irodalom közéleti-morális-pedagógiai céljait, ezek megvalósítási lehetőségeit vizsgálják. Vagyis amikor összevetik Eötvös tanulmányainak deklarációit, a regények narrátorainak megjegyzéseit vagy a szerző szócsövéként értelmezett szereplők egyes kijelentéseit a kijelentések kontextusaival: amikor a regényt *narratív diskurzus*ként is értelmezik. Hiszen például *A falu jegyzőjének* interpretációjában nem hanyagolhatók el azok a narrátori reflexiók, amelyek a közéleti célokat megvalósító eszközök hatásosságában kételkednek, ahogy nem tekinthetünk el az ugyanide mutató önértelmező allegóriáktól sem.

A nővérek esetében az „irányzatosság” feltételezése és a regény diskurzusa között jóval nagyobb a feszültség, mint *A falu jegyzőjénél*. Az utolsó regényben hiányoznak az olyan típusú elbeszélői intenciók, amelyek *A falu jegyzőjénél* meghatározni látszanak a szöveg funkcióját. Az kétségtelen, hogy az egyik cselekményszál leírható Ormosy Margit és Maris eltérő környezetben való nevelkedésének történeteként; az is tény, hogy Farkas és Ormosyné beszélgetései, Farkas gyakori reflexiói mind a nevelésre vonatkoznak. Ennek megfelelően az „irányzatosság” skáláján *A nővérek* mint „pedagógiai regény” szerepel. Ez a megjelölés azonban meglehetősen eltérő tartalmakat rejt az egyes értelmezők esetében. Ahogy Felkai Lászlónak az életművet pedagógiai szempontból áttekintő monográfiája leírja, van, aki a tudatos, intézményes keretek között zajló nevelés hiábavalóságát érti rajta, míg más annak a tételnek az illusztrációját látja *A nővérekben*, hogy a művelődés boldogtalanságot szül. E véleményekkel szemben maga Felkai pozitív nevelési tételeket lát a regénybe „beleszőve”, bár magukról e tételekről meglehetősen ellentmondásosan nyilatkozik. Előbb azt állítja: ezek Farkas szájából hangzanak el, akit Eötvös szócsövének tekint; később azonban kijelenti, hogy a pedagógiai tételeket a regény „szó szerint sehol nem mondja ki”, s csupán annyiban summázhatók, hogy „az ember életében a környezeti hatásokkal együtt a nevelés döntő jelentőséggel bír”.⁷ Annyi Felkai összefoglalásából is kiderül, hogy bár a regény legfontosabb témája a nevelés, mindeddig mégsem kristályosodott ki egyetlen pozitív módon megfogalmazható, egyértelműen levezethető tétel vagy tanítás sem.

Eötvös József regényírói „konyhájában”

Ennek ellenére (vagy talán éppen emiatt) *A nővérek* szinte nagyobb teret kapott a neveléstörténeti, mint az irodalomtörténeti összefoglalásokban. Bár a regényt megjelenésekor szinte minden kritika ünnepli,⁸ a későbbi pályaképekben, irodalomtörténeti áttekintésekben inkább csak az említés szintjén bukkan fel. Az olyan máig ható összefoglalások, mint Toldy Ferenc irodalomtörténete vagy mint Beöthy Zsolt *Kistükre* – Eötvös másik három regényével ellentétben – nem is tudnak róla, s Gyulai Pál emlékbeszéde (1872) is

⁷ FELKAI László, *Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége*, Bp., 1979, 135–136.

⁸ A korabeli elismerő kritikai fogadtatásról lásd SZINNYEI Ferenc, *Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban*, Bp., 1941, II, 371–373.

csak Eötvös előző korszakainak felidézését látja az 1850-es évek prózaepikájában.⁹ Péterfy Jenő 1881-es Eötvös-tanulmánya Gyulainál nagyobb részletességgel tárgyalja ugyan a művet, ám az nem túl sok jót ígér a regény értelmezésének szempontjából, hogy ezt a művészi hiányosságokat tárgyaló gondolatmenetben teszi (Péterfy tanulmánya kiemelten kezeli *A karthausi* és *A falu jegyzőjét*, s a kronologikus tárgyalási rendet megbontva a két regény között tárgyalja a *Magyarország 1514-ben* és *A nővéreket*). Az Eötvös-regények fogyatékoságát a képzeletnek a reflexió, a „generalisáló hajlam” általi korlátozottságában látja, melynek következményeként „Eötvös, mint költő is, mindig általános eszmék, érzelmek révén ereszkedik viszonyba tárgyával”. Abból a szempontból azonban mindenképpen fontosnak tartja *A nővéreket*, hogy „itt Eötvös egészen a maga konyháján főz”,¹⁰ vagyis a hibák révén legalább nyilvánvalóvá lesznek az Eötvös-próza jellegzetességei.

Kiss Gyulának *A nővérekkel* foglalkozó (1912-ben megjelent) monográfiája is a regénynek ezt a sajátosságát emeli ki („Eötvös, mikor ezt a regényt írta, elsősorban a *maga hagyományából* merített [...]. A nővérekben Eötvös korábbi szépprózai műveinek eszméi, gondolatai, motívumai, alakjai stb. ismétlődnek s világosan felismerhetők”), csakúgy, mint Pintér Jenő összefoglalása, amely a regény „ismétlés” jellegét hangsúlyozza („Az író sok eszmét, számos motívumot vitt át előbbi munkáiból a regénybe, alakjainak egy része ismétlés”).¹¹ Kiss ugyanakkor szemrehányóan jegyzi meg, hogy Péterfy 32 oldalas tanulmányából mindössze 2 oldal tárgyalja kifejezetten ezt a művet.¹² Még nem tudhatta, hogy például Császár Elemérnek a magyar regény történetét áttekintő könyve (1922) éppen csak megemlíti a regény címét, bár a regényre vonatkozó elmarasztalása, közvetve ugyan, de elismeri *A nővérek* eötvösi sajátosságokat összegyűjtő voltát,¹³ Wéber Antal pedig „naiv, saját írói és gondolkodói színvonalától messze elmaradó problematikáról” ír, amivel közvetve elutasítja a nevelés témájának felértékelését.¹⁴ (Bár hozzá kell tenni, hogy a nem túl hízelgő kijelentés kontextusa *A falu jegyzője* és a *Magyarország 1514-ben* felértékelése.) S hogy még inkább érzékelhető legyen *A nővérek* recepciótörténeti mélyrepülése: Sötér István Eötvös-monográfiájának második kiadása a 333 oldalból 3-at szentel e műre.¹⁵

A következőkben *A nővérek* narrációjának jellegzetességeiből indulunk ki. Ez az áttekintés – a regény „igazi” eötvösi voltát feltételezve – rávilágíthat az epikus életmű jelleg-

⁹ „Alkonyodó költészetének mintegy búcsúsugárai ezek, még egyszer fölkeresik az ismert tájakat s meg-
aranyozzák a kedves emlékeket.” GYULAI Pál, *Báró Eötvös József* = Gy. P., *Emlékbeszédek*, Bp., 1914, I, 78.

¹⁰ PÉTERFY Jenő, *Báró Eötvös József mint regényíró* = P. J. *Összegyűjtött munkái*, Bp., 1901, I, 19, 28.

¹¹ PINTÉR Jenő, *Magyar irodalomtörténet*, Bp., 1933, IV, 252.

¹² KISS Gyula, *Báró Eötvös József és A nővérek*, Bp., 1922, 2.

¹³ „Eötvös utolsó regénye, a *Nővérek*, cselekvényének legfontosabb ágában az előbbi másolja, s értékben is, jelentőségében is nagyon elmarad a másik három mögött. Eötvösről mint regényíróról teljes képet ad a *Karthausi*, a *Falu jegyzője* és a *Magyarország 1514-ben*.” CSÁSZÁR Elemér, *A magyar regény története*, Bp., 1922, 151.

¹⁴ WÉBER Antal, *Irodalmi irányok, távlatból*, Bp., 1974, 339.

¹⁵ SÖTÉR István, *Eötvös József*, Bp., 1967, 285–287. Összehasonlításképpen: *A karthausi* 31, *A falu jegyzője* 33, a *Magyarország 1514-ben* pedig 39 oldalt tesz ki Sötérnél.

zetességeire is, segítve annak tisztázását, hogy mi okozza a regényírói portré bizonytalanságait. Úgy is fogalmazhatunk, hogy *A nővérek* értelmezésének egyik tétje az Eötvös-próza értelmezése és értelmezhetősége.

„Csend” és „világ-fájdalom”. Az elbeszélő a regény olvasásmódjáról

A narratív szerkezet vizsgálata látszólag könnyűnek tűnik, hiszen *A nővérek*¹⁶ elbeszélője és a kitüntetett szócső-figura, Farkas több, a regényre vonatkozó önértelmező kijelentést is tesz. Ezek azonban sokkal kevésbé képeznek önálló szölamot, mint *A falu jegyzője* esetében. Ott az elbeszélő az eseménymondást leállítva értekezik aktuális politikai és esztétikai vagy morális kérdésekről, míg *A nővérek*ben ezek a reflexiók sokkal szerveesebben szövik át a cselekményt.¹⁷ Ez az eltérés úgy is megfogalmazható, hogy *A nővérek* narratív diskurzusát – néhány részletet leszámítva – sokkal kevésbé határozza meg a történetmondás funkciója, mint *A falu jegyzőjét*, ahol a történet jól elkülöníthető, bár egymással összefüggő cselekménysorokból áll (szerelmi, bűnügyi, vármegyei-közeleti szál). A másik, ezzel összefüggő nehézséget az önértelmező passzusoknak a példázatos értelem metaforikusságára reflektáló volta jelenti. Ez megnehezíti, hogy a regénybeli megnyilatkozások alapján megnyugtató módon eldönthető legyen, vajon pedagógiai nézeteket közvetítő regénnyel van-e az olvasónak dolga, s ha igen, akkor vajon milyen nézetekről van szó.

Bármilyen csekély terjedelmű a regénnyel foglalkozó irodalom, mégis jelentős segítséget nyújt a reflexiók e hálózatának felfejtésében. Ha Sötér István monográfiájának vonatkozó részletét tekintjük, ott a következő fogalmak fordulnak elő a legsűrűbben: „mélabú” vagy „melankólia”, „szomorúság”, „lassúság”. A negatív intenciót pedig olyan jelzők nyomatékosítják, mint a „halovány”, „lanyha”, „elszürkítő”, „fakó”. Az unalom, az egyhangúság vádjá végig ott lappang a regényt illető kritikák mögött. Az a tény mégis némi érdeket gerjeszthet *A nővérek* iránt, hogy e fogalmak Sötérnél egyaránt vonatkoznak a témára, a karakterizációra és a narrációra, vagyis nem pusztán a jellemek ábrázolásában, a meseszövéseben, az elbeszélőnek a történethez való viszonyában kereshető a hiba, hanem a narratív diskurzus egészében. Hogy ez az „egész”, az unalom avagy a szürkeség totalitása mégis miként határozható meg közelebről, arra nézve Sötér pusztán annyit jelent ki, hogy e regényével „Eötvös vigasztalanul egyhangúvá válik”. Hogyan lehet ezt az egyhangúságot körülírni az elbeszélés lassúsága vagy lanyhasága és a diskurzus melankóliája felől, *A nővérek* narrátorának megnyilatkozásai alapján?

¹⁶ A felhasznált kiadás, amelyre a továbbiakban az oldalszámok vonatkoznak: EÖTVÖS József, *A nővérek*, Bp., 1904.

¹⁷ Kivételesnek tartható az olyan, *A falu jegyzőjének* előadásmódjára emlékeztető narrátori kiszólás, mint amely a VIII. („bocsássák meg olvasóim, ha néha a helyett, hogy előre haladnék, reflexiókkal szakítom félbe előadásomat; ez volt hibám a gyakorlati élet mezején és ez fog valószínűleg hibám maradni, míg az irodalmi pályán működöm”, 97–98) vagy a XIII. fejezetben olvasható („A regényíróknak nagy része elsajátítja a rendőrségnek eljárását, s midőn személyeit útnak bocsátja, a közönség javára személyes leírással látja el őket”, 150).

A XXVI. fejezet kezdetén az elbeszélő maga is elismeri, hogy az általa elmondottak, összehasonlítva a kortárs regényekkel, nem tűnnek túlságosan izgalmasnak. Elbeszélés-módjára a következő magyarázattal szolgál: „Egyedüli reményemet az emberi természet azon tulajdonába kell helyeznem, mely szerint a molnár, ki a forgó kerekék lármájánál elaludt, ha malma megáll, egyszerre felébred. Talán a csend, melyben a történetem tovább foly, a nagy izgalmakhoz szokott olvasóra hasonló hatást fog gyakorolni. [...] én nem tehetek róla, ha képzeletemből embereket teremteni nem tudok, s csak olyanokat írok le, minőket magam is, olvasóim is ismertek; ezeknek nagy része pedig minden rendkívüli események nélkül, szép csendesen válik szerencsétlenné” (305–306).

Az elbeszélő jól bevált fogással a narratíva fikcionalitásának hiányát bizonygatja, amely jótáll minden egyéb, regényeknél megszokott jellegzetesség hiányáért. A *nővérek* látszólagos hátrányai, amelyek megnehezíthetik a befogadást, erénnyé válnak: a „csendes szerencsétlenség” valóságos, általánossá vált folyamatának kifejezőjévé. A narráció jellegzetességei (az elbeszélés hétköznapisága, a rendkívüliség kerülése) nem a közönség megnyerését szolgálják, ellentétben Eötvösnek a harmincas és negyvenes években vallott irodalom- és regényfelfogásával. Emlékeztetőül: a Victor Hugo kapcsán írott dolgozatok még egyfajta „populáritást” követelnek meg az irodalomtól, amely nélkül az nem szolgálhat közéleti célokat. Ezt a felfogást képviseli *A falu jegyzőjének* cselekménye is, amelynek fordulatosága (minden hiedelemmel szemben) megállja a helyét a negyvenes évek magyar regényirodalmában, sőt.¹⁸ A történet folyamatának csendje egy valóságosként meghatározott folyamat lényegi vonását, az élet szerencsétlenné válásának csendességét fejezi ki. Nem az elbeszélt eseménysor és az ember élettörténete áll itt felcserélhető viszonyban, hanem az *elbeszélés* jellegzetessége és az emberi sorsok szerencsétlenné válásának meghatározottsága, *körülményei*. Az emberi élet e lényegszerűségének kifejezése érdekében nemcsak a történet, de az elbeszélés és a történet viszonya, a regény diskurzusa is valamiképpen „csendessé” lesz. Vagyis az elbeszélés imitálni igyekszik az elbeszéltet lényegét, a társasági létezés boldogtalanságának mechanizmusát. A boldogtalanságnak ezt az ismétlődését jelöli Sötér a melankólia, a mélabú, a vigasztalanság vagy a szomorúság terminusokkal; ennek alapján pedig azt a következtetést vonhatnánk le, hogy *A nővérek* „tanítása” valamiféle passzív rezignáció, „tompá, nyugodt” (*Vanitatum vanitas*) magatartás hirdetése lenne. Ez azonban több okból is hibásnak tűnik: el-
lentmond mind a regényben olvasható kijelentéseknek, mind pedig a korszak és Eötvös irodalom-felfogásának.

Először is látni kell, hogy *A nővérek* narrátora a Sötér által kijelölt és negatív jelentőséggel felruházott fogalmakkal kapcsolatban élesen elkülöníti egymástól a „világ-fájdalmat” és az „életuntságot”. A XIII. fejezetben, Káldoryt bemutatva és újból csak korának regényirodalma kapcsán, így különbözteti meg a székspszist a nihilizmustól: „A regényirodalom, mely korunkban csaknem azon hatást gyakorolja, mint egykor Plutarch életrajzai, különös ideálokat állított fel. A világ-fájdalom helyett, melyet Goethe

¹⁸ *A falu jegyzője* fordulatoságáról lásd DEVESCOVI Balázs, *A falu jegyzője mondatairól (jellemeiről, cselekményeiről etc.)*, Pompeji, 1997, 2–3. sz.

Wertherében és *Faustjában*, Byron minden munkáiban dicsőített, s melynek alapját azon nemesebb érzések s magasabb vágyak képezik, mik az életben kielégítést nem találnak, most az életuntság állíttatott fel eszménykép gyanánt. A kétely, melynek gyötrelmei mindennemű költészetnek annyi ideig tárgyul szolgáltak, elavult s a tagadáshoz jutottunk” (157). Az elbeszélő Káldoryt a divatos életuntság képviselőjeként írja le, míg maga, ahogy e részletből is kiderül, egyértelműen a *romantikus* világfájdalmat tartja magasabb rendűnek. Ahhoz, hogy belássuk, miként függ össze a regény e romantikussága a „nevelő” vagy „pedagógiai” jelleggel, látszólagos kitérőt kell tennünk. Az emberi, véges világ korlátozottságának tudatából eredő kételkedés mint a regény „csendességének” magyarázata két, egymással összefüggő korabeli kontextusban is elutasításra talál. Az egyik az ötvenes évek filozófiai-ismeretelméleti horizontja, a másik pedig ennek irodalomkritikai vetülete.

„Tényfelülbírálás” és népiesség

A világfájdalom korabeli kritikája: a „létigenlés” és a népiesség

Gyulai Pál a *Szépirodalmi szemlében*, Petőfi epigonjait bírálva, megkülönbözteti a világfájdalmat az elégikus és a tragikus lélekállapottól (előbbi a sebzett szív panasz, utóbbi pedig az erkölcsi világrenddel szembezálló egyén bukásából ered). „A világfájdalom a pessimismus költészete, amely a megsértett erkölcsi érzület búskomoly vagy humoros hangulatában mintegy örömet leli az embert gyöngeségeiben mutatni fel, mely nem zavarja ugyan össze [...] az erényt a bűnnel, de egyiket a másik nélkül nem tudja elképzelni; nem kételkedik ugyan az eszmékben, de igen a tényekben s az emberi dolgokban elvesztvén hitét, bölcs Salamonnal kiált föl: minden hívság a nap alatt!” Gyulai elítéli tehát a kétely bármely formáját (az idézett rész előtt azt is kijelenti, hogy a világfájdalom kizárja az örömet és az összhangot), de minden bíráló kitétele mellett elismeri annak erkölcsi alapját (erre utal a Salamonra való hivatkozás is), mintegy a helyes világfelfogás előzményének szerepét tulajdonítva neki (például a „korán blázírozott eszményiség költészetének” nevezi).¹⁹

Erdélyi János *Petőfi Sándor* című tanulmánya nem használja ugyan a fogalmat, de Petőfi pályájára vonatkoztatva ugyanazt a jelenséget írja le, mint Gyulai. A fejlődés dialektikus elképzelésének megfelelően törvényszerűnek látja, hogy Petőfi a „tárgyi világ, élet és szokások ellen” fordul. A fiatalság, érvel Erdélyi, a szellem átmeneti fokán állva ugyanis „egyetemest lát, s az eszmét maga rideg elvontságában” ütközteti a valósággal. Ugyanakkor sokkal kevésbé megbocsátóbb az átmenetiséget végsőként kezelő világfelfogással szemben (amely „az úgynevezett isteni irónia, a nihilizmus magasságaiban vesz el, mint német szomszédainknál egy ismeretes költő-bölcsészeti iskola, honnan semmi eredmény nem várható”).²⁰ Az elutasítás egyik forrását megjelölhetjük a hegeli *Esztétiká-*

¹⁹ GYULAI PÁL, *Szépirodalmi szemle* = Gy. P., *Kritikai dolgozatok*, Bp., 1908, 196–197.

²⁰ ERDÉLYI JÁNOS, *Petőfi Sándor* = E. J. *Válogatott művei*, Bp., 1986, 362–363.

ban, ahol az „ügynevezett” ironikusokat (a Schlegeleket, Müllert és Solgert) maró gúny-nyal helyezi el Hegel a szellem ugyanezen (vagyis az „Aufhebunghoz” vezető folyamat kiinduló) fázisába.²¹ Maga Erdélyi az *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* című tanulmányában, *A karthausi* kapcsán, olyan „ideális kételkedésként” kapcsolja össze a világfájdalmat a szellem ifjúkorával, amely bár „cseppfolyóssá teszi a dolgok rendét”, de amelyen minden nemzet törvényszerűen áthalad.²² E művében Erdélyi finomítja a kételkedést jelölő kategóriáit, és az irányzatosságot bírálva (a Petőfi-tanulmányával ellentétben) a tagadás eszményi alapú, a fejlődést szolgáló formájától megkülönbözteti az „absztrakt idealizmust”, amely a valóság aktuális célú bírálatából származik, s amely az adott valóság teljes tagadását jelenti.²³

Ha a romantikus kételkedés elutasításának gyökereit keressük, akkor azt abban a „tényfelülbíró” attitűdben” jelölhetjük meg, amelyet Dávidházi Péter az ötvenes évek kritikai gondolkodásának alapbeállítódásaként ír le. (Egy másik tanulmánya „létigenlést” és „létigazolást” említ.²⁴) Ennek lényege, hogy a fennálló valóság megismerése mindig az idealitással való összevetést is jelenti: „A létezőt az elképzelhetővel, a valóságot az ideállal (mely az elképzelhető egy kitüntetett esete), a meglévőt az értékkritériummá avatott, normává emelt lehetőséggel hasonlítja össze, s az utóbbiak alapján ítéletet formál az előbbiekről.”²⁵ A „tényfelülbíró” beállítódásra épülő megközelítés mindig a fennálló valóság leírásából indul ki, „a tények számbavételére [...] épp a meghaladás érdekében kerítvén sort”.²⁶ Ugyanakkor azt is hozzá kell tenni, hogy ez a tendencia nem az ötvenes évek sajátja, hanem a megelőző két évtized folyamán is erőteljesen jelen van.²⁷ Erdélyi utóbb idézett tanulmánya, a *Századnegyed* is 1830 körül látja azt a fordulatot, amikor az idealitást kitüntető „klasszikai” elv háttérbe szorul az egyéni romantikus, „regényes” elve mögött. E stílustörténetileg nehezen megfogható valóságorientáltság kifejezője az „irányzatosság” terminusa, amelynek problematikussága például *A falu jegyzője* esetében (a szerzői-elbeszélői szubjektum felértékelése s ugyanakkor a valóság „tablóként” való ábrázolása, mindkettő pedig a valóság megváltoztatása érdekében) előhívja az iróniát.

Közös Gyulai és Erdélyi megjegyzéseiben, hogy a kétely bármely formájának lehetséges elfajulására Petőfi egyes versei vagy korszaka, még inkább pedig az ezt a korszakot kitüntető „epigonok” állnak elrettentő példaként. Mindketten olyan pontként jelölik meg

²¹ Georg Wilhelm Friedrich HEGEL, *Esztétikai előadások*, ford. SZEMERE Samu, Bp., 1980, 65–69.

²² ERDÉLYI János, *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* = E. J. *Válogatott művei*, Bp., 1986, 424–425.

²³ ERDÉLYI, i. m., 414. Meg kell jegyezni, hogy Erdélyi a Vörösmarty-tanulmányban az „irányzatosság” egyfajta változatának létjogosultságát is elismeri, nevezetesen amikor az irodalom, bár közvetett módon ugyan, de képes a politika befolyásolására.

²⁴ DÁVIDHÁZI Péter, *A kitagadástól az irodalmi kánonig* = D. P., *Per passivam resistentiam*, Bp., 1998, 145.

²⁵ DÁVIDHÁZI, A „bevezetett tények” felülbíráltása = *Forradalom után – kiegyezés előtt*, Bp., 1988, 81.

²⁶ DÁVIDHÁZI, i. m., 82.

²⁷ Bővebben lásd SZAJBÉLY Mihály, „Most mód nélkül józan világ van” = Sz. M., *Álmok álmodói*, Bp., 1997, 28–35.

a népiességet Petőfi pályájának pozitívumaként (bár egyikük szerint sem Petőfi e költészeti forma legnagyobb alakja), ahol a reális és az ideális oldalak egyensúlyba kerülnek: ahol korlátozva van mind a túlzó idealizmus (a népiesség mint a nemzeti hagyomány fenntartója által), mind pedig a közvetlen valóság egyoldalú reprodukálása (a népiesség mint irodalmi eszmény által). Fejlődéstörténeti keretben Erdélyi Századnegyede írja le a legplasztikusabban a klasszikai-ideális és a regényes-reális szélsőségeit kibékítő népiesség mintegy szükségszerű voltát, amely magasabb szinten képes a népiben megőrződött nemzeti jelleg kifejezésére.

Gyulai és Erdélyi felfogásának egyezései a népiesség szervességének elképzeléséből származnak, vagyis abból a tételből, hogy a nemzeti sajátosságok, eredeti formájukban, a népi hagyományban lelhetők fel. A nemzeti fejlődés organikusságának elfogadása (amely előfeltétele a népiesség elméletének s amelyet a *Nemzeti hagyományok* még kétségbe von) voltaképpen immanenssé teszi a világfájdalmat kiváltó vágyakozás tárgyát, megszüntetve a világfájdalom jogosultságát. A „szent és megőrzött emlékek”²⁸ irodalmi feldolgozásával ugyanis lehetséges lesz az eredettel való találkozás. A népies irodalom szerepe az, hogy újra megjelenítse a nemzeti identitás alapjait, még ha az eredet csak közvetített formában tud jelenvalóvá lenni („Ha szó szerint vesszük, paradoxonhoz jutunk”, írja a népiesség fogalmáról Gyulai; Erdélyi pedig az „öntudatos népiesség” képviselőjét csodálja Aranyban²⁹).

Eötvös „népiessége”. A parasztábrázolás irodalmi kontextusa
Eötvös pályájának utolsó szakaszában

Bényei Miklós arra tesz kísérletet, hogy Eötvös „népies elbeszéléseit” és *A nővéreket* a nemzeti fejlődés szervességének koncepciójával értelmezze. Ennek megfelelően kiemelt szerepet kap nála e művek parasztábrázolása, amelyben a „paraszti szorgalom apoteózisát” látja,³⁰ s amelyet „egy irodalmi irányzat általános fellendülésének termékeként” ír le.³¹ Az kétségtelen, hogy Eötvös ötvenes éveiben írt novellái (*Egy tót leány az Alföldön*, *A molnárleány*, *Téli vásár* és a *Novella*, amennyiben az ötvenes évek második felében kezdte írni) a paraszti életből veszik tárgyukat. Az is tény, hogy ezek a művek (a *Novella* kivételével) a *Magyar Nép Könyvében* jelentek meg először. Ahhoz azonban, hogy mindebből messzemenő következtetéseket vonjunk le *A nővérek* értelmezése szempontjából, vagyis hogy a regény olvasásának problémáira a paraszti élet valamiféle idealizálását lássuk pozitív megoldásként, további tisztázásra van szükség.

²⁸ GYULAI, i. m., 89.

²⁹ GYULAI, i. m., 113; ERDÉLYI, *Egy századnegyed...*, 254.

³⁰ BÉNYEI Miklós, *A paraszti szorgalom apoteózisa Eötvös József regényeiben és elbeszéléseiben* = B. M., *Eötvös József könyvei és eszméi*, Debrecen, 1996.

³¹ BÉNYEI Miklós, *Kitekintés: Eötvös József olvasmányai* = uo. Hasonlóan látja KERÉNYI Ferenc is: *Eötvös József epikája a forradalom után* = EÖTVÖS József, *A nővérek*, Bp., 1973.

A *molnárleány* című elbeszélést például nehéz lenne a fenti „apoteózis” elképzelésébe illeszteni, nemcsak az idill, hanem a paraszti szereplők hiánya miatt is. Magában A *nővérek*ben pedig nem árt figyelembe venni azt, hogy milyen kis terjedelmű a paraszti élet bemutatása és milyen csekély a paraszti sorban élő szereplők történetbeli funkciója. A parasztság számottevő képviselői a regényben Fekete János és András, az elveszett Ormosy-lánynak, Mariskának férje és apósa. Mariska apósának (Bényei Miklós szerint a „parasztpolgár” típusának) egyetlen jellemvonása a dölyfösség, a nemesség utáni vágy; Mariskáék pedig jószerivel csak akkor tűnnek fel a történetben, amikor Margit vagy Margit anyja ki akarja panaszkodni magát. Másrészt azzal a különbséggel is számolni kell, ami egy regény témája (az, amit elbeszélnek) és egy regény narrációja (az, „ahogyan” az elbeszélés megtörténik) között fennáll. Ez különösen lényeges szempont Eötvös regényei esetében (a *Magyarország 1514-ben* kivételével, ahol az „irányzatosság” nyílt, elbeszélői kinyilvánítása a rövid előszóra szorítkozik). A *nővérek* legmozgalmasabb fejezeteiben, a nyitóepizódban a parasztok pusztító tömegként jelennek meg. Ha ezt a földesúri visszaélések következményeként értelmezzük, akkor ebből az következik, hogy a pozitív irányú változás is a földbirtokos rétegen múlik, hiszen ez a réteg lehet a reform kulcsa. Éppen ez lehet a *Magyarország 1514-ben* „irányzatos” célja: a történelmi példázattal bizonyítani a politikai reform szükségességét. (Hogy a téma önmagában nem határozza meg egy regény jelentését, jól példázza Jókai 1848 előtt elkezdett regénye, a *Szomorú napok*, ahol az 1831-es lázadás társadalmi okai teljesen háttérbe szorulnak a nemzetiségi ellentétek ábrázolása, és nem utolsósorban a „humor” mögött.³²)

Ha a felfmagasztalt életforma csekély terjedelmű bemutatását A *falu jegyzőjének* retorikájához hasonló módon valamiféle „negatív festéssel” próbáljuk magyarázni, akkor megfigyelhetjük a két regény elbeszélői helyzetének jelentős különbségeiről. Nevezetesen arról, hogy a korábbi Eötvös-regény narrátora általában megpróbálja jelezni, milyen ábrázolt jelenségekkel és miért nem ért egyet. A satirikus (és a satírára vonatkozó önreflexív, ironikus) hangnem mellett tisztán megkülönböztethetők a résztvevő és patetikus passzusok. Így A *falu jegyzője* zárlatának reményteljes fenségessege a regény értékrendszerének és retorikájának megfelelően lát az alföldi pusztaságban jövőbeli virágzást. A *nővérek* esetében azonban meglehetősen önkényesnek tűnik pusztán azon az alapon a „paraszti életforma apoteózisáról” beszélni, hogy ez az életforma nem kerül ábrázolásra a regényben, vagy hogy a családja sorsában végzetszerűséget látó Ormosyné megmaradt lánya boldogsága érdekében nem árulja el Mariskának származását.

Ha a „népies” novellák megjelenésének kontextusát vesszük elő, akkor nem szabad megfigyelni arról, hogy a *Magyar Nép Könyve* által képviselt „népiesség” jelentése eltér Erdélyi, Gyulai vagy Arany fogalmától. Hiszen itt elsősorban egy műveltségi fokot meghatározó kategóriával állunk szemben, amely egy eredendő „doktrínér” koncepciót, a műveltség terjesztését takarja. Vagyis nincs szó a népiességnak sem a népben való „megmerítkezés” értelmében vett közvetlen („tanulni a népet, az életet, beállni e tenger-

³² A *Szomorú napok* „posztromantikus” ironiájáról és humoráról lásd IMRE László, *Műfajok létformája* XIX. századi epikánkban, Debrecen, 1996, X. fej.

be, mint Jézus, midőn a lélek kegyelmét venné a Jordánba, ez a mai költő hivatása³³), sem pedig a magasabb fokon önmagához visszatérő organikus fogalmáról. A nép itt voltaképpen a nemzet „átlagát” jelöli, a „népiesség” pedig valójában népszerűséget, széleskörű elterjedtséget és műveltséget növelő hatásosságot. (A *Magyar Nép Könyvét* éppen ebből a szempontból éri bírálat például Vajda János részéről.)³⁴ Jó példa erre a felvilágosító funkciójú elképzelésre Keménynek a krími háborúról szóló cikksorozata, amely valós világpolitikai tényeket közöl közérthetőnek szánt formában. Eötvös paraszti tárgyú novelláinak „népiességét” is valahogy így lehetne meghatározni: szépirodalmat adni olyan művekkel, amelyeknek környezete, tárgya a szépirodalomtól elzárt rétegek számára is ismerős.³⁵ A *nővérek* ebből a szempontból sem tekinthető „népiesnek” (lásd ebben a tekintetben a „népszerű” Jókai recenzióját³⁶).

A paraszti téma „doktrínér” vagy „irányzatos” értelmezése szervesen illeszkedik Eötvösnek az irodalom szerepéről vallott felfogásába is. Eötvös irodalomszemlélete alapján nem változott a korai Victor Hugo-tanulmányok és a Kisfaludy Társaságban megtartott beszédei között: az irodalomnak nagy szerep jut a társadalmi haladás folyamatában. Az irodalom hatásának *jellegéről* azonban jelentősen megváltoztak nézetei. A nyílt politikai állásfoglalás, a napi közélet befolyásolása helyett a hatás közvetettebbé vált, érvényessége visszahúzódott az általánosabb moralitás és az általánosabb társadalmi eszmék szférájába. Ahogy a Kisfaludy Társaság működésének újraindításakor elmondott beszédében olvasható: „az esztétikai s tisztán irodalmi érdekeken kívül vannak nagyobb s általánosabb fontosságú érdekek is”, s a korszak irodalmának éppen az a sajátossága, hogy ezeknek az „általános” „eszméknek” a tárgyalását, az elméleti „reflexiót” tartja fő feladatának. Ebből következően pedig a hatás is „általánosabb”, mint a korábbi szépirodalminak tekintett témák és kifejezőmódok esetében: „ha azon befolyást tekintjük, melyet az irodalom s jelesen a szépirodalom a népek szellemi s erkölcsi kifejlődésére s ezáltal polgári szabadságukra és jólétre gyakorol, belátjuk: hogy az soha nagyobb s általánosabb nem vala”.³⁷ Hasonló gondolatok olvashatók az egy évvel később szintén a Kisfaludy Társaság előtt elhangzott *A költészet hivatásáról* tartott beszédben is, amelyben a költészet ugyan a zászló metaforájával van meghatározva, de e zászló már nem a

³³ ERDÉLYI János, *Népköltészetéről* = E. J., *Nyelvészeti és népköltészeti, népzenei tanulmányok*, Bp., 1991, 109.

³⁴ A „néplapok” problémájáról az ötvenes években lásd MIKLÓSSY János, *Vita a néplapokról* = *A magyar sajtó története*, Bp., 1985, II/1, 455–462.

³⁵ Az Eötvös műveiben fellelhető „népi” témának az Auerbach képviselte „stilizált népiességgel” való rokonságáról lásd HUSZTINÉ RÉVHEGYI Rózsi, *Eötvös esztétikai álláspontja*, BpSz, 1914, CDXLVIII. Arról, hogy az auerbach-i „Dorfgeschichte” retorikai-poétikai szerkezete korántsem tükrözi a téma „egyszerűségét”, lásd John MCHALE, *Die Form der Novellen „Die Leute von Seldwyla” von Gottfried Keller und der „Schwarzwälder Dorfgeschichten” von Berthold Auerbach*, Bern, 1957. (Auerbach kinyilvánított célja „a parasztok teljes házi, vallási, polgári és politikai életének” ábrázolása. *Uo.*, 66.)

³⁶ JÓKAI Mór, *Nővérek* = J. M., *Írói arcképek*, Bp., 1993.

³⁷ EÖTVÖS József, *A költészet hatásáról* = E. J., *Arcképek és programok*, Bp., 1975, 286–287.

konkrét politikai küzdelmek vezetőjeként, hanem afölött lobogva a morális tartás metaforájaként szerepel.³⁸

Nem igazolható az „apoteózis” az Eötvös-életmű 1849 utáni filozófiai munkásságával sem. Érdeemes felidézni ebből a szempontból *A nővérek* előtt megjelent *A XIX. század uralkodó eszméinek hatása az államra* című munkáját. Eötvös itt arra tesz kísérletet, hogy a szabadság, az egyenlőség és a nemzetiség eszméinek uralkodó félreértéseit tisztázza s a köztük lévő harmonikus kapcsolatot megteremtse. Ennek eldöntése, hogy ennek során mennyiben maradt liberális vagy vált konzervatívvá, kívül esik e dolgozat illetékességi körén. Azt viszont fontos kiemelni, hogy – például a *Reform* módszerével ellentétben – e művében Eötvös sokkal inkább apellál a fennálló viszonyokra és helyzetre. Amíg a *Reform* szerint pontosan meg kell ismerni a valóságot, hogy tudjuk, mi az, ami változtatásra szorul, addig az *Uralkodó eszmék* szerint az emberek többsége eleve helyesen érti az uralkodó eszméket, s csak ehhez kell visszatéríteni a hatalmon lévő félreértéseket. Ez teszi lehetővé, hogy társadalomra és államra vonatkozó gondolatait úgy határozza meg, mint amelyek az indukció módszerén alapulnak, s „mértéket” tartanak a felülről erőszakolt utópia és a fennálló viszonyok vagy elméletek igazolása között. Ezen alapul a teljes második kötetet kitévő megoldási javaslat optimizmusa (jóllehet Eötvös gondolatmenete valójában számos ponton nagyon is axiómákra épít³⁹). Az „apoteózis” gondolata tehát e kétarcú műtől is távol áll: az *Uralkodó eszmék* egyrészt cáfolni igyekszik azokat a téveszméket, amelyek önmagukat a valóságra akarják kényszeríteni, másrészt azonban saját kritikáját is meghatározzák a liberalizmus meghatározó tételei (mint az individualizmus vagy a folytonos fejlődés elve). Ennek megfelelően Eötvös támadja azokat, akik a „népre” hivatkoznak, mintha ismernének ilyen „különös fajt”, „mintha ez valamely külön eszköz segítségével megmérhető volna”. E „fogalomzavar” formájának tartja „a nép idilli boldogságának bájos képét festegetni”.⁴⁰

Egyáltalán, Eötvös ellene van az elvont eszmék allegóriáiként szolgáló regényeknek. Egy 1852-es, Szalayhoz írt levelében megkülönbözteti az „irányregény” kétféle értelmezését, s elutasítja a valóságtól eltekintő, idealizáló és ideologizáló ábrázolásmódot: „ki azonban, hogy eszméit testesítse, egyes néposztályokat, s a kornak bizonyos irányait személyesíti, s így létező emberek helyett úgynevezett homme typeket készít, az felfogásom szerint túlmegy a való művészet körén.” Ugyanitt jelenti ki Auerbach egyik regényéről, hogy híre ellenére „mégsem érdemel meg csak az olvasást sem”.⁴¹ *A nővérek* elbeszélője pedig a IX. fejezetben egy nevelési probléma kapcsán (miért származnak károk abból, hogy Margit hasonló korúak nélkül nő föl) gúnyosan nyilatkozik arról az erőfe-

³⁸ Itt főként a „nemzet kedélyére” gyakorolt hatást említi, amely a nemzeti egység fenntartásában játszik döntő szerepet („Hisz éppen akkor, mikor a vita a legélénkebben foly, akkor szükséges, hogy a közös zászló, mely a küzdelmet összetartja, erős karoktól tartva magasan lobogjon a küzdelmek felett, s ne hiányozzanak, kik a csüggedőt bátorítják”). EÖTVÖS József, *A költészet hivatásáról* = E. J., *Arcképek és programok*, Bp., 1975, 295.

³⁹ SCHLETT István, *Eötvös József*, Bp., 1987, 140–158.

⁴⁰ EÖTVÖS József, *Az uralkodó eszmék hatása a társadalomra*, Bp., 1981, I, 308.

⁴¹ EÖTVÖS József, *Levelek*, Bp., 1976, 230.

szítésről, „melyekkel mai időben annyian a népiesség után fáradnak”, s a nép nevelését a nép gyerekként való kezelésével próbálják megvalósítani.

E fenntartások miatt Eötvös regényét nem sorolhatjuk azon művek közé, amelyek ki-elégítik az „egyszerű, falusias családélet” rajzai után áhító Salamon Ferencet. Salamon *Családélet* című 1862-es recenziójában a német „falusi történeteket” állítja a magyar írók elé, s közvetlen összefüggést lát a falusi élet témája és az irodalom nemzeti volta között: „Mihelyt a magyar életet akarjuk rajzolni, a maga lényegében és valódi szellemében, lehetetlen, hogy a házi tűzhely fő- nagy szerepet ne játszszen benne.”⁴² Mindez nem azt jelenti, hogy *A nővérek* diskurzusában a „paraszti élet apoteózisát” látó olvasat teljesen megalapozatlan lenne. Hiszen valóban Mariska és Andris családja az egyedüli boldog közösség a regény szereplői között, s az is kétségtelen, hogy Feketéék útja leírható a polgárosuló parasztság egyfajta allegóriájaként. A felsorolt ellentmondások azonban arra szólítanak fel, hogy apoteózis helyett a valóban fennálló idilli ábrázolás regénybeli *helyét* és filozófiai *okait* kutassuk, *A nővérek* „tanító” jellegének mibenlétét vizsgálva a „tanítás” tartalmát árnyaljuk. Így talán közelebb jutunk a Sötér által használt fogalmakhoz, s nem hagyjuk figyelmen kívül a Kisfaludy Társaságban elmondott beszédek intencióját sem.

Térjünk tehát vissza *A nővérek* tanító és nevelő jellegének kérdéséhez. Mennyiben te-
szik lehetővé a pedagógiai regényként való olvasást *A nővérek* egymással összefüggés-
ben vizsgált megnyilatkozásai?

„...benn a farkas.” *Farkas mint a nevelés „szócsöve”*

Lelkes hangú recenziójában Jókai *A nővérek* „élethűségét” a következőkben látja (ér-
demes hosszabban idézni): „*Eötvös olvasóira bízta, hogy az ellentétes eszmék közül
válasszák ki: melyik volt a szofizma, melyik az életigazság?* Mert ő a szofizmat is oly
természetesen hozza használatba, hogy helyén legyen annak esze és szíve, aki azt felis-
meri. [...] (Azért különös szolgálatot tesz egy igen tisztelt lapársunk Eötvösnek, amidőn
e regény szép és emlékezetes mondatait kiszemelve, egymás után sorban közli e cím alatt
»Eötvös maximái«. A szép mondatok közlése igen helyes, de más cím kellene hozzá,
mert hiszen azon mondatok gyakran egymással vitatkozó ellenfelek nézeteit fejezik ki; s
gonoszul járna az olvasó, ha az ellentmondó tételekből akarná megismerni Eötvös
maximáit.)”⁴³ Jókai szerint tehát jogosult *A nővérek* esetében olyan tanító célzatról be-
szélni, amely nélkülözi a kinyilvánított tanítást, mivel ez a tanítás éppen a sajátos, egyéni
helyzettel való számvetésre vonatkozik. Ez (a tanítás kommunikatív aspektusát tekintve)
fontos szerephez juttatja az olvasói reakciókat, valamint (a narratív diskurzusra nézve)
kettős pozícióba állítja Farkast, a regénynek azt az alakját, aki – egy hagyományos irány-
regényt véve alapul – a tanítás megerősítésére, egyértelműsítésére hivatott.

⁴² SALAMON Ferenc, *Családélet* = S. F., *Irodalmi tanulmányok*, Bp., 1889, 250.

⁴³ JÓKAI 1993, 75. (Kiemelés tőlem – Z. K. Z.)

Kétségtelen, hogy *A nővérek* megnyilatkozásainak többsége a nevelés körül forog. Ugyanakkor az is kimutatható, hogy a nevelésnek éppen a nem teoretikus, a társaság, a közösség általi formája igazolódik mind a reflexiók, mind pedig a cselekmények alakulása és kimenetele alapján. Jól mutatja ezt a teljes IX. fejezetet kitöltő disputa, amelyet Ormosyné és az Ormosy család bizalmasa, Farkas folytatnak Vérthalmon. A vita tárgya az, hogy a 18 éves Ormosy Margit további nevelése a „nagyvilágban”, az „úgynevezett jó társaságban” folytatódjon vagy pedig maradjon Vérthalmon. Farkas, aki általában az elbeszélő véleményét képviseli, amellet a tétel mellett érvel, hogy „az életre csak az élettel nevelhetünk” (115). Az „élet”, a „világ” fogalmait állítja szembe a kárhoztatott „ábrándozással”; a társasági élet veszélyeinél sokkal inkább óv a tapasztalat nélkül kialakuló „ábrándoktól”, „rögeszméktől”, „agyrémeektől”. „Hígye el nagysád, e zene, e magány, e céltalan ábrándozás, s főkép mind azon könyv nem ér semmit”, mondja Farkas Margit anyjának (119), aki erre Margit könyveinek ártatlanságával védekezik. Itt a beszélgetés *A nővérek* pedagógiai karaktere szempontjából érdekes fordulatot vesz (ráadásul rendelkezik egy párhuzamos, a nevelést és a csendet összekötő résszel az *Uralkodó eszmékben*, lásd a jelen dolgozat mottóját), ezért érdemes Farkas maximáit hosszabban is idézni: „a szülők s nevelők, midőn gyermekeik olvasmányairól ítélnék, ép azon helyzetben vannak, mint a kormányok könyvvizsgálataikkal. A censor nagy figyelemmel kitöröl mindent, mi reá rossz hathatna, a miben ő veszélyes célzásokat talál, de e célzások olyanok, melyekről az olvasónak fogalma sincsen; s míg ezek kitöröltetnek, épen az marad meg, mi a legrosszabb hatást gyakorolja. Olyanoknál, kik az életet nem ismerik, főkép gyermekeknél, matematikai könyveken kívül minden más veszélyes; nem azért, mert belőle gonosz, hanem mert hamis fogalmakat merítenek az életről. [...] s a legjobb nyomtatott erkölcsi kalauz mellett többnyire csak annál inkább térünk el a helyes útról, mennél több bizodalommal követtük azt. Mindezen szép s tisztán erkölcsi történeteknek befolyása az egyesre hasonló ahhoz, melyet Plato vagy Morus államregényei egész népek életére gyakoroltak. A szép mese mellett elfelejtjük, hogy az csak mese volt, s lehetetlen célok után fáradva vesztegetjük el legjobb erőnket. Egy nap közben, melyet emberek körében töltünk, többet tanulunk az életről, mint ha egész könyvtárakat olvasunk keresztül” (120–121).

Farkas némileg következtetlenül érvel. Először döntően a befogadás oldalára helyezi Margit olvasmányainak jelentését, eszerint a „hamis” jelentéstől megvédi az olvasót az előzetes életismeret, tapasztalat, melynek segítségével képes elkerülni a naiv módon referenciális olvasatot, a tanításoknak közvetlenül a valóságra való vonatkoztatását. A következő mondatokban azonban mintha mégis hajlana egyfajta cenzúrázhatóság elismerésére, szembeállítva mindenféle (tehát nem csak a tapasztalatoknak híján lévő) olvasást a társasági élettel, az emberek közti közvetlen tapasztalatszerzéssel. Farkas gondolatmenetét nagyban meghatározza a vitapozíció, mivel állításai Ormosyné kijelentéseinek *cáfolatai* – maga az elbeszélő is utal arra, hogy a plébános „ha egyszer vitatkozásba ereszkedett, a legkisebb pontban sem engedett oly könnyen” (120), jelezve ezzel a saját és Farkas nézetei közti különbséget is.

Ha a disputa történetbeli kontextusát tekintjük, akkor az Farkasnak az étellel való nevelésre vonatkozó véleményét látszik alátámasztani, hiszen ezen a délutánon találkozik Margit a megáradt pataknál Káldory Adorjával, s a Káldoryval kötendő boldogtalan házassága a regény fő eseményszálát alkotja. Azt azonban nem szabad elfelejteni, hogy éppen a gyakorlat által szerzett ismeretek mellett érvelő Farkas nem veszi észre vita közben a Margitot fenyegető vihart, amely majdnem a „vitatémát” jelentő tanítvány halálához vezet, a szituáció így némileg relativizálja Farkas tanítását. Ráadásul, ha Margit későbbi sorsa igazolja is aggodalmait, az életben, a társaságban, a nagyvilágban nevelkedett alakok egyike sem támasztja alá pozitív módon Farkas nézeteit. Hol az életunság, hol a hiúság, hol a szerelemfáltás nem engedi meg, hogy az egyes tapasztalatokban bővelkedő szereplők mentesek legyenek az agyrémektől és a rögeszméktől.

Farkasnak, a nevelésre vonatkozó reflexiók alanyának, az Ormosy család hűséges barátjának egyik legfőbb jellegzetessége, hogy még a többi szereplőhöz mérten is keveset cselekszik – ám annál többet keres okokat és magyarázatokat, vagy ad tanácsokat. Azt azonban hozzá kell tenni, hogy Farkas – Tengelyihez hasonlóan – szintén nem az elbeszélő értékrendszerét kifejező alteregó, ha általában az ő szócsövének is tűnik. Az ő jelleme is rendelkezik hibákkal, amikre vagy az elbeszélő hívja fel a figyelmet (például a vitákban való túlzott magabiztosságára), vagy pedig a történet kontextusa mutat rá (mint a vihar esetében). Ha ő maga ritkán is cselekszik, a család barátjaként minden jelentősebb eseményt reflexiókkal kísér, tanácsokat ad az Ormosy családnak, mindenekelőtt pedig az özvegy Ormosynénak. Az egyes szereplők döntéseinek befolyásolása mellett Farkas szerepének tisztázásakor ugyanilyen hangsúlyos a szereplők közti kapcsolatok „ápolásának” funkciója. Jól mutatja ezt Káldoryhoz való viszonya. Először ellenzi a Káldoryval való házasságot, majd az általános öröm érdekében másokkal együtt magát is meggyőzi arról, hogy „minden jó lesz”, amikor pedig Margit házassága romlani kezd, azzal nyugtatja a boldogtalan Margitot, hogy a szerelem a házasságban „prózaibbá lesz, de valóbbá is”.

A véleménye mellett szilárdan kitartó Farkas jelleméhez hozzátartozik az a többször visszatérő mozzanat is, hogy meggyőző érveléseinek hatását látva visszakozik, ellensúlyozni igyekszik az elért hatást. Alakja kettős meghatározottságú: egyrészt szilárd erkölcsök alapján próbál befolyást gyakorolni az eseményekre, másrészt pedig alkalmazkodva a körülményekhez, változatos retorikai műveleteket folytat az Ormosy család lelki nyugalma érdekében. Nem is azt tekinti veszélyesnek, amikor tanácsaival ellentétesen cselekednek, hanem inkább azt, ha a tanácsokat kritikátlanul elfogadják, ha mindenáron alkalmazzzák őket. Így bár „beszédében még most is a kommandó ritmusát tartotta meg”, Farkast sokkal inkább az jellemzi, hogy a szélsőségek elkerülése érdekében végzett retorikai játszmáinak a hatalma alatt áll. Farkas megnyilvánulásai tehát szöveggörnyezetükben vizsgálva a főszereplők közül a legkevésbé ideologikusak. Ennek csak látszólag mondanak ellent hosszas fejtegetéseinek maximái, hiszen ezeket mindig kész az aktuális helyzethez igazítani. Igaz, hogy a „mértékre” alapozott élet sem nélkülözi a maga „ideológiáját”, moráltörténeti hagyományát. De ha Farkas lenne is az a szereplő, aki képes minden elképzelés ködképszerűségének felismerésére és a cselekvés minden rajongásze-

rűségének elkerülésére – akkor sem kerülhetné el, hogy a nyelvvel folytatott játszma ne kerítse hatalmába, ne forduljon ellene. Az elbeszélő mintegy „felülírja” Farkas fáradozásait, amikor külön megjegyzésben felhívja az olvasó figyelmét arra a szójátékra, amelyet Farkas neve lehetővé tesz: „a sors különös szeszélyében e jámbor pásztornak éppen ezt a nevet adta”. A megjegyzés szerepe az, hogy ironikus fénybe állítsa azt a szereplőt, aki a leginkább próbál a mindenkori aktuális helyzethez igazodni. Jelzi, hogy a passzív-kommentáló vagy pusztán tanácsadói szerep sem szakítja ki Farkast a történetet meghatározó ködképek hálózatából, ő is szereplője az ideológia történetének. És a molnár-metaforának megfelelően arra figyelmezteti az olvasót, hogy értelmezése során ne ellentétpárok segítségével alkossa meg a regény jelentését, hanem azokra a *viszonyokra* összpontosítson, amelyek a szereplők és a valóság, az elbeszélő és története között fennállnak.

Konzervativizmus és utópia

Az eddigiek alapján talán nem túlzás kijelenteni: *A nővéreknek* oly módon témája a nevelés, hogy sem a történet megjelenítette nevelési eljárások, sem az Ormosyné–Farkas beszélgetések, sem pedig az elbeszélő megjegyzései nem szolgálnak követendő nevelési eszmékkel, s hiányzik az a Wilhelm Meister-szerű hős is, akinek fejlődése a személyiség mintaképül (vagy egy ilyen személyiség negatív képeként ellenpéldául) szolgálhatna.⁴⁴ Nem egy (vagy több) nevelési módszer helyessége a regény értelmezésének tétje, hanem az irodalmon keresztül való nevelés mechanizmusának a feltárása, alapjainak megmutatása (ez a kérdés pedig, ahogy a korábbiakban megmutattuk, az Eötvös-életmű megítélésének is egyik alapkérdése). A „csendes” elbeszéléssel az ember döntéseinek a felszín alatt rejtőző előzetes meghatározottsága jelenik meg: az *ideológia* problémája.

Ha valóban az emberi cselekvést meghatározó „csendes” mechanizmus ábrázolása a regény nevelő hatású célja, akkor *A nővérek* értelmezése nem tekinthet el az eötvösi politikafilozófia tanulságaitól sem. Ahogy a regény pozitív tanulsága, tantétele után nyomozva már láttuk, Eötvös szkeptikus a pusztá eszmékre alapozott gondolkodást tekintve, éppen ezért távol áll tőle az utópikus gondolkodásmód és az idill műfaja (leszámitva egy vagy két novelláját). Ugyanakkor, ahogy azt regényei is igazolják, érdeklődése éppen az eszmék működésére, az eszméket követő egyéni cselekvésre irányul. Nyíri Kristóf így jelöli ki Eötvös gondolkodásának „két föltűnő elemét”: „Az egyik: explicit, arisztokratikus-konzervatív indíttatású filozófiaellenessége; a másik: az a kritika, melyet a pusztá eszmék hatalmába vetett bizodalom fölött újra meg újra gyakorolt. [...] minden ideológiaellenessége ellenére, Eötvös szenvedélyes érdeklődést tanúsít az ideológiák

⁴⁴ Mihail Bahtyin egyik tanulmánya a fejlődésregény öt típusát különbözteti meg, ezek közül kettő jöhetne szóba *A nővérekkel* kapcsolatban. A „világot és az életet mint tapasztalatok gyűjteményét, mint iskolát” ábrázoló típusal az a baj, hogy ebből „mindenkinek ugyanazt a tanulságot kell levonni”, vagyis az illúziókkal való leszámoláshoz segíti olvasóját. A „didaktikus-pedagógiai regény” megjelölés pedig azért alkalmatlan *A nővérekre*, mert feltételez egy „meghatározott [...] pedagógiai eszmét”. Mihail BAHTYIN, *A fejlődésregény és helye a realizmus történetében* = M. B., *A beszéd és a valóság*, Bp., 1986, 437.

iránt – jelesen keletkezésük és főképp érvényesülésük feltételei, mechanizmusa iránt.”⁴⁵ Nyíri 1986-os kötetében (*Európa szélén*) még erőteljesebben fogalmaz, amikor Eötvöst a tág értelemben vett „osztrák” konzervatív gondolkodás harmadik nemzedékének meghatározó alakjaként említi.⁴⁶ Utóbbi könyvében egy másik helyen azonban „Eötvös liberalizmusának sajátosan konzervatív jellegéről” szól.⁴⁷ Gángó Gábor is az eötvösi gondolkodás kettősségét hangsúlyozza, amikor az életművet „a magyar liberalizmus és konzervativizmus forrás- és határvidékén” helyezi el.⁴⁸

Ha megfoghatóvá akarjuk tenni, mit is kell érteni konzervatív gondolkodásmódon, akkor olyan összetevőket kell felsorolnunk, mint a tradicionalizmus, az organicizmus és a politikai szkepticizmus. Mindhárom egymással szorosan összefüggő elem részét képezi Eötvös 1848 utáni munkáinak (tradicionalizmuson ebben az esetben a keresztény eszmekört kell érteni, amelynek fejlődéséről Eötvös élete nagy művét tervezte megírni). A konzervativizmus nem a változatlanlás vagy valamiféle abszolutizmus eszményítése, hanem az olyan eszmék elutasítása, mint a liberális gondolkör alapjait alkotó individualizmus, meliorizmus vagy univerzalizmus.⁴⁹ Sem az állam, sem pedig az egyén nem birtokolhat abszolút hatalmat: alapvető, a keresztény antropológiából következő tökéletlensége nem engedi az egyént a korlátlan egyéni szabadság alanyaként létezni. Ez az ember- és államfelfogás azonban nem egy beváltandó utópia formáját alkotja, hanem a létező viszonyokkal való számvetés kényszerét. „A cél, melyet magamnak kitűztem, egyáltalán nem az: oly államformát feltalálni, mely az állam eszményének mind tökéletesebben megfeleljen; hanem csak a jelen kor viszonyainak leginkább megfelelő állam szervezését keresem.”⁵⁰ Az egyénnek önként korlátoznia kell vágyait, hogy boldog lehessen az adott társadalmi keretek között. Eszmék, „ködképek”, a valóságot jövőbeliként kezelő utópiák helyett, ahogy az *Uralkodó eszmék* bevezetése fogalmaz, „az emberek többségének, hogy magukat jól érezhessék, mindenekelőtt nyugalomra van szüksége.”⁵¹

Balogh Ernő hívja fel elemzésében arra a figyelmet, hogy a regény „megoldását” Eötvös egyénképében kell keresni. E kép szerint az egyén nem elvont, mindenható individuum, de nem is pusztán a társadalmi helyzete által meghatározott állampolgár. A boldogságot mindenkinek a saját származása, hagyománya adta helyen, pozícióban kell megtalálnia, s valójában az minősíti az egyént, hogy erre mennyire lesz képes. „A nők vérek végkifejletében megjelentetett középparaszti idill szintén arra az egyéncentrikus szemléletre alapozódik, mely javarészt tagadja a társadalmi esélyegyenlőség boldogságbeli

⁴⁵ NYÍRI J. Kristóf, *Forradalom után* = Ny. J. K., *A Monarchia szellemi életéről*, Bp., 1980, 54, 57.

⁴⁶ NYÍRI Kristóf, *Az osztrák emberkép: konzervativizmus Hofbauertől Hayekig* = Ny. K., *Európa szélén*, Bp., 1986, 24–25.

⁴⁷ NYÍRI, i. m., 196. Az idézet egy másik, angol nyelvű Nyíri-tanulmányra utal, amely e jelleggel foglalkozik.

⁴⁸ GÁNGÓ Gábor, *Eötvös és az Uralkodó eszmék*, Vigilia, 1998, 11. sz., 835.

⁴⁹ John GRAY, *Liberalizmus*, Pécs, 1996, 14.

⁵⁰ EÖTVÖS József, *Uralkodó eszmék*, Bp., 1981, I, 56.

⁵¹ EÖTVÖS, i. m., 31. Egy mondattal később a szöveg így folytatódik: „Az egyesnek tevékenysége kettő képes átdomítani a sivatagot, és az ember ferde, egyenetlen helyen kényelmes házat építhet magának, csak tevékenysége ne zavartassék, és arról lehessen meggyőződve, hogy az alap, melyen nyugszik, nem fog ingadozni”.

szerepét.”⁵² Ez látszólag nem különbözik a regény tanítását a paraszti munka „apoteózisával” azonosító szemléletől. Gángó Gábor is „helyesnek” tartja Kulin Ferenc azon „sejtését”, hogy *A nők* egyfajta „politikai utópiaként” is olvasható. Azonban Balogh és Gángó sem egyetlen csoport vagy élethelyzet melletti tüntetést lát a regényben, sőt Balogh egyenesen félreértésnek nevezi, ha „a fiatalabb testvér boldogulásában kizárólag a népi világ patriarchális-nosztalgikus színezetű eszményítését látnánk”. Sokkal inkább arról van szó, hogy Eötvös „relativista életfilozófiája” (Gángó) a Margit és Mariska élettörténete közti ellentétben fejeződik ki. Vagyis nem a Mariska-féle életmód idealizálásáról, pozitív példaként való, direkt tanítást szolgáló bemutatásáról van szó. Ehelyett inkább a két nővér sorsa közti viszony nevelő hatású problematizálásáról. Csak ebben a sajátos, „konzervatív” értelemben beszélhetünk *A nők* esetében utópiáról. A konzervativizmus mint az absztrakciók elutasítása, a „tökéletlenség politikájaként” kizárja a politikai utópizmust. Ugyanígy *A nők*nek Eötvös ötvenes évekbeli filozófiai munkásságával számoló olvasata is csak annyiban engedheti meg a regény irányzatosságát, amennyiben az mint mindenféle „utópizmus”, a fennállóval szakítani igyekvő ideológia tagadása van jelen.

A „működés csendje”. Ködkép, ideológia és ironia

Az *Uralkodó eszmék* hisz abban, hogy a téveszmék hatalmát egyre kisebb területre lehet visszaszorítani, hogy megtalálhatók a realitásnak leginkább megfelelő megoldások. A második kötetet nyitó, *Novum Organon*ból vett mottó világosan megfogalmazza ennek alapját: az uralkodó eszmék uralkodó félreértései a baconi „idolumok” mintájára nem eleve adottak, hanem szubjektív gyökerek, s így kijavíthatók.⁵³ A téveszmék, ködképek szélsőségeként való beállítása, a „mértékek ideológiája” (ahogy Sötér István megjelöli az eötvösi gondolkodás alapját)⁵⁴ arra a hitre épül, hogy lehetséges az objektívként felfogott valóságnak megfelelő konstrukció, amely elérhető a szubjektív gyökerű tévedések kiküszöbölésével. *A nők* esetében másképp áll a dolog. Ahogy említettük, az elbeszélő itt nem foglal nyíltan állást semmilyen, a szereplők problémáira gyógyírként szolgáló megoldás mellett. Másrészt a pedagógiai jelleg, amely a hibák kiküszöbölésének technikája lehetne, túlságosan sok bizonytalanságot rejt magában ahhoz, hogy egyfajta ideológia eszközének tekinthessük. Ahhoz, hogy megérthessük a téveszméket, „ködképeket” követő gondolkodást tárgyaul választó regény diskurzusának jellegzetességeit, „csendességét” és világnézeti semlegességét, érdemes röviden összevetni *A nőket* Kemény Zsigmond regényeivel és a „ködképek” néhány elméleti megközelítésével.

⁵² BALOGH Emő, *A regényíró „epilógja”* = B. E., *Tündérálmok*, Bp., 1988, 77.

⁵³ „Mint hogy helyzetetek nem magától, hanem tévedéseitek miatt vált rosszá, azt lehet remélni, hogy amennyiben elhagyjátok és kijavítjátok ezeket a tévedéseket, nagymértékben jobbra fordulnak a dolgok.” EÖTVÖS, i. m., II, 4.

⁵⁴ SÖTÉR István, *Világos után*, Bp., 1987, 274.

A Kemény regényeire való utalás azért nyújthat segítséget *A nővérek* értelmezéséhez, mert azok az egyes sorsokban, konkrét döntési szituációkban ábrázolják azokat a folyamatokat, amelyek elzárják az egyes embert a boldogságtól. Az, hogy Ormosy Margit beleszeret Káldoryba, s ennek folytán boldogtalanná kell válnia, ugyanolyan determináltak tűnik, mint *A rajongók*ban Komjáthy Elemér tragikus sorsa. Csakhogy amíg Keménynél Elemér halála leírható különböző érdekek összejátszásaként, s ezért lehet Keménynél tragikus iróniáról beszélni (és nem csak a történelmi témájú regények esetében: Barta János a *Férj és nő* esetében is jogosultnak tartja a fogalom használatát), addig Margit sorsát már testvére elvesztése után eldönti szüleinek boldogtalansága, szeretetteljes, mégis hibás neveltetése. A kölcsönös félreértelmezés, amely oly nagy szerepet játszik Kemény történeteiben (gondoljunk *A rajongók* Pécsijének és Kassaijának kapcsolatára), *A nővérek*ben nem figyelhető meg. Farkast leszámítva a többiek inkább nem értelmeznek (mint a szenvedélyes Vikta), vagy pedig értelmezésük iránya eleve determinált (mint Káldory életuntsága, Margit könyvből szerzett tapasztalatai). Ráadásul Keménynél már a *Gyulai Pál*ban összekapcsolódik a főszereplő ideologikus vakságának ábrázolása (és e vakság gyökerének, meghatározottságának kutatása) olyan diszkurzív jellemzőkkel, mint az események közvetítettsége, az időrend megbontása.

Martinkó András 1937-es Kemény-könyve óta nyilvánvaló, mennyire központi témája Kemény 1850-es évek első felében megjelent regényeinek és novelláinak a valóságot elzáró-torzító „ködkép”; leginkább a *Férj és nő* és a *Ködképek a kedély láthatárán* (a továbbiakban: *Ködképek*) című regényében. (De – eltérő diszkurzív sajátosságokkal – hasonló a helyzet az *Özveggy és leányával*, *A rajongókkal* is.) A „ködkép” nem valamiféle misztikus fogalom Keménynél, de nem is a baconi idólum mintájára kategorizálható jelenség.⁵⁵ A *Ködképek* értelmezésének nehézsége, ha más elbeszélői technikán keresztül, de ugyanarra a kérdésre vezethető vissza, mint *A nővérek* értelmezése: lehetséges-e úgy rákérdezni a téveszméket követő gondolkodásra, hogy eközben a kérdés nem válik maga is ideologikussá, tárgyának sajátosságait (a „tényeket”) figyelmen kívül hagyó módon előre meghatározottá? A tévedés megisméllésének elkerülését szolgálják azok az elbeszélői technikák a *Ködképek*ben, amelyek az elbeszéltek közvetítettségére, szubjektivitására hívják fel a figyelmet, ily módon szólítva fel az olvasót értelmezői aktivitásra, saját ítélet megalkotására, megfelelően a schlegeli romantikus „poétika” tételeinek. Ilyen ideológiát „ellensúlyozó” szereppel rendelkezik az *irónia* Kemény regényében.⁵⁶

Annak érdekében, hogy közelebbről meghatározzuk a *Ködképek* és a jóval hagyományosabb narratív szerkezettel bíró *A nővérek* befogadását meghatározó tényezők azonosságait, a történeti helyett most egy inkább elméletinek mondható kontextusban kell elhelyezni a regény „csendességének” problémáját, a „ködképeket” követő, vagyis ideologikus cselekvés kérdését.

⁵⁵ A baconi „idólumok” és a Kemény Zsigmond-i „ködkép” megfeleléseire Császtvay Tünde hívta fel a figyelmet.

⁵⁶ A *Ködképek* és a romantikus irónia kapcsolatát részletesen tárgyalja: SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kemény Zsigmond*, Bp., 1989.

Marx az ideológia működését elemezve *A német ideológiában*⁵⁷ amellet érvel, hogy az ideológia formái, „az emberek agyában lévő ködképződmények” (ide sorolja a vallást, az erkölcsöt, a metafizikát) emberi alkotások. Hatalmuk alapja az, hogy e gondolatoknak önálló létet tulajdonítanak, mintha az uralkodó eszmék függetleníthetők lennének a nekik engedelmeskedő emberektől. A téveszméket követő cselekvés megszüntetése éppen ezért nem egyik vagy másik eszme illuzórikusságának bebizonyításában áll, mivel ez a módszer maga is része az ideologikusság mechanizmusának. Az uralkodó gondolatok mindig az uralkodó osztály érdekeit szolgálják: éppen ezért a valóságnak csak olyan irányú megváltoztatása képes kiküszöbölni a téves társadalmi gyakorlatot, amely feleslegessé tesz minden illúzióra épülő fogalmi konstrukciót.⁵⁸

Marx ideológiafogalma szűkebb körű, mint a manapság használatos, s csak az általa „idealistának” tartott elképzelésekre vonatkozik. Mannheim Károly *Ideológia és utópia* című könyve⁵⁹ ezzel szemben minden „lét-transzcendens” vagy „valóság-transzcendens” véleményt ideológiaként tart számon (ide sorolva a gyakorlat mindenekfölöttiségét hirdető marxizmust is). Olyan fogalmat próbál kidolgozni, amely nem értékelő, nem „ideologikus” (mint a marxi), s a fogalom kiterjesztéséből (az ideológia „totális fogalmából”) eredő hátrányt ellensúlyozza az, hogy Mannheim meghatározási kísérlete világossá teszi: egyes kijelentések vagy nézetrendszerek „transzcendens” helyeinek kimutatása még nem halad túl az ideologikus meghatározottságon. Segít rámutatni például arra a paradoxonra, amely a *Ködképek* narrációjának is alapproblémáját képezi: *vizsgálatának tárgya egyúttal a vizsgálatot egyáltalán lehetővé tévő közeg*. Az ideológia e paradox létmódját Althusser egy retorikai alakzat, az *apoztrofé* jelentésszerkezetével írja le (*Az ideológiai államapparátusok...*). A szubjektum szerinte a társadalmi létezésben való megszólítás, a valamiként való „interpellálás” nyomán válik személyiséggé. De ugyanez a szubjektum az is, aki személyiségként való megnyilvánulásaival fenntartja az ideológia apparátusát: egyszerre az ideológia terméke és záloga. Az ideológia eszerint nem létezik mindentől függetlenül és mindent megelőzően, de nem is pusztán olyan döntés eredménye, amit bármikor vissza lehet vonni és semmissé válik. Az ideológia Althusser szerint „a valós viszonyokhoz való képzelt viszony”,⁶⁰ vagyis *viszony*, amely ugyan az államok intézményeinek formájában néha nagyon is konkrét, kézzelfogható formákat hoz létre, ám létrehozója nem „az íróasztaluk mögött baljóslatúan kuksoló emberek csoportja”: „az ideológiának tulajdonképpen nincsenek is ekképpen elképzelhető alkotói, hiszen az ideológia szükségszerűen létezik.”⁶¹ Az ideológia hozzáférhetőségét, lényegének leírhatóságát viszony volta akadályozza meg. Hiszen az őt leíró szubjektumnak olyan nézőpontot kéne elfoglálnia, ahol társadalmon kívüliként, nem individuumként létezhetne; márpedig ilyen

⁵⁷ Karl MARX, *A német ideológia*, Bp., 1974.

⁵⁸ Vö. Hans BARTH, *Szellem és társadalom* = FELKAI Gábor, *Mannheim Károly*, Bp., 1999, 304–305.

⁵⁹ MANNHEIM Károly, *Ideológia és utópia*, Bp., 1996.

⁶⁰ Louis ALTHUSSER, *Ideológia és ideologikus államapparátusok* = *Testes könyv*, I, 1996, 397.

⁶¹ Catherine BELSEY, *A szubjektum megszólítása*, Helikon, 1995, 15.

kritikai pozíció tételezése maga is ideologikus, a valóságon túlit előfeltételező. (Ahogy utaltunk rá, *A nővérek*ben egyedül az elveszettnek hitt Ormosy-lány, Mariska helyezhető kívül a valamennyi főszereplőre érvényes ködképeket kergető cselekvéshálón, ám ezt éppen a kritikai pozícióra alkalmatlan, jellemmé alig váló alakjának köszönheti.)

Az ideológia lényege éppen működésében áll, működését pedig a „csendesség” jellemzi. Althusser megfogalmazásában, az egyént alávető hatalmi technikák (a politikai, a vallási, a kulturális apparátus) „koncertjében” „az ideologikus Államapparátus igenis uralkodó szerepet tölt be, annak ellenére, hogy füle botját sem mozdítja a zenére: annyira csendes! Az Iskoláról van szó.”⁶² Az ideológiának ezt a vonását emeli ki Clifford Geertz is, aki a „társadalmi feszültségek” enyhítőjeként tárgyalja a fogalmat: „az ideológiák megkísérlik érthetővé tenni az egyébként felfoghatatlan társadalmi helyzeteket, melyeket úgy magyaráznak, hogy azok keretein belül lehetőség nyíljon a célirányos cselekvésre.”⁶³ Robert Nisbet pedig (aki a konzervativizmusról szóló áttekintésének előszavában azt állítja, hogy az ideológia fogalma „korunkban igencsak világosan használható”) így definiálja az ideológiát: „olyan erő**tartalék** ez, mely lehetővé teszi az eszmék diadalát.”⁶⁴

Az ideológia fogalmának e meghatározásai nyomán *A nővérek* narratív „csendességét” a következőképpen értelmezhetjük. Mivel az ideológia lényege gördülékenységében, láthatatlanságában, „tartalék” voltában áll, csak úgy lehet értelmezés tárgyává tenni, ha a regény imitálja ezt a (levegővételhez hasonlóan nem tudatosított) működést; ha az elbeszélői diskurzus minél több elemében e működés csendességének megismétlésére törekszik. Így a regény, az irodalom határain belül maradva, nem szakadna el az „élettől” – ellentétben *A falu jegyzőjével*, amelynek kritikái, sőt saját elbeszélője is zavarónak érzik a narrátor állandó jelenlétét, mind a mű-, mind az életszerűség tekintetében. *A nővérek* ugyanakkor nem a valóság minél hübb reprezentációjára törekszik, hanem a valóság „ideologikus” (mindennapi, nem reflektáló) felfogásának *mechanizmusát* igyekszik megismételni. Ezzel a „működéssel” szembesítve olvasóját, a regénynek sikerülne elkerülni azokat a hibákat, amelyek *A falu jegyzőjét* mint „irányregényt” fenyegetik (korrajzzá, életszerűtlen „orvosi lóvá” való válását).

Az irodalom csendes (ironikus?) vége

Az elbeszélés „csendességének” köszönhetően *A nővérek* értelmezése kizárja az egyértelmű konklúziót. A regényírói életmű utolsó szakaszának nézőpontjából igazolhatónak tűnik, hogy a regény arisztokrata szereplőinek boldogtalan életével szemben a „birtokos paraszti” életforma jelenthet kiutat, megoldást; ugyanakkor, ha figyelembe vesszük a regény poétikai-diskurzív jellegzetességeit, akkor egy ilyen olvasat legalábbis leegyszerűsítő. A szöveg ok-okozati hálójának elemzése, az elbeszélői és „rezonóri” megnyilvánulások többszörösége, a bemutatott élettörténetek arányai nem igazolják azt az értelme-

⁶² ALTHUSSER, *i. m.*, 391.

⁶³ Clifford GEERTZ, *Az ideológia mint kulturális rendszer* = C. G., *Az értelmezés hatalma*, Bp., 1994, 50.

⁶⁴ Robert NISBET, *Konzervativizmus: álom és valóság*, Pécs, 1996, 9.

zést, amely az egyik „nővér” sorsát elrettentőnek, a másikat pedig követendőnek tartja. Az egyénre szabott boldogság eötvösi, relativisztikus fogalma éppen az ilyen társadalmi osztályok szerinti példázatos allegorézis ellen szól. Ehelyett inkább az ideologikus emberfelfogás elkerülésére való törekvés áll a Mariskát övező idill mögött, vagyis az ábrázolt társadalmi helyzet negatív jelentésében fontos, az arisztokrata életmód nélküli boldogság egyik lehetőségeként. A *nővérek* „tanításáról” egy liberálisnak tartott filozófus, Isaiah Berlin mint az ideológiagyártók végső sikertelenségéről szól: „Igazságtalanság, szegénység, rabság, tudatlanság gyógyíthatóak reformok vagy forradalom útján. De az emberek nemcsak a rossz elleni harcnak élnek. Pozitív, egyéni és közös célok is vezérlik őket, s ezekből rengeteg van, ritkán láthatók előre, néha összeegyeztethetetlenek egymással.”⁶⁵

Mivel a regény megengedi mind az idilli, mind pedig a relativista konklúziót, *A nővérek* nem nevezhető abban az értelemben ironikus alkotásnak, ahogy a *Ködképek* Keménytől, ahol az egyes élettörténetek mint példázatok egymáshoz való viszonya „egyértelműen” ironikus. Az olvasás kontextusában az iróniát az ideológia ellenpólusaként is meghatározhatjuk: amennyiben az ideologikus olvasást a feltételezett „naív” befogadással azonosítjuk (ahol a lehető legkisebb mértékben érvényesülnek olyan szempontok, mint a narratív közvetítettség, a kijelentések kontextusból adódó jelentésváltozatai), akkor az ironikus beszélőt feltételező értelmezés ezzel szemben mindig hall egyfajta „zakatolást”, mindig számol a kijelentések közvetítettségével, saját pozíciójának meghatározottságaival. Mégis, a boldogság egyéni elve és poétikai következménye, a példázatos értelem ellen ható „csendesség” eötvösi „realizmusa” közel hozzák *A nővérek* az irónia jelenségeihez. Hiszen *A nővérek* esetében az ideológia a regény tárgya, s – legalábbis a regény történetéből és narrációjából kihüvelykezhető szándék szerint – törekvése éppen az ideologikusság elkerülésére irányul. Az iróniát azonban mindvégig korlátozza az egyén belátásában bízó optimizmus, Eötvös liberális emberfelfogása, amely pályája kezdetétől meghatározója szépirodalmi műveinek. Éppen az irónia a regény értelmezésének az a pontja, ahol a diskurzív jellegzetességekre összpontosító elemzés hasznát veheti a liberalizmus–konzervativizmus fogalmak kettősének. Az ember nevelhetőségének hite és ugyanakkor az emberi tökéletesség utópisztikusságának belátása (az univerzális pedagógiai eszmék elutasítása) közti feszültség, az irodalom tanító voltának hirdetése és ugyanakkor hatóköre korlátozottságának belátása: ezek az *Uralkodó eszméket* is uraló eötvösi jellegzetességek mind visszavezethetők a két eszmekör együttes jelenlétére.

„Epilógusként” nézzük meg Eötvös egy novellájának és egy feljegyzésének kapcsolata alapján, miként hat vissza az „idill” szerinti értelmezés az (azt „propagáló”) irodalomra. Eötvös *Novella* című művének elbeszélője a svájci Alpokban kirándulva egy magyar földművelővel találkozik, aki elmondja élete történetét. Mivel a neki szánt leány az ő bátyjába volt szerelmes, az öcs beállt katonának, majd a szabadságharc utáni kényszersorozás után az egyik svájci kantonba szökött, ahol befogadójának lányát elvette feleségül s szorgos gazdálkodóként él. Eötvösnek ezt az elbeszélését, úgy tűnik, megilletik az „apo-

⁶⁵ Isaiah BERLIN, *Négy esszé a szabadságról*, Bp., 1990, 180.

teózis” és a „boldog, kisbirtokosi életkép” megjelölések. Azonban nem csak azt kell itt figyelembe venni, hogy az idill nem a főszereplő hazájában, hanem idegenben jött létre, vagy hogy az elbeszélés mindvégig a honvágy elégikus felhangjaival színezett. Figyelemre méltóbb az a kontextus, amit Eötvös egy 1862-es feljegyzése kerít a *Novella* köré.⁶⁶ A svájci kantonok az eötvösi államfelfogásban a központosítás egyik hatékony ellenszereit testesítik meg, a korlátozott állam és a korlátozott nemzetiségi elv harmóniáját, amikor „tulajdonképp csak az egész keresztény emberiség egysége azon eszme, mely az egészt összetartja.” Ebben a feljegyzésben ráadásul az eljövendő kantonrendszer összekapcsolódik a művészet, az irodalom (és „a nem anyagi jólétet célzó” tudományok) hanyatlásával. „De bármiként sajnáljuk ezt, a kifejlődést megakadályoztatni nem áll senkinek hatalmában”, teszi hozzá Eötvös, s a feljegyzést ezzel az allegóriával zárja: „A hosszú fergeteg után, mely az emberiség óceánját felrázta, hosszú csend fog következni; meglehet, hogy akkor az elsimult tenger az égnek képét tükrözi vissza, de annyi bizonyos, hogy az időben nem találunk semmit, mi a nagy rónából kiemelkedik.” A szerencsétlenné váló sorsokat ábrázoló regény „csendessége” ennek a feljegyzésnek a fényében történelmi „pozitívumot” is hordoz: a keresztény emberiség egységét alapul vevő Eötvös jövőképeinek kifejezőjévé válik.

Ha ebben az értelemben tartjuk utópikusnak *A nővéreket*, akkor sem menekülünk meg némi iróniától, hiszen ekkor egy – minden csendessége dacára – irodalmi mű jelzi előre egyebek mellett az irodalom megszűnését. Az ironia forrása abban a kételyben kereshető, ami *A karthausitól* fogva jelen van Eötvös regényeiben, s amely az irodalom szerepére, saját irodalmi működésének funkciójára vonatkozik. Ezért fordítható le a regény diskurzusa olyan kategóriapárookra, mint a liberalizmus–konzervativizmus, a romantika–realizmus, s ezért nevezhető *A nővérek* Eötvös József valóban legjellemzőbb regényének.

⁶⁶ EÖTVÖS József, *Vallomások és gondolatok*, Bp., 1977, 466–468.

Ambrus Zoltán legsikeresebb paródiáinak alapja a mese. Már a *Ninive pusztulásában* is megfigyelhetjük a mesei motívumokat, de ide sorolható még a *Hamupipőke*, a *Jancsi és Juliska*, a *Mese a kakastollas emberről*, a *Mese a halászlőről és tengerészről* stb. Maga a műfaj igen népszerű volt a századfordulón, főként a szecesszió közvetítésével jutott el hozzánk. Szini Gyula, Lesznai Anna, Csáth Géza, Balázs Béla (talán Oscar Wilde, Flaubert vagy Maeterlinck ösztönzésére) egyaránt jelentős műveket hozott létre ezen a területen.¹ Hasonlóképpen a mesével foglalkozó elméleti írások egy része is ekkor keletkezett. Így Lesznai Anna *Babonás észrevételek a mese és tragédia lélektanához* című cikkére Ferenczi Sándor a pszichoanalitikus nézőpontjából reagált, s ezáltal érdekes polémia alakult ki a Nyugat hasábjain.² Ide tartozik még Balázs Béla *Halálesztétikájából A mese paradoxona* című fejezet, magáról Balázs Béláról pedig Lukács György közölt egy hosszabb eszmefuttatást.³ Persze Mikszáth Kálmán sem maradhat ki a sorból, aki *A fantázia és a mesék* címmel publikálta ilyen irányú gondolatait.⁴

Mi az elkövetkezőkben megpróbáljuk felsorolni a mese azon tulajdonságait, összetevőit, amelyekben a szakemberek leginkább egyetértenek. Meg sem kíséreljük, hogy állást foglaljunk az ellentmondó nézetek közt, hiszen ez meghaladja lehetőségeinket és e tanulmány kereteit. A mi célunk az, hogy összehasonlítási alapot teremtsünk, amelyhez képest elemezni tudjuk Ambrus meseparódiáit és -parafrázisait. Hiszen a paródia jelentése, amint azt Jurij Tinyanov megfogalmazta,⁵ két sík, a parodizált és a parodizáló közti különbségek és azonosságok dialektikus viszonyából tevődik össze. Így a mesének legelfogadottabb, leginkább közismert meghatározásából szeretnénk kiindulni, ami Ambrus szemei előtt lebeghetett művei megalkotásakor. Különös hangsúlyt helyezünk a műfaj szecessziós értelmezéseire, jól tudva, hogy ezek egy-két évtizeddel Ambrus írásai után születtek. Mégis ők tükrözik a leghívebben a korabeli elképzeléseket, főként ha figyelembe vesszük, hogy az ambrusi életmű ezen rétegét a szecesszió előfutárának vagy korai megjelenésének is tekinthetjük, mint azt e tanulmány, remélhetőleg, bizonyítani fogja.

¹ ALEXA Károly, *Világkép és novellaforma a XIX–XX. század fordulóján: A mese felkutatása, kifosztása és megsemmisítése. Vázlat, Új Írás*, 1987/3, 82–88.

² LESZNAI Anna, *Babonás észrevételek a mese és tragédia lélektanához*, Nyugat, 1918, II, 55–68; FERENCZI Sándor, *A mese lélektanáról*, Nyugat, 1918, II, 376–377.

³ BALÁZS Béla, *Halálesztétika* = B. B., *Halálos fiatalság*, Bp., Helikon, 1974, 285–321, 315–317; LUKÁCS György, *Balázs Béla: Hét mese* = L. Gy., *Ifjúkori művek (1902–1918)*, Bp., Magvető Kiadó, 1977, 710–724.

⁴ MIKSZÁTH Kálmán, *A fantázia és a mesék* = M. K., *Írói arcképek*, Bp., Művelt Nép, 1953, 174–178.

⁵ JURIJ TINYANOV, *Dosztojevszkij és Gogol: A paródia elméletéhez* = J. T., *Az irodalmi tény*, Bp., Gondolat Kiadó, 1981, 40–73.

Mint Max Lüthi kimutatta, a mese a szakirodalomban teljesen összefonódott a *csodá*-val, a varázslattal és a természetfölötti jelenségekkel.⁶ Thompson szerint például a mese olyan „...nem-reális világba vezet, melynek nincs meghatározott színhelye vagy szereplői, és amely telve van csodákkal.”⁷ A. Jolles mindehhez hozzáfűzi, hogy a csoda ebben a formában nem is csodálatos, hanem magától értetődő, természetes, amely megállapítást Ungvári Tamás is szinte szóról szóra átveszi.⁸ Arany László szerint olyan természetfeletti esemény szerepel benne, amely már a megtörténhetőségen túl van.⁹ Honti János pedig ennek kapcsán a pillanat csodáiról beszél, vagy egy pillanatnyi csodáról, mikor „...a világrendnek megváltoztatása, a világrend törvényeinek áttörése...”, a határok átlépése sikerülhet.¹⁰

Természetfeletti jelenségek a mondában is vannak, csodák pedig a legendákban is előfordulnak, de az utóbbiban a misztérium nem áttörés, hanem épp ellenkezőleg, az isteni, az örök világrend bizonyítéka (Honti¹¹), amely meghatározott vallási rendszer szerint értelmeződik.¹² Ez a kritérium azonban még így is csak némi megszorítással fogadható el, hiszen a csoda főként a tündérmesékre jellemző, ezt a kategóriát azonban Aarne katalógusa pontosan a varázslat megléte vagy hiánya miatt különítette el a többiétől.¹³ Így módon a fenti körülírások a novellamesékre már kevésbé érvényesek.

A másik, általánosan elfogadott nézet, amely főként a mítosztól határolja el vizsgálatunk tárgyát, az, hogy *nem hisznek benne*, hallgatói a mese fantasztkumát már csak költői fikciónak érzik.¹⁴ Ezt főként azon marxista indíttatású kutatók vallják, akik a mesét a mítosz evilági, szakralitásától megfosztott leszármazottjának tekintik (J. M. Meletyinszkij, Nagy Olga, Jan de Vries¹⁵). Ez a genealógia azonban meglehetősen problematikus. Anatolij Liberman szerint, bár a mese valószínűleg fiatalabb műfaj a mítosznál, a szekularizáció folyamatát csak kivételes esetekben lehet kimutatni, s egyébként sem szabad ilyen mereven szemlélni egy ennél jóval összetettebb folyamatot.¹⁶ Nem is szólva arról, hogy a hallgató a mesélés idejére elhiszi az elmondottakat (Honti János), vagy úgy véli: ezek megtörténhetnek, csak ő még nem találkozott velük. Ezért Honti János úgy fogalmaz, hogy míg a mítosz a valóságnak időközön felülálló érvényességű kifejezése, „...a

⁶ Max LÜTHI, *Megjegyzések a meséről*, Folcloristica, 1971/1, 105–164.

⁷ Idézi LÜTHI, i. m., 109.

⁸ Uo., 110; UNGVÁRI Tamás, *Az epikus hagyomány című fejezet* = U. T., *Poétika*, Bp., Gondolat Kiadó, 1967, 311–331, 325.

⁹ ARANY László, *Magyar népmeséinkről* = A. L. *Válogatott művei*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1960, 217–248.

¹⁰ HONTI János, *A mese világa*, Bp., Magvető Kiadó, 1962, 140.

¹¹ Uo.

¹² LÜTHI, i. m.

¹³ Uo.

¹⁴ J. M. MELETYINSZKIJ, *A mese strukturális-típológiai kutatása* = V. J. PROPP, *A mese morfológiája*, Bp., Gondolat Kiadó, 1975, 220–275, 241.

¹⁵ J. M. MELETYINSZKIJ, *Az epikus költészet*, Folcloristica, 1971/1, 13–104; NAGY Olga, *A táltos törvénye: Népmese és esztétikum*, Bukarest, Kriterion, 1978; idézi LÜTHI, i. m.

¹⁶ Anatolij LIBERMAN, *Between Myth and Wondertale = Myth in Literature*, ed. Andrej KODIAK etc., Columbus, Ohio, Slavica Publishers, 1985 (New York University Slavic Papers, 5), 9–18.

világ örök kérdéseire választ adó, örök érvényű öskép...”, addig a mese nem az örök igazság kifejezője, csak a kalandos pillanaté.¹⁷ Vagyis igazsága pillanatnyi.

Azon az alapon sem lehet szétválasztani a mítoszt és a mesét, hogy az előbbiben csak istenek szerepelnének (Jan de Vries¹⁸) és cselekedeteiknek közösségi jelentősége lenne, míg az utóbbi hősei főként emberek, akik saját egyéni jólétükért küzdenek (Meletyinszkij¹⁹). Anatolij Liberman szerint ezek keveredhetnek, mesében is felléphetnek isteni személyek, ahogy a mítoszban is emberek.²⁰

G. S. Kirk, a mítosz kutatásának nemzetközi szaktekintélye ennél árnyaltabban fogalmaz.²¹ Szerinte is találhatunk természetfeletti lényeket a mesében (boszorkányok, sárkányok, óriások), de háttérbe szorulnak, szerepük a segítségnyújtásra vagy az akadályoztatásra korlátozódik. A középpontban álló hősök viszont olyan emberi lények, akik leggyakrabban általános vagy tipikus nevet kapnak, és hiányzik belőlük bármely egyénítés vagy helyi vonatkozás. Ezzel szemben a mítoszban a központi hősök gyakran emberfeletti lények, istenek, állatok vagy kultúrhéroszok, akiknek családi, földrajzi kapcsolatait is ábrázolja a történet. Ennek következménye, hogy a mese inkább egyszerű társadalmi helyzetekre reflektál, köznapi félelmeket és vágyakat fejez ki, míg a mítoszoknak sokszor van valamilyen mélyebb céljuk, gyakorlatias funkciók társulnak hozzájuk (szabályok ismételése, értékek meghatározása), illetve valamilyen magyarázatot nyújtanak. Így szokások, helyek, intézmények nevét, eredetét szeretnék megindokolni, vagy összetettebb, kidolgozottabb mítoszok esetében egy általános létproblémára (halál, halandóság) próbálnak választ adni.

A cselekményt vizsgálva többen megemlítik, hogy a „...mese témája olykor harc vagy próbatétel: például egy szörny legyőzése vagy egy lány kezének elnyerése. A nehézségek néha családi természetűek: a gonosz mostohát vagy egy féltékeny fivért, illetve nővért kell rászedni; ilyen esetben megjelenhetnek némi – sohasem mélyenszántó – reflektálás visszatérő társadalmi dilemmákra.”²² Ezzel Nagy Olga is egyetért,²³ Honti János pedig úgy fogalmaz, hogy a „...mese története a kaland...”²⁴ G. S. Kirk ezen felül még a fortélyt és a leleményességet is meghatározónak véli, aminek segítségével a mese szereplői leküzdik az akadályokat.²⁵

A *jelképeséget* főleg e forma freudista ihletésű vizsgálói hangoztatták, például Bruno Bettelheim és Kárpáti Aurél, akik vágybeteljesítésnek minősítették a fantázia szabad megnyilvánulását.²⁶ Erről Nagy Olga sem feledkezett meg, s azzal hozta összefüggésbe,

¹⁷ HONTI, i. m., 193, 30.

¹⁸ LÜTHI, i. m.

¹⁹ J. M. MELETYINSZKIJ, *A mítosz poétikája*, Bp., Gondolat Kiadó, 1985.

²⁰ LIBERMAN, i. m.

²¹ G. S. KIRK, *A mítosz*, Bp., Holnap, 1993.

²² Uo.

²³ NAGY Olga, *Táltos és Pegazus*, Bp., Holnap, 1993.

²⁴ HONTI, i. m.

²⁵ KIRK, i. m.

²⁶ Bruno BETTELHEIM, *A mese bűvölete és a bontakozó gyermeki lélek*, Bp., Gondolat Kiadó, 1985; KÁRPÁTI Aurél, *A mese = K. A., a bűsképu lovag: Irodalmi noteszlevelek 1911–1919*, Bp., Táltos, 1920, 138–140.

hogy a mese hallgatói már nem hisznek a természetfeletti lényekben, jelképként értelmezik őket.²⁷

A *boldog, beteljesült vég* e forma legelfogadottabb kritériumai közé tartozik, mely nélkül még a mesét hallgató gyerekek is csonkának érzik a történetet (Bettelheim²⁸). Honti János szerint a lerombolt határok, a nem létező ellentétek világa a mesevilág, „...korrekciója az emberi létnek...”, amely az emberi világot olyannak ábrázolja, „...amilyennek annak lennie kellene.”²⁹ Ezzel rokonítható Lukács György gondolata, miszerint a mese „...egy megváltott világot ábrázol...”, ahol „...megszűnt a mi valóságunk börtönként való érzése...”, és benne megvalósul „...egy maradékot nem ismerő beteljesedése a létnek.” A mese könnyűsége mögött a felszabadulás és a „...végső beteljesedettség melankóliája” húzódik meg, így a mese „...egyszerűen és magától értetődően azonos az egyszerű és magától értetődő léttel.”³⁰ Lesznai Anna megfogalmazásában a mese az empirikus lét tagadása, mely „...korlátlan érvényesülésében ábrázolja az emberi lelket. Törvényei, alakjai magukon hordozzák az »édeni lényeg-azonosság« bélyegét.”³¹

A műfaj szecessziós értelmezőiben természetesen felmerül a *stilizáltság* is mint alapvonás. Köztük Lesznai Anna meggyőződése, hogy „a mesében szép egymásmellettben, egy nívón vannak a dolgok. A lélekvalóság önmagával azonos, ornamentálisan egysíkú képe a mese” – ahol a lélekvalóság nem más, mint „...minden dolgok feletti korlátlan uralma a léleknek.”³² Lukács szavaival élve pedig a mese „...a probléma nélküli forma, az abszolút, a disszonancia nélküli homogenitás formája.”³³ Lukács a szőnyszerűség kifejezést használja, Ungvári Tamás ennek hagyományosabb változatát: egyetlen síkon, a képzelet síkján játszódik az egyenes vonalú, megszakítatlan cselekmény, amit egyértékű, kétdimenziós alakok visznek előre.³⁴ Nagy Olga egyetért azzal, hogy a mesehősök kétdimenziósak, de megjegyzi: a stilizáltság nem feltétlenül meghatározó tényező, hiszen ő Erdélyben kacskaringós, cikornyás történeteket is magnóra vett.³⁵ Valóban, a 19. századi gyűjtők még saját ízlésük szerint áttírták, átfogalmazták a hallott fabulákat, így a kortársak ezeket ismerték, a szecesszió esztétikájával is ezek álltak összhangban. Ambrus elbeszélői sajátosságainak pedig kifejezetten kedveztek az ilyen darabok. Osvát Ernő róla szólva állapította meg, hogy olyan lírikus alkat ő, aki „...szeret elvontságokkal jellemezni, hogy a dialógusokban a saját kifejező dikciójának visszhangját vágyik hallani.” Ez „...okozza, hogy elbeszéléseit stilizált keretekben adja elő.” „A szép formák barátja...” ő, aki „...a valóságot a poézis nyelvére írja át.” „Mintegy tükröt tart a lélek fölé, amelynek stilizált keretén a költészet és az ironia reliefje domborodnak.”³⁶

²⁷ NAGY, i. m.

²⁸ BETTELHEIM, i. m.

²⁹ HONTI, i. m., 14, 16.

³⁰ LUKÁCS, i. m., 716–717.

³¹ LESZNAI, i. m., 56.

³² LESZNAI, i. m., 56–57.

³³ LUKÁCS, i. m., 711.

³⁴ UNGVÁRI, i. m.

³⁵ NAGY Olga, *A táltos törvénye*, i. m.

³⁶ OSVÁT Ernő, *Pókháló kisasszony = O. E. a kortársak között*, Bp., Gondolat Kiadó, 1985, 51–55, 53.

Ennél szebben és pontosabban az ambrusi művészetet talán nem is lehet megfogalmazni. Ehhez már csak a pontosság kedvéért illesztjük hozzá Ambrus mesedefinícióját. „Újabban a »conte bleu« és a »conte philosophique« nagyon divatosá lett. Egyik is, másik is csak »költemény prózában«. Mindössze abban különböznek egymástól, hogy amaz csak a fantáziára támaszkodik, emez pedig félig a képzeletre, félig az erudícióra. De mind a kettőnek, a dolog természeténél fogva, mások a törvényei, mint a regénynek. A »conte« célja mindig egy általános igazság; ami a mesében van, mind csak arra van hivatva, hogy ezt az igazságot illusztrálja. Ez a »conte« legfőbb törvénye.”³⁷ Faludi István szerint a conte bleu-nek Daudet az ősatyja a *Lettres de mon moulin* című művével, Ambrust pedig Mezei József tartja a műfaj magyarországi meghonosítójának.³⁸

Íme a *történet-reflexió dilemmájának* második lehetséges megoldása. Míg a paródiában a felidézett mű sikja segített, a mese-paródiában ehhez még hozzájárul a történet stilizáltsága is, hiszen az egyfelé mutató, homogén motívumok feleslegessé teszik a külön gondolati kifejtést. Bodnár György szavaival: „...stilizált kerete, példázatszerűsége hitelesítő közeget kínál gondolatai és morális problémái számára.” „Feloldhatja a rezonőrhang és a reflexivitás ellentétét is, mivel stilizációi és példázatai eleve reflektáló tükröi az életanyagnak, a dolgoknak és a dolgok történetének.”³⁹

S hogy a cselekmény ne legyen olyan csupasz, alkotóját a műfaj felmenti a valószínűség követelményei alól, fantáziája szabad teret kap. Ambrus szerint „minél több benne a szín, annál elevenebb, tehát igazabb a mese; s hogy a mesélő honnan veszi a színeit, az az ő dolga.” „Fabulájának nincs egyéb törvénye, mint hogy logikus, magával megegyező s harmonikus legyen...”⁴⁰

Ugyanezt figyelte meg G. S. Kirk is. Szerinte a mítosz bonyolult cselekményével szemben, hol az epizódok lazán kapcsolódnak egymáshoz, s a természetfölötti elem gyakran idéz elő drasztikus és váratlan változásokat a cselekményben, a mesében az egyik mozzanat természetesen vezet át a másikba.⁴¹ Mindkettőjük felfogását igazolja a jeles tudós, Honti János is, aki a megszerkesztettséget tartotta a legfontosabbnak ebben a műfajban. Nézete szerint a mese olyan kerek kompozíció, amelyben a rend világa uralkodik, eseményei logikusan megalapozottak, szükségszerűen következnek az előzőekből. Az ismétlések pedig feltárják a „...szilárd és magát teljességében megmutatni kívánó meseszerkezet”-et.⁴²

Ambrus klasszicista stílusideáljának, mely tiszta és áttetsző kompozíciót kívánt, ez pontosan megfelelt.⁴³

³⁷ AMBRUS Zoltán, *Aphrodité = A. Z., Vezető elmék*, Bp., Révai, 1932, 272–291, 281.

³⁸ FALUDI István, *Ambrus Zoltán elbeszélő művészete*, Szeged, 1941; MEZEI József, *A magyar regény*, Bp., Magvető Kiadó, 1973, 480–483.

³⁹ BODNÁR György, *A rezonőrhang és a reflexív elbeszélés: Ambrus Zoltán = B. Gy., A „mese” lélekvádorlása: A modern magyar elbeszélés születése*, Bp., Szépirodalmi, 1988, 108–124, 119–120.

⁴⁰ AMBRUS, *Aphrodité*, i. m., 281.

⁴¹ KIRK, i. m.

⁴² HONTI, i. m., 70, 73.

⁴³ Vö. KÁRPÁTI Aurél, *Ambrus Zoltán = K. A., Tegnaptól máig*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1961, 153–163.

A mese egy írásbeliséget nem ismerő kultúrában alakult ki, ahol a mesélésnek szilárd hagyományai és törvényszerűségei voltak. Egyrészt a könnyebb megjegyezhetőség végett, másrészt a közönség elvárásai miatt olyan cselekményvezetési séma rögződött, melyet V. J. Propp tárt fel az orosz tündérmesék vizsgálatakor. Propp e műfaj legáltalánosabb elemének a *funkciókat* tartja, s a következőképp határozta meg legfontosabb ismérveit: „Morfológiailag mesének tekinthető minden olyan fejlemény, amely a károkozástól vagy a hiánytól különféle közbenső funkciókon keresztül házassághoz vagy más megoldás értékű funkcióhoz vezet.”⁴⁴

Az *előkészítő szakasz* a következőképpen vázolható: a család egy tagja eltávozik, miután érvénybe lép valamilyen tilalom. Az otthon maradónak pedig a hős ellenfele tudakozódás és/vagy cselvetés révén valamilyen kárt okoz. (A funkciók közül több is elmaradhat, de a sorrendnek nem szabad felborulnia.)⁴⁵

Ambrus novellája ott kezdődik, ahol a mesék végződni szoktak, a házasság után. Inicza már feleség, s valami hiányzik neki, de nem konkrét dolog, s azt nem is ellensége rabolta el tőle. Őt valami megnevezhetetlen vágyódás gyötéri, a szűknek, hidegnek, sivárnak érzett kunyhóból egy távoli, egzotikus világba szeretne elmenekülni, ahol tánccal, mulatozással, szerelemmel telik az idő. A kakukk-óra egyhangúan ismételteti, hogy kint van, kint van, ezáltal jelezve a térbeli elvágyódást, a hideg tűzhely pedig a családi boldogság hiányára utal.

A címbeli halász és tengerész-ellentétpár a férfiak két típusát testesíti meg. A *halász* a prózai, nehézfejú férj, aki helyhez kötött, monogám életmódot folytat. Kicsit földhözragadt, ám egyszerű szavai átmelegszenek, amint érzelmeiről beszél. Nem tilt meg semmit Iniczának, csak figyelmezteti, hogy ha esetleg hűtlen lesz, visszafogadja, de nem bocsát meg neki soha. Úgy is értelmezhető tehát az alaphelyzet, hogy a család egy tagja, a szeretet vagy boldogság eltűnt ebből a házból, amit a férj megsejt, és óva inti Iniczát a hűtlenségtől.

A halással ellentétben a *tengerész* sokfelé kalandozik, sok nőt szeret, ő a Don Juan-i életforma képviselője. Ékes szavakkal szól Iniczához, ám valójában csak az asszony lelkében élő sóvárgást fejezi ki szecessziós jelzőktől, képektől hemzsegő, csengő-bongó szólamaival. Így ő lesz a károkozó, aki a hőstől elrabolja feleségét. Útra kelnek, ám a tengerentúli világról kiderül, hogy ugyanolyan sivár, mint az elhagyott, csak ott több a festett lány, a kurtizán. A mese egyik legfontosabb összetevője *hiányzik* innen, amit Honti János a legtöbbre tartott, a *másik világ*, ahol lehetséges a csoda, ahová a hős átlépne a hétköznapiok realitásából.⁴⁶ Ambrusnál a világ mindenütt börtön a lélek melege nélkül. Nincs felszabadulás sem, amit Lukács emelt ki az első helyre,⁴⁷ Inicza pedig a mesék cselekvő hőseivel szemben teljesen *passzív*, csak viteti magát ide-oda. Követke-

⁴⁴ Vlagyimir Jakovlevics PROPP, *A mese morfológiája*, Bp., Gondolat Kiadó, 1975, 132.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ HONTI, i. m.

⁴⁷ LUKÁCS, i. m.

zéseképpen a Propp által meghatározott kibontakozás első menetéből teljesen hiányzik a *küzdelem és a győzelem*, a hűtlen feleséget elhagyja a tengerész. Ennek ellenére a mese követelményeinek még megfelelhette a mű, ha a *második szakasz* maradéktalanul megvalósulna benne. Lássuk tehát.

Újabb csábító közeledik Inicza felé, aki most a Don Juan-i életvitel női megfelelőjét kínálja Iniczának: a szerelem papnője lehetne, kurtizán. Ő azonban elutasítja ezt, és hazamegy. Itt a proppi második menet szerint egy nehéz feladatot kellene megoldania, elnyerni a férj bocsánatát. A férfi azonban rideg, képtelen a megbocsátásra, s a gyűrűt, a hűség szimbólumát (Korek Valéria⁴⁸) követeli vissza. Az asszony ismét valami távolira vágyódik (ezt hangsúlyozza az óra tiktakolása: *kint van, kint van*), ám ez a messzeség már nem térbeli: a halász lélekben távolodott el tőle. A feleség öngyilkos lesz, s ezzel a mese lényegi követelményét, a *boldog véget tagadja*. (Bár ez alól is lehetnek kivételek, hiszen Marie-Louise von Franz olyan eszkimó mesét említ könyvében, ahol az eltévedt lánynak nem sikerül visszatalálnia a földre, s pókká változik.⁴⁹)

Ambrus tehát egy, a *mesétől idegen témát*, egy modern házasságtörést gyömoszól bele egy fabula vázába, mégpedig úgy, hogy a kevésbé fontos konvenciókat hűen követi, míg a műfajkonstituáló elemeket (küzdelem, győzelem) megsemmisíti. Mindezt azért, hogy szembe-
betűnjék: az élet maga eredendően *meseellenes*, s ilyen álmokba nem is szabad magunkat beleringatni. Otthon, a mindennapokban kellene keresni az igazi boldogságot, s nem a fantázia szigetén. Így válik ez a mű a megbocsátás szükségességének allegóriájává.

A meseellenes mondanivaló dacára ez az álmege megőrzi jelképességét, pontosabban fogalmazva a stilizáció révén a cselekménysor önmagában is *metaforikus*. A *tenger* például egyszerre éltető elem és táplálékot adó víz; elválasztó és összekötő távolság, amikor az asszony a tengeren túlra vágyódik; a holtak birodalma, ahová az öngyilkosok menekülnek (köztük Inicza is); s egyszersmind misztikus világ, ahol rejtélyes szellemek, dzsinnek tanyáznak. Maga a lebírhatatlan őselem, ahol egybeolvad születés és halál, s amely minden monumentalitása ellenére egy parányi lény érzelmeit is ki tudja fejezni, hiszen a hullámok háborgásában a megcsalt halász nyugtalanságának kivételését is fölfedezhetjük. „A halász bárkáján ült, és a fekete vizet nézte. Ahová nézett, mindenütt egy-egy hullám született. Ahol előbb még forgatag volt, a víz magasba szökkent; valami titokzatos erő útját kereste kifelé a mélyből. A hullám egy pillanatig dagadt, tornyosodott; nekiindult, hogy elárassza az egész világot, azután összeesett, hogy örökre megtörjön.”⁵⁰

A *szerkezet szép szimmetriái* (lásd a helyszíneket: otthon – távol – otthon) és *ellentétei* (eleinte Inicza elutasító, a későbbiekben pedig a halász az; az asszony először enged a férfi csábítónak, női alteregóját azonban már elutasítja) kiugratják a mondanivalót, a téma „rútságát” pedig a *kidolgozás esztétikumával* fedik el és világítják meg egyszerre.

Balassa Péter szerint a modern korban az eszme és a valóság teljes szétválásával, elkülönülésével „...a művészi gyakorlat újra és újra megoldandó problémájává válik »szép«

⁴⁸ KOREK Valéria, *Hangulat és valóság: Ambrus Zoltánról*, München, 1976 (Auróra Könyvek).

⁴⁹ Marie-Louise von FRANZ, *Női mesealakok*, Bp., Európa Kiadó, 1992 (Mérleg).

⁵⁰ AMBRUS Zoltán, *Mese a halászcól és a tengerészről* = A. Z., *Giroflé és Girofla*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1959, 333.

(klasszikus szabályok, az Egész szervessége és magától értetődő étosza) és »igaz« (az eredeti étosztartalomtól teljesen különvált, új értelemben: a modern élet ténylegességének ábrázolása, bizonyos tematikai tabuk feloldása), formálás és valóság konfliktusa.⁵¹

Ez a dilemma a századvég esztétikai gondolkodásában is jelentkezik – iránykeresésként. Mikszáth írja a *Nosztty fiú* utóhangjában, hogy „...a cselekmény szimmetrikus fölépítésében, az összefutó szálak elrendezésében a csináltság erősen érzik.” Ő a regény további lehetőségeit a riporthoz való közeledésben látja. „A riport az egyetlen, mely a maga eredeti természetességében folyik. Legközvetlenebb rajzolata a valóságnak, s azon felül szabad és független a szabályoktól...”, csak „...közli velünk a nyers eseményt...”⁵²

A másik út a flaubert-i, mely a *töredezettséget* szigorú formaként őrzi meg (Balassa⁵³). Amint azt Ambrus is észrevette, Flaubert regényeit apró képekből építi fel.⁵⁴ „A fabula eredeti, rendkívüli nyerssége, töredezettsége...” a konstrukciós eljárásokban is megjelenik. A formálás alapelemei a végsőkig anyagszerűek, az egész mű homogeneitása, teljes megformáltsága ebből épül fel, s mindezek felett pedig ott lebeg a stílus csiszoltsága, a híres prózaritmus (Balassa⁵⁵).

Az *Érzelmek iskolája* például parodisztikusan viszonyul a műfaj addigi, benső fejlődéséhez, ahogy az imént idézett esztéta megállapította. Hős nélküli regény ez, ahol a szereplők túlnőtt bensősége nem fejeződik ki tettekben. A cselekvő, reprezentatív individuumba épülő regény ironiáját kapjuk itt az anyagszerűség felfokozása révén.⁵⁶

Hozzátehetjük: Ambrusnál a fabula durvasága már nem jelentkezik a konstrukciós eljárásokban, főként a mesékben már azok is stilizáltak, kifinomultak.

Mese a kakastollas emberről

Ha a *Mese a halászárról...* meseellenes volt, a *Mese a kakastollas emberről* maga az *antimese*, jóllehet a felszínen a mesei színtér tökéletes *imitációját* látjuk: icike-picike kis cukorkunyhó, jó hegy, rossz hegy, öreg ember, kecskepásztor, síp. A mesei hangvétel is utolérhetetlen, felbukkannak itt a megszokott kétdimenziós szereplők, sztereotip fordulatok, ismétlések, valamint a variációs ismétlések által kiemelt kontrasztok és ellentétpárok. Így az ifjú Laili által elfuvolázott Örök szerelem éneke, amelyet a lány először szépnek talál, áll szemben a vőlegényjelölt, a kakastollas ember dalával, melynek prózaiságától Gűdül először idegenkedik, hogy feleségként később elfogadja azt. Mindezek ellenére az egész mű maga a megtestesült *hétköznapiság*. Nincs csoda, nincs küzdelem, nincs varázslat, a bűvös tárgy, a fuvola semmire sem jó, a hajdani szerelmes már az ő

⁵¹ BALASSA Péter, *A regény átváltozása és az Érzelmek iskolája* = B. P., *A színváltás*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1982, 9–204, 147.

⁵² MIKSZÁTH Kálmán, *A Noosztty-fiú esete Tóth Marival* = M. K., *Írói arcképek*, i. m., 179–182, 180, ill. 181.

⁵³ BALASSA, i. m.

⁵⁴ AMBRUS Zoltán, *Flaubert = A. Z., Vezető elmék*, i. m., 21–28, 24.

⁵⁵ BALASSA, i. m., 164.

⁵⁶ BALASSA, i. m.

hangjával sem hódítható vissza. Annak a megalkuvó életbölcseességnek az illusztrálása ez a novella, hogy az ábrándozó szerelemnél többet ér a biztos otthon, hogy a távollévő kedves nem segít az itteni bajban, avagy a kényszerházasságot is megédesíti az idő.

Írónia helyett azonban okosabb arra figyelmeztetni, hogy ez egy *betéttörténet*, s először a *Midás király* részeként jelent meg 1891-ben a Magyar Hírlap hasábjain. Bíró Jónának rokon tanácsra, kérésre azt kellett volna imádjatja tudtára adnia, hogy ne várjon a bizonytalan szerelemre, nyújtsa kezét a másik kérőnek, és fogadja el a biztos, polgári kényelmet. Ezt kellett volna üzennie, Bella azonban ezt másként értette, és jól értette. Kihallotta belőle a rejtett szerelmi vallomást s a burkolt figyelmeztetést: pár év múlva te is süket leszel az Örök szerelem énekére. A lánynak választania kellett, s ő kikoszarozta a maga kakastollas emberét.

A regényben a *beszédszituáció* is pontosan megjelenik. Bíró, miközben mesélt, a szeretett nő képén dolgozott, s körülötte egy csapat gyerek áhítatosan figyelt. Olyan idilli pillanat volt ez, amelybe a festő mindig visszavágyott: Bella halála után sok-sok esztendővel, utolsó festményén is ezt a jelenetet örökítette meg. Hiszen a mesének a *mesélés* az igazi létezőmódja,⁵⁷ amikor létrejön a valódi kommunikáció, amikor a művész igazi közönség, értő társ utáni vágya beteljesül. Alexa Károly megfigyelése szerint ezért is olyan gyakori a századfordulón a gyerekeknek mesélő felnőtt ábrázolása (Csáth Géza: *A vörös Eszti*, Lovik Károly: *Árnyéktánc*, Szini Gyula: *A rózsaszínű hó*⁵⁸). Nosztalgikusan gondolnak erre az édeni állapotra, amikor még lehetséges volt a dialógus. Ebből a vonzalomból születhetett Ambrus keretes elbeszéléseinek java része is.

Feltűnő azonban az *eltérés Ambrus és a nyugatosok meséi között*. Alexa szerint a fin de siècle írói szembeszállnak az élet prózájával, s átlépnek a káprázat, az álom, a valószínűküliség univerzumába.⁵⁹ Lukács pedig úgy fogalmaz, hogy a modern ember magányossága „...a léleknek önmagával szemben való magányossága; a léleknek belső felszabadultsága és saját léte nivójára való felemelkedése egy új kozmoszt teremt meg a lélekben magában...”⁶⁰ Az eredeti mese extenzív végtelenségével szemben az új mese a benső végtelenséget teremti meg, melyet a lezárás artisztikuma érzékeltet.⁶¹

Ambrusnál azonban, mint láttuk, olykor a „...mindennapi történet ölti magára a mese színeit, közönséges emberek változnak törpékké vagy óriásokká.”⁶² A képzelet bármily ragyogó színekkel is díszíti fel a cselekményvázatot, az mindig az álmodozás káros voltára, a realitás elfogadására figyelmeztet. Hogy mindez nem a véletlen, hanem tudatos szembenállás következménye, azt az is mutatja, hogy Dumas kapcsán Ambrus kifejti: az igazi mesék (az övéivel ellentétben) azzal biztatják a hallgatót, hogy „...a természet erői, az ellenséges erők nemcsak hogy nem legyőzhetetlenek, hanem hovatovább mindinkább legyőzöttek.”⁶³

⁵⁷ ALEXA, i. m.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ LUKÁCS, i. m., 720.

⁶¹ Uo.

⁶² VOINOVICH Géza, *Ambrus Zoltán* = V. G., *Írók és költők*, Bp., Bibliotheca Kiadó, 1943, 126–144, 136.

⁶³ AMBRUS Zoltán, *Az idősebb Dumas* = A. Z., *Vezető elmék*, i. m., 76–85, 82.

Az előzőkön kívül ennek legékesebb bizonyítéka Az Ispilánti lányok, ahol a címszereplők az apa nagyzási mániájától elbódulva addig várnak a királyfira, míg mindegyik elutasítja alacsonyabb rangú udvarlóját, s a kényszerű szüzi életben megnyomorítják önmagukat és egymást. A szokott mesei fegyverzet (például a hármas ismétlődés) itt is felbukkan a *szecesszió színszimbolikájával* együtt. A három lány vörös, sárga, majd fehér ruhában egyre szebb és mindegyik egyre tüzesebb, az érzelmek fokozódását aláhúzza a ruha és a test színeinek kontrasztja: a legkisebb, a fehérruhás „...ajka szinte kicsattant a tüzes pirosságtól.”⁶⁴ Az udvarlók egyre alacsonyabb rangúak (lovag, vadász és pásztorfiú), és a növekvő társadalmi szakadék dacára egyre kitartóbbak (ellentét), szerelmesük konoksága és az apai tilalommal szembeni ellenállása pedig egyre erőteljesebb (az érzelmi intenzitás a fiataloknál a női és a férfi oldalon párhuzamosan, egyenlő mértékben emelkedik). Míg végül az utolsó kisasszony kedvesétől elválasztva ágyának esik és megbetegszik. Felépülése után az idő eseménytelenül múlik, uralkodóvá válik a szürke szín, mely az élet (vér, szív) hiányát jelzi. A lányok szerelem híján árnyalakokká halványulnak, megöregülnek, s eszelős táncot járnak a tomboló viharban. Amint Korek Valéria megállapította, a mese a mű végére *mondai hangvételbe* csúszik át, a három lány kísértetté válva elszáll a porrá omló atyai várból.⁶⁵

A mű fantasztikumát a *nézőpontokkal való játék* adja: az egyes szám harmadik személyű elbeszélő felveszi az egyik szereplő pszichológiai nézőpontját, és így belülről ábrázolja a hőseket.⁶⁶ A szereplők érzelmei kivetülnek a tájra, a kis pásztorfiú pillangónak véli a játszadozó grófkisasszonyokat, a serdülő lány erotikus képzelete tündéreket lát a réten, a babonás falusiak hazajáró lelkeknek nézik a fergetegben őrjöngő nőket. A mese csapongó képzelete (varázslatos tájak stb.) helyett itt inkább *lélektani realizmus*ról beszélhetünk, szubjektívizmusról, aminek jelképes ábrázolása természetesen csúszik át az irreálisba, a mondába.

Jancsi és Juliska

Nemcsak a *Midásban* állhat egy mese *betétként*, hanem egy novellában is ilyen funkciót tölt be. Csakhogy ezt nem Ambrus találta ki, hanem egy ismert történetet mond el egy koraérett, kissé romlott kislánnyal. Szerafin szülei hálószbai párbeszéde nyomán kicsit átalakítja a fabula bevezetését, így az egyszerre jellemzi a gyerek erotikus fantáziáját és a világot, ahol az deformálódott. A kisfiú, aki hallgatja, rá is kérdez a mű lényegi mondanivalójára, ami végül is megegyezik azzal, amit az eredeti változat sugall: „– Hát

⁶⁴ AMBRUS Zoltán, Az Ispilánti lányok. Előszőr: A Hét, 1898. febr. 20., 8/425. sz., 115 = A. Z., *Giroflé és Girofla*, i. m., 359–367, 365.

⁶⁵ KOREK, i. m.

⁶⁶ Borisz USZPENSKIJ, A kompozíció poétikája (A művészi szöveg szerkezete és a kompozíciós formák tipológiája), Bp., Európa Kiadó, 1984 (Mérleg).

olyan szülők is volnának a világon, akik gyermekeiket kilölik az erdőbe, hogy megegyék őket a farkasok?...⁶⁷

A realista novellában így a mese *modellként értelmezi az egész szöveget*, ismét csak feleslegessé téve a direkt moralizálást, bár az rejtetten azért meghúzódik az utolsó bekezdésekben. „A Mária fogantatásáról elnevezett gyermekkórházban – ahol sok gyerek hal meg, sokkal több, mint amennyit az erdőben a farkasok esznek meg –, [...] Morvai Hugó [...] örökre lehunyta szemét.”⁶⁸

A szülők, lustaságból, pénzéhségből gyerekszínésznek adták fiukat, gyenge fizikumával kiszolgáltatták a színpad izgalmainak. A közönség igényli a gyerekdarabokat, akad hát igazgató is, aki ezeket előadatja. Az orvos-tanár az erkölcsbíró szerepében akar tetszelegni, bár semmi joga nincs rá, hiszen a nézőtéren ő is tapsolt Morvai Hugónak. Mindez azonban csak tünete egy általánosabb korjelenségnek, amikor a család védő szerepe megszűnik, s a dolgozni kényszerülő gyerek elpusztul vagy elzüllik. Jancsi javaslata („Majd borsószemet szórok el az úton, és a borsószemek után majd csak hazatalálunk...”⁶⁹) Ariadné fonálát is felidézheti, a labirintust, ahonnan csaknem lehetetlen a visszatérés. A világ átjárhatatlan, sűrű, sötét erdőhöz hasonlít, ahol könnyű, ám annál veszélyesebb eltévedni. S ahol nincs otthon, hiszen Jancsinak és Juliskának szüleik ellen is védekezniük kell.

Dom Gil, a zöldnadrágú

A továbbiakban két olyan művet fogunk elemezni, amelyek nem tekinthetők mesének, mégis e műfaj módszereit, tanulságait foglalják össze. A *Dom Gil, a zöldnadrágú* leginkább a *Mese a halászárról és a tengerészárról* című remekművel rokonítható, annál tíz hónappal korábban született.⁷⁰ Itt is az igaz és a szép Balassa Péter⁷¹ által emlegetett konfliktusa bukkan fel a récit és a discours, a történet és annak elbeszélése közti ellentmondásban. A cselekményváz nagyon szokványos: egy úriember elvesz egy kurtizánt, aki egy idő múlva sorozatosan megcsalja őt. Egy jóakarója megsúgja a férjnek ezt a sajnálatos tényt, mire Dom Gil elűzi nejét. A házaspár csak a nő halálos ágyán találkozik újra, ahol kölcsönösen felismerik egymás kivételességét, illetve a férj még azt sem. (Fallenbüchl Zoltán szerint Vajda János esete ihlette a művet.⁷²)

Egy rút felszarvazási história ez, melynek rútságát a *stilizáló, álnaív elbeszélésmód* egyszerre elleplezi és kiugratja, ahogy ezt már korábban is megfigyeltük (*Mese a halászárról és a tengerészárról*). Régies nyelvhasználat, finom célzások, variációs ismétlések –

⁶⁷ AMBRUS Zoltán, *Jancsi és Juliska* = A. Z., *Giroflé és Girofla*, i. m., 628–646, 644.

⁶⁸ *Uo.*, 646.

⁶⁹ *Uo.*, 644.

⁷⁰ *Dom Gil, a zöldnadrágú*, megjelent: A Hét, 1894. március 11., 10/219. sz.; *Mese a halászárról és a tengerészárról*: A Hét, 1895. január 13., 2/263. sz., 23–25; január 20., 3/264. sz., 39–40.

⁷¹ BALASSA, i. m.

⁷² FALLENBÜCHL Zoltán, *Egy levelezéskötet margójára*, FK, 1966, 224–226.

ezek a megszépítés eszközei. A kerítőnő „éltes delnő” lesz, a zugbordély törzsvendégei pipázó harcfiaknak nevezetnek.⁷³ Ily módon az elbeszélő időnként átveszi Dom Gil nézőpontját, az ő szemével láttat, aki Don Quijotéhoz hasonlóan áthazudja, átpoétizálja a valóságot, s Dulcinea testvéreinek vél egy prostituáltat. A narrátor tehát részleges tudásúnak tettei magát, magatartása azonban ironikus, néha kikacsint a felvett maszk alól. Azt is megemlíti például, amit a főhős nem vett észre, hogy esküvője alatt szájtátiak serege vigyorgott.

Elemzésünk elején feltételeztük, hogy ez az alkotás nem mese. Alcímként a portugál história műfajmegjelölés áll, tekinthetjük tehát a *széphistória paródiájának* is, ahonnan szándékosan maradt el a szép jelző. Csak a stílus szép egy csúf kis esetre alkalmazva. Nem véletlenül történik utalás Cervantesre sem, hisz az ibériai helyszín is a spanyol lovagregényekhez közelíti ezt az írást. A széphistória és a mese között azonban sok rokon vonás található, amint az Bécsy Tamás *Csongor és Tünde*-elemzéséből kiderül. Vörösmarty költeménye az emberek és a tündérek közti egybekelés lehetőségéről szól, a fenti és a lenti világ közt ide-oda ingáznak a szereplők.⁷⁴ Van tehát két eltérő létmódú univerzum, köztük a határok átjárhatóak, mint a mesében. Ráadásul a mesében a beavatottság az emberi tudás határait is lerombolja, azok a végtelenben enyésznek el (Honti János⁷⁵).

Ám itt a két világot óriási *szakadék* választja el egymástól. Aki érti a természet beszédét, a madarak és a fák nyelvét, az tökéletesen ostoba az emberi dolgokban, mint például Dom Gil. Vagy fordítva: rajta kívül senkit sem érdekel az erdő misztériuma. Aki viszont a társadalomban él, az kénytelen alkalmazkodni bizonyos viselkedési normákhoz, különben azok megbosszulják magukat, s a megcsalt férjnek néhány okvetetlenkedő felnyitja a szemét. Vagy ha már valaki felrúgja a társasági szabályokat, s kurtizánt vesz feleségül, bocsásson meg neki. Dom Gil azonban nem rúgott fel semmiféle törvényt, ő csak vak volt, s nem figyelt fel Melancholia valódi értékeire és hibáira, így szeretetre vágyó együgyűségére. Ezzel szemben a haldokló asszony egy látomásban észrevette azt, ami igazán fontos volt a másikban, a jóságot.

A népmesék bűvös tárgyával ellentétben, a zöld nadrág itt ambivalens, *egyszerre átok és hatalom*, ahogy azt Korek Valéria is megjegyezte.⁷⁶ Miközben feltárja az erdő-mező rejtelmait, végzetesen tudatlanná tesz felebarátaink irányában, s viselőjét mérhetetlen hiúság tölti el: mindenkitől elvárná, hogy csak az ő zöld nadrágját csodálja. A novella végére pedig eluralkodik a *negatív pólus*: Dom Gil Melancholiát siratva már az állatok szavát sem érti, hiszen emberi érzelmekbe bonyolódva süketévé vált a természetre. Ám még ekkor is azon kesereg, hogy hölgye tudomást sem vett arról a bizonyos ruhadarabról.

⁷³ AMBRUS Zoltán, *Dom Gil, a zöldnadrágú* = A. Z., *Giroflé és Girofla*, i. m., 255.

⁷⁴ BÉCSY Tamás, *A dráma modellek és a mai dráma*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1974, 243–258.

⁷⁵ HONTI, i. m.

⁷⁶ KOREK, i. m.

Az 1898-ban kiadott *Pókháló kisasszony*⁷⁷ nem köthető szorosabban egyik ősi műfajhoz sem, voltaképpen a *szecessziós és a szimbolikus stílus összefoglalásaként* értékelhető. (Egy-két év múlva már realistább novellák következnek.) Az emberélet különböző állomásait ábrázolja, amikor az elbeszélő-főhősnek választania kell *polgár- vagy művészlét* között. Pókháló alakja emblematikusan jelzi az adott életkort, s a főszereplőnek az alkotáshoz való viszonyát. Gyerekkorában egy fenyegetőző kínai lánnyal, egy kicsit félelmetes tündérrel találkozik, majd iskoláskori szerelme képében fedezi fel Pókhálót. Itt a kék még a tisztaság, a végtelenség színeként értelmezhető, hiszen a kisgyerek még nem szakadt el teljesen az égtől, a transzcendentális léttől. Majd a művészlét megszokott századvégi toposzai következnek. Kamaszként a kék már halványabb, felnőttként pedig Pierette, a Pierrot-bohóc női megfelelője, már fehér-fehéren lett megfestve. Amikor pedig a negyedik rész nagy boldogságát idézi fel a narrátor, a tündér képe teljesen elhalványul, csak a *Fleurs du Mal* tamarinfa-illata jelzi jelenlétét. Az élet nagy beteljesedése idején az alkotás csak másodrendű lehet Ambrusnál, egy tragédia után pedig Pókháló sötét ruhája az apácák irgalmasságát idézi fel, ahogy vigasztalni próbálja őt. A továbbiakban a vonzások e sorozatára taszítás felel. Ez a Múza egyre ordenárább és közönségesebb Carmenként űzi el magától az elbeszélőt, aki mint Musette-jéhez fohászkodik hozzá. Ezt az olcsóságot sugallja a tündöklő ametiszt-rózsaszín-ezüstös ruha és az ocsmány sárga rózsza kontrasztja. Pókháló kisasszony lénye megfoghatatlan, kiismerhetetlen, sokat köszönhet a Baudelaire nyomán kialakult nő-imáznak: egyszerre jelenik meg benne a femme fatale, a szfinx és a titokzatos, csábító szirén.

A szereplőkön és a *színszimbolikán* kívül a szituációk hasonlósága fűzi össze a ezeket a találkozásokat, hiszen a mesélő mindig valamilyen *határhelyzetben* találkozik a tündérrel. Egyfelől álombeli vándorlás, szökés végén, iskolába menet vagy útra készülődés közben. Az út, keresztút itt az életmód változását vagy döntési helyzeteket jelképez. Egyfajta köztes létet, két pont közötti légüres teret. Máskor álom és ébrenlét mezsgyéjén pillantja meg a látomást, amikor a realitás és a fantázia közt lebeg az elbeszélő. (Az 5. fejezetben a világra való újbóli ráeszmélés közben.) Legelőször pedig egy ér partján áll a kisfiú, miközben a kínai lány túlfelől hívogatja. A görög mitológiában szereplő Léthe szintén két létezési módot választ el. Csakhogy itt a gyerek sose jut el a túloldalra, mielőtt elrabolnák, felébred. Már meglátta a másik világot, de nem kelt át a vízen, hogy elfelejtse otthonát, így mindkettőt ismerve, de sehová sem tartozva mindvégig ingadozik a polgári és művészlét közt.

Mint láttuk, a népmese század eleji meghatározásai közül többen említik az egységet és az énazonosságot jellemzőként. Balázs Béla az immanens jelzőt használja, Lukács György szerint az „abszolút, diszsonancia nélküli homogenitás formája”, Lesznai Anna pedig édeni lényegazonosságról beszél.⁷⁸ Műfajjá válva már a magányos, individuális

⁷⁷ AMBRUS Zoltán, *Pókháló kisasszony*, A Hét, 1898. október 16., 42/459. sz., 660–663.

⁷⁸ BALÁZS, i. m.; LUKÁCS, i. m., 711; LESZNAI, i. m., 55.

„léleknek belső felszabadultsága, mely [...] egy új kozmoszt teremt lélekben magának...” (Lukács⁷⁹).

Ambrus ezzel szemben mégis az *eltévedést*, a hazatalálás lehetetlenségét választja itt témául. „– Ó, szép kínai lány [...], mondd meg nekem, merre találok haza? [...] – Haza? – szolt, s hangja zengésében volt valami fenyegető – ne kérd azt kisfiú. Te sohase fogsz hazatalálni többé. Ez a büntetésed, amiért megszöktél hazulról.”⁸⁰

A hős társadalmi beilleszkedése félbemaradt, mivel gyerekkorában elszőkött a szüleitől, az iskolából pedig a Városmajorba ment verseket írni. Már nem polgár és még nem művész, vágyai mindkettő felé húzzák. S mert a csábító mindig másfelé hívogatja, mint amerre ő menne, sohasem jut el a „Békét tenmagaddal” állapotába. Eközben az identitás is kérdésessé válik, Pierette például szép maszknak szólítja az elbeszélőt.

Azonban létezik egy másik, régebben már megvalósult lehetőség. „Ó, hogy álom volt csupán! Úgy tetszik, rég volt, nagyon rég. Mikor még más nap volt az égen. Mikor újra megtanultam imádkozni. Mikor még volt a világon tavasz; mikor még volt a gyümölcsnek íze... Emlékszem...”⁸¹

Az emlékező narrátor nosztalgikus hangját halljuk, visszavágyódását egy boldog korszakába, mikor szinte más szférában élt. Az elbeszélés jelenének ürességét, a boldogság végérvényes elvesztését a *még* időhatározó többszöri ismétlése jelzi. 1898-ban keletkezett a novella, e sorok feltehetőleg első házasságára vonatkoznak. Akárhogy is, egy beteljesedett életben a költészet csak alárendelt, bár jelenlévő tényező lehet, utána pedig vigasz, életpótlék, mely segít elviselni a hétköznapiakat.

Ambrus szemléletében az *élet*, a *fiatalság*, a *szeretem* a legfőbb és legmagasabb rendű, a művészet sohasem helyettesítheti teljesen az életet. A személyiség teljes leépülése ezért következik be az utolsó találkozásnál. Önmagával való szembenézése a tehetetlenség, a totális *üresség* megállapításával végződik. Ihlet nélkül, csak gépiesen mondja a magát. „...Tündér, aki csak azért ragadtál ki egyre édesebbé váló haldoklásomból, hogy megmutasd az új életnek egész silányságát, hogy arcomba vágd tulajdon semmiségemet, hogy tükröt tarts eléem, melyben nem látok egyebet, mint eldobott kereplőt, elpusztult szélmalmot, garadot, amely üresen jár – tündér, légy átkozott!”⁸²

A cselekménysor a fentebb tárgyalt mesékéhez hasonlóan már önmagában is *metaforikus*, hiszen minden elem, motívum a felvetett dilemmába illeszkedik. „Hanem a könyvet [A *romlás virágait*] másnap visszahozták. Kitalálták, hogy csak az enyém lehetett.”⁸³

A józan munkáséletbe való beilleszkedés nem sikerülhet, hiszen még környezete is érzi, hogy a főhős mennyire más, mint ők. Ugyanígy Pierette felszólítását is értelmezhetjük jelképesnek („Azt akarom, hogy balra menj, ne jobbra!”⁸⁴). A leány tehát a rosszabbik, a pokolba vezető utat javasolta a narrátornak.

⁷⁹ LUKÁCS, i. m., 720.

⁸⁰ AMBRUS Zoltán, *Pókháló kisasszony* = A. Z., *Giroflé és Girofla*, i. m., 223–243, 231–232.

⁸¹ *Uo.*, 237.

⁸² *Uo.*, 242.

⁸³ *Uo.*, 239.

⁸⁴ *Uo.*, 237.

Végezetül pedig két olyan mű elemzése következze, amelyek egy-egy ismert történetet elevenítenek fel, s ahol az alapváltozattól való eltérés mutat rá a korszak és Ambrus Zoltán bizonyos sajátosságaira.

Hamupipőke

A *Hamupipőke*⁸⁵ többé-kevésbé híven követi az eredeti szüzjét, a mesei neveket is megtartja, csak hangneme lett jóval pajzánabb, frivol erotikától átforrósodott. Szereplői a századvégi Budapest járókelőire hasonlítanak, a királyfi egy kivénhedt gavallér, akit nagybátyja az adósságaival zsarolva noszogat a házasság felé. A gonosz mostoha nem is annyira gonosz, csak ugyanolyan gondjai vannak, mint akármelyik lipótvárosi mamának, akinek sok a férjhez adandó lánya. Hamupipőke pedig igazából egy csintalan, modern fruska, aki öntudatlan kacérságával csavarja el az álruhás királyfi fejét. A meséből és a nagyvárosi életből vett elemeket az elbeszélő játékos-könnyed hanghordozása békíti össze, s emiatt a narrátor a könnyűtollú krónikairó legközelebbi leszármazottjának tekinthető.

A türelmes Grizeldisz

Az utolsóként sorra kerülő mű, jóllehet ugyanúgy egy közkedvelt történet újrafogalmazása, mint a *Hamupipőke*, mégis több joggal tartozhatna egy, a novellát tárgyaló tanulmányhoz. Hiszen itt a novella nagymesterének, Boccacciónak egy darbjáról van szó: a *Dekameron* tizedik napjának 10. novellájáról.⁸⁶ Ambrus az *Előljáróbeszéd*ben felsorolja, hogy milyen feldolgozásai ismeretesek ennek a régi históriának, ezért mi ettől most eltekintünk, csak Petrarcat vagy Istvánfy Pált említjük.⁸⁷ A *Hamupipőke operettes* hangütésével is rokonítható a mű, ezért is merült fel elkészülte (1907) után egy évvel a gondolat, hogy színpadra alkalmazzák. Az ötlet Reinitz Béláé volt, Ambrus írta volna az operettlibrettó prózai részét, Heltai Jenő pedig a verseket, az első felvonás után azonban végleg megakadtak a munkával.⁸⁸

Az operettből eredeztethető az a *csúfondáros-szkeptikus* szemlélet, mely már nem hisz a női tökéletességben. Magának az olasz mesternek is túl szép volt a menyasszony, hiszen miután semleges hangon elmesélte Griselda esetét, hozzáfűzi személyes véleményét,

⁸⁵ AMBRUS Zoltán, *Hamupipőke* = A. Z., *Giroflé és Girofla*, i. m., 515–533.

⁸⁶ Magyarul: BOCCACCIO, *Dekameron: Válogatás*. Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1954 (A Világirodalom Klasszikusai), 364–374.

⁸⁷ AMBRUS Zoltán, *A türelmes Grizeldisz*, először: Új Idők, 1907. június 2., 23. sz., június 23., 26. sz. = A. Z., *A türelmes Grizeldisz*, vál. FALLENBÜCHL Zoltán, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1978, 5–45.

⁸⁸ HATVANY Lajos, *Ambrus Zoltán = Beszélő házak*, szerk. HATVANY Lajos, Bp., Bibliotheca Kiadó, 1957, 17–20; FALLENBÜCHLNÉ AMBRUS Gizella, *Hatvany Lajos két látogatása Ambrus Zoltánnál*, ItK, 1960. 684–686.

miszerint Gualtieri megérdemelte volna, „...hogyan olyan asszonyra akadjon, ki midőn egy szál ingben kiverte házából, másnak adta volna oda cserezni a bundácskáját s ekképpen egy szál inget ékes ruhára váltotta volna.”⁸⁹

Ambrus itt is kortárs alakokkal népesíti be a több évszázados színteret, az ő Volter lovagja csapodár szoknyapecér, aki dőre elméletekkel felvértezve nőszül: az alacsony származású feleség majd büszke lesz arra, hogy a földesúr magához emelte, s ezért elnézi a férj félrelépéseit. Továbbá a kételkedő századelőn az alattvalók már mindennel elégedetlenek, a hűség szobrának tartott asszony pedig az elejétől fogva tisztán látta ura árnyékoskodásait, s ösztönös ravaszsággal védte ki azokat.

Az elbeszélő néha szinte szó szerint átveszi az olasz interpretációt, máskor viszont élenként kiegészíti azt egy-két jelenettel (az erdei találkozással például). Mindenekelőtt azonban *pszichológiailag pontosabban motiválja* a cselekményt. Volter lovag nemcsak próbára akarja tenni az asszonyt, hanem dühös is rá, mert érthetetlen jószágával megalázza őt, a gyarlót. Ám ezzel főleg önmagának állított csapdát, hiszen csak annál jobban szereti nejét, minél inkább meggyőződik annak feltétlen szerelméről.

A döntő változtatás pedig a boccacciói variánshoz képest az, hogy Ambrus *meghosszabbítja a történetet*. Mint az más műveiben is előfordul (*Egy szép nap, A szegény Király Feri*), a fordulat, „...az élet egy sorpillanatának végtelen érzéki ereje...” (Lukács⁹⁰), már nem fejezi ki teljesen az igazságot, csak ha az utána következő évtizedeket is figyelembe vesszük. Volter lovag már a megbocsátásnál és a visszafogadásnál rádőbben, hogy butaságot csinált, amikor nyilvánosan megdicsőítette a nőt. A tökéletesség mintaképét ezek után nem lehet olyan egyszerűen és szemtelenül megcsalni.

Később ez a fordulat mindenféle látványos nagyjelenet nélkül, pusztán az évek múlásával magától érvénytelenedik. Grizeldiszből feltörnek a sokáig visszafojtott indulatok, hiszen megalázkodni sem lehet büntetlenül: a lélek megtorlásra szomjazik. Így válik Volter lovag 55 éves korára a világ legtöbbet pofozott lényévé.

Az elbeszélés egy csattanóval zárul, ami nem tekinthető fordultnak, hiszen semmit sem változtat meg, s semmi újat nem tudat velünk. Csak egy végső poén, mely a lovag utolsó illúzióit is lerombolja: már a kis borzas, naiv parasztlányban is működött a női számítás, ravaszság. Tökéletesen lóvá tették hát a nagy asszonybolondítót.

⁸⁹ BOCCACCIO, i. m., 374.

⁹⁰ LUKÁCS György, *Theodor Storm = L. Gy., Ifjúkori művek (1902–1918)*, Bp., Magvető Kiadó, 1977, 345.

GÖMÖRI GYÖRGY

JÁSZBERÉNYI P. PÁL ISMERETLEN LEVELE ISAAC BASIRE-HOZ (1662)

Jászberényi Pálról, ha máshonnan nem, Bethlen Miklós önéletírásából tud a magyar olvasó; amint azt az 1663 végén Angliába látogató szerző leírja: „Londinumban híres gyermektanító ember volt a Keresztúri metódusával, úgyhogy osztán a király engedelmeiből publica scholát tartott”. Bethlen Miklóssal már korábban levelezett, tehát tudott annak Angliába érkezéséről, s az önéletírás egyik megkapó jelenete az, amikor Jászberényivel (akivel kilenc éve nem találkozott) felismerik egymást a Charing Crosson lévő vendégfogadóban. Jászberényinek ekkor már megvolt a nyelviskolája, ahol latinra tanította a kis angolokat, s egy évvel később, nagysikerű kétnyelvű nyelvtana, a *Fax nova linguae Latinae* előszavában már azzal dicsekedett, hogy ha egy diák egy év alatt kétszer-háromszor átanulmányozta ezt a könyvet, nem csupán a klasszikus auctorokat fogja tudni olvasni, hanem „ékes, valódi” latin nyelven tud majd beszélni is. Nagy szó volt ez egy olyan országban, ahol – mint azt Bethlen Miklós mondja – „pap, professzor is merő csigázásnak tartja, ha deákul kell beszélni”. Más szóval Jászberényinek, aki magát „a Transylvanian gentleman”-nek hívja nyelvkönyve címlapján, igen jól ment a sora, Bethlennek nem csak sok pénzért kölcsönzött, hanem adott is ajándékba.

Az alábbi levelet, amennyire ezt meg tudjuk ítélni, még karrierjének felívelése előtt írta régi ismerősének és pártfogójának, Isaac Basire-nak. A hajdani gyulafehérvári tanár ekkor már Durhamben élt, ahol kanonok lett John Cosin püspök jóvoltából (1661-ben, a királyság visszaállítása után költözött vissza Angliába), de évente többször járt Londonban, ahol Dr. Richard Busbynál, a Westminster School igazgatójánál és híres tanáránál szállt meg. Gyakran prédikált a királyi udvarban, s amint arról a naplóró John Evelyn beszámolt, agyba-főbe dicsérte az anglikán egyházat, mondván, hogy az „a legtökéletesebb az ég alatt”. Basire jó viszonyban volt az ugyancsak jersey-i születésű Jean (John) Durellet, a londoni francia episzkopális kápolna lelkészével. Mint Jászberényi alábbi leveléből kitűnik, a Londonba szakadt erdélyi tanár közvetítő szerepet játszott Basire és Durel között, leveleket adott át az utóbbinak. Azt is meg tudjuk mondani, ezek a levelek mire vonatkoztak. Durelnek 1662 második felében megjelent egy érdekes könyve, aminek a címe *A View of the Government and Publick Worship of God in the Reformed Churches over the Seas* (Az egyházi kormányzat és a vallásgyakorlat a tengeren túli reformált egyházaknál) volt. Ez a mű az *Act of Uniformity*, vagyis az anglikán egyháznak episzkopális, antipuritánus irányban történő konszolidálása után íródott, amely a puritán,

illetve presbiteriánus érzelmű lelkészek tömeges lemondásával járt. Durel, aki már 1662-ben II. Károly udvari káplánja lett, fent említett könyvében azt óhajtotta bebizonyítani, hogy igen sok hasonlóság van a tengerentúli reformált egyházak és az episzkopális anglikán egyház gyakorlata közt, s hogy az előbbiek nem vádolhatók radikális egyházreformányzati újításokkal. Ehhez kért és kapott is anyagot Isaac Basire-től.

1991-ben megjelent *Erdélyiek és angolok* című tanulmánykötetemben lefordítottam Durelnek *A View of the Government...*-ben közölt, mintegy kétlapos szövegét az erdélyi református egyházzal. Ez teljesen Basire (illetve Jászberényi) információin alapul. Durel részletesen hivatkozik Basire erdélyi szereplésére, még azt is megemlíti, hogy ez a tudós doktor elnökkölt az 1657-es marosvásárhelyi zsinaton. Megemlíti az erdélyi egyházon belüli fejleményeket Barcsai Ákos fejedelemsége alatt, azzal, hogy ez az „áruló” volt az, aki beleegyezett a presbitérium felállításába, s azzal zárja beszámolóját, hogy „a püspökségnek ugyanazok a barátai és ellenségei Angliában, mint Erdélyben”. Úgy látszik, Basire készült egy hosszabb írásra erdélyi tapasztalatairól, ezt jelezte is Durelnek, de a szándék nem került megvalósításra. Bethlen Miklós viszont Jászberényi jóvoltából találkozott Durelrel (akit egy tollhiba folytán az önéletírás-kiadások Duvalnak vagy Duvelnek írnak), mert mint írja, úrvacsorát is a (Savoyban lévő) francia templomban vett karácsonykor, s Durel mutatta őt be számos más angolnak, és mutatta meg neki Windsort.

A Jászberényi-levél másik érdekessége az, hogy mielőtt még Bethlen Miklós írt volna Leidenből Londonba, apja, Bethlen János már alighanem megelőzte. S ugyanabban a levélben, amelyben jelzi fia tanulását Hollandiában, s talán várható látogatását is Londonban, erdélyi híreket is közöl, amelyeket Jászberényi elég fontosnak tart ahhoz, hogy Basire-nak továbbítson. Szó van tehát a háborúról, ami bizonyos erdélyi erősségek birtoklásáért folyik; ezeket az új erdélyi fejedelem (akinek Jászberényi, mint ez az *Examen Doctrinae Ariano-Socinianae* című 1662-es műve ajánlásából kiderül, feltétlen híve) nem képes ugyan visszavenni, de Ali basa esküdjözik, hogy visszaszerzi őket. Amit a levélíró hisz is, meg nem is. Isaac Basire számára persze élete végéig II. Rákóczi György maradt Erdély törvényes fejedelme, még egy 1668-ban kiadott művében is emlegeti „a boldog emlékezetű, kegyes” fejedelmet; Apafi Mihály őt már nem érdekelte.

Jászberényi P. Pál levele Isaac Basire-hoz

Viro admodum R(everen)do ac longe Celeberrimo D(omi)no Isaaco Basirio S. S. Th. Doctori & Archidiacono Northumbriae S. P. D. Paulus Jász-Berenyi.

Epistolam septimationis plenam mitto ad Te Vir admod(um) R(everen)dum: integro enim ferme abhinc mense tradideram D(omi)no Durello¹ literas Tibi transmittendas; quas nedum esse expeditas ubi intelligessem; non potui non significare Tibi popularium meorum in patriam discessum, qui post diem septimanam pro certo hinc (olvashatatlan szó)

¹ John Durrel (vagy Durel), a londoni francia episzkopális egyház lelkésze, aki Basire-től kért adatokat 1662-ben kiadott *A View of the Government and Publick Worship of God in the Reformed Churches beyond the Seas* című művéhez.

movebunt nec diuturniones ob viatici defectum nectat moras. Si quid itaque illis habeat committendum, ullam absque moram ad me Vir R(everend)us transmittat, qua etiam in Belgium ipsis transportatibus per postam hinc tabellarium protenus expedim paratus sum. Commoditas (praesertim ad Comitem Franciscum Rhedai)² scribendi est maxima. Si quidem ejus Alumnus D. Johannes Békési³ est unus iter hoc suscipientium, quem unam mecum D(omi)no Rhedai per Virum R(everen)dum dum commendatum velim. Ex castris Transylvanicis D. Johannes Bethlen haec nunc scripsit Filio ejus D(omi)no Nicolao Bethlen qui modo in Belgicis Academiis commoratur.⁴ Imperator quator adhuc habet fortalitia in Transylvania scilic(et): Claudiopolim, Szamos Uyvarinum, Bethlehemum et Kövárinum, quae si Apafi modernus Transylvaniae princeps non potuerit vel per foedus, vel per viros bellicas recuperare. Ali Bassa⁵ per Deum juravit de Hungaria illa fortalitia restitutum Transylvanis, et ipseverunt ingressurus ea expugnare. Anxie ita expectamus eventum, brevi de eo certe aliquid acceptare. Caritati impressivit apud D. Durellum. Apositis satis (olvashatatlan szó) perscripsi. Vale Vir admodum R(everen)dum neque Tuis dignari me negligere.

Dat. Londini 15 July 1662.

PS: D(omin)us Nicolaus Bethlen officiosissime salutatur Virum R(everen)dum, oratus per me ut Vir R(everen)dus dignetur ad libras eis respondere.

² A két Rhédei Ferenc közül itt alighanem a volt fejedelemről van szó, aki később Kemény Jánost támogatta és 1667-ben halt meg.

³ Franekerben matriculált 1655-ben és 1660 végén már Londonban találjuk, vö. bejegyzését Körmendi Péter albumába (Ráday könyvtár, K. 1. 461, fol. 117).

⁴ Bethlen Miklós később Londonban találkozott Jászberényivel, de ez a levél arra utal, hogy apja már jó előre értesítette az Angliában élő magyart fia várható látogatásáról.

⁵ Ali pasát 1660-ban a szultán szerdárként elküldte Erdélybe – ő foglalta el Váradot. 1661-ben távozott Erdélyből.

IDEGENSÉGEK ÉS SZOKATLANSÁGOK:

Kölcsey ismeretlen nyelvészeti tárgyú munkája*

T. Erdélyi Ilona tiszteletére

A neológia mellett érvelve a kazinczyánus tábor mindig hangsúlyozta, hogy úgy a klasszikus európai, mint a magyar irodalomban az általánosan bevett nyelvi normától való eltérés folyamatosan alkalmazott stiláris gyakorlat volt. Mivel állításukat példákkal igyekeztek alátámasztani, jegyzékeket állítottak össze a különösnek ítélt fordulatokból. A szokatlan nyelvi megoldások kigyűjtése azonban nagy körültekintést igénylő feladat, mert a munka elvégzéséhez szükséges annak a normának pontos ismerete, melyhez viszonyítva a kérdéses elemek különösnek, újszerűnek tűnnek. Márpedig időben távol eső forrásokból, ahol a saját nyelvi kompetencia nem szolgálhat mércéül, igen nehéz kivonni a viszonyítás alapjául szolgáló, általánosan bevettnek mondható normát. Az alább közölt jegyzetben Kölcsey meghatározott öt, pontosabban hat nyelvi eljárást, melyek szerint a magyarban neologizmusokat eredményeztek, és minden egyes típushoz bő példaanyagot csatolt Szenci Molnár Albert, Zrínyi, Illyés András, Faludi műveiből és az 1808-ban Debrecenben kiadott, református énekeskönyvből.

Kölcsey publikálatlan, autográf kézírata számos más, máig feldolgozatlan, szintén autográf, nyelvészeti tárgyú jegyzetével együtt 1978-ban került az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárába, ahol a Quart. Hung. 4361. jelzetű bekötetlen, összefűzetlen, tékában őrzött kéziratgyűjteményben található. A négy, 265 × 210 mm méretű, bordázott, vízszintesen vonalazott vízjelű fólió bal élén enyvdarabkák találhatók, ami arra mutat, hogy egy valaha bekötött kéziratgyűjtes szétbontott lapjaival van dolgunk. A 4. fólió közepén vízszintesen ketté van szakadva. A fekete tintával írott szöveg a fóliók rektóján a bal, verzóján pedig a jobb oldalon helyezkedik el úgy, hogy kb. 80 mm széles margónak is marad hely, ahol Kölcsey, Szemere Pál és Helmeczy Mihály kezétől kiegészítések, rájegyzések találhatók. A szövegben lévő aláhúzásokról nem mindig lehet eldönteni, hogy Kölcseytől származnak-e. Az 1. fólió rektójának tetején öt olvashatlanságig áthúzott sor van. A fóliók jobb felső sarkában bekarikázott (aláhúzással jelöljük) és be nem karikázott, ceruzás, korábbi, irattári lapszámok találhatók: 1. f. r.: 3, 1; 2. f. r.: 4, 2; 3. f. r.: 5, 3; 4. f. r.: 4; 4. f. v. 6; a lapszámozás az itt közölt kézirattal együtt őrzött, de szöveg szerint ahhoz nem kapcsolódó („tűfolódó formákra” kezdetű) fólión folytatódik: 5. f. r.: 7, 5. Az áthúzott öt sor és az a tény, hogy a bekarikázott számok nem 1-gyel kezdődnek, lehetővé teszik a feltételezést, hogy a közölt jegyzetet a tárgyhöz kapcsolódó, jelenleg nem ismeretes szöveg előzte meg. Az 1., 2. és 3. f. v-ján valamint a 4. f. r-ján, alul a könyvtár kerek pecsétje: „ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR”; az 5. f. v-ján a kézirattár

* Ez a munka az OTKA T 029.386 számú kutatási programja keretében készült.

szögletes pecsétje: „Orsz. Széchényi Könyvtár Kézirattár Sz. 354/99/1978”, mely fölött ceruzával a jelzet (Q. H. 4361) található.

A sajtó alá rendezés során betűhív szövegkiadásra törekedtünk. Megtartottuk az *s* és a *f* betűk megkülönböztetését, mert – bár hangértékükben semmi eltérés nincsen közöttük – Kölcssey az esetek nagy részében ezen a téren is követte az eredeti szövegek írásmódját, azaz valamilyen jelentőséget tulajdonított a két betű közötti különbségtételnek. (Meg kell jegyezni, hogy számos esetben nehézséget okozott a két betű megkülönböztetése.) Az *o* és *u* betűket *oe* és *ue* betűcsoportokkal írtuk át. A kéziratban az *e* kérdőszó felett egy erősen balra döntött, közel vízszintes ékezet található: ezt *è* betűvel írtuk át. A rövidítések szögletes zárójelben, a szövegben oldottuk fel. A Kölcssey által kimásolt szövegrészek számos esetben apróbb, helyesírási eltéréseket mutatnak az eredeti nyomtatott változattól. Ezekre csak akkor hívjuk fel a figyelmet, ha ítéletünk szerint jelentést befolyásoló szerepük van. Faludi verseiben (FALUDI 1786–1787) a hosszú *ő*-t és *ű*-t a betű két pontja közé húzott vessző jelöli. Ezt a jegyzetekben mindenütt *ő*-nek és *ű*-nek írtuk át. A szövegnek nincs Kölcsseytől származó címe, ezért az első mondat két olyan szavát emeltük ki címnek, mely eligazítást nyújt a munka tartalmáról.

Az Idegenségek és szokatlanságok keletkezése

Az írás létrejöttéről közvetlen adat nem áll rendelkezésre, Kölcssey filológiai tevékenységének vizsgálatával azonban valószínűsíthető a munka keletkezésének ideje és körülményei.

Kölcssey 1814. június 21. és 25. között érkezett Pécelre, Szemere Pálékhoz,¹ akikkel az ősszel Lasztócot, Széphalmot és Tolcsvát megjárva november végéig együtt maradt.² Barátjának küldött önéletrajzi levelében úgy emlékezett vissza erre a nyárra, hogy az a „költésnek vala szentelve”, de emellett hangsúlyozta: „midőn a Mondolattal töltöttük az időt, előbb komoly (filológiai) értekezést írtunk. Ettől kezdődik filológiai mélyebb ismeretem. Azelőtt ilyenekkel kevés időt tölték. Ezekbe te vontál bele; de az akkori dolgozások egy része mégis kritikai vala. Például a különböző költők különböző nyelvéről való értekezés stb.”³ A megnevezett írárok a *Felelet a Mondolatra* című szatirikus vitairaton kívül szöveg szerint nem ismeretesek. A „komoly értekezés”-sel esetleg azt lehet összefüggésbe hozni, hogy Kölcssey 1815 tavaszán Döbrentei Gábornak említést tett egy nyelvújításról szóló dolgozatról: „A múlt nyáron írtam a neologizálásról egy dissertatiót; s ohajtom, hogy valaha láthatnád.”⁴ Két hónappal később Kazinczynak részletesebben beszélt egy hasonló tárgyú tanulmányáról: „Azon írásomban, melyet a múlt ősszel Uram Bátyámnak felolvastam (ezen először Palitól talált) négy pontokra huzatik a neologizálás:

¹ A megérkezés időpontjáról lásd: Kölcssey–Kállay Ferenchez, Pozsony, 1814. június 20. KÖM2, III, 148. A *Vilma emlékkönyvébe* című versét pedig június 25-én Pécelről datálta. (Lásd KÖLCSEY 2001, 562–565.)

² Lásd GYAPAY 2001, 36–38.

³ Kölcssey–Szemeréhez, Pozsony, 1833. március 20. KölcsLev, 144.

⁴ Kölcssey–Döbrenteihez, Álmosd, 1815. május 3. KölcsLev, 50.

az idegen frázisokkal való élésre, a szókurtításra, a szóformálásra, a szóalkotásra. Az első pontra tartoznak az inverziók is, a harmadikra a szók poétai öszveragasztása (*verba composita*), valamint a *derivatio*, és az analógiai formálás.⁵ Ugyanez év őszén Varga Tamásnak úgy írt a *Feleletről*, mint amit „egy fontosabb philológiai munka mellett tréfából” készítettek.⁶ Semmi sem zárja ki, hogy a Döbrentének, Kazinczynak és Varga Tamásnak említett tanulmány ne lenne azonosítható egymással, valamint az önéletrajzi levélből ismert „komoly értekezés”-sel. E mellett szól az a feltételezés is, miszerint valószínűtlen, hogy Kölcsey rövid időn belül több azonos tárgyú nyelvészeti-filológiai értekezést írt volna. A Szemere társszerzőségére való utalásokat pedig úgy lehet magyarázni, hogy a tanulmány gondolati kifinomálódása beszélgetések illetve közös munka során történt, a végleges írásos változat papírra vetését azonban kizárólag vagy nagy részben Kölcsey vállalta magára. Ha tehát elfogadjuk, hogy mind a négy forrás ugyanarról a műről beszél, akkor biztonsággal állítható, hogy egyik levélrészlet sem vonatkozik az *Idegenségek és szokatlanságokra*, hiszen a nyelvújításról írott disszertáció – a Kazinczyhoz intézett levél tanúsága szerint – másképpen kategorizálta a neologizálás nyelvi megoldásait, és feltehetően több kifejtő részt tartalmazott. Az önéletrajzi levélben említett „különböző költők különböző nyelvről való értekezés” pedig témája miatt nem lehet azonos a most közölt írással. 1814-re visszaemlékezve Kölcsey úgy fogalmazott, hogy a megnevezett szövegek nem adták akkori munkáinak teljes jegyzékét. Levelezése és egyéb fennmaradt dokumentumok segítségével valóban számos további írás köthető a kérdéses időszakhoz.

1814 tavaszán Szemere tervezte, hogy az előző év végén napvilágot látott *Mondolatra* válaszol,⁷ de nem lehet tudni, mivel készült el ekkortájt. Május közepén tartott esküvője⁸ minden bizonnyal nem kedvezett az írásnak. A munka akkor vett lendületet, amikor Kölcsey Pécelre érkezett, és a házigazda hatására filológiai stúdiumokba merült. Néhány nappal megérkezése utánra, június 27-ére datált az a kiadatlan, kéziratos jegyzete, melyet Christian Garve *Einige allgemeine Betrachtungen über Sprachverbesserungen*⁹ című írásából készített. A *Felelet* egyes részei szerzőségének és keletkezési idejének megállapításához segítségül szolgálhat az a tény, hogy Kölcsey Szemerével ellentétben¹⁰ igen rendszeresen datálta kéziratait. Már a *Felelet* korabeli szerkesztője észrevette, hogy azok között a dátumok között, melyek a pamflet bizonyos részei élén állnak, akad olyan, mely

⁵ Kölcsey–Kazinczyhoz, Cseke, 1815. július 5. KölesLev, 59.

⁶ Kölcsey–Varga Tamáshoz, Cseke, 1815. október 25. ItK, 1964, 672–673.

⁷ A *Mondolat* egy példányát Szentmártonyi Radó Sándor küldte meg Kazinczynak (hely nélkül, 1813. december 20. BALASSA 1898, 9), aki 1814. január 7-én vette a küldeményt (Kazinczy–Helmeucz Mihályhoz, Széphalom, 1814. január 8. KazLev, XI, 175). A *Mondolatra* adott válasz terveiről és benne Szemere szerepéről lásd CZEIZEL 1928, 76; Vitkovics Mihály–Kazinczyhoz, Pest, 1814. március 19. KazLev, XI, 294–295; Kazinczy–Kölcseyhez, Széphalom, 1814. április 9. KazLev, XI, 332–333; Szemere–Kazinczyhoz, [Pest], 1814. április 29. KazLev, XI, 361.

⁸ Vö. Kazinczy–Kis Jánoshoz, Széphalom, 1814. május 18. KazLev, XI, 373.

⁹ OSZK Kt, Quart. Hung. 4361, 54–56. f.ólió.

¹⁰ Lásd RGy, SzT, V. pótkötet. Vö. KOZMA–LADÁNYI 1982, 226–227.

nem felel meg az írás fikciós keretének.¹¹ Maga Kölcsy is úgy nyilatkozott, hogy „a darabok előtt álló bohó datumok is tudatlanságból vagynak kinyomtatva.”¹² A részben Szemere által jegyzett, gyűjteményes kiadás már nem is közölte ezeket a keltezéseket.¹³ Mindez tehát arra mutat, hogy a kéziratról a dátumok a szerzők szándéka ellenére kerültek bele a nyomtatott változatba. Így nem alap nélküli az a feltételezés, hogy a dátummal ellátott szövegek Kölcsy tollából származnak, és az ő szokásának megfelelően a keletkezés idejét jelzik. Ezek szerint valószínűsíthető, hogy Kölcsy július 18-án a *Két levél Bohógyi Gedeonhoz egy quietált Majortól*, július 22-én pedig *A' Lepe a' Mondolatos feje felett. Lukáts Miklós Sáppei rendé szerént* című részekben dolgozott.¹⁴ Július 23-án Helmezy Mihálytól a *Felelet* és más munkák megírásához kölcsönkérte a *Mondolatot*, Perecsényi Nagy Lászlónak annyi munkáját, „amennyi találtatik”, Wándza Mihálynak *A busongó Ámor* (Pest, 1806), Kovács Pálnak *Magyar példa- és közmondásai* (Győr, 1794) című művét, és „hogy a sok rossz közt egy jó is legyen”, Zrínyi *Adriai tengernek Syrenaia* (Bécs, 1651) című kötetét.¹⁵ Bár a Zrínyin kívül semmit sem kapott meg,¹⁶ július 26-án és 28-án feltehetően folytatta a *Felelet* megírását, mert ezekre a napokra datáltak *A' Satyrus a' Mondolat Írójához* és a *Bohógyi Gedeonhoz* („Túrora szarka”) című szövegek.¹⁷ Augusztus 1-jén Wándza meg Perecsényi írásai és a *Mondolat* megküldésének ügyében ismételten Helmezyhez fordult, és egyben röviden beszámolt akkori, Szemerével együtt folytatott tevékenységéről: „Mi Jenischt és Garvét s mellé Édes Gergelyt s Wandzát, Folnesicsot olvassuk. Nem igaz? a rend igen szép, s a nyelvmívelésnek jó után vagyunk. Meg fogjuk látni a resultátumot, és ha valami jó fog kijöni, kérdeni fogjuk, Jenisch-e és Garve, vagy Édes, Wandza és Folnesics érdemelnek-e hálát?”¹⁸ A levél hátoldalára Szemere is vetett néhány sort, melyben kérései mellett minden bizonnyal a készülő, megsemmisítőnek szánt *Feleletet* harangozta be: „A' Debreczeni Grammaticára 's Pethe Gazdaságára” is szükségünk volna. Küld ki ezeket is édes Barátom! Készülj édes Helmezym; ha bemegyünk [ti. Pécelről Pestre] gyönyörű órákat

¹¹ A *Felelet*ben Bohógyi Gedeon halálának említésekor ez olvasható: „1814. évben [Evvel az első levél dátuma meg nem egyez.*] April. 1-ső napján reggel 7 és 8 óra közt Tót-Vázsonyban Anyjának, 's szeretett Testvérjeinek karjai közt meghala.” A szögletes zárójelbe tett mondathoz Balassa József lapalji jegyzetet fűzött: „* Ez ide nem tartozó megjegyzés tévedésből került a szövegbe.” (KÖLCSEY–SZEMERE 1898, 29.) Szemere a hibajegyzékben kitér a kérdéses helyre: „A hol az mondatik, hogy S. B (?) G. (mert így van) 1814-ben megholt ezen beszűrt pont áll: Evvel az első levél dátuma meg nem egyez.” (Szemere–Kölcsyhez, Lasztóc, 1815. szeptember 22. SZEMERE P. 1890, III, 190–191.)

¹² Kölcsy–Varga Tamáshoz, Cseke, 1815. október 25. ItK, 1964, 672–673.

¹³ MM1, V, 64, 73, 97, 101, 102. Ebből a változatból logikusan a dátumokra vonatkozó megjegyzés is kimaradt: MM1, V, 62.

¹⁴ KÖLCSEY–SZEMERE 1898, 31, 66.

¹⁵ Kölcsy–Helmezy Mihályhoz, Pécel, 1814. július 23. KÖM2, III, 152.

¹⁶ Helmezy Mihály–Kölcsyhez, Pest, 1814. július 24. RGy, SzT, IV, 110. Itt köszönöm meg, hogy Szabó G. Zoltán rendelkezésemre bocsátotta a Kölcsy Ferenc *Minden munkái* című kritikai kiadás keretében készülő levelezés-kötetének kéziratát, melyet nagy haszonnal forgattam.

¹⁷ KÖLCSEY–SZEMERE 1898, 67, 62.

¹⁸ Kölcsy–Helmezy Mihályhoz, Pécel, 1814. augusztus 1. KÖM2, III, 153.

¹⁹ PETHE Ferenc, *Pallérozott mezei gazdaság [...]*, I–III, Sopron–Pozsony–Bécs, 1805–1814.

adunk nektek. Örülni fogtok és nevetni. Ruet Ilium! [Odavész Trója!]"²⁰ Összhangban van Kölcsey beszámolójával a már említett Garve-jegyzet és az első gyűjteményes kiadásban először megjelent tanulmány értékű Jenisch-kivonat dátuma. Ez utóbbi: „Pécel, August 1. 1814”.²¹ A Wándza-mű valószínűleg a hónap folyamán megérkezett Pécelre, mert augusztus 25-ére datált a *Feleletnek A' busongó Ámor: Egy Hajdani édes Andalmány Teremtőmnye Bohógi Gedeonhoz* című fejezete.²² Bár pontos időpontot nem ismerünk, a péceli időszakhoz köthető és a két barát közös munkájának tekinthető a *Debreceni Grammatika* szerzője nevében írott levél („Édes Öcsém Uram!”) és a *Jegyzetek a' versek alá* című fejezet.

Ezekén kívül van még más, Pécelen végzett, filológiai munkáról is adatunk. 1815 májusában Kölcsey arról írt Döbrentének, hogy „a debreceni Új Énekes Könyvből a múlt nyáron két ívnyi neologizmust” írt össze, „pedig még félig sem” olvasta el a könyvet.²³ Erről a jegyzetről júliusban Kazinczynak is említést tett.²⁴ Az eddig számba vett munkák közül ez az első, mely az *Idegenségek és szokatlanságok*kal kapcsolatba hozható. Ebben ugyanis a különböző típusú nyelvi fordulatok számbavételekor minden csoportban előfordulnak példák a Debrecenben 1808-ban kiadott énekeskönyvből. Könnyen elképzelhető, hogy a Döbrentének és Kazinczynak említett két ívnyi jegyzet az *Idegenségek és szokatlanságok* előmunkálatai voltak. Valószínű ugyanis, hogy első stádiumban az egyes művekben szereplő neologizmusokból készültek jegyzetek, melyeket Kölcsey később szerkesztett össze egy nyelvtani típusok szerinti osztályozásba. A kézirat – a margón található kiegészítések ellenére – olyan mértékű rendezettséget és a szöveg olyan folyamatosságot mutat, ami nagy mértékben valószínűsíti korábban készített jegyzetek létezését. Az előmunkálatok kéziratai jelenleg nem állnak rendelkezésünkre – mint látni fogjuk, egy részük feltehetően elveszett –, de számos adat utal létükre. 1816 elején Szemere egy olyan közös jegyzet-kötetről beszélt, melyben „Bohógi”, azaz a *Felelet* mellett „Illyésből, Gyöngyösiből, Faludiból stb.” voltak Kölcseyvel közös jegyzéseik.²⁵ Vizsgálódásunk szempontjából az fontos, hogy Szemere a megnevezett tételeket az egyes átolvasott szerzőkhöz kötötte, ami arra mutat, hogy itt a kikövetkeztetett előmunkálatokra, nem pedig az *Idegenségek és szokatlanságok* megszerkesztett változatára utalt. Az is joggal feltételezhető, hogy a „stb.” magába foglalja a megnevezett három szerzőn túl (esetleg egyebek mellett) az énekeskönyvből és a Helmechytől kölcsönként Zrínyikötetből kiírt szófordulatok jegyzékeit is. Mert hogy ez utóbbiból is készültek az *Idegenségek és szokatlanságok* összeállításakor felhasználható jegyzetek, arra az mutat, hogy mikor Szemere 1816 elején „az új vagy a' szokatlanabb szók 's szóllások”-ból szándéko-

²⁰ Szemere–Helmechzy Mihályhoz, Pécel, 1814. augusztus 1. MTA Kt, M. Irod. Lev. 4-r. 119. (Az előző levél hátlapján.)

²¹ MMI, IV, 131. A szöveg kézirata nem ismeretes, és az idézett kiadásban 1841-es évszám áll, de ez nyilvánvaló elírás 1814-nek. Vö. KÖM2, I, 1315–1316. A kijegyzetelt összehasonlító nyelvészeti tárgyú könyv: JENISCH 1796.

²² KÖLCSEY–SZEMERE 1898, 39.

²³ Kölcsey–Döbrenteihez, Ámosd, 1815. május 3. KÖM2, III, 176.

²⁴ Kölcsey–Kazinczyhoz, Cseke, 1815. július 5. KÖM2, III, 190.

²⁵ Szemere–Kölcseyhez, Pécel, 1816. február 24. SZEMERE P. 1890, III, 196–197.

zott egy szótárat szerkeszteni, akkor a feldolgozott szerzők listájában szerepelt Zrínyi neve is.²⁶

Bár nincs közvetlen adat arra, hogy ezek a jegyzetek pontosan mikor készültek, keletkezésük időpontját mégis viszonylag megbízható határok közé lehet helyezni. Mint Kölcsey Kazinczynak Pestről 1810. március 9-én írta, az új énekeskönyvet akkoriban Péchy Imrénél forgatta és úgy ítélte, hogy a „cádiák valóban jobbak, mint a régiben voltak!”²⁷ A levélből az is kiderül, hogy Kölcsey ekkor már baráti kapcsolatban volt Szemerével, így nem zárható ki, hogy az énekeskönyvről ők ketten is szót váltottak egymással. 1813 őszén Szemere már a nyelvújítási viták szempontjából olvasta át a kötetet, és kijegyzett belőle néhány szokatlan szót és fordulatot, melyekből egynéhányat, más hasonló adatokkal együtt, elküldött Széphalomra. Egy Bessenyei Györgytől származó idézet után így folytatta levelét: „ehhez hasonló a' Debreczeni új Énekes Könyvben is van. Ugymint, Lap 353: (NB. Ao. 1808.) [*]Jó vagy Te minden teremtéidNEK, De jó vagy híveidNEK.” Néhány más példa után újra visszatért ehhez a forrásához: „A' Debreczeni új énekes Könyvet és a' Molnár zoltárait is keresztül olvasám. Mind Molnárbán mind a' Dicséretek között leltem szokatlan szóllásokat, 's fel vannak nálam jegyezve. Imhol némelyek: L. 25, 62, 72, 93, 104: nézell. L. 55, 177, 262: sírbE. L. 70: [*]Azon ólálnak (pro ólálkodnak) az hamissak. L. 72: csaltság. L. 85: Feledtük. L. 160. Inkábblan. L. 187: ő letekintett. Molnár a' n e g é d szón csúfolódó kevélységet ért, a' mint az itt következő verséből gyanitom: Lap 240: Kevély népek minket szörnyen nevetnek, Rajtunk csúfságot űznek, N e g é d e s szókkal úgy neveltetünk. L. 272: [*]A' nap és hold őt dicsérje Minden csillagokkal öszve (pro együtt). [...] A' Dicséretek között L. 460: [*]Kiben soha sincs megváltozás Vagy ígérethől elhanyatlás (A' Sulyomkofák szerint:²⁸ ígérethől VALÓ elhanyatlás).”²⁹ Az a tény, hogy az itt szereplő – általunk csillaggal jelzett – minden olyan példa, mely besorolható Kölcsey felosztásába, az *Idegenségek és szokatlanságokban* is előfordul, azt valószínűsíti, hogy Kölcsey ismerte és felhasználta barátja munkáját – hacsak ő is nem éppen ugyanezeket a fordulatokat írta ki –, mikor a saját jegyzeteit vagy az itt közölt összeállítást megszerkesztette.

Nincsenek további adataink arra, hogy pontosan mikor került sor Faludi, Illyés András, Zrínyi és Gyöngyösi István műveinek tanulmányozására, de az biztos, hogy amikor a két barát az ősszel közvetlen munkakapcsolatba került Kazinczyval, nagy lendülettel folytatták a Pécelen megkezdett munkát. Erről számolt be a nyelvújítás vezére Kis Jánoshoz küldött ekkori levelében: „Most Szemere Pál, Kölcsey Ferencz és én a' legjobb

²⁶ Szemere–Kazinczyhoz, Lasztóc, 1816. január 6., 7., 30. KazLev, XIII, 392, 402, 453.

²⁷ Kölcsey–Kazinczyhoz, Pest, 1810. március 9. KÖM2, III, 44.

²⁸ A *sulyomkofák* kifejezés utalás Debrecenre illetve a *Debreceni Grammatikára* (*Magyar Grammatika*, melyet készített Debreczenbenn egy Magyar Társaság, Bétsben a Magyar Hírmondó íróinak költségével, Alberti betűivel, 1795). Vö. „Nem szégyenlem erre a' két darabra [Molière, A' kéntelen házasság és *Botcsinálta Doktor*] reá ütni bilyegemet; 's legalább azt nyerem vele, hogy a' Debreczeni Hentesek, Szappanosok és Sulyomkofák, kiket a' közöttök termett Grammatika nyelvünknek Polykletosi Kánonjává teszen, és a' kik soloecismusaim miatt Klavigómban és Emiliában *ѣивоѣнак* [idegennek] fognak szollítani, ream ismernek, hogy én is magyar vagyok.” (Kazinczy–Kis Jánoshoz, Brűnn, 1797. november 16. KazLev, II, 421.)

²⁹ Szemere–Kazinczyhoz, Szárazbó, 1813. október 11. KazLev, XI, 82, 83.

Íróknak tartott Prozaistákat 's Poetákat olvassuk, hogy megmutathassuk, hogy egy Író sincs, a' ki ne neologizáljon. A' most kiadott Debr.[eczeni] Templomi Énekes könyv tele van vele, 's a' Gömöri Gyöngyösi [Gyöngyösi István] azt vallja Praefatiójában,³⁰ hogy ő szókat csinált. Faludi és Kunics, két Jezsuiták, bizony a' legszebb Írók.”³¹ A Kazinczy által említett könyvek illetve szerzők között az énekeskönyvön kívül Faludi és Gyöngyösi István azok, akik az *Idegenségek és szokatlanságok*ban is szerepelnek. Okkal feltételezhető tehát, hogy az ő műveikből készült jegyzetek (előmunkálatok) 1814 őszén Széphalomon vagy Lasztócon készültek.

A Zrínyi-kötetből készült jegyzet létre csak Szemere fentebb hivatkozott levelei és az *Idegenségek és szokatlanságok*ban szereplő példák alapján következtethetünk, keletkezése időpontját pedig 1814. július 24. – ekkor küldte el ugyanis Helmeccy Pécelre Zrínyi 1651-es kötetét³² – és az *Idegenségek és szokatlanságok* keletkezése közé kell tennünk.

Szemere nemcsak az énekeskönyvből, hanem Illyés András művéből is készített már 1814 előtt jegyzeteket. 1811-ben Kazinczynak így számolt be erről: „Törtelen Illyés András' Tükörét MDCCV.”³³ olvasgattam. Olaszból van fordítva. Egynehány neologizmust leltem benne, pedig még csak felét olvastam el. [...] Lap 19. [*]dicsekedik annyának mondani a' Szűz Mariát. Lap 48. [*]Egy Sido legistentelenebb és vakmerőbb a' többinél, a' koporsóhoz közelgete. Lap 90. és egy éneket csudálatos tilkos [!] dolgokkal tellyest kezdé énekelni. 94. vala egy ember Istentől küldtetett, kinek János vala neve. 175. Mert tudva vagyon náluk, hogy e vallásnak mindenütt ellene mondatik. 220. [*]levelet írt, tellyest csudálatos bölcsességgel, 's a' t. [...] Jegyzéseimet látni fogja Édes Uram Bátyám szüretkor.”³⁴ (Az *Idegenségek és szokatlanságok*ban is felbukkanó példákat megint csillaggal jelöltük.) Szemere közel másfél év múlva tért vissza a kérdésre: „Én szüret után végzém el a' Szentek életét. Imádott emberem Illyés. Még nem volt időm jegyzéseimet papírosra tenni.”³⁵ Nem lehet pontosan tudni, melyik év szüretére utal a szöveg, de az biztosnak tűnik, hogy 1812 végére Szemere elkészült a mű kijegyzetelésével. Ezt erősíti meg 1813. október 31-én kelt levele, melyben arról számolt be, hogy az Illyés-jegyzetei Helmecczynél vannak, és ígérte, hogy hamarosan magához veszi, hogy felvigye Széphalomra.³⁶ Szemere 1814. január 4-én és 5-én valóban járt Kazinczynál,³⁷ és minden valószínűség szerint megmutatta neki jegyzeteit. Erre abból lehet következtetni, hogy az 1814 elején írt *Báróczy Sándor életében* Kazinczy nem pusztán olyan idézeteket szerepeltetett Illyés András neologizmusára példaként, melyeket Szemere 1811.

³⁰ Lásd GYÖNGYÖSI 1999, 197–200. Vö. KazLev, XII, 585–586.

³¹ Kazinczy–Kis Jánosnak, Széphalom, 1814. október 23. KazLev, XII, 139.

³² „Bibliothecam egyikkel sem dicsekszik a' Kívánt Munkák közzül Szirenán Kívül 's azt ím veszed.” (Helmeccy Mihály–Kölcseyhez, Pest, 1814. július 24. RGy, SzT, IV, 110.)

³³ ILLYÉS 1705–1707.

³⁴ Szemere–Kazinczyhoz, [Pest?], 1811. augusztus 15. (A dátumot Kazinczy írta a kéziratra, hozzátéve, hogy „talán”.) KazLev, IX, 55.

³⁵ Szemere–Kazinczyhoz, [Pécel], 1812. december 29. KazLev, X, 211.

³⁶ Szemere–Kazinczyhoz, Pécel, 1813. október 31. KazLev, XI, 106.

³⁷ Vö. Kazinczy–Kölcseyhez, Széphalom, 1814. január 4. KazLev, XI, 164; Kazinczy–Gr. Ráday Pálhoz, Széphalom, 1814. január 5. KazLev, XI, 167; Szemere–Kazinczyhoz, Pest, 1814. január 17. KazLev, XI, 189.

augusztus 15-ei levelében már elküldött neki.³⁸ Nagyon valószínűnek tűnik, hogy 1814 nyarán vagy őszén Kölcsey is megismerte Illyés András művét, mert miután november végén elvált barátaitól, többször hivatkozott Illyésre mint olyan korábbi, nagy magyar íróra, akinek szövegeiben a Kazinczy által képviselt neológia elvei kimutathatóak.³⁹ Friss olvasmányélményt sugallnak azok a sorai, melyek Illyés és Pázmány összehasonlításáról szólnak. A Kazinczy és Szemere társaságában megkezdett munka folytatásaként Kölcsey Pázmány *Kalauzából* készült a neologizmusokat kiírni, és ennek kapcsán beszélt 1814 decemberében Kazinczynak arról, hogy „elég jegyeznivaló lesz” Pázmányból, „mert az igen szép írónk, de mégis Illyéssel nem mérkőzhetik.”⁴⁰

Az elmondottakból arra lehet következtetni, hogy az *Idegenségek és szokatlanságok*-ban szereplő szerzők (és művek) kijegyzetelése – tehát a kikövetkeztetett előmunkálatok – már az előtt megtörtént, hogy Kölcsey elvált barátaitól. Ez megengedi azt a feltételezést, hogy az *Idegenségek és szokatlanságok* 1814. november eleje táján született, tehát annak az időszaknak a végén, amikor Kazinczy, Kölcsey és Szemere Széphalmon illetve Lasztócon összehangoltan dolgozott. Az előmunkálatok egyes részeinek szerzőségével kapcsolatban azonban meglehetősen homályban tapogatózhatunk csak. A források – mint láttuk – egyértelműen mutatják, hogy az énekeskönyvből mind Szemere, mind Kölcsey készített saját jegyzeteket, és párhuzamosan elvégzett filológiai munkára más példa is van. 1813-ban Szemere Kazinczy készülő Báróczi-tanulmánya számára idézeteket küldött Széphalomra *A magyar nyelvű művelő társaság munkáinak első darabja* (Szeben, 1796) című kiadványból,⁴¹ melyből később Kölcsey is alapos jegyzeteket készített.⁴² Nem lehet tehát kizárni, hogy ugyanazon művet mindketten kivonatolták. Ezen túl más nehézségekkel is számolni kell. Amikor 1816 elején Szemere beszámolt Kölcseynek annak lehetőségéről, hogy egy kézírataikat tartalmazó kötetük elveszett, akkor mint közös munkára utalt az Illyés-, Gyöngyösi- és Faludi-jegyzetekre. („Jegyzéseink Illyésből, Gyöngyösiből, Faludiból stb.”)⁴³ Az ide vonatkozó további források azonban sajnos nem igazán segítik, hogy a szerzőség ügyében tisztán lássunk. 1816 elején Szemere beszámolt Kazinczynak formálódó nyelvújítási lexikonáról, melyben szótárszerűen azt kívánta

³⁸ „Illyés András püspöknek Tüköre. MDC[C]V. – Lap. 19. [*]dicsekedik anyjának mondani a szűz Máriát – 1. 48. [*]Egy zsidó legistentelenebb, és vakmerőbb a többinél, a koporsóhoz közelgete. – 1. 90. egy éneket, csudálatos dolgokkal teljes, kezdé énekelni. – 1. 94. Volt egy ember, istentől küldetett. – 1. 175. a vallásnak mindenütt ellene mondatik. – S Gyöngyösi, s Keményiásban azoközben mint a Kaukáz (a puristák szerint Kaukázus) hegyében, amely oroszlanak elloptak kölykében... – és a legszebb tetrastichon, mely valaha írva volt, a Palinodiában; és éppen azért ilyen, mert minden sora neologizál: [*]amint szöke víze lefoly a Dunának stb.” (KAZINCZY, *Báróczi Sándor élete* = KAZINCZY 1979, I, 788. Csillaggal jelöltük az *Idegenségek és szokatlanságok*-ban is felbukkanó példákat, és egyben a Gyöngyösi Istvántól származó neologizmusokat is hoztuk.)

³⁹ Kölcsey–Döbrenteihez, Álmosd, 1815. május 3. KÖM2, III, 175–176; Kölcsey–Kazinczyhoz, Nagyvároly, 1815. május 30. KÖM2, III, 184; Kölcsey–Döbrenteihez, Cseke, 1816. május 11. KÖM2, III, 240.

⁴⁰ Kölcsey–Kazinczyhoz, Álmosd, 1814. december 22. KÖM2, III, 165.

⁴¹ Szemere–Kazinczyhoz, Pécel, 1813. október 31. KazLev, XI, 104–106.

⁴² Kiadatlan kézirat: *Rövid Lajstromok a' Cons. Aranka György Grammat. hibáinak, az Erdélyi Társaság' Első Kötetében* (Cseke, 1815. október 20.), OSZK Kt, Q. H. 4361. Vö. Kölcsey–Szemeréhez, Cseke, 1815. október 24. KÖM2, III, 220; Kölcsey–Szemeréhez, Cseke, 1816. március 28. KÖM2, III, 226.

⁴³ Szemere–Kölcseyhez, Pécel, 1816. február 24. SZEMERE P. 1890, III, 196.

bemutatni, hogy miként bántak a nyelvvel a korábban működött és a kortárs magyar írók.⁴⁴ Egy nappal később elküldte az átnézett szerzők listáját, melyben sok más mellett megtalálható Faludi, Gyöngyösi, Illyés és Zrínyi. A névsort így vezette be: „Következő Írókat jegyzettem ki magamnak Lexiconomra nézve szó és ejtés végett.”⁴⁵ Ezek alapján a Zrínyi-jegyzetet, melynek szerzőségére pusztán ez az egyetlen adat áll rendelkezésünkre, Szemere készítette. Faludira vonatkozólag is Szemere szerzősége mellett szól az a szűk egy hónappal később kelt levél, melyben a lexikonszerkesztő arról ír, hogy szeretné, ha Kazinczy állást foglalna Faludi magyarságáról, majd hozzáteszi: „Jegyzéseimet belőle közleni fogom”.⁴⁶ Bár elképzelhető, hogy Zrínyit és Faludit Szemere jegyzetelte ki, az idézetekben felbukkanó I. szám 1. személy mégsem feltétlenül perdöntő, mert olyan írókból készült szójegyzékeket is magának tulajdonított Szemere, melyekről korábban úgy nyilatkozott, hogy Kölcseyvel közösen állították össze (Faludi, Illyés, Gyöngyösi). Még bizonytalanabb a helyzet, ha figyelembe vesszük, hogy Szemere munkája során valószínűleg mások által kiírt jegyzékeket egészben vagy részben lemásolt. Erről tanúskodik, hogy miután január 7-i levelében felsorolta a lexikona számára feldolgozott írók névsorát, kérte Kazinczyt, hogy küldje el neki a Kunics Ferenc és Hoblik Márton műveiből kiírt neologizmusokat,⁴⁷ január 17-én pedig így írt: „Az Uram Bátyámtól nyert Documentumokban, másolásom alatt, egynehányszor leltem e' szót *öszve* e' helyett *eggyütt*. Így: a' *többivel öszve*, pro: a' *többivel eggyütt*. Meg van ez a' Molnár Zsoltárjaiban is valahol. Ha jól emlékszem: – – *Őt dicsérje Minden csillagokkal öszve*.”⁴⁸ (Az emlékezetből idézett példa azért is figyelmet érdemel, mert szerepel az *Idegenségek és szokatlanságokban*.) A levelezésből az látható tehát, hogy mikor Szemere Kölcseynek írt, figyelt arra, hogy jelezze: a jegyzetek egy része közös szellemi termék, míg Kazinczyhoz – aki egyébként tudta, hogy ki mit végzett – írott soraiban nem volt erre tekintettel. Kölcsey maga nem felejtkezett el saját szerepéről, mert 1817-ben Helmecezy nyelvújítási tanulmányáról⁴⁹ beszélve, többes szám 1. személyű birtokos személyjelet használt: „Nem haragszom Helmecezire, még azért sem hogy Jegyzőkönyveinket gondatlanul kiprédálta”.⁵⁰ Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy a Gyöngyösi, Faludi, Illyés és Zrínyi műveiből kiírt neologizmusok összeállításában Kölcsey aktívan részt vett, de az általa elvégzett munkát pontosan nem tudjuk körülhatárolni.

Az előmunkálatok illetve az *Idegenségek és szokatlanságok* keletkezési idejéről mondtakat hitelesíti a kéziratok története. Mint láttuk, Kölcsey filológiai tevékenysége akkor kezdődött, amikor 1814. június vége felé Pécelre érkezett. Szűk másfél évvel később Szemere a *Felelet* és más nyelvészeti jegyzetek elkallódásának veszélyéről tájé-

⁴⁴ Szemere–Kazinczyhoz, Lasztóc, 1816. január 6. KazLev, XIII, 392–393.

⁴⁵ Szemere–Kazinczyhoz, Lasztóc, 1816. január 7. KazLev, XIII, 402.

⁴⁶ Szemere–Kazinczyhoz, Lasztóc, 1816. február 2. KazLev, XIII, 461.

⁴⁷ „Kunicsból való jegyzéseit Édes Uram Bátyámnak instálom. És még *Hoblik*-ot.” (Szemere–Kazinczyhoz, Lasztóc, 1816. január 7. KazLev, XIII, 402.)

⁴⁸ Szemere–Kazinczyhoz, Lasztóc, 1816. január 17. KazLev, XIII, 427.

⁴⁹ HELMECZI 1816.

⁵⁰ Kölcsey–Kazinczyhoz, Lasztóc, 1817. június 11. KÖM2, III, 257–258.

koztatta barátját: „Az a' kötet, melyben Bohógyi 's Jegyzéseink Illyésből, Gyöngyösi-ből, Faludiból 'stb. voltak, közel van az elvesztheséhez; Bilkeinél hagytam azt, mikor Lasztócra felmentem, 's ő elhagyta Pestet, Szathmárra költözött; nagy kincsemtől vol-nék megfosztva.”⁵¹ Kölcsey levelezésében számos nyoma van annak, hogy a veszteséget szenvedett barátok megpróbálták Bilkei nyomára bukkanni, hogy az értékes jegyzőkönyvet visszaszerezzék,⁵² de sehol nem található sikerre utaló adat. E jegyzőkönyv elkallódása azért fontos számunkra, mert nélküle – az előmunkálatok hiányában – Kölcsey nem készíthette el az *Idegenségek és szokatlanságokat*. Elvileg tehát ezen írás keletkezésének legkésőbbi időpontja az, amikor még Kölcsey rendelkezésére álltak a szóban forgó jegyzetek. Mivel az elveszett jegyzőkönyv tartalmazta a *Felelet* kéziratát, bizonyítható, hogy Szemere és Kölcsey 1814 szeptemberében Pécelről magukkal vitték azt Lasztócra illetve Széphalomra. Ezt igazolja, hogy a kötet tartalmazta a Faludi-jegyzetet is, mely feltehetően a Széphalmon (és közelében) töltött időben keletkezett. Még biztosabb érv, hogy Kazinczy minden óvatosan fogalmazott, ellenkező értelmű sejtetése ellenére⁵³ néhány levelében bevallotta: 1814-ben Kölcsey és Szemere felolvasott neki egyes részeket a *Felelet*ből. 1815-ben, a vitairat megjelenése után Szentgyörgyi Józsefnek így írt: „Még nem láttam a' Mondolatra írt feleletet, 's minden felől veszek eránta tudósításokat. Tudassd mindennel, hogy nekem benne semmi részem; nem is tudom micsoda, noha Szemere és Kölcsey, a' kik azt írták, [...] beszéllek mi van benne, és némelly mimikus részét előttem fel is olvasták. Az egészet nem láttam.”⁵⁴ Rummy Károly Györgynek hasonlóképpen: „Egyetlen betű sincs benne tőlem, s én csak néhány verset láttam, mely, ha jól emlékszem, Dugonics és Bozóky izlésében van írva.”⁵⁵ Szentgyörgyinek újra visszatért a témára: „Én becsületemre mondhatom, hogy a' [Anti-]Mondolatban sem a' gondolat adásával, sem a' segítséssel, sem a' correcturával, egy szóval semmiképen, nincsen részem. Szemere és Kölcsei ketten csinálták ezt Péczelen; feljövén hozzám, elolvasták azt a' mi Dugonics' módjában vala írva, és egy két más darabot; de még akkor a' munka első dolgozásban volt és a' Praefatio nélkül.”⁵⁶

1814 őszén Kölcsey azt tervezte, hogy gazdasági ügyeit elrendezvén, Pécelre, majd Pestre utazik, ahol folytatja a barátaival megkezdett filológiai munkát.⁵⁷ Ezért tűnik ké-

⁵¹ Szemere–Kölcseyhez, Pécel, 1816. február 24. SZEMERE P. 1890, III, 196–197.

⁵² Kölcsey–Kazinczyhoz, Cseke, 1816. március 28. KÖM2, III, 221; Kölcsey–Szemeréhez, Cseke, 1816. március 28. KÖM2, III, 226–227; Szemere–Kölcseyhez, Pécel, 1816. április 15. SZEMERE P. 1890, III, 197; Kölcsey–Kazinczyhoz, Cseke, 1816. április 25. KÖM2, III, 235–236; Szemere–Kölcseyhez, Pécel, 1816. november 17. SZEMERE P. 1890, III, 203.

⁵³ Kazinczy azt a feltehetően betű szerint igaz formulát variálja, hogy a *Felelet* megírásában semmi része nincs, és azt kéziratban nem látta – hallotta ugyanis. Vö. Kazinczy–Gr. Dessewffy Józsefhez, Széphalom, 1815. szeptember 26. KazLev, XIII, 195; Kazinczy–Rummy Károly Györgyhöz, Széphalom, 1815. október 1. KazLev, XIII, 199; Kazinczy–Berzsenyihöz, Széphalom, 1815. november 8. KazLev, XIII, 272; Kazinczy–Pápay Sámuelhez, Széphalom, 1815. november 8. KazLev, XIII, 275; Kazinczy–Sárközi Istvánhoz, Széphalom, 1815. november 23. KazLev, XIII, 296.

⁵⁴ Kazinczy–Szentgyörgyi Józsefnek, Széphalom, 1815. augusztus 29. KazLev, XIII, 124.

⁵⁵ Kazinczy–Rummy Károly Györgyhöz, Széphalom, 1815. augusztus 29. KazLev, XIII, 126.

⁵⁶ Kazinczy–Szentgyörgyi Józsefhez, Széphalom, 1815. szeptember 15. KazLev, XIII, 158.

⁵⁷ Szemere–Kazinczyhoz, Lasztóc, 1814. november 7. KazLev, XII, 158.

zenfekvőnek, hogy az addigra elkészült irományait Szemere magánál tartotta, és Pécelre vitte.⁵⁸ A testvérek között decemberben lezajlott birtokmegosztás nyilvánvalóvá tette azonban Kölcsey számára, hogy anyagi lehetőségei nem engedik meg a pesti utat.⁵⁹ Nekünk ebből az a fontos, hogy november végétől, amikor Kölcsey elvált Szemeréektől, az *Idegenségek és szokatlanságok* megszerkesztéséhez nélkülözhetetlen jegyzetek nem álltak rendelkezésére, és nagyon valószínű, hogy azokat csak 1817 elején látta viszont, amikor Pécelen meglátogatta barátját.⁶⁰ Kettejük levelezésében nincs nyoma annak, hogy Szemere akár postán, akár valami alkalmatossággal elküldte volna az iratokat Csekére. 1815. július 5-én, amikor Kölcsey Kazinczynak az énekeskönyvből készített jegyzeteiről beszélt, megemlítette: „Ezen jegyzéseim is Palinál vagynak.”⁶¹ Szemere ez év május végétől 1816. február elejéig Lasztócon és környékén tartózkodott.⁶² Számos jel mutat arra, hogy a nyelvészeti iratokat nem hozta magával, és így nem adhatta vissza barátjának. Augusztusban könyvei és jegyzetei hiányát panaszolta Kazinczynak,⁶³ 1816 januárjában pedig több levelet küldött Széphalomra a tervezett lexikona ügyében. A különböző szerzőknél talált neologizmusok kapcsán a következőket írta: „Czídet még a' múlt nyáron excerptáltam. Teleky, a' többi között *nagysád*-ot, *győzelmet* mond; a' mint jegyzéseimben Pécelt megvannak.”⁶⁴ Más alkalommal, amikor számba vette a feldolgozott szerzőket, megjegyezte: „Elfeledtem feljebb Excerptáimból *Dömét* 's *Gyarmathit*. Még Pécelen egyéb is lehet a' mire most nem emlékszem.”⁶⁵ Az a tény, hogy Szemere emlékezetből idézte az énekeskönyvből a „*Minden csillagokkal össze*” példát, szintén arra utal, hogy nem voltak kéznél a jegyzetek. Ebben az esetben pedig már olyan jegyzetről igazolható, hogy Pécelen volt, mely szükséges lehetett az *Idegenségek és szokatlanságok* összeállításához. Feltehetően ugyanilyen esetről van szó, mikor Szemere 1816. február 2-án, az utazási előkészületek közepette kéréssel fordult Kazinczyhoz: „Szeretném, ha Édes Uram [Bátyám] a' Faludi magyarságát megtekinteni méltóztatnék. Jegyzéseimet belőle közleni fogom.”⁶⁶ A Szemere-házaspár hosszú utazás után február 17-én érkezett Pécelre,⁶⁷ és 24-én kelt az a fentebb már idézett, ijedt hangú levél, mely azt tudatta Kölcseyvel, hogy közös jegyzőkönyvüket az elkallódás veszélye fenyegeti.⁶⁸ Könnyen elképzelhető, hogy Szemere a Széphalomra küldendő Faludi-jegyzetek keresése közben döbbent rá, hogy azt a kötetet, melyben a *Felelet* kézírata is volt, 1815 májusában, mi-

⁵⁸ Vö. Szemere–Kazinczyhoz, Pécel, 1815. február 14. KazLev, XII, 392.

⁵⁹ Kölcsey–Kazinczyhoz, Álmós, 1814. december 22. KazLev, XII, 273.

⁶⁰ Vö. Szemere–Kazinczyhoz, Pest, 1817. április 5. KazLev, XV, 143–144.

⁶¹ Kölcsey–Kazinczyhoz, Cseke, 1815. július 5. KÖM2, III, 190.

⁶² Kazinczy–Helmeczy Mihályhoz, Széphalom, 1815. június 2. KazLev, XII, 519; Kazinczy–Rumy Károly Györgyhez, Széphalom, 1815. augusztus 29. KazLev, XIII, 126; Szemere–Kazinczyhoz, Lasztóc, 1816. február 2. KazLev, XIII, 459; Szemere–Kazinczyhoz, Pécel, 1816. február 18. KazLev, XIII, 502.

⁶³ Szemere–Kazinczyhoz, Lasztóc, 1815. augusztus 9. KazLev, XIII, 65.

⁶⁴ Szemere–Kazinczyhoz, Sátorlajújhely, 1816. január 22. KazLev, XIII, 400.

⁶⁵ Szemere–Kazinczyhoz, Lasztóc, 1816. január 30. KazLev, XIII, 453.

⁶⁶ Szemere–Kazinczyhoz, Lasztóc, 1816. február 2. KazLev, XIII, 461.

⁶⁷ Szemere–Kazinczyhoz, Pécel, 1816. február 18. KazLev, XIII, 502.

⁶⁸ Szemere–Kölcseyhez, Pécel, 1816. február 24. SZEMERE P. 1890, III, 196–197.

előtt Lasztócra indult volna, Bilkei Pap Ferencnek adta, hogy intézze és felügyelje a *Mondolatra* adott válasz kinyomtatását. Bilkei nemsokára a kéziratokkal együtt kikerült látókörükből, és végleg elvesztették közös munkájuk azon részét, mely tartalmazta az *Idegenségek és szokatlanságok* előmunkálatait. Az eddigieket összefoglalva az állapítható meg, hogy Kölcsey csak az után szerkeszthette meg az *Idegenségek és szokatlanságokat*, hogy a Faludi-jegyzet október vagy november folyamán elkészült, de az előtt, hogy november végén elutazott Szemerétől, akinél az előmunkálatok kéziratai maradtak.

[*Idegenségek és szokatlanságok*]

Mind azon Idegenségeket^a és Szokatlanságokat,^b mellyekkel Iróink vádoltathatnak, talán így lehetne^c öfzvevonni.

- 1.) Idegen Phraselek,
- 2.) Infinitívusfal élés,^{d 1}
- 3.) A' Való elhagyása
- 4.) A' Postpositiók közönséges értelmé[ne]k változtatása,
5. Az Inversio,^e
- 6.) A' Verbumoknak új flexiókkal, (po. Casufok' flexiójival) öszvetéte.

Először azt kérdem, ha ezen Artikulufok olyanok-è mellyekkel csak mostani újtók élnek, és hogy nem lehet-è reájok példákat lelteni régiebb, és sok Iróinkban^f is? Kereszünk.

1.) Idegen Phrasések. Molnár Albert' Zsoltáraiban. (Debreczen 1808²) Soltár. LXIX. v. 9.³ Várván ha találtnék e' nagy kínban a' ki ~⁸ Lap. 305. Adj győzedelmet vennünk⁴ – 306. Hová lón O Halál a' fulánk, mellyet fensz már rég olta ránk⁵ – 331. Add visszakeretnünk.⁶ – 342. Vígaffágra kellemetes⁷ – stbb. –

Illyés András Püspök (N[agy]Szomb.[at] 1705⁸)^h A' Czímlap. Deák nyelvvel megajándékozott⁹ – 266. elsoe volt megfzenteltetett a' Keresztyének között¹⁰ – 316. Irgalmafon kemény és keményen szelíd volt – 327. Nem nehezeltte volna azt neki adni¹¹ – 343 Elfzándékozá hogy vitéz ember legyen¹² – 422. Visellyünk gondot, hogy vegye fel magára¹ azt a' dolgot.¹³ – II. Köt.[et] Lap. 8. búval és bánattal éltek, mivel annyi ideig egymással lakván, nem lészen vala gyermekek.¹⁴ – L.[ap] 5. Dalmaticával¹⁵ élnének, és manipulussal¹⁶ a' balkezeken¹⁷ – 47. Rómában pedig úgy látszott néki, hogy sok alkal-

^a K: Idegenségek [a mondat értelme szerint emend.]

^b K: Szokatlanságokat, [a szövégi „at” f. í., beszúrva]

^c K: így <.....> lehetne

^d K: élés, [Nagyobb betűvel ceruzás rájegyzés a főszöveg hasábjában és a margón:] – 385 + és Hogy

^e K: Inversio, [a margón:] Nr^o 4, és 5. egy sorban. [A példák felsorolásánál kiderül, hogy Kölcsey a 4. és a 6. pontot vonta össze.]

^f K: [a sor végén ceruzával csillag]

⁸ K: [a margón:] Soltár. LXIX. [...] kínban a' ki –

^h K: [A margón barnás tintával, Szemere Pál írásával kétszer aláhúzva:] 1705. Illyés.

¹ K: ma-gára [A kötőjelnél vége az 1. fólió rektójának.]

matosfágok volnának a' gyönyörűségek, melyek igen veszedelmesek az ifjaknak mint^a ő is volt – stbb – Illyés. II Köt.[et] L.[ap] 227. Ne nehezteld Gergely, hogy néked kedveskedünk^b – 262. Én félek a' Kristuf ne mondja nékem hogy elvettem &c.¹⁸ – 278. És meg kérdé tőle ha tudná-è mellyik¹⁹ stbb –

Faludi Ferencz.^c Nemes Ember. 1787²⁰ – 3. Fényes legyecskék: Sz.[ent] János bogarai.²¹ Az embereket vezem csudára, nem is érem-fel efzemmel, mitől viselteffenek^d a' fetétes koborláfra; hanem ha olly igen tartja kedvek, hogy az utfák szegletiben ütközzenek, és haragos ökleléssel neki menvén az oszlopoknak, próbával tudhaffák kinek legyen erősebb a' feje²² – 5. Pedig, hogy tudom, felén túl vagyunk a' veszedelemnek^e mikor előre megsajdítjuk. – 8. Távol járfsz a' valótól – 16. Hogy éltem nem szégyenlem, 's nincs fájdalommal hogy meg halok²³ –

Költeményiben^f (Révától.^g 1786)^h 24 31. Ne a' Kosár vigyd veled (nimm's mit dir)²⁵ – 39. Mert két lép vefzötske közt ragadott.²⁶ 44. Félnek ne tan Praeceptorok meg szegdelje bőröket²⁷ – 45. Azon senki ne építsen, hogy engem lát vigadni²⁸ – 48. Magos hegyek, szelíd erdők Pán Istennek sátora! Hantos halmok, híves ernyők, Diánának udvara²⁹ – 49 A' madarak – hím és nyöstény öfzve ülnek, Enekelik álmokat³⁰ – 51. Magán rakják tánczokat³¹ – 56. Több szívekkel elkevertem, Mutass reá tiédⁱ léfz³² – stbb –

Zrinyi' Syrenája^j (Bécs 1651)^k 33 P.[ars] I. v 19.³⁴ Nem-è viperákat keblemben neveltem (nonne)?^l – 22. Ű nyavalyájokra nem téfzem szememet – 83.^m Demirhám az erős, mellynél erősb nem volt – P.[ars] II. 67. Nem-è én te tueled chináltattam foeldbuelⁿ 35 – P.[ars] III. 34. Inkább hozzá fegétz szereffen engemet³⁶ – 52. Ezek mutatták magokat – 95. A' nélkül nem szuekoes tárházam³⁷ – P.[ars] IV. 18. Két húfzan voltanak. 27. Két hatvan – P.[ars] V. 37. Ama sűrű fenyős erdő közben akad.³⁸ P.[ars] VI. 30. Ha akarod adok neked ezer példát – 37. Itt hallgata Halúl és esék sibolygás³⁹ – 86. De gyorsan utána fut Vid a' kegyetlen⁴⁰ – 94 P.[ars] VII. Demirhám haraggal 's duehoeffeggel nagyob⁴¹ –

^a K: ifjak mint [ILLYÉS 1705–1707, II, 47. alapján emend.]

^b K: volt – stbb – [Az I. fólió rektóján a margó alsó részén:] Illyés. II Köt. L. 227. [...] kedveskedünk [A szöveget a logikai helye alapján iktattuk ide.] 262. Én félek [emend.]

^c K: [A margón barnás tintával, Szemere Pál írásával:] 1787 Faludi –

^d K: [A „vezem csudára” és a „mitől viselteffenek” szerkezetek ceruzával alá vannak húzva, és a margón egy három sor nagyságú ceruzás „x” áll.]

^e K: túl van vagyunk a' <...> veszedelemnek [a Kölcsy által használt szöveg alapján emend.]

^f K: <.....> Költeményiben

^g K: Révától. [emend.]

^h K: [A margón barnás tintával, Szemere Pál írásával:] 1786. Faludi

ⁱ K: reá <t.d> tiéd

^j K: Zrinyi' Syrenája [barnás tintával aláhúzva]

^k K: [A margón barnás tintával, Szemere írásával, kétszer aláhúzva:] 1651. Zrinyi

^l K: Nem-è viperákat keblemben neveltem (nonne)? [barnás tintával aláhúzva]

^m K: szememet – [Vége az I. fólió verzójának] <61> 83.

ⁿ K: Nem-è én te tueled chináltattam foeldbuel [barnás tintával aláhúzva]

96. Benavir ferege legelsoe futamék^a 42 – P[ars] VIII. 29. Ő ül vala első nagy Kajmekán mellett stbb –^b

[Pars] XV. 39. Az keze fegyveref lángozó pallofál.⁴³

P.[ars] VII. 32. Ah fzerencsétlen én el nem tudtam veszni.⁴⁴

P.[ars] X. 57. Erre Bandakovich kegyetlenb medvénel.

De nem csinál pompát Zrini Törökök[ne]k. Utolf.[ó] P.[ars] 62.⁴⁵

P.[ars] VII. 24. Ihon van a' jól juett billikum pohára.

X. 69. Jól tudja halálát hogy ez helyben légyen.

X. 102. Jajgatással kevert jár koeztoek a' veszel.

XI. 27. Meglátja ha tartom én uedvoeffégemet, Abb[an] &c.⁴⁶

2.) Infinitivusra példák. Zrini.^c a' Praef.[atio] Ennekem is 100. esztendővel azután történt írnom Szigeti veszedelmet. – Orph.[eus]' keservében.⁴⁷ Nem joettem^d chudálni 's eroedet próbálni mint az Jupiter fia⁴⁸ – A' felzületre 11., Mi hafznod féreggel neked toervénykoezned Hatalmot mutatnod, és ránk fegyverkezned⁴⁹ – Syréna.⁵⁰ XI. 6. Most lesz már mezejek az én Irigyimnek, Engemet gyalázni moft nyílik-meg nyelvek. – X. 45. Láttad-é le-duelni régen nevelt toelgyfát, – 75. Mert nem sokat beerefzteni gondolnak⁵¹ – stbb. Zrini a' hogyo^e sokszor elhagyja Infinit[ivus] nélkül – így:^f XI. 27. hogy fzenvedjem meg fojchon engemet⁵² – IX. 82. Nem illik te hozzád sírj mint egy idéetlen^g Illyés Püspök. I R.[ész] Lap. 19.^h Dicsekedik annyának mondani a' füzű Mariát – 27 Ne félj elvenni Máriát a' te feleségedet⁵³ – II Rész. Lap. 159. és felettebb szomjúhozza vala a' Keresztyének vérért kiönteni – 171. Ha ártottam nem ellenzek meghalni⁵⁴ – 224. Eljövendő leszen ítélni eleveneket és holtakatⁱ *Nem így mondjak-è ezt még most az Iskolákban a' Crédo^j elmondásakor? – III. Rész.^k 422. Mennyünk hozzá fozllani⁵⁵ – II Kötet. Lap. 8. És olly szomjúhozó az emberek vérért kiontani⁵⁶ – 9. Időt vára boffzút^l állani Maximus ellen⁵⁷ – 53. Alkalmatofágot voenek ötet rágalmazni⁵⁸ – 55. Az Isten hatalmas megadni⁵⁹ – 56. Nagy tífzeletnek tartván, a' Sz.[ent] Jeronymus tanítványa lenni – 68. Sok idő kívántatnék előfzámllni melly fok [stb.]⁶⁰ – 83. Igen bánta Sz.[ent] Miklós,

^a K: Demirhám haraggal 's duchoefféggel nagyob – 96. Benavir ferege legelsoe futamék [barnás tintával aláhúзва]

^b K: stbb – [A margón található 8 idézet, melyeket alul vízszintes vonal választ el a más jellegű, szintén margóra írt példaktól (lásd alább). A felsorolás 7. és 8. tagja már az infinitivus használatára hozott idézetekkel van egy sorban, az értelem szerint azonban mindkét egység ide tartozik.]

XV. 39. Az keze [...] Abb[an] stb.

^c K: [A margón barnás tintával, Szemere Pál írásával, kétszer aláhúзва:] Zrini

^d K: joettem [jav. e.:] jöttem

^e K: Zrini a' hogy [emend.]

^f K: így [emend.]

^g K: gondolnak – stbb. [A margón a fölötte álló jegyzésektől vízszintes vonallal elválasztva egy ide kapcsolódó megállapítás és két azt igazoló idézet áll:] Zrini a' hogy [emend.] sokszor [...] idéetlen

^h K: [A margón barnás tintával, Szemere Pál írásával, kétszer aláhúзва:] Illyés

ⁱ K: [Csillaggal kapcsolott megjegyzés a margón:] *Nem így [...] elmondásakor?

^j K: a' <Hi> Crédo

^k K: – <...> III. Rész.

^l K: boffzút [Vége a 2. fölió rektójának.]

hogy kinyilatkozott a' dolog, melyet ő titkon lenni kívánt – 86. bízatta az ő híveit az Isten tisztelességéért fzenvedni – Illyés II Köt.[et] L.[ap] 106. Parancsolá nekik, mondanák-meg. stbb.^a – 351. Mindenkor nagy gondot viselt^b távol lenni a' gonosz társaságtól – Inkább valasztottam elvetett lenni az Én Istenem' házában, hogy sem a' bűnösök hajlékában lakni. stb. stbb. –^c

Faludi. Udvari Ember (1771) Lap. 87.⁶¹ Bizonyos személyekre nézve nem alku az igyenes igazfágot tiftán pufztán mondani; him, fzin⁶² 's több e' féle &c. –^d Faludi Ferencz. Nemes Ember. Lap. 2. Szép dolognak tartja a' délig való heverést, és paraszt közönséges erkölcsnek úgy élni mint a' többi – Költeményib.[en] Lap. 90. Mit késtetjük szívemet? siessünk ötet követni⁶³ – stbb. – Molnár Albert. Lap. 235. Hogy hiheffük^e Kristust Egy^f idveffégnek lenni.⁶⁴

3.) Példák a' Való' Elhagyására: Molnár' Zsolt.[ár] Lap. 326. Nem kérünk tőled szollást fok nyelveken⁶⁵ (sok nyelveken v[al]o szollást) – 460. Kiben soha sincs megváltozás Vagy ígértől elhanyaglás⁶⁶ – – A' Syrénában P.[ars] VI. 30 Leg inkább Magyarhoz gonofz akarattyát –

Illyés II K.[ötet] L.[ap] 258. Kinek kinek igazát megadásiban.⁶⁷

Faludi N[eme]s Ember. L.[ap] 2. melfze bujdosásomb.[an]⁶⁸

[4., 6.] Peldák^h a' postpositiók' értelmeiknek elváltoztatásokra. És a' verbumoknak új flexiókkal öfzvetételéreⁱ Molnár Zsolt.[ár] 353. Jó vagy Te minden teremtfidnek, De jó vagy Híveidnek (pro, hez)⁶⁹ – Zsoltár L.[ap] 79. örülnék vefztemet⁷⁰ –^j Zsolt.[ár] 126. v. 2. Mint az erős zúgó széllel Mind a' föld megszárad szélllyel⁷¹ – Lap. 272. A' Nap és hold őt dicsérje minden csillagokkal öfzve (pro együtt)^k ⁷² – Azon olálnak a' hamiffak (Lap. 70. pro az után olázkodnak)⁷³ – Lap. 172. Sőt nézelléd kedvedént (pro, kedved fzerént)⁷⁴ – Lap. 240. Rajtunk csúffágot üznek (pro, belölünk) –⁷⁵

– Illyés Püspök. II. Köt.[et] Lap. 93. Várazozzál had hunnyam-el fzeimeimet⁷⁶ – 229. Süketfégre vevé mind azokat a' kéréseket (füketen)⁷⁷ – L.[ap] 265. Szépnek lenni ne böcfüllye (becsülni valakit valamire)⁷⁸ – 338. Siket lévén az ő jó fűgalláfnak⁷⁹ –

^a K: fzenvedni [emend.] [A 2. fólió rektóján a margó alsó részén:] Illyés. II Köt. L. 106. [...] mondanák-meg. stbb. [A szöveget a logikai helye alapján iktattuk ide.]

^b K: Mindenkor nagy gondot viselt [barnás tintával aláhúzva]

^c K: [A margón:] Faludi. Udvari Ember [...] e' féle stb.

^d K: féle [emend.]

^e K: hiheffük [jav. e.:] hiheffünk

^f K: Egy [jav. e.:] egy

^g K: bujdosásomb.[an] [Vége a 2. fólió verzójának.]

^h K: <4., [?]> Peldák

ⁱ K: elváltoztatásokra. [Korrektúrajellel a margóról beszúrva:] És a' [...] öfzvetételére

^j K: [A margón:] Zsoltár L. 79. örülnék vefztemet –

^k K: [Fekete tintás kézírás + jellel beszúrva a margóról:] Székely István 1558ban kijött Híztóriája tele az ilyl élésmódokkal. Ez a' Könyv bírtokomban vagyon. [Az eddigiek piros tintával kétszer aláhúzva. Alatta vörösesbarna ceruzával, Szemere Pál kezétől:] Helmeccy [Szemere jegyzésére Kölcsy piros tintával ráírta:] Helmeccy jegyzé saját kezével [E három kéztől származó jegyzet piros tintával duplán bekarikázva és mintázva.]

Zrini. Syren.[a] P.[ars] I. 61. olvasd hangal^a (pro hangoson) – P.[ars] II. 34. Széles mellyel Elefantot hafomlittyá⁸⁰ – P.[ars] III. 95. Nem gyönyörködöm az te pénzednek⁸¹ – P.[ars] IV. 69. Hasomlit ördögöt feketeségével, Bialt nagyságával 's rettenetefléggel⁸² – P.[ars] V. 6. Vagyon reménsége^b számtalan sok hadán – 24. Mi vitéz kezuenkoen van minden reménség – 63. Hívek lefznek néki 's az orfágnak – 76. A' Gyermekek atya f zavát igen fülelé – P.[ars] X. 56. Ő szerechen toekkel tett szégyent Nagy Pánnak, Enekével pedig szép Bibil madárnak⁸³ –

Faludi. Nemes ember. L.[ap] 41. Megudvarolni valakit⁸⁴ – 55. Mind csak az erdőt lakni⁸⁵ – Költem.[ények] 41. L.[ap] Vagynak gondbann a' pókotskák, Hálójokat sétálják⁸⁶ – 50. Itt van Húga, fzemélyében sétálja az útakat⁸⁷ – 53. Bécsi aczél pantlikára, Szépen függ a' potrohán⁸⁸ –^c 60. Kárhozzák dítsérik, ki nagy ember lehet!⁸⁹ – 61. mind a' két fzemén vak⁹⁰ –

5.) Peldák az Inversióra – Molnár Zsolt.[ár] Lap. 312. Feltámadtt mert ő igazán⁹¹ – 455. Élünk a' testben többé nem mi⁹² – 461. Emeljétek-fel szívveteket, Földön kik vagytok, Emberek!⁹³ – 466. Időt szolgáltatván illendőt⁹⁴ – 109. Mordályság minden ő beszéd⁹⁵ – Zsolt.[ár] 102 v.[ers] 7. És a' melly, már fokot kéfett, Jelen vagyon az az óra⁹⁶ – 129 Zs.[oltár] v.[ers] 4. Mint a' hitván fű olyak legyenek – Zs.[oltár] 130. v.[ers] 2. Ha Uram bününk szerént Minket büntetnél-meg⁹⁷ – Zs.[oltár] 68. v 3. A' pártütöket rekefzti pufzta és parlag földre – stbb. stbb. –

Illyés Püspök. I R.[ész] Lap. 48. Egy procellio lön, nevezetesb mind azoknál mellyek voltak valaha a' világon – 54. Egy Zsidó legistenteleneb és vakmerőbb a' többinél a' koporfóhoz közelgete – II R.[ész] Lap. 220. Levelet írt tellyest csudálatos boelcsességgel – I Köt.[et] 371. Miképen,^d Ő Ignáti, ilyen módon mégy előttem a' Martyromságra⁹⁸ – 376 – Egy levele mellyet írt a' Filippiaiakhoz, tellyest tudománnyal és mennyei bölcseséggel⁹⁹ –

II. K.[ötet] L.[ap] 371. Láttunk egy nevezetes Doctort e' városban,^e mi barátunkat, bölcslet a' Deáki tudományokban, szerelmetest az oe jó erkoelcfiért, értelmest, tiszteletest, és az emberek fzeimei eloett: jámbort és Istenféloet. – 247. Mivel a' papok közül, kik véle valának, sebefíte-meg egyet¹⁰⁰ – Sz.[ent] Norbertus, egy jó előljárot rendele a' Praemonstrati szerzetnek, hogy vífelné gongyát^f annak oe helyette, és igazgatná azt, mellyet ő plántált vala – III Köt.[et] L.[ap] 85. Némelly könyvecskéket fzerzett, tellyeseket boelcfeséggel –^g

Gróf Zrini. Syr.[éna] P.[ars] I. 71. Cumillát a' fzeppet Szuliman leányát – 91. Minde-nütt villámnak csak nyilak és szablyák¹⁰¹ – P.[ars] II. 8. Igy Túri cselefkfizk Toeroektoel

^a K: olvasd <hanga[?]> hangal

^b K: reménsége [jav. e.:] remény

^c K: potrohán – [Vége a 3. fölió rektójának.]

^d K: <I> Köt. 371. <Láttunk egy nevezetes Doctort e' város-> Miképen,

^e K: varasban, [tollhiba, emend.]

^f K: gongyát [jav. e.:] gond [Az eredetiben: gongyát]

^g K: boelcfeséggel – [Vége a 3. fölió verzójának.]

bántodott¹⁰² – P.[ars] III. 22. Mert lá hogy csak immár effoeben állanak¹⁰³ – 31. Így, kobza szavával, nyitá hangos torkát (így nyitá)¹⁰⁴ –

56

Ihon már vitézek (így szol Toeroekoeknek)

Kit óhajtvá vártunk, ezeknek ebeknek

Véreken meg festhettyuek vitéz kezuenket,

Ihon már az uedoe legyetek emberek¹⁰⁵

P.[ars] V. 37. Támafzt zúgást nagyot, nem reked 's nem lankad¹⁰⁶ – 38. Kívánja mindenik ellenfég vérebe^a Hamar kezét foesthesse és az szuevébe – P.[ars] VI. 11. Híred mindenütt van, 's mint nap úgy tuendoeklik – 87., Kinek soha mását nem látta ég magas – P.[ars] VII. 7. Eskuefzoem Mahometnek^b kit tart ég magas – 27 – Sietnek szállásra ki ki elofzlani¹⁰⁷ – 81. Nem néked, Kaur eb, való szép barjakta¹⁰⁸ – P.[ars] XV., [2.] Nem csak kárt hoznak ránk toeroekoek Tatárok, De tuez, de vas, de minden Elementumok – stbb – Az Attilára irtt Epigramm így kezdődik: Isten haragjának én szelleti voltam¹⁰⁹ – stbb. – Az Epilogusban¹¹⁰ – De híremet nem csak keresem pennámmal – –

Faludi Verseiben is ezer a' példa. L.[ap] 31. Hogy hívem vagy mind azt véltem¹¹¹ – L.[ap] 30. Kivel fétáltam,^c a' kit imádtam, Nem földi kép¹¹² – 45. Mert örömet, a' hol nintsen, Néha lehet mutatni¹¹³ – 48. Jön a' hajnal, alig várja, Silvanusnak völgyeit Gyenge lábbal hogy megjárja¹¹⁴ – 51. A' kit benne^d fel találunk, Tenyerekkel meg fzedik¹¹⁵ – A' Nádasdi koporsó verfében. A' mig engede, Ki számba vette, Embernek efetét, Halálát, életét, a' Nagy Isten.¹¹⁶ – És fok máfok mellyeket minden észre vefzen ha verfeit olvassa.

Minekélötte tovább mennénk,^e még Gyöngyösiből, kit olly fokban fzeretnek,¹¹⁷ hozunk fel holmi szokatlanságokat – Illyenek p.[éldának] o.[káért] a' Keményben.¹¹⁸ Margit ki közöttök ifjab tartatott¹¹⁹ – A' fellobbanásra néha olly hamarja¹²⁰ – Ő ugyan tovább is örömetst így lenne, Előbbi szavaként férjhez nem is menne: Illy fok jó fzerencsét félre de ki tenne, Hogy azokból egyet választván elvenne¹²¹ – Hogy a' sok^f ideájával, ha a' collectivum szó fingularisban van is, plural tetetik öfzve regibb íróinkban ezer a' példa. L.[ásd] Molnárt, Zrínit, Illyést. –^g Akartalak, régen Édesem inteni¹²² – (Inverf.[io]) – Ide tartoznak a' Palinodia' első forai: A' mint fzőke vize lefoly a' Dunának¹²³ stbb. – és fok máfok.

Bátrak vagyunk állítani, hogy nálunknál nem sokan ellenkeznek inkább azzal, a' mi Praeiudicium Auctoritatis¹²⁴ névvel jegyeztetik, 's mind ezen Idegenségek és Szokatlanságok nem azért fzedettek itt sorba, hogy állításainknak meghatározó okot adjanak.

^a K: verébe [emend.]

^b K: Mahometnek [Ceruzával aláhúзва, a margón Szemere Pál írásával, két sortávnyi X és:] nek pro re

^c K: sétáltam, [tollhiba, emend.]

^d K: benne [Vége a 4. fóló rektójának.]

^e K: mennénk, [utolsó „n” beszúrva]

^f K: sok' [nagyobb méretű betűvel]

^g K: Hogy a' [...] Illyést. – [Ez a szövegrész a margón áll. Logikai alapon iktattuk ide.]

Azonban ki tagadhatja, hogy Zrini, Gyöngyösi, Illyés, Molnár és Faludi classicus Iróink közé tartoznak? 's ez gyanúságot nyújthat a' felől, hogy talán a' Szokatlanságok újabb kedvellőji, nem kárhoztatásra, leg alább nem hirtelen kárhoztatásra méltók. Az pedig egyenesen^a következik, hogy a' Soloecismusok¹²⁵ 's Szokatlanságok nem újak nálunk, és hogy Iróink szinte két század előtt^b érzették, a' mit az újabb^c időkben Barcsay Bess.[enyei]^d Dayka 's mások újlag kezdtek érzeni. Azonb[an] feledjük ezt, 's feledjük azt is, mit e' részben n[é]ztek tőnek, 's igyekezzünk részrehajlás nélkül kitapogatni, mi lehet az újítások ügyében nyelvünkre nézve helyes vagy helytelen.

Lásd jegyzeteimet (zöld kötet) Így kezdődik: Ha a' római költő így énekel etc. etc. Egészen leírni usque: Jegyzetek Garve Ueber Sprachv[erbesserung]. Ne változtassd!¹²⁶

Magyarázó jegyzetek

¹ Mint az alább felhozott példák mutatják, Kölcsey itt arra utal, hogy mellékmondatokat főnévi igenévvel lehet rövidíteni. Erre a jelenségre Helmecci is kitér a nyelvi újítások számbavételekor: „az infinitívvel élés vagy is a' h o g y elhagyása” (HELMECZI 1816, VI). Sajnos a jelenséget ő sem részletezi jobban, de a kötőszó elhagyására való utalás valószínűsíti, hogy a mellékmondat rövidítéséről van szó. (Lásd a kéziratban található ceruzás rájegyzést is.) Helmecci véleménye azért vonható ide, mert ő olvasta a most közölt kéziratot, hiszen megtalálható azon a keze nyoma. Kölcsey maga is utal arra, hogy Helmecci az ő és Szemere Pál jegyzeteiből dolgozott: „Nem haragszom Helmeccire, még azért sem hogy Jegyzkönyveinket gondatlanul kiprédálta” (Kölcsey–Kazinczyhoz, Lasztóc, 1817. június 11. KÖM2, III, 257–258).

² Értsd: DebrÉnek.

³ V. 9. – 9. strofa.

⁴ A 18. számú, *Óh Úr Jézus! első gondunk* kezdetű ének: „És szent lelked jóvoltából Új életet élhessünk; Az által a' kísértetenn, /: Világi szenvedésekenn Adj győzedelmet vennünk.”

⁵ A 19. számú, *Jézus! ki a sírbann valól* kezdetű ének: „Hová lőn óh halál a' fülánk, Melyet fensz már régtolá ránk? Már nem rettegünk miatta, Mert Jézus meghódította Ama félelmek Királyát, Megnyitván sírjának száját.”

⁶ Az 51. számú, *Kegyes Lelkek! az Urat dítserjétek* kezdetű ének: „A' ki [Jézus] úgy szerettél, /: Hogy emberré lettél, Isten lévén, érettünk; Add viszszeretnünk, Szent példád követnünk, valamíg tart életünk.”

⁷ A 64. számú, *Az Istennek szent Angyala* kezdetű ének: „E' mai nap egy kisgyermek Szűztől született ti-néktek; A' gyermek szép és oly ékes, Vígasságra kellemetes.”

⁸ Értsd: ILLYÉS 1705–1707.

⁹ Lásd a rövidítésjegyzékben a címleírást.

¹⁰ „Sz. Sylvester Pápa megfzentelé azt a' Templomat [a lateránit], mely elsoe volt megfzenteltetett a' Kereftyének koezoett”.

¹¹ Azt javasolják, hogy Gallicánus kapitányt tegyék a hadak generálisává. A kapitány „azt felelé, hogy femmi modon nem akarja felvenni azt a' terhet, ha a' Császár néki nem adgya feleséguel a' leányát Constantiát. A' Császár nem neheztelte volna azt néki adni, látván hogy megérdemlené, ha egy akadék nem loett volna”.

^a K: pedig <mind> egyenesen

^b K: század <olta érz> előtt

^c K: az újabb [...] Ne változtassd! [Ezt a margón található, barnás tintával írott, Szemere Pál kezétől származó szövegrészt korrektúrajel kapcsolja a 4. fólió verzójának alján megszakadt autográf főszöveghez.]

^d K: Barcsay Bess. [A sor végén ceruzás csillag.]

¹² Szent György „megeeroesodván a' fegyver hordozására 's forgatására, és Annya e' világbol kimulván, elszándékozá hogy vitéz ember legyen, a' mint az Attya volt.”

¹³ Pollemiusnak az a szándéka, hogy eltérítse fiát, Chrysantust a keresztyén hitről. Ezért meg akarja vele izleltetni a testi örömöket és a házasság élet boldogságát. Ebben van segítségére egy barátja, aki ezt tanácsolja neki: „Vagyon egy a' füzetek kezoett Minervában; kihez füzéssel, elmének élelségével, boelcseséggel, és ekes befzéddelel, nincsen hasonló ebben a' városban; és immár van annyi ideje hogy férjhez mehet. Mennyuenk hozzá szollani, vífellyuenk gondot, hogy vegyefel magára azt a dolgot [Chrysantus ágyba csalását]; és ígíruekmeg néki, hogy megnyervén azt, a' mit kívánunk, legyen férje neki Chrylantus, és véle egygyetembe legyen oevé minden oeroekséged.”

¹⁴ Helyesen: ILLYÉS 1705–1707, I, 8.

¹⁵ Dalmatica – [lat.] a liturgikus öltözet része; bő, oldalt nyitott, bő ujjú ruhadarab; a diakónusok felső ruhája.

¹⁶ Manipulus – [lat.] a miseruha tartozéka; széles diszes szalag (eredetileg összehajtott kendő) a bal alsó karon.

¹⁷ Szent Szilveszter pápa „Megparancsolá, hogy a' Diaconufok [szerpapok] Dalmaticával élneek, és manipuluffal a' bal kezeken”.

¹⁸ „Egy gazdag várofi polgár, egy igen szép paplant kuelde néki azokáért egelfz étfzaka líra a' Szent Atya [Alamizsnás Szent János], mondván: Ki mondaná jó dolognak, hogy én ezzel a' jó paplannal magamat bétakarjam, holott annyi fok füzények cfak nem hideggel halnak meg az utfázkon: azok boejtoelnek, és én jól lakom. Én félek, a' Krisztus ne mondgya nekem, hogy elvoettem az én faragságimnak jutalmát a' világón.” (ILLYÉS 1705–1707, II, 261–262.)

¹⁹ „A' Kerefzt jelét veté magára Antal, és megkérde toele [egy kentaurtól], ha tudnái mellyik részében a' pufztának, lakik az Iften szolgája.”

²⁰ Értsd: FALUDI 1787.

²¹ A „fényes legyetskék” összetételt az eredeti szöveg jegyzetben magyarázza úgy, mint „Szent János Bogarai.”

²² Neander, az iskolából frissen kikerült ifjú azon csodálkozik, hogy a városban annak ellenére szokás „nappal hortyogni, éjjel viradozni”, hogy a természet nem azért adott „egy pár füzemet” az embernek, hogy azt „a' lététben vefztegeffe”. (FALUDI 1787, 2–3.)

²³ „Hogy életem nem füzénylenem; hogy meg-halok, nem bánom; fe nem útálom, fe nem kedvellem felettébb ezt az árnyék Világot, kéfzen 's vigadozva várom tsendes ki-muláfomat.” (Helyesen: FALUDI 1787, 17.)

²⁴ Értsd: FALUDI 1786–1787. Kölcsey minden idézete az I. kötetből való.

²⁵ A hűtlen kedves elbocsátásakor mondja a lírai én: „Tudva vagyon álnokságod, / Azért nem kell barátságod. / Ne a' kosár, vigyd veled, / Benne obsit leveled.” (A dieu.)

²⁶ Tarka madár.

²⁷ Hajnalban „Elmélkednek a' Deákok, / Írnak, török fejöket: / Félnék, ne tám Pretzeptorok / Meg füzgedelje bööröket.” (A' hajnal.)

²⁸ „Azon senki ne építsen, / Hogy engem' lát vígadni: / Mert örömet, a' hol nintsen, / Néha lehet mutatni.” (Nem mind vígaság a' vígaság.)

²⁹ Az erdő.

³⁰ „A' madarak meg örülnek, / El lepik az ágokat: / Hím, és nöstény öfzve ülnek / Énekelik álmokat.” (Az erdő.)

³¹ A gyenge Nimfák „El keverve öfzve kapnak, / Jól forgatják inokat: / Hol egy mástól el fzaladnak. / 'S magán rakják tántzokat.” (Az erdő.)

³² Amor ellopta Fillis szívet, majd mikor az visszakéri, így szól: „Itt van füzved, el rejtettem, / Jó helyen van, el nem vefz: / Több füzekkel el kevertem, / Mutass reá, tied léfz.” (Fillis.)

³³ Lásd ZRINYI 1980.

³⁴ P[ars] I. v 19. – Első rész/ének, 19. strófa.

³⁵ Részlet Zrínyi Istenhez való könyörgéséből.

³⁶ Mehmet lantosa a szerencséről énekel: „Nem irigyled nékem az én egyefemet [kegyesemet, szeretőmet], / Inkább hozzá fégézt fzeressen engemet”.

³⁷ Cherei Pál megsebesült, és váltságdíjat ajánlott az őt legyőző Ibrahim Olaj Bégnek. Erre: „nem goenyuerkoedoem az te pénzednek, / [...] Anélkuel nem ízuekoes tárházam, ha élek”.

³⁸ „Mint mikor az foel fzel Kélmárkbul ki ízakad, / Ama fuerue fenyoes erdoe koezben akad, / Tamafzt zugáft nagyot, nem reked, s-nem lankad, / Hajol eloette lágy, es kemény ág ízakad”.

³⁹ Azaz Halul, a török követ befejezte mondandóját, és felmorajlottak a magyar vitézek.

⁴⁰ „De gyorlân utánna fut Vida kegyetlen”. Kölcséy javít egy sajtóhibát.

⁴¹ „Demirhám haraggal s’ duchoefféggel nagyob, / De Vitéz Deli Vid igaz huettel bátrab”.

⁴² „az toeb seregek, / Eroes Zrini kezétuel meg félemlettek / Benavir serege leg elfoe futamék, / Utánna Arfzláné, Urokat el vefzték.”

⁴³ „Eleiben tuenék Gábríel ízárnýával, / Méltófágos vala Angyali ruhával. / Az ő tefte vala be-foedve baborral, / Az keze fegyveres lángozo palloflál”.

⁴⁴ A sebesülés miatt ágyban haldokló Farkasics Péter azon kesereg, hogy nem a harcmezőn veszti életét: „Ah ízerenchetlen én el nem tudtam vefzni! / Hon kedues halállal meg holt nagy Lofonci”. Ez a példa a hogy elmaradása miatt tarthat a következő csoportba is.

⁴⁵ „De nem chinál pompát [nem parádézik] Zrini Toeroekoeknek, / Nem mutatja veztéig fokaig ezeknek / Ő vitéz fegyverét; de mégyen ellenek”.

⁴⁶ Delimán mondja: „Jueioen-el oe maga [Szulimán], s’ fogjon meg engemet, / Vegye buentetésben én vitéz fejemet, / Meg-láttya ha tartom én uedvoefféggemet / Abban, hogy ízenvedjem, meg fojchon engemet”.

⁴⁷ *Orfeus az szép Euridice után futván, Euridicet egy Vipera meg-chipte, az mely mérges febben meg-holt Euridice* = ZRINYI 1980, lapszám nélkül a kötet végén.

⁴⁸ Orfeus könyörög így Plutónak a pokolban.

⁴⁹ A lírai én az Istenhez könyörög: „De mind ezeknélis nagyobb te kegyelmed, / Annak vége nínchen. s’ azért bizunk benned, / Mi hafznod féréggel neked toervénykoezned / Hatalmot mutatnod, és ránk fegyverkez-ned.” (*Feszvletré* = ZRINYI 1980, lapszám nélkül a kötet végén.)

⁵⁰ ZRINYI Miklós, *Adriai tengernek Syrenaia*, azaz a *Szigeti veszedelem*.

⁵¹ A várvédők „kis kaput meg nyiták, / Hogy ellenfégg be-juejoen, ízuebuel kívánnyák, / Mert nem fokat be-erefszeni gondolnak, / Toebbit kin-fozoritván, ezeket ben vágnak.”

⁵² A szöveggörnyezetet lásd a 46. jegyzetben.

⁵³ „az Ur Angyala megjelenék néki [Józsefnek] álmában, mondván: Jofef Dávidnak fia ne fély el venni Mariát a’ Feleségedet: mert a’ mi oe benne fogantatott a’ Szent Lélekoel vagyon.”

⁵⁴ Szent Pál mondja vádlóinak: „Mert ha ártottam, vagy halálra valami méltot cfelekedtem, nem ellenzek meghalni.”

⁵⁵ A szöveggörnyezetet lásd a 13. jegyzetben.

⁵⁶ Mikor Leo pápa Attilát Róma előtt visszafordította, „igen álmétkodtak az Attila Foe kapitányi, látván, hogy Attila oly kegyetlen ember lévén, és oly igen szornjuhozo az emberek vérét kiontani; [...] ily hamar meg-változott volna, az egy pap ízavára”.

⁵⁷ „A’ Romai Imperium: vagy birodalom Maximufra ízálla, ki feleséguel vevé magának Eudoxiát, a’ meg-holt Csáfzár feleségét, mely dolog akarattya ellen toerténék néki: azokaért idoet vára, boízfzut állani Maximus ellen”.

⁵⁸ „Alkalmatofságot voenek az oe ellenségei oetet [Szent Jeromost] rágalmazni, és ellene morgolodni”.

⁵⁹ „Az íften hatalmas megadni a’ íelkednek a’ jutalmat, mellíyet megérdemel.” (Helyesen: ILLYÉS 1705–1707, II, 54.)

⁶⁰ „Sok idoe kívántatnék elfzámlálni, mely fok betegeket gyogyítottmeg Sz. Márton Puelpoek, áitatos buzgo ímádsága által.”

⁶¹ FALUDI 1770–1771, Harmadik század, 87.

⁶² him. ízin – feltehetően a himez és színlel rokon jelentésű szavak töveivel van dolgunk (CzF. MNyÉS. TESz).

⁶³ A párját veszített gerle kesereg: „Fák, folyó patakok, gyönyörű pázsit, nem vagytok már kellemetesk ízemeimnek: meg ízünt élni ízerelmesem! Mit késtetjük ízivemet? íliessünk ötet követni.” A prózafordítás alapjául szolgáló francia szöveg: „Arbres, ruisseaux, gazon délicieux, / Vous n’ avez plus de charme pour mes

yeux. / Mon amant a cessé de vivre. / Qu' attendons nous mon coeur? hâtons de le fuivre." (FALUDI 1786–1787, I, 89–90.)

⁶⁴ A 43. számú, *Jövel Szent Lélek Úr Isten! kezdetű ének*, melynek a Szentlélek a megszólítottja: „Világossítsd meg elménket, Hogy hihessük a Krisztust Egy idvességnek lenni”. (Helyesen: Debrének, 325.)

⁶⁵ A 44. számú, *Óh Szent Lélek! hívek bölts tanítója kezdetű ének*. A Szentlélek a szöveg megszólítottja: „Nem kérünk tőled szállást sok nyelvekenn, Sem hogy tsudát tégyünk betegekenn: Tsak szentséget munkálkodjál mi bennünk, Így lehet nekünk az Úrhoz mennünk.”

⁶⁶ A 179. számú, *Ditsőült helyekenn mennyei paraditsombann kezdetű ének*: „Dítséret, ditsőség, tisztesség és háláadás, /: A' Szentek Urának légyen örök magasztalás, Kibenn soha nints megváltozás, Vagy ígértől elhanyaglás, Tőle fejünkre szálljon áldás!”

⁶⁷ Borromei/Boroméus Szent Károly püspök „Az Anyafzentegyházhoz tartozando jöszágoknak, és tifzviléseknék elfoztáliban, és kinekkinék igazát megadáliban, mindenkor az igazságnak egyenes uttyán járt.”

⁶⁸ A megadott helyen a kiírt fordulat nem található.

⁶⁹ A 69. számú, *Isten! a' roppant egeknek kezdetű ének*: „Jó vagy Te [Isten], jónak szerzője! Minden teremtesidnek, /: De jó vagy ldvezítője Válsztott híveidnek!”

⁷⁰ XLI. zsolttár: „En ellenségim fízdnak engemet, Örölnék veztemet; Mondják: halála ennek ha jó el? Neve mikor véfz el?”

⁷¹ „Hozd ki Úr Isten, a' többit is, /: Vesd végét ő fogságoknak is; Mint az erős zúgó széllél Mind e' föld megszárad széllél.”

⁷² CXLVIII. zsolttár: „A' Nap és Hóld őt' [az Urat] ditsérje Minden tsillagokkal öszve.” (Helyesen: Debrének, 271.)

⁷³ XXXVII. zsolttár.

⁷⁴ XCI. zsolttár.

⁷⁵ CXXIII. zsolttár.

⁷⁶ Édesanyja mondja Aranyszájú Szent Jánosnak: „Várazkózzál [a szerzetbe lépéssel], had hunnyamel fzeimeimet elsoeben, azután azt mivelhedd a' mit akaríz”.

⁷⁷ „minnyájan nagy kívánsággal várták oetet [Nazianszoszi/Nazianzi Szent Gergelyt], hogy oe lenne Praelátólok nékik, és igen kérék oetet hogy vennéfel azt a' méltosagot, Oe pedig sueketségre vevé mind azokat a' kéréfeket, és [...] a' Puelfpoekség tifztinek lemni dolgában magát nem elegyité.”

⁷⁸ Szent Remigius püspök „tanácsfúl adta, hogy fenki tulajdon feleséget rutnak lenni ne állitfa. fe a' másét fzeépnek lenni ne boecsuellye.”

⁷⁹ Szent Seraficus Ferenc így bánkodik: „Oh mely méltán buentetoedoem moftan, bédugván fueleimet az lftennek, és fiket lévén az oe jo fugalláfinak”.

⁸⁰ Szulimán lováról van szó: „Széles mellyel Elefantot hafomlittya, / Koermel, fzaraz innal fzarvaft meg haladgya”.

⁸¹ A szövegkörnyezetet lásd a 37. jegyzetben.

⁸² „lhon juen egy nagy Sas haragos koerméuel, / Hafonlit oerdoegoet feketefégéuel, / Bialt nagyfágával, s retteneteféggel”.

⁸³ A dalnokként híres Embrulahról van szó. Szerecsen tök – nagy, öblös hangszer; bibil – fülemüle.

⁸⁴ „Hab pipáját, és erős bornótyát kezdi vala ditsérni, azután az lftállóba vezete, hogy meg-udvaroljam al-más-kék paripáját”.

⁸⁵ A vadászatról szól a mondat: „Mind tsak az erdőt lakni, minden berket ki-hajhálzni [...]; munka nem múltság.”

⁸⁶ A' *hajnal*.

⁸⁷ „Siet Fébus [Phoebus, azaz Apollón], és fzekerét / Másra bízza, ide tér: / Egen hagyja fényes fzeékét, / Az erdőkötől szállást kér. / Itt van Húga [azaz Artemisz, a vadászat istennője] fzemélyébenn, / Sétálja az utakat: / Arany puzdrát tart kezébenn, / Nyilazza a' vadakat.” (Az erdő.)

⁸⁸ „Tifzta kötént vefz magára, / Hármás kés van oldalán: / Bétsi atzélf pantlikára / Szépen függ a' potrohán.” (A' *szakáts*.)

⁸⁹ A paraszt mondja: „Ki legyen Kupidó, eddig nem tudhattam, / Noha ő felöle már sokat halottam. / Karhózzák, ditsénik, ki nagy ember lehet!” (Kupidóról. A' *paraszt, és a' költeményes*.)

⁹⁰ *Kupídóról. A' paraszt, és a' költeményes.*

⁹¹ A 26. számú, *Feltámadt a' mi életünk* kezdetű ének: „Feltámadt a' mi életünk: Vígán méltó énekel-nünk, Úr Krisztust dicsérszünk [...]. Feltámadt mert ő igazán, Angyala jelenté nyilván Koporsónak jobb-jánn.”

⁹² A 174. számú, *Uram! bocsásd el népedet békével* kezdetű ének: „Élünk e' gyarló testben többé nem mi. Hív szerelmétől [Jézusétól] nem szakaszt el semmi.”

⁹³ A 181. számú, *Emeljétek fel szíveteket* kezdetű ének.

⁹⁴ A 180. számú, *Adjunk hálákat az Istennek* kezdetű ének: „Áldott légy Uram! ez esztendő Helye ekkép megkoronáztad; Időt szolgáltatván illendőt, Bőv természettel felruháztad Földünket”.

⁹⁵ LIX. zsoltár: „Mint az éles kard az ő nyelvek [érted: Dávid ellenségei], Mordáltság minden ő befzedék”.

⁹⁶ „Azért kelj fel, óh Úr Isten! Haragod ne gerjedezzen; Sion' városát szánd meg, És néki kegyelmez meg: Mert már im' az idő eljött, És a' melly már sokat későtt: Jelen vagyon az az óra, Hogy dolga forduljon jóra.”

⁹⁷ „Ha, Uram! bűnünk szerint Minket büntetné meg: Uram! e' világ szerint Ki állhatna úgy meg?”

⁹⁸ „Monda Polycarpus: Miképpen oh Ignáti ilyen módon mégy eloettem a' Mátyórságra? Minémue koenyoeergéseket, és imádságokat toetél az Istennek, hogy néked ezt a' malafztot engedte?”

⁹⁹ Szent Polikarosz Püspökről van szó: „Hafonlokeppen nagyra boecsueltetik egy levele, mellyet irt a' Filipiaiakhoz, tellyest tudománnyal, és mennyei boelclességgel.”

¹⁰⁰ „Máfzor pedig éjtel a' Szentegyházba menvén [Szent Norbert püspök], a' reggeli Solofimára, egy igen gonofz ember, megakará oetel oelni, de az Isten nem engedé, mivel a' Papok koezuel, kik véle valának, febefitemeg egyet, gondolván, hogy a' volna a' Poespoek.”

¹⁰¹ A török had leírásában áll ez: „El lepték az foeldet ezek mint az hangyák / [...] / Mindenuet villámnak chak nyilak, es fzbalyák / Es mindent rettentnek lobogos kopiák.”

¹⁰² „Vadáfzt halomban már [érted: megmar a megtámadott oroszlán] eroes hálokat bont, / Valamerre fordul piros vért fokot ont, / Így Turi chelekfizik Toeroektuel bántodot.”

¹⁰³ Mehmet mondja, hogy az időjárás miatt sem kell félnie Zrínyi támadásától: „De az lágy foelyhoekis en-gemet biztatnak, / Mert lá hogy chak immár efoeben állanak”.

¹⁰⁴ A kobzos énekét vezeti be a szöveg: „Ablak felé uele oefzve hajtván lábát, / Így kobza fzaával nyitá hangos torkát”.

¹⁰⁵ Mehmet basa mondja katonáinak a rájuk csapó magyarokról.

¹⁰⁶ A szövegkörnyezetet lásd a 38. jegyzetben.

¹⁰⁷ „De harmadik loeóvft nem merék meg várni [a törökök], / Sietnek fzálláfra ki ki el ofzítani”.

¹⁰⁸ Tamburász Istók kezében tartja a zsákmányolt török zászlót, mire Demirhám így kiált: „Nem néked, [...]”. Barjaktár – [perzsa] zászlótartó.

¹⁰⁹ *Atilla* = ZRÍNYI 1980, a kötet végén.

¹¹⁰ A kötetet lezáró vers. Eredeti címe: *Peroratio* = ZRÍNYI 1980.

¹¹¹ *A dieu.*

¹¹² *Klórinda.*

¹¹³ *Nem mind vigaság a' vigaság.*

¹¹⁴ *Az erdő.*

¹¹⁵ „A víg Nimfák el bujkálnak, / Szatirusok keresik: / A' kit benne fel találnek / Tenyerekkel meg fzedik.” (*Az erdő.*)

¹¹⁶ „A' míg engedte, / Ki fzámba vette / Embernek esetét, / Halálát, életét, / A' Nagy Isten: / Forgattam ka-romat, / Baj vívó kardomat”. (*Nádasdi' koporsós versei* = FALUDI 1786–1787, I, 82.)

¹¹⁷ Kölcsey gyakran emlegette elmarasztalólag Gyöngyösit és népszerűségét: *Berzsenyi Dániel versei* = KÖM2, I, 422–423; *Nemzeti hagyományok* = KÖM2, I, 518, 520–521; *A vadászslak* = KÖM2, I, 336.

¹¹⁸ Értsd: GYÖNGYÖSI 1999. Gyöngyösi István művei esetében nem állapítható meg pontosan, hogy Kölcsey milyen kiadásból dolgozott, ezért a legfrissebben megjelent kiadásra hivatkozom.

¹¹⁹ Az idézett részlet, mely az I. könyv I. részének 34. strófájában (I/I/34 = GYÖNGYÖSI 1999, 34) áll, az eposz szöveghagyományában több változatban fordul elő. Néhány példa:

I.) „Margit, ki koezoetoeok Ifiab tartatott” (Buda, Veronica Nottenstein özvegnél, 1737, 1744);

2.) „Margit, ki koezoek Iffjabnak tartatott” (Buda, Nottenstein János Györgynél, [1730 körül]);

3.) „Margit, ki koezoettoek Iffiabnak tartatott” (Sopron, Seisz Josephnél, 1748).

¹²⁰ „a szű, mint száraz pozdorja, / A fellobbanásra néha oly hamarja, / Alig lát valakit, azt máris akarja, / Hogy megölelésre szoríthassa karja.” (I/III/48 = GYÖNGYÖSI 1999, 33.)

¹²¹ I/IV/15 = GYÖNGYÖSI 1999, 38. Lónyai Annáról és kőrőről van szó.

¹²² II/IV/41 = GYÖNGYÖSI 1999, 81.

¹²³ GYÖNGYÖSI 2000, 77.

¹²⁴ Praejudicium Auctoritatis – [lat.] tekintélyből fakadó előítélet.

¹²⁵ Soloeicismus – [gör., lat.] durva nyelvi hiba, idegenszerűség.

¹²⁶ A hivatkozott mű: Christian GARVE, *Einige allgemeine Betrachtungen über Sprachverbesserung = Sammlung einiger Abhandlungen aus der Neuen Bibliothek der schönen Wissenschaften und der freyen Künste*, neue, mit sieben Aufsätzen vermehrte Auflage, I–II, Leipzig, 1802.

Az említett jegyzetkötet a jelenleg ismert források alapján nem azonosítható. Ismeretes Kölcsynek egy rövid, német nyelvű kiadatlan jegyzete Garve szóban forgó művéből („Pécel. Junr 27d. 1814.” OSZK Kt, Quart. Hung. 4361). Kölcsy Szemerével együtt 1814 nyarán olvasta Garve tanulmányát (vö. Kölcsy–Helmeczy Mihályhoz, Pécel, 1814. augusztus 1. KÖM2, III, 153). Az itt mondottakkal összhangban Kölcsy egy Kazinczyhoz írott levelében Garve kapcsán céloz arra a felfogásra, mely a nyelv fejlődésében lehetségesnek tart nyugvó pontot: „Garvenak nyilván nincs igaza, mert ő sem nem poéta, sem nem metafizikus, csak popular filozóf. Soha sem lehet a német nyelv oly tetőn, hogy neki szükség legyen a non plus ultrát elébe mérni. Goethe és Voss nem Garve!” (Kölcsy–Kazinczyhoz, Cseke, 1816. május 11. KÖM2, III, 242.)

A Szemere Pál írásával fennmaradt betoldás szerzősége bizonytalan. Feltételezhető, hogy mivel egy Kölcsy-től elkezdt, de a lap alján megszakadt mondat folytatásáról van szó, Szemere egy jelenleg nem ismert papírról másolta át Kölcsy mondatának végét. Az utolsó bekezdéssel kapcsolatban még több a bizonytalanság. A szöveg beszélője lehet Kölcsy, hiszen Garvét olvasta és jegyzetelte, ugyanakkor egy levelében Szemere is utalt arra, hogy vannak kivonatai Garvéból (Szemere–Kazinczyhoz, Pécel, 1816. február 18. KazLev. XIII, 503).

Rövidítések

BALASSA 1898 = *Mondolat, Dicshalom 1813*, kiad., bev. BALASSA József, Bp., Franklin, 1898 (Régi Magyar Könyvtár, 10).

BERZSENYI 1816 = BERZSENYI Dániel’ *Versei*, kiadta egy kalauz Értekezéssel megtoldva barátja HELMECZI Mihály, második meg bővített kiadás, Pest, 1816.

CZEIZEL 1928 = CZEIZEL János, *Kölcsy Ferenc szerepe az Antimondolatban*, ItK, 1928, 76–78.

CzF = CZUCZOR Gergely, FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*, I–VI, Pest/Bp., 1862–1874.

DebrÉnek = *Közönséges isteni tiszteletre rendeltetett énekes könyv, mely Sz. Dávid’ Soltárainn kívül magábann foglal némely kiválogatott, és a’ helvétziai vallástételt követő négy szuperintendentia által jóváhagyott énekeket, egynéhány buzgó imádságokkal együtt*, Debreczenbenn nyomtatta CSÁTH György, 1808.

FALUDI 1770–1771 = FALUDI Ferenc, *Boelts, és figyelmetes udvari ember*. Irta Spányol nyelven GRACIAN Boldisár. Fordította németbuel FALUDI Ferentz S. J. Első század, második nyomtatás, Posonyban, Landerer János Mihály Költségével, 1771; Második

- század, Posonyban, Landerer Mihály János által, 1770; Harmadik század, Posonyban, Landerer Mihály János által, 1771.
- FALUDI 1786–1787 = FALUDI Ferentz' *Költeményes maradványi*. Egybe szedte, 's elő beszédekkel, jegyzésekkel, és szükséges oktatásokkal meg bővítve közre botsátotta a' magyar költeményes gyűjtemény öregbedésére RÉVAI Miklós, Győrött, Strajbig József' betűivel, 1786–1787, I–II.
- FALUDI 1787 = *Istenes jóságra és szerentsés bóldog életre oktatott nemes ember*. Írta Ánglus Nyelven DORELL József S. J. Fordította Olaszból FALUDI Ferentz S. J. Pozsonyban és Kassán, Fűskúti Landerer Mihály' költségén és betűivel, 1787.
- GYAPAY 2001 = „A' tisztább ízlésnek regulájival”: *Kölcsey kritikus pályakezdése*, Bp., Universitas, 2001 (Klasszikusok).
- GYÖNGYÖSI 1999 = GYÖNGYÖSI István, *Porából megéledt Főnix avagy Kemény János emlékezete*, kiad., jegyz. JANKOVICS József, NYERGES Judit, utószó JANKOVICS József, Bp., Balassi, 1999 (Régi Magyar Könyvtár: Források, 10).
- GYÖNGYÖSI 2000 = GYÖNGYÖSI István, *Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága és Pali-nódia (Kesergő Nimfa)*, kiad., jegyz. JANKOVICS József, NYERGES Judit, utószó JANKOVICS József, Bp., Balassi, 2000 (Régi Magyar Könyvtár: Források, 11).
- HELMECZI 1816 = HELMECZI Mihály, *Értekezés az úgy nevezett Ujításokról a' Nyelvben* = BERZSENYI 1816, III–XLIX.
- ILLYÉS 1705–1707 = ILLYÉS András, *Keresztyeni életnek példája avagy tuekoere, az az: a' szenteknek elete, melyet Régen tudos, és Nevezetes Olasz Autorok Koenyveiboel, kiváltképpen való szorgalmatossággal, Olasz nyelven roevid sommában foglalt Romában: és annakutánna Magyar nyelven megmagyarázott Magyar Országban: és rendesen oett Részre osztott: azután pedig toebb Keresztyén Nemzeteknekis lelki vigasztalásra 's épueletére Deák nyelvel megajándékozott: most pedig megjobbítással másod-szoris Magyarul kinyomtatott* ILLYES Andras erdélyi puespoek. Első része. [...] [Külön címlappal I–III. rész] Nagy-Szombatban Nyomtatott, az Academiai Boetuekkel M.DCC.V. Esztendoeben. [Külön címlappal IV. rész] Nagy-Szombatban [...] M.DCC.VII. Esztendoeben. [Külön címlappal V. rész] Nagy-Szombatban [...] M.DCC.VII. Esztendoeben.
- JENISCH 1796 = Daniel JENISCH, *Philosophische-kritische Vergleichung und Würdigung von vierzehn ältern und neuern Sprachen Europens, namentlich: Griechischen, Lateinischen; Italienischen, Spanischen, Portugiesischen, Französischen; Englischen, Deutschen, Holländischen, Dänischen, Schwedischen; Polnischen, Russischen, Litthauischen*, Berlin, 1796.
- KAZINCZY 1799 = KAZINCZY Ferenc *Művei*, I–II, kiad. SZAUDER Mária, Bp., Szépirodalmi, 1979 (Magyar Remekírók).
- KazLev = KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, I–XXI, s. a. r. VÁCZY János, Bp., Akadémiai, 1890–1911; XXII, s. a. r. HARSÁNYI István, Bp., Akadémiai, 1927; XXIII, s. a. r. BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, Cs. GÁRDONYI Klára, FÜLÖP Géza, Bp., Akadémiai, 1960.

- KOZMA–LADÁNYI 1982 = L. KOZMA Borbála, LADÁNYI Sándor, *A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének (Budapest) kéziratkatalógusa: 1850 előtti kéziratok*, Bp., OSZK, 1982 (Magyarországi Egyházi Könyvtárak Kéziratkatalógusai, 3).
- KÖLCSEY 2001 = KÖLCSEY Ferenc, *Versek és versfordítások*, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Universitas, 2001 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái).
- KÖLCSEY–SZEMERE 1898 = [KÖLCSEY Ferenc, SZEMERE Pál], *Felelet a Mondolatra*, kiad., bev. BALASSA József, Bp., Franklin, 1898 (Régi Magyar Könyvtár, 11).
- KölcsLev = KÖLCSEY Ferenc *Levelezése: Válogatás*, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Gondolat, 1990.
- KÖM2 = KÖLCSEY Ferenc *Összes művei*, I–III, s. a. r. SZAUDER Józsefné, SZAUDER József, Bp., Szépirodalmi, 1960.
- MM1 = KÖLCSEY Ferencz' *Minden munkái*, I–VI, szerk. B. EÖTVÖS József, SZALAY László, SZEMERE Pál, Pest, Heckenast Gusztáv, 1840–1848.
- MNyÉS = *A magyar nyelv értelmező szótára*, I–VII⁴, szerk. a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Bp., Akadémiai, 1986.
- RGy = A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteménye.
- SZEMERE P. 1890 = Szemerei SZEMERE Pál *Munkái*, I–III, szerk. SZVORÉNYI József, Bp., Franklin, 1890.
- SzT = Szemere-tár.
- TESz = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, I–IV, szerk. BENKŐ Loránd, Bp., Akadémiai, 1967–1984.
- ZRÍNYI 1980 = ZRINI Miklos Groff, *Adriai tengernek Syrenaia*, Bécs, 1651, reprint, utószó KOVÁCS Sándor Iván, Bp., Akadémiai–Magyar Helikon, 1980. [A kötetben nincsenek lapszámok.]

**FEST SÁNDOR: SKÓCIAI SZENT MARGITTÓL A WALESI BÁRDOKIG.
MAGYAR-ANGOL TÖRTÉNETI ÉS IRODALMI KAPCSOLATOK**

Szerkesztette Czigány Lóránt és Korompay H. János,
Budapest, Universitas Könyvkiadó, 2000, 725 l.

Ez egy megkésett kötet, mégis hála a szerkesztőknek, Czigány Lórántnak és Korompay H. Jánosnak, meg az Universitas Könyvkiadónak azért, hogy ezzel a tisztelő főhajtással egy régi mulasztást pótoltak. Ez a főhajtás réges-régen esedékes lett volna, s nemcsak idő volt rá bőven, de ha feltétlenül valamilyen alkalom kellett, adódott volna az is: Fest ötvenedik születésnapja 1933-ban, vagy a hatvanadik 1943-ban, amelyen az akkor már öt éve működő debreceni angol tanszék első tanszékvezető professzoraként is ünnepelhette volna öt egy ilyen kiadvánnyal a szűkebb szakma, a magyarországi anglistika, vagy általában is a magyar irodalomtudomány, nem beszélve arról, hogy a halála, 1944 óta eltelt több mint fél évszázad alatt mennyi idő lett volna erre, s ha netán megint csak alkalomra, évfordulóra vártak az illetékesek, önként kínálkozott, azaz kínálkozott volna az is: 1983, Fest születésének centenáriuma.

Hazai, sőt nemzetközi politikai okai is lehettek annak, hogy az említett alkalmakra nem jelent meg Fest írásából gyűjtemény; a nagypolitika széljárása, közvetlenül vagy közvetve, sajnos, mindig hatott a magyar kultúrpolitikára és magára a kultúrára, a hazai anglistikára meg különösen is. De tagadhatatlan, hogy a hivatalos, a „látható” politizálás ellenében, leginkább

éppen a kultúrpolitika és a kultúra területén érezhetően, néha látványosan érvényesült egy angol orientáció a két világháború közt, sőt a háború alatt is. A sárospataki református gimnázium angol tagozatának létesítése 1931-ben országos esemény volt, ha politikailag talán nem keltett is feltűnést, de már a debreceni egyetem brit-magyar közös akaratból és együttműködéssel alapított angol tanszékének megnyitását 1938-ban, egy évvel a második világháború kitörése előtt aligha lehetett csak örvendetes oktatás- és művelődésügyi eseménynek tekinteni. Fest politikai felhangokban gazdag székfoglaló beszédében taglalta az új tanszék rendeltetését és létjogosultságát és a maga tanszékvezetői feladatait, egyebek közt ilyeneket mondva: „művelődésünk jóval szegényebb volna, ha Anglia szellemi életével szemben elzárkóznánk, de művelődésünk önállósága is veszedelembbe kerülne, mert minél egyoldalúbb külföldi hatás alá kerülünk, annál kevésbé tudunk ellenállni az idegen eszme erőteljes hódításának. [...] Anglia mérhetetlen szellemi és erkölcsi kincsetárához közelebb fogunk férkőzhetni, gazdagon áramló ösztönzést fogunk onnan meríthetni, de egészséges egyensúlyt is nyerünk onnan, ha esetleg más irányból fenyegetne a szellemi egyoldalúság sokszor érzett hatalma. [...] Az eszmék har-

cában az angol példa vonzott. Néha ösztönszerűleg, máskor tudatosan követtük. Anglia tanításait szívesen vettük, mert e tanításokban van valami, ami a magyar lélek legmélyebb ösztönével kongeniális: a szabadság.” (496–502.)

Kevésbé nyilvánvaló politikai célzásokkal, de ugyanilyen missziós tudattal hirdette az angol kultúra minél alaposabb megismerésének szükségességét egy korábbi beköszöntő beszédében, 1911-ben, amikor a budapesti gyakorló gimnázium tanára lett. Javasolta, hogy az angol nyelv tanítását vezessék be a magyar gimnáziumokban, amit az illetékes körök fel is karoltak, a javaslat megvalósítása azonban az első világháború miatt elakadt. Fest egész közoktatásunkra nézve is üdvösnek érezte volna, ha az angol nyelv és ezzel együtt az angol kultúra, az angol életforma tanulmányozása általánossá válik, mert meg volt róla győződve, hogy az angoltól sok olyat tanulhatunk meg, amit „jelenlegi tanítómestereinktől, a németektől és a franciáktól nem.” (Angolul idézi GÁL István, *In memoriam Sándor Fest*, Angol Filológiai Tanulmányok, új folyam, 1[1963], 10.) S természetesen ezt az alkalmat is megragadta, hogy az angol–magyar kulturális és történeti kapcsolatok kevésbé ismert vagy feledésbe merült példáinak felderítését, rendszeres kutatását szorgalmazza, ezzel is segítve az áldásos, termékenyítő hatású angol szellem beáramlását. Ennek a beköszöntőnek a szövege csak a gyakorló gimnázium 1911/12. évi értesítőjében jelent meg, s Gál István, Fest feltétlen, odaadó híve, aki idézett emlékező cikkében érdeme szerint méltatta Fest munkásságát, bő szemelvényeket közölt a beszéd szövegéből, és fájtalta, hogy Fest beérte tanárkollégák szűk köré-

vel mint közönséggel, pedig szerinte, ha a Nyugatban, a kor vezető irodalmi folyóiratában teszi közzé nézeteit, azok irodalmunk alakulására is hatással lehetnek volna. Így lett volna-e vagy sem – nem tudom, azt azonban sajnálom, hogy az értesítőben eltemetett szöveg ebbe a kötetbe nem került be.

Gál István cikke, majd Maller Sándor részben szintén „in memoriam” jellegű, személyesebb hangvételű írása az Irodalomtörténet 1984-iki évfolyamában lényegében nem változtatott azon a tényen, hogy 1945 után egy igen szűk kis szakmai körön kívül Fest Sándornak még a neve is ismeretlenül csengett, de ennek a szűk körnek a tagjai is alighanem zavarba jöttek volna, ha megkérdezik tőlük, mit ismernek Fest életművéből. Felmerülhet a gyanú: csak az írásait hozzáférhetővé tevő kötet megjelentetése hat-e ma megkésettnek? Nem voltak-e megkésettnek maguk az írók, már keletkezésük idején? Nem volt-e Fest is megkésett, anakronisztikus jelenség? Az a fajta tudományosság, amelyet képviselt, egyesek szemében kicsit 19. századnak tűnhetett, és nem is kicsit németnek. A „német” jelző az ő esetében persze csak a módszerre vonatkozhat, hiszen egyébként ő ismételten, következetesen éppen azt igyekezett bizonyítani, szinte megszállottan, hogy Magyarországot nemcsak német szellemi hatások érték, illetve hogy a más hatások nemcsak német közvetítéssel jutottak el hozzánk, s hangzottatta ezt már akkor, amikor a német szellemi függőség nem volt világnézetileg vagy aktuálpolitikailag olyan veszedelmes, mint debreceni székfoglalójának elmondása idején. Ezért is lett számára harci feladat annak bizonyítása, hogy a 19. században egyre nyilvánvalóbb sokrétű angol

orientáció gyökerei a reformkornál jóval előbbre, a 16–17. századra, sőt a középkorra nyúlnak vissza, s e korai angol–magyar történelmi és szellemi kapcsolatok kutatásával mélyebb és szélesebb medret akart ásni a kíváncsatos angol hatások beáramlásának. Ehhez azonban – a hazai szakirodalomban jórészt új témákról lévén szó – óhatatlanul az aprólékos adatgyűjtés és -közlés, a mikrofilológia olyan módszereivel kellett dolgoznia, amelyeket bizonyos körökben illet lefitymálni. Hatványos Lajos 1908-ban német nyelven publikált könyvet „a tudni nem érdemes dolgok tudománya”-ról, ezen elsősorban a klasszika filológiát értve, de szellemesen gonosz meghatározását nem nehéz általában is a filológiára vonatkoztatni. Lukács György pedig 1949-ben is szükségesnek tartotta, hogy az idegen irodalmakban fellelhető magyar vonatkozások kutatását „filológiai pizsmogás”-nak minősítse, ahogy ezt Czigány Lóránt idézi a Fest-kötet *Bevezetésében* (IX).

Fest esetében nemcsak arról volt szó, hogy olyan témákkal foglalkozott, amelyek kutatásának, feldolgozásának alig volt előzményük, s ezért kellett nullpontról indulnia, adatgyűjtéssel, anyagfeltárással; nem voltak jelentős előzményei és eredményei magának a diszciplínának, a magyarországi anglisztikának sem. Koltay-Kastner Jenőnek az 1948-ból való, de az Akadémián akkor már el nem hangzott s először csak most, ebben a kötetben publikált emlékbeszédéből tudjuk, hogy Fest Sándor 1902-ben a budapesti egyetem bölcsészkarán magyar–német szakra iratkozott be; akkor ott angol oktatás, főleg nyelvoktatás, csak lektorátusi szinten folyt. Bár Fest eljárt az akkor már néhány éve lektorként működő Yolland óráira, első-

sorban a magyar nyelvész Simonyi Zsigmondtól és a német irodalmár Heinrich Gusztávtól kapott tudományos indítást, és tőlük tanulhatta meg azt a módszert, amelyet majd anglistaként alkalmazott. De tagadhatatlan, hogy a tudósként jelentéktelen, publikációiban legfeljebb a népszerű-tudományos szintet elérő Yollandnál is találhatott az angol–magyar irodalmi kapcsolatok körébe vágó munkákat, pl. egy cikket Walter Scottnak Jósika Miklósról gyakorolt hatásáról, vagy Yolland bölcsészdoktori disszertációját Bowring Petőfi-fordításairól.

Hogy Koltay-Kastner szerint Fest „a magyar célú angol filológia úttörője és megteremtője” (XIII), esetleg jelenthetné azt, hogy csak a *magyar célú* filológiát kellett megteremtenie, mert egyébként a diszciplína már virágzott; de amikor ugyanebben az emlékbeszédben „a csecsemő anglisztiká”-ról olvasunk, „amelyet Fest Sándor tartott keresztvíz alá” (XVII), nyilvánvaló, hogy Koltay-Kastner az 1912-ben egyetemi tanárrá kinevezett Yolland és budapesti tanszékének működését egyszerűen figyelembe sem vette: mintha nem is lettek volna. Ha a magyar célú angol filológia művelésére Fest valahonnan indítékot kapott, az nem a Yolland-tanszék volt; sokkal inkább az 1907-ben induló *Magyar Shakespeare-tár*, vagy Bayer József 1909-ben kiadott alapműve: a *Shakespeare drámái hazánkban*. Hogy nem Alexander Bernát 1902-ben megjelent *Hamlet*-könyve mutatott neki irányt, annak több oka lehet; nemcsak szellemi alkata, egyetemi mestereinek hatása és példája terelte az angol–magyar érintkezések, kapcsolatok kutatása felé, hanem az a meggyőződése is, hogy ennek „a speciális feladatnak a megoldásával kétségtelenül

maga az általános anglisztika is erősebb gyökeret fog verni a hazai szellemi talajba" (497) – ahogy ezt debreceni székfoglalójában megfogalmazta. Azt is pontosan tudta és hirdette, hogy az új tanszéknek milyen profilt akart adni. A 17. századi magyar–angol érintkezésekről szólva úgy vélte, hogy „az idevágó kutatómunkának elvégzése a debreceni angol tanszék speciális feladataihoz tartozik" (501). De szemhatára jóval messzebbre terjedt a tanszék látókörénél. Amikor azért is hangoztatta az angol–magyar kapcsolatok, érintkezések kutatásának fontosságát, mert meggyőződése szerint ez a „kutatómunka világosságot fog vethetni a magyar műveltséget érintő kérdésekre is, [...] mérlegelni és értékelni fogja tudni az angol irodalomnak, gondolatnak, szellemnek a magyar kultúrára gyakorolt hatását", fejtegetését így zárta: „E feladat elől hazai anglisztikánknak nem szabad kitérnie." (502.)

Ha a *Magyar Shakespeare-tár* és Bayer munkája hathatott is rá szemlélet és módszer dolgában, nem érezte elsőrendű feladatának, hogy beálljon az alkatához egyébként jól illő magyar Shakespeare-filológia művelőinek egyre gyarapodó csapatába, csak néhány rövid cikkel gazdagította a magyar Shakespeare-irodalmat. Úgy érezte, hogy ezen a területen jó kutató és feltáró munka folyik nélküle is. „Shakespeare hatásáról szóltam a legrövidebben. Alapos munkák teszik feleslegessé a részletezést. Némely lényegtelen kiegészítés mellett csupán arra szorítkoztam, hogy a shakespeare-i hatást dolgozatom kereteibe illesszem" (302) – írta *Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig* című, az Akadémián 1917-ben felolvasott hosszabb dolgozatában. Van ugyan olyan cikke, mint *Az Ahogy tetszik*

első nyoma irodalmunkban (*Magyar Shakespeare-tár*, 1916), vagy még nem „magyar célú" írása is, mint a *Mikor írta meg Shakespeare Hamletjét?* (EPHK, 1915), de érdeklődése inkább Shakespeare kortársaira terjedt ki, sőt egész korára, pl. *Magyar vonatkozások egy Shakespeare-korabeli drámában*, Philip Massinger *The Picture* című darabjában (*Magyar Shakespeare-tár*, 1912), *Magyar vonatkozások Marlowe drámáiban* (It, 1912), *Magyar vonatkozások Ben Jonson műveiben* (EPHK, 1913), *Mit tud a Shakespeare-korabeli angol irodalom Magyarországról?* (*Magyar Shakespeare-tár*, 1913), *Adalékok a Shakespeare-korabeli irodalom magyar vonatkozásaihoz* (*Magyar Shakespeare-tár*, 1916).

Az irodalmi érintkezések, kapcsolatok mellett egyre nagyobb számban és súllyal jelentkeznek a történetiek Fest témái között, s már érdeklődési körének ilyen irányú tágulását jelzik a kora 10-es évektől kezdve szaporodó cikkei angolok magyar tárgyú beszámolóiról, Magyarországon megforduló angol utazók útleírásairól, itteni élményeiről. Ezek az angol híradások jórészt a 19. századból valók, de akadnak korábbiak is, pl. *Sydnam Poyntz angol katona kalandjai Magyarországon* (TörtSz, 1914), a harmincéves háború idejéből, vagy *Sutton angol követ levele Zrínyi Ilona temetéséről* (TörtSz, 1917), 1703-ból. Eleinte ritka kivételnek számít, ha egyszer-egyszer a 16. századot megelőző korokban keres példát akár irodalmi, akár történeti érintkezésekre. Ilyen a *Sir John Mandeville The Voyage and Travaile of the English Knight* című, a 14. század második feléből származó munkának glosszányi terjedelmű említése e *References to Hungary in Early English Lit-*

erature című, egyébként is rövid közleményében, amely a népszerűsítő Hungarian Spectatorben jelent meg 1913-ban, vagy a következő évben az Ungarische Rundschau-ban közölt német cikkében, amelynek témája: Magyarország a középgangol románcokban.

A 30-as évek közepe tájától feltűnően megszorodnak a középkori témák. Fest 1934-ben terjedelmes tanulmányt publikál a Budapesti Szemlében *Magna Carta – Aranybulla* címmel, amelyben az angol és a magyar alkotmány e két fontos dokumentumának hasonlóságait vizsgálja. „E nagy horderejű kérdés, van-e a Magna Carta és az Aranybulla, Európának e két legrégebbi alkotmányformája között okozati hasonlóság, még nem látszik véglegesen megoldottnak, különösen nem, ha a kialakult véleménnyel össze akarjuk egyeztetni mindazt, amit az egykorú angol és magyar szellemi érintkezésről tudunk. E dolgozatban csakis az angol és magyar érintkezéseknek szűk és sokszor el-elakadó ösvényén keressük az összekötő kapcsolatot a két híres szabadságlevél között, és ha a felette gyér, egymástól elszigetelt adatok összeegyeztetésével, értékük mérlegelésével, a tények egymásba kapcsolódó logikájának kimutatásával meg tudjuk könnyíteni annak a hídnak megépítését, amely az Aranybullától a Magna Carta felé ível, akkor a történettudománytól kell a felvetett kérdésre választ vármunk: vajon elég szélesnek találja-e az angol és magyar érintkezések felületét arra, hogy belőle az angol szellemnek a távoli Magyarország felé való áradására tudjunk következtetni? És akkor önmagától oldódik meg a sokat vitatott kérdés: a két régi alkotmány közötti hasonlóság a véletlen különös játéka-e, egy nagy általá-

nos szellemi áramlatnak egymáshoz hasonló, de egymástól teljesen független kifejezése, vagy csakugyan az angol szellem hatását kell ősi alkotmányunk formájában és tartalmában keresnünk?” (121.)

Abban, hogy Fest a történettudománytól vár választ, benne van az is, hogy ő magát a történettudományon kívül állónak érzi, ezért illetéktelennek a válaszáadásra. Kétségtelen viszont, hogy nem pusztán anyagot gyűjt, tényeket tár fel és így a történészek keze alá dolgozik; azzal, hogy az összegyűjtött adatokat kombinálja, értékeli, „a tények egymásba kapcsolódó logikáját”-t keresi, történészi munkát végez, s az Aranybullától a Magna Cartáig ívelő híd megépítésén maga is fáradozik, nyilván eleve feltételezve a két dokumentum, illetve a két alkotmány közötti „oksági hasonlóság”-ot. Vagyis van egy koncepciója, amelyet szeretne a történettudomány által igazolva látni, s bár maga minden tőle telhető érvet, bizonyítékot felvonultat, az egyértelmű – igenlő – válasz kimondásától tartózkodik. Nagyon tanulságos írásának befejezése; ebben egyebek közt azt írja Fest, hogy egy keresztes háború „oly személyes érintkezés lehetőségét adta magyar főpap – Tamás egri püspök – és angol bárók között, mely szinte kétségtelenné teszi a Magna Carta tartalmának, szellemének megismerését magyar részről.” A lehetőség persze csak lehetőség, nem bizonyosság, mint ahogy az sem egészen kétségtelen, ami csak szinte az. Néhány sorral lejjebb azt olvassuk az „Aranybulla három főpapjáról”, hogy „az angol szabadságlevelet [...] kétségtelenül volt alkalmuk megismerni, tanulmányozni.” (144.) De hogy éltek-e az alkalommal, az már nem kétségtelen. Egyébként ilyeneket olvashatunk: ismerhették-e, lehetett alkalmuk; s

Fest álláspontját inkább gyengítik, mintsem erősítik azok az érvek, amelyeket kérdés formájában ad elő: „Az Aranybulla szerkesztésénél, megvitatásánál e három prelátusnak szeme ne esett volna az angol szabadságlevélre, a magyar alkotmányos szabadságok kodifikálásánál ne plántálódott volna át egy-egy gondolat a Magna Cartából?” S miután Fest megállapítja, hogy a Párizsból hazatérő klerikusok „nemcsak a francia, hanem – bár szerényebb mértékben – az angol szellem által gazdagodva tértek haza”, megint csak kérdéssel érvel: „E nagy, termékeny hatások mellett nem természetes-e, ha Nyugatról származtatjuk az Aranybulla új gondolatait, főleg az ellenállás jogának eszméjét? és anakronizmus-e, ha az Aranybullában megnyilatkozó angol szellemről beszélünk? És ki közvetítette volna jobban ezt az előttünk amúgy sem teljesen ismeretlen új szellemet, mint az angol származású főpap, a nagy műveltségű 'Robertus Anglicus'?” (144.) Ám a „kétségtelen” bizonyosság ellenében – talán meglepően – Fest sejtést, homályt, rejtélyességet emleget a tanulmány teljes egészében idézni érdemes záró bekezdésében: „Azt hiszem, adalékaim némi kis fényt fognak vetni e gondolatokban, művelődési hatásokban oly gazdag kornak egy sokat vitatott kérdésére. És jogunk van a részletkutatás világánál mélyebb és változatosabb szellemi életet sejteni, mint amilyent ismerünk. Távoli homályba burkolt korokkal úgy vagyunk, mint a metafizikai világgal: gazdagabbak, rejtélyesebbek, mint amilyeneknek képzeljük. Talán azokra is illik Hamlet szava:

There are more things in heaven and earth, Horatio,
Than are dreamt of in your philosophy.” (144.)

Az Aranybulla-téma láthatólag fontos Festnek: még 1934-ben kiad róla egy rövid cikket angolul a *Danubian Review*-ban, majd franciául a *Nouvelle Revue de Hongrie*-ban, 1935-ben, s ugyanebben az évben rádióelőadást is tart róla, ami jelzi, hogy ez a kutatómunka aszkézisét lelkesen vállaló tudós az ismeretterjesztéstől, a tudománynépszerűsítéstől sem idegenkedik, s kész a legelőkelőbb szakfolyóiratokon kívül akár napilapokban is publikálni, vagy az Akadémia, a Történelmi Társulat felolvasó termeinek válogatott, kis közönségén kívül a rádión át a legnagyobb nyilvánossághoz szólani. Az Aranybulla-cikkek megjelentetése, ha talán nem is kiinduló- vagy fordulópontja, mindenesetre fontos állomása egy már korábban megindult folyamatnak, amelyet idézett akadémiai emlékbeszédében Koltay-Kastner úgy jellemez, hogy „Fest Sándor Heinrich Gusztáv-típusú filológusnak indult és Bédier-szabású irodalomtörténésszé fejlődött”, de siet hozzáfűzni: „Régi anyaggyűjtő lelki ismeretessége azonban most sem tagadja meg magát.” (XXIX.)

Már egy jóval korábbi fontos tanulmánya, az említett *Angol hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig* (1917) sok mindent előlegez az Aranybulláról szóló írások és az azokat követő cikkek szemléleti és módszertani sajátosságaiból, amelyek Fest tudósi pályájának a Koltay-Kastner által említett módosulását jellemzik. De Fest ebben a tanulmányában is egyértelműen hitet tesz az adatok fontossága mellett: „A függelék, amely egymágában nagyobb terjedelmű dolgozatom általános részénél, az adatok tömegével támogatja fejtegetéseimet.” S akár tudósi hitvallásnak is olvashatjuk a következő mondatot: „Itt is arra irányult minden

igyekeztem, hogy olcsó elméletek helyett megbízható tájékoztatást nyújtsak.” (302.) Ebben a viszonylag korai írásában is gyakran bukkannak fel ilyen kifejezések: „úgy látszik” (303), „másképp nem lehet tagadni, hogy bizonyos mértékig...” (308), „Lehet, hogy a későbbi erdélyi angomániának [...] talán van némi gyökere...” (uo.), „Úgy találjuk, hogy különösen az erdélyi református egyház hagyományai olvadhattak be” (uo.), „bizonyára nem ismételhette volna meg” (310), az új művelődési áramlatnak „bizonyos mértékig már megalapozott talaja volt” (uo.), „Lehet, hogy [Széchenyi Ferenc] már a Theresianumban töltött idő alatt [...] megismerkedett az angol nyelvvel, [...] lehet, hogy Denis egyénisége volt rá hatással, [...] arra nézve nincs adatunk, hogy a magyar főúr figyelme mikor irányul először Anglia felé. Valószínűleg akkor kezdődött az érdeklődése, amikor...” (312), „Londonba visszatérve – úgy látszik – az ország politikai viszonyai, alkotmánya érdeklik leginkább, bár útinaplójában feltűnően kevés a politikai vonatkozású megjegyzés” (313), „Valószínűleg ő [Esterházy Pál Antal] Thackeray ’magyar nábob’-ja a *Hiúság vásárában*” (314); és a filológiai tisztesség mulatóságos példája: „Saját véleményem, amelyet azonban nem tudok adattal támogatni, az, hogy Bolyai Göttingában tanult meg angolul.” (334–335.)

A témakörök bővülése és a lankadatlan gyűjtőmunkával feltárt adatok bősége elodázhatalanná tette az anyag rendszerező feldolgozását, s Fest egy cseppet sem könnyű dilemma elé került. Látnia kellett, hogy az, amit összegyűjtött, kinőtte az „adalekok” vagy „vonatkozások” jellegű cikkek kereteit, s nemcsak terjedelmi, hanem tartalmi, műfaji okoknál fogva is.

De bármilyen gazdag volt is ez az anyag, egyértelmű, adatokkal körülbástyázott – hogy úgy mondjam, „légmentesen záró” – megállapításokat nem mindig lehetett levezetni belőle. Hézagok, homályos folatok csakúgy akadtak benne, mint ellentmondások, s olyan mennyiségű és súlyú adatok felbukkanását nem lehetett remélni, amelyek ezeket pótolni, áthidalni tudták volna. Maradt tehát a tudósi fantázia, sejtések, kombinációk, személyes vélemények, ötletek, feltevések, elméletek, csupa olyasmi, amitől pályája előbbi szakaszában Fest finnyásan, szinte tüntetően elzárkózott. Hogy mi vitte rá korábbi merev álláspontjának lazítására, sőt feladására, csak találgatni lehet. Talán a hatalmas anyag pusztá tömegével – mondhatni: tehetetlenségi nyomatékával – taszította Festet egy olyan útra, ahonnan már nem volt visszatérés; de hát ez végül is folytatása volt annak az útszakasznak, amelyet addig adat- és anyaggyűjtőként megtett. Lehet, hogy Fest maga is logikusnak, sőt elkerülhetetlennek érezte a továbblépést, esetleg tudósi erkölcsi kötelességének is, hogy a felgyülemlett hatalmas anyag rendszerezését, értelmezését, összefoglaló feldolgozását ő maga végezze, mint aki erre végül is a legilletékesebb.

Fejlődéstörténetének jellemző dokumentuma az első Aranybulla-cikknél körülbelül egy évvel később keletkezett írása: *A legrégebb érintkezés Anglia és Magyarország között* (Budapesti Szemle, 1935). Ennek középpontjában a jeruzsálemi zarándokútján 1012-ben Ausztriában, Stockerau környékén vértanúságot szenvedett ír zarándok, Colman története áll. Fest hangsúlyozza, hogy a legendát különválasztja a valóságtól, ahogy az el is várható egy olyan filológustól, aki a tényeket,

adatokat úgy tiszteli, mint ő. A legenda-képződés során felmerült, hogy Colman II. Malachiás írországi király leszármazottja, vagy talán Malcolm skót király fia. „A királyi származásról való hír azonban éppúgy a legenda birodalmába tartozik, mint a Colman halála után megesett csodák.” (4.) Akire Fest hivatkozik: „Egy Aloldus de Peklarn, 'III. Adalbert osztrák örgróf káplánja', jóformán kortársa [...] Colmannak”, de amit a továbbiakban róla mond, kételyeket ébreszt még a létezését illetőleg is, s állításainak történeti hitelét, forrásértékét ugyancsak kérdésessé teszi. „Ennek az állítólagos Aloldusnak feljegyzései egy sokat vitatott krónikában (*Notulae Anecdota*) maradtak fenn. Igaz, hogy magáról Aloldusról semmit sem tudunk, hogy a feljegyzések szavahihetőségéhez ilyenképpen sok kétség fér, hogy ezt a 'krónikát' általában hamisítványnak tartják, de bármint legyen is, bármily hitelt vagy kételkedést érdemeljen is ez a krónika, az az egy bizonyos, hogy a Colman-legenda történelmi alapját sokkal tisztábban látjuk a *Notulae*-ban, mint a legenda későbbi, kiszínezett változataiban. Bizonyos józanságra ismerünk az egyszerű előadásban, mely szerint Colman zarándok az 1012. esztendőben Írországból jött. Királyi eredetről, Skóciáról semmit sem említ. Ezt kell történelmi valónak elfogadnunk.” (4–5.) „Az e korban sűrűn használt ír névnek megegyezése 'Aloldus' (?) egyszerű előadásával [...] megerősít bennünket abban a nézetünkben, hogy semmi okunk sincs kételkedni a mi Szent Colmannunk írországi származásában.” (5.) De: „Jóval bonyolultabb a magyar király szerepének tisztázása a Colmanról szóló legendakörben. Valamennyi változat tud arról, hogy a magyarok királya a szent

ereklyét [Colman Melkben eltemetett csodatévő holttestét] megszerezte, azt azonban rövid idő múlva visszaadni kényszerült. [...] De általában Péter magyar királyt említik a középkori források. A nagy tudományú, magyar származású Kollár Ádám is ezen a nyomon indulva, színes bőbeszédűséggel részletezi Péter király kívánságát, kérését...” (Uo.) Ezek után kissé meglepő a cikk folytatása: „Melyik magyar király hozatta tehát Colman holttestét Magyarországra, Szent István-e, vagy Péter? A melki bencések történetét [...] a melki kolostor levéltárnoka írta meg. Szerinte a legenda összes kézírata Péter király nevét említi, az osztrák örgróf pedig I. Henrik. A Colman-legenda szármottevő változatai szerint ettől az I. Henrik örgróftól öccse, Poppo trieri érsek útján kérte a magyar király a holttestet. Ha ennek a királyi megkeresésnek volna történeti alapja s ha Colman holtteste [...] csakugyan Magyarországra került volna, akkor az csak 1018-ig történhetett, mert ebben az esztendőben halt meg I. Henrik osztrák örgróf. A legenda ilyen értelmezése szerint a kegyes Szent István szerezte volna meg – bár csak rövid időre – a melki templom híres ereklyéjét az 1018. esztendő előtt.” (Uo.)

A sok „volna” elbizonytalanítja az olvasót; de az is, amit Aloldusról, a *Notulae*-ról mond Fest, annyira ellentmondásos, érvnek annyira ingatag, hogy egyértelműen ő sem foglal állást, pedig az állásfoglalás szükségessége itt már kényszerítő erővel jelentkezik. Fest azt sugallja, hogy a szóban forgó magyar király Szent István; de vajon bizonyítéknak elegendő-e I. Henrik örgróf halálának dátuma az „általában Péter magyar királyt” említő középkori források és a Colman-legenda „összes

kézirata” ellenében? Levonatlan, levonhatatlan végkövetkeztetések híján is nagyon tanulságosnak érzem ezt a cikket, ha nem is a témát, de a szerzőt illetőleg: az adatok biztonságos fedezékét odahagyó, és vonzó, de bizonytalan kimenetelű portyára kimerészkedő filológus egyelőre idegenül mozog a szokatlan terepen. Ám nincs messze az idő, amikor az ilyenfajta portyák, csatározások fogják lekötni erejének jelentős részét.

Már a Colman-cikkben felbukkan, ha csak mellékesen is, egy rövid utalásban, a téma, amely majd a Fest-életmű legnagyobb „harci kérdés”-évé válik: Szent Margit skóciai királyné magyar származása. Fest cáfolja, hogy „Eadmund és Eduard angolszász hercegeknek Szent István királyunkhoz való menekülése” volna – ahogy azt a közhit tartja – a legelső mozzanat „két egymástól igen távol eső országnak – Angliának és Magyarországnak – érintkezése történetében.” Magának a ténynek a jelentőségét azonban a legkevesbé sem tagadja. „Ez a nevezetes esemény a maga következményeivel tudvalevőleg nyomot hagyott Anglia és Skócia történetében is, és bár a tudomány egyes részletkérdéseket eddig még nem tisztázott teljesen, az angolszász hercegek sorsát, Margit skót királyné származását az angol történelmi irodalom minden kétséget kizáróan Magyarországhoz kapcsolja.” (3.) És még ugyanebben az évben, 1935-ben több írása jelenik meg, magyarul és angolul, amelyeknek Skóciai Szent Margit a tárgyuk. Igaz, ezek közt vannak rövid újságcikkek is, pl. A Magyar Asszonyban egy mindössze kétoldalas írás, vagy egy hétoldalas cikk a Danubian Reviewban. De egyre szaporodnak és hosszabbodnak a cikkek, s Fest egyre szilárdabb meggyőző-

déssel hirdeti, hogy Skóciai Szent Margit a mi Szent Istvánunk unokája, a király Agatha (Ágota) nevű leányának a leánya. Fest az ő tudósi teljesítményét igen nagyra becsülő Koltay-Kastner szerint is „könnyen beleéli magát a kezdetben még óvatosan megfogalmazott hipotézisbe. Bírálat és ellenkezés csak azzal az eredménnyel járnak, hogy mindinkább 'alaptalannak és kizártnak' lát minden, az övétől eltérő magyarázatot. Van úgy, hogy népszerű hangon megismételt fejtegetésében 'közismert tény'-nyé lép elő az, ami a tudományos feldolgozásban még csak óvatos feltételezésként jelentkezett s minek elfogadásáról vagy elvetéséről magának az olvasónak kellett döntenie.” (XXIX.)

Arról szó sincs, hogy a tárgyszerű, tényyszerű, adatszerű tájékoztatás rendíthetetlen híve egyszer csak felcsap „olcsó elméletek” fabrikálójának. Ilyenféle gyanúnak már csak az írások gazdag filológiai apparátusa is ellene mond. Nem olcsók ezek az elméletek sem Festnek, aki hallatlan mennyiségű munkát és tudást fektet beléjük, sem az olvasóinak, akiket alaposan megdolgoztat, s akiknek ugyancsak hatalmas ismeretanyaggal és szakszerű felkészültséggel kell rendelkezniük ahhoz, hogy a temérdek adatot át tudják tekinteni, kritikailag meg tudják rostálni, és érveket, ellenérveket ütköztetve el tudják dönteni, elfogadják-e vagy elutasítják Fest következtetéseit. Hogy elfogadják-e vagy sem, paradox módon szinte mindegy; egy biztos: maga a teljesítmény lenyűgöző. Igaz, némileg riasztó is. Gondoljunk pl. Fest imponálóan nagy idegennyelv-tudására, arra, hogy idegen nyelvvű szövegeket általában eredetiben idéz, mondhatnánk: természetesen, ami azt is jelenti, hogy olvasóitól – ugyancsak természetszerűen – a

magáéhoz mérhető idegennyelv-ismeretet vár el, legalább a szövegértés szintjén. Néha – talán az olvasó iránti figyelemtől vezette? – a szigorú következetességtől eltérve hajlik az olyanféle kompromisszumra, mint hogy angol szöveget magyarul is vagy csak magyarul idéz, de az utóbbi esetben is közli az eredetit, legtöbbször lábjegyzetben, vagy hogy a „könnyebb érthetőség kedvéért” ó-angol szövegeket modern angol fordításban közöl (43). Francia és német szövegpéldáit – megint csak azt mondhatom: természetesen – eredetiben közli. Azon már el lehet tűnődni, hogy Gaimarnak az angolok történetét tárgyaló ó-francia verses krónikájából vett többoldali, vagy a közép-felnémet változatokban fennmaradt Oswald-költeményből származó, kisebb terjedelmű idézetekkel talán nemcsak a mai olvasó boldogul nehezen vagy sehogy sem; ezek a falatok alighanem megakadtak a Fest-kortársak torkán is. Itt jegyzem meg, hogy Festnek vannak a magyaron és az angolon kívül német nyelven írt cikkei is, amelyekből párat mutatóba e kötetbe is felvettek a szerkesztők, de magyar fordításban, mert nyilván a német nyelv ismeretét sem tételezték fel a mai olvasókról. Jogos a kérdés, amely talán felvetődött a szerkesztőkben is: nem kellett volna az ó-francia és közép-felnémet idézeteket a jegyzetekben magyarul is közölni? Bizonyos precedenssel maga Fest is szolgál, amikor angol idézeteket magyarul (is) közöl, ha nem is mindig, vagy ó-angol szövegrészeket, mint láttuk, a „könnyebb érthetőség kedvéért” modern angol átiratban idéz.

De az idegen nyelvek tudásának vagy nem-tudásának kényes kérdése igazából nem az ó-angol, ó-francia, vagy közép-

felnémet szövegekkel kapcsolatban merül fel. A legtöbb gondot a viszonylag sok, viszonylag terjedelmes és dokumentumértékét tekintve nagyon fontos latin idézetanyag jelenti. A Fest halála óta eltelt évtizedekben az élő nyelvek oktatásának átlagos színvonala is süllyedt, de a legmostohább sors a latinnak jutott, amely középiskolai tantárgyként voltaképpen megszűnt, az utóbbi években mutatkozó némi javulás pedig nem hozott látványos eredményt, és könnyen megjósolható, hogy a jövőben sem fog. Vagyis latinul csak valamennyire is tudó új nemzedék nincs, a hajdani klaszikus gimnáziumban alapos latin képzésben részesült utolsó generáció utolsó mohikánjai most vannak kihalóban; Fest cikkeinek fontos latin szövegbetéteit tehát ma senki sem tudja elolvasni, s így valójában magukat a cikkeket sem tudja megérteni. És ha arra gondolok, hogy ezt az *első* Fest-kötetet új, javított, bővített kiadás aligha fogja követni, csak még inkább fájjalom, hogy elmaradt az a szerkesztői beavatkozás, a latin szövegek közlése magyarul is, amely pedig jelentősen növelte volna a könyv használhatóságát.

A szerkesztői elvek és gyakorlat ellen egyébként nincsenek ennél súlyosabb kifogásaim. Én valószínűleg keletkezésük időrendjében közöltem volna Fest írásait, ami világosabban mutatta volna meg szerzőjük tudósi fejlődéstörténetét, de az itt érvényesülő tematikus elrendezés jogosultságát is elismerem, és akiket az írások időrendje érdekel, azt is megtalálják, Fest életművének a kötetben közölt igen gondosan összeállított bibliográfiájában. A szerkesztők szövegközlési elveivel azonban nem tudok teljesen egyetérteni. Pl. azzal, amelyet Czigány Lóránt a bevezetőben így ismertet: „A szövegeket ott,

ahol ez a jobb olvashatóságot elősegíti, enyhén stilizáltuk: leggyakrabban szórendcserékkel, olykor szavak kicserélésével. [...] Az angol nyelvű szöveget nyersanyagnak tekintetem, s a magyar eredeti alapján olykor újrafordítottam.” (XI–XII.) Azt, hogy a helyesírás a szerkesztők a ma érvényes akadémiai helyesírás szerint, vagy hogy a középkori nevek írásmódját a ma legközismertebb formájában egységsítették, helyeslem. De hogy csakugyan szükséges volt-e olykor „a Fest által vagy magyarosan (például Nikápoly Nicapole helyett), vagy németül írt helységneveket (a belgiumi Luik német nevét, Lüttich, használja; az angolok a francia formát, Liège, ismerik csupán) megváltoztatni” (XII), abban már nem vagyok biztos. (Ezt az elvet egyébként a szerkesztők nem is érvényesítik következetesen.) A ma esetleg szokatlan, esetleg avultnak ható

neveknek van valami – Festre és a maga korára – jellemző hangulati értékük, a használatuk okozta homályt pedig egy-egy szerkesztői jegyzettel el lehetett volna oszlatni. Feltétlenül dicsérendő és szerencsés viszont a szerkesztőknek az a döntése, hogy felvették a kötetbe Koltay-Kastner Jenő 1948-ban még elkészült, de már el nem hangzott és nyomtatásban eddig meg nem jelent akadémiai emlékbeszédét.

A szövegek nyomdai előkészítésére és korrigálására nagyobb gondot kellett volna fordítani. Több a sajtóhiba vagy bosszantó elírás, mint amennyi egy ilyen jellegű és terjedelmű kiadványba óhatatlanul be szokott csúszni. A kiadó, illetve a nyomda egyébként tipográfiai jó munkát végzett, de a könyv szebb és a használatot jobban álló kötet érdemelt volna.

Ruttkay Kálmán

BESSENYEI GYÖRGY: TARIMÉNES ÚTAZÁSA

Sajtó alá rendezte Nagy Imre, Budapest, Balassi Kiadó, 1999, 609 l. (Bessenyei György Összes Művei).

A kritikai kiadások szövegközlését szabályrendszer regulálja, az óhajtott egységesítés céljából előírások szólnak az alapszövegek kiválasztásáról, művek sorrendjéről, a javításokról és jelzéseikről, a jegyzetelésről stb. Ám némi túlzással (netalán frivolsággal) azt mondhatjuk, hogy e szabályok voltaképpen leírások arról, amitől el kell térni. Különösen így van ez régebbi korok szövegeinél, s így a most szóban forgó 18–19. század műveinél. Autográf kéziratokat ritkán őriztek meg, néha a szerző, néha a hagyatékot gondozó utódok kezén tűntek el; néha csupán másolatokat ismerhetünk meg, amelyeket vagy látott és

korrigált a szerző, vagy (már) nem; a bírálatra, nyomtatásra küldött munkákba ismert vagy ismeretlen személyek belejavítottak, s nehezen vagy egyáltalán nem állapítható meg, hogy mit fogadott el az író és mit nem; előkerülnek aztán külön lapokon művek, mű-részletek cím és helyük jelölése nélkül; meglévő alkotásaikat maguk a szerzők többszörösen javították, átírták, átszerkesztették; elveszett, elégetett kéziratokat később emlékezetből újra leírtak; helyesírásuk bizonytalan – és így tovább. Miként lehet ilyen adottságok mellett az alapszabályoknak megfelelő, egységes, lehetőleg autográf alapszöveget

közölni, a kronológiai rendet megállapítani, az ultima manus elvét érvényesíteni? A Bessenyei kritikai kiadás valamennyi kötetének szerkesztői szembesültek e problémákkal, s ezen belül, kívül még több, az egyes műveknél, gyűjteményeknél (versek, tanulmányok) felmerülő speciális feladatokkal. Nagy Imre, a *Tariménes útazása* sajtó alá rendezője egy beszédes című kismonográfiában (*Utazás egy regény körül*, Pécs, 1998) s a kritikai kiadás előszavában számolt be e nagyon is nehéz út kezdeiről, mérföldköveiről, célállomásairól.

Igencsak hányatott sorsú műről van szó. Bessenyei bihari magánya első, nagyon aktív korszakában készült a regény 1802–1804-ben; s bár a kortársak, a közvetlen utódok tudtak róla, csupán 1853-ban jelent meg egy részlete a Szépirodalmi Lapokban, a teljes mű pedig csak 1930-ban, Vajthó László lelkes közreműködésével. Mindkét kiadás alapja egy pontosan nem datálható, gondos, de a szerző által nem látott, tehát nem autentikus másolat. A kritikai kiadás szerkesztőjének körütekintő, alapos kutatómunkát kellett vállalnia, hogy tudományos rangú, autentikus szöveget illeszthessünk a Bessenyei-életműbe. Szakirodalmi utalások nyomán talált meg három hiteles kéziratot. Az egyiket az Országos Széchényi Könyvtár őrzi, ez a regény ötödik könyvének a szerző kezétől való leírása; a második a Ráday Könyvtár tulajdona, ez másolat a regény első és második könyvéről, de az író látta, javította, tehát hitelesnek vehető; a harmadik szintén másolat a harmadik könyvről, Bessenyei azt is átnézte, korrigálta, s maga küldte Sárospatakra, megőrzését kérve egy *Jegyzésben* – így ez a rész is alapszövegnek tartható. Alapos utánjárással sikerült még egy hat lapnyi autográf kéziratot is

feldolgozni, ez a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában található, s a regény negyedik könyvének részlete. A teljes mű egységesen leírt szövegét csak az a nem-autentikus másolat őrzi, amelyet Vajthóék adtak ki 1930-ban, lelőhelye az Országos Széchényi Könyvtár. Az áttekintésből világos, hogy a kritikai kiadás nem adhat tökéletesen egységes, minden részletében hiteles szöveget. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az egység kedvéért a szerkesztő nem mondhatott le az autográf írások közléséről az ötödik, az első, a második és harmadik könyvnél, illetve a negyedik egy részleténél, s nem degradálhatta jegyzetként a regény említett, nem autentikus szövege mellé. Inkább „fordítva” járt el: a hiteles kéziratokat közölte, s a szövegvizsgálatok, további kutatások számára igen hasznosan az alapszöveghez fűzi jegyzetben a másolat eltéréseit. Amelyet kényszerűségből csak a hagyatékokból hiányzó negyedik könyvnél vesz főszövegnek. Vagyis örömmel nyugtázhatjuk, hogy a *Világosításból* és öt könyvből álló mű nagyobb részét immár autentikus iratokból ismerhetjük meg. Nyilvánvaló az is, hogy az autográf kézirat alapján nem volt lehetséges a nem egészen hiteles negyedik könyvet javítani; egyrészt, mert Bessenyeinek nem volt egységes, kivehetően szabályozott helyesírása, másrészt kiszámíthatatlan szó-, stílus-, szerkesztéskorrekciók, esetleges bővítések, tömörítések is feltételezhetők.

Részlegesen érvényesíthető itt a kronológiai rend, az ultima manus elve. Teljes pontossággal ugyanis nem jelölhető meg az iratok elkészülésének időpontja, időrendje, s az sem, hogy a szerző mikor látta utoljára kézíratait. Érvek szólnak a Nagy Imre által jelzett sorrend mellett: a Ráday

Könyvtárban őrzött első és második, a sárospataki harmadik könyv Bessenyei által javított másolata valószínűleg későbbi, mint az ötödik könyv autográf kézírata. Ám feltehetjük azt is, hogy esetleg közvetlenül az elkészítés után a szerző másoltatta a regényt, s nyomban át is nézte, így talán megvolt a negyedik könyvé is, csak elveszett – ily módon közel egykorú kéziratokról van szó (1803-ra datálják a sárospataki küldeményt is). Számításba vehetjük még az író sokat emlegetett, sietős írásmódját, türelmetlenségét, s minthogy ekkoriban több művön dolgozott, figyelme megoszlott, s ez akadályozta meg a regény egészének javításában. S talán el akarta végezni ezt is, s utólag kiegészíteni a Sárospatakra küldött részletet. Mindez azonban csupán feltételezés – mindenesetre jelzése annak, hogy hányféle kronológiai bizonytalanság kísérti a Bessenyei műveivel fáradozó irodalmárt. Toldjuk meg ezeket még egy kérdőjellel. A szerkesztő azt írja, hogy a teljes mű nem autentikus másolata „nagy valószínűséggel korábbi” a javított kéziratoknál, mivel nem veszi figyelembe Bessenyei korrekcióit, s nem is a szerző hagyatékából került elő. De hátha csak arról van szó, hogy a szöveg leírója egy későbbi időpontban egyszerűen nem tudott a szerző által átnézett részekről vagy nem fért hozzá – ily módon készülése ideje bizonytalan. Ide tartozik az a bevezetőben említett feltételezés is, hogy létezett még egy, ez idáig nem ismert változat, leírás, s a másolat ennek alapján készült. Végül azonban – feltételezések és kérdőjelek mellett – ma a legbiztosabb, ha elfogadjuk Nagy Imre józan meggondolásra alapozott sorrendjét: az ötödik könyv autográf kézírata a legkorábbi, időrendben ezt követik a másolatok: elsőként a kiadá-

sok javítatlan szövege, majd a szerző által korrigált részek – annak tudatában, hogy határozottan egyik sem datálható.

A Bessenyei kritikai kiadás kötetéhez nagyobb tanulmány tartozik. Nagy Imre itt számol be az alapszöveg kialakításának problémáiról, tájékoztat a fellelt, fellelhető szövegek körüli tudnivalókról; leírja Bessenyei helyesírásának jellemző vonásait (közép-magyarországi jellegét, a provinciáлизmus és a normativitás közötti átmeneti voltát, következetlen és egyéni vonásait). Hasznos, eszméletörténeti háttérű összképet kapunk a kései művek, főként az államelméleti, a történeti, a filozófiai munkák és a regény konkordanciáiról, ami ez esetben különösen jogosult és informatív, mivel, mint említettük, a szerző több, különféle műfajú munkán dolgozott egyidejűleg (*A Természet Világa, A' társaságnak eredete és országlása, Magyar Országnak Törvényes Állása, A bihari remete, Az értelemnek keresése, Rómának viselt dolgai*). Bessenyei ezekben nézetei összefoglalására törekedett, s legfőképpen arra, hogy az ember helyét határozza meg a világ és a világot átható filozófiai, társadalmi, természeti, erkölcsi törvények rendszereiben. Úgy tűnik, hogy mindezt a regény műfajában tehette meg legszabadban és legszemélyesebben. Itt összefoglalhatta meggyőződéseit, szétosztva azokat szereplői között; az elméleteket, a tapasztalatokat, az élményeket és érzéseket átszínezte a fikció képeivel, egyéni árnyalatokkal. Sokoldalú fejtegetést olvashatunk itt a *Tariménes útazása* műfajáról, utóélete hosszú, ellentmondásos történetéről.

Az alaphangot Kazinczy adta meg, s a nem éppen elismerő vélemény hosszú időre meghatározta a mű értékelését, vizsgálatának irányát. Bessenyei 1802-ben

küldött neki mutatványt a készülő regényből, amely nem nyerte meg Kazinczy tetszését. Még ez évben számol be levelezésükről, Bessenyei munkásságáról Kis Jánosnak; a regényről ezt írja: „Voltairei románkákat írál 's keféli a bolondokat. Minek az? és kivált úgy pajkosan – und so seicht! – mint Voltaire?” (KazLev, II, 495.) A „románkák” így, kicsinyítő képzővel, többes számban a műfaj degradálását is jelenti, a sekélyességet jelző minősítéssel együtt amolyan szórakoztatóan didaktikus tucat-műnek tartja; másfelől Voltaire-utánzatnak (akit ő sohasem kedvelt). Nagy Imre összefoglalásából aztán kiderül, hogy a későbbi tanulmányokban is dominál a tanító célzat filozófiával, utópiával, állambölcselettel kiegészített emlégetése; a Voltaire, Montesquieu és egyéb mintákhoz kapcsolódó hasonlítások hosszú sora. Kazinczy ugyan elődjeként ismerte el a testőrírók munkásságát, *A tübingai pályaműben* (1808) az ő érdemüknek tartja a „gyönyörű új hajnal” kezdetét, ám az ő prózaírói példaképe Báróczi volt, Bessenyei csak mellette, sőt, mondhatni mögötte áll, valahányszor róluk szól. Nagy Imre az író és a regény méltóbb értékelése kezdetét Závodszy Károly Bessenyei-monográfiájához (1872) köti. Okvetlen hozzá kell fűznünk ehhez Toldy értékelését: részben az 1772 centenáriumán elmondott ünnepi beszédet (*A magyar irodalom legújabb koráról: Irodalmi arcképek és szakaszok*, Bp., 1873), amelyben a nemzeti irodalom ébresztője nem a testőrírók köre, hanem, szinte romantikus hősként, egymaga Bessenyei; összefoglaló nagy művében (*A magyar nemzeti irodalom története*, Bp., 1864–1865) pedig a még kiadatlan *Tariménes utazását* a regényműfaj előzményeként méltatja. Fontos ezt hangsúlyoznunk,

mert Toldy rangja, személye, irodalomtörténeti alapvetései ismertették el és kanonizálták Bessenyei munkásságát (és regényét), működését is ő kapcsolta az irodalmi fejlődés, a 19. századi felvirágzás folyamatahoz.

A *Tariménes utazásáról* értő, részletesebb elemzések után a 19. század végétől kezdve készültek – olvassuk a bevezető tanulmány gazdag anyagában –, s lassan, fokozatosan bontakozik ki a regény összetett műfajának képe. A didaktikus, az elméleti jelleg mellett szó van már kalandos cselekményességéről, leírásai színeségéről, ítéletei és hangja ironikus vonásairól, a szereplők és a beszéltetés sokféleségéről, a párbeszédnek elevenségéről, személyes, életrajzi, érzelmi, hangulati árnyalatairól. Nagy Imre számba véve a mű hazai előzményeit is, joggal állapítja meg, hogy Bessenyei sokrétű epikai műfajt teremtett „a filozófiai regény, az államregény és az utópisztikus regény határvidékén” (72), amelyben felhasználta a heroikus regény, a pedagógiai elbeszélés elemeit, s fontos, a formát is meghatározó szerepe van benne a vadember és az utazás motívumának. Ez utóbbit magam hangsúlyosabban említeném. Bahtyin tanulmánya óta (*A tér és az idő a regényben* = Uő., *A szó esztétikája*, Bp., 1976) tudjuk, hogy az utazás kronotoposza az ókortól kezdve a 19. század elejéig jellemzően formálja az epikai műveket. Az időt illetően: a szerzők a szerkezetet meghatározó módon fűzték fel az utazásra a mű cselekményének folyamatát; az utazási kalandregényekben például a kaland-idők mozaikszerűségét, egymáshoz kapcsolását. A helyek változása szerint következtek, alakultak a leírások, a szereplők ábrázolása, ők a különböző térségeken szembesültek sokféle szo-

kással, ismeretanyaggal, kapcsolatok létesültek, amelyekben megmérettetett, formálódott jellemük és sorsuk. Így változik az elhagyott vidékről a fényes fővárosba, a tudatlan, durva környezetből a művelt világba kerülő ifjú Tariménes élete, karaktere; így ítéli meg a kirakades (Voltaire vadembere, Montesquieu perzsái) a civilizáció fonákságait; így ismerik meg a háború idegen földjén és eseményeiben a különböző államrendek ellentéteit – hogy aztán tapasztalatokkal, tudással, sokféle emberi kötelékkel gazdagodva találják (vagy ne találják) meg helyüket a világban. Az utazás kronotoposza nálunk még a verses epika elbeszélő formáiban, jellemábrázolásában is észlelhető: Gvadányinál a Pest-Budára tartó nótárius vidéki és városi szokásokkal ütköző viszontagságaiban; Fazekas Lúdas Matyija céljának alárendelt ismeretszerző külszói és hazai eseményeiben, jelleme alakulásában. A modern

narratológiai irodalom elemző szempontjai (ahogy ezt már a szerkesztő-szerző írásai-ban is látjuk), a történet-megjelenítés időviszonyai, módozatai, a beszélők és a beszéltetés, s az egyéb módszerek, vizsgálatok fogják teljesebbé, általánosabb érvényűvé tenni azt az értékelést, amelyet a kritikai kiadás készítője jelentős munkájával megalapozott.

Neki köszönhető mindenekelőtt a mű hiteles szövegének közlése: alapos kutatás, nem könnyű mérlegelések, filológiai aprómunka eredménye ez, amelyet hasznos szövegkritikai és magyarázó jegyzetek tesznek teljessé. Itt közölt tanulmányában (s említett könyvében) olvashatjuk a regény irodalomtörténeti, nyelvészeti, műfaji, recepciótörténeti s egyéb, sok szempontú elemző áttekintését. Elismerés és köszönet illeti munkáját.

Mezei Márta

A SZÉTSZÓRT RENDSZER.

TANULMÁNYOK BESSENYEI GYÖRGY ÉLETMŰVÉRŐL

Szerkesztette Csorba Sándor, Margócsy Klára, Nyíregyháza, Bessenyei György Könyvkiadó, 1998, 211 l.

Két konferencia előadásainak írott változatát foglalja magába e kötet, melyeket 1997-ben, Bessenyei György (valószínűsített) születési dátumának 250. évfordulóján rendezett az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya és Irodalomtudományi Intézete, valamint a Bessenyei György Tanárképző Főiskola. Mint a kissé önironikus címadás is sejteti, az előadások kötetbeli megjelentetése nem pusztán kultusz-történeti gesztus: e szövegekből, ha rendszerezetlenül is, kirajzolódnak a Bessenyei-kutatás jelenlegi helyzetének mar-

káns irányvonalai, a 18. század végi magyar irodalom kutatására nézve sem minden tanulság nélkül.

Mindössze két tanulmány nem lép túl a szakirodalom korábbi megállapításainak összegzésén: Kosáry Domokos bevezető előadásszövege (*Bessenyei és a felvilágosult rendi mozgalom*) pozíciójából következően összegző-vitaindító jellegű, a szociológiai vonatkozások felvetésében hagyományos diskurzust követ. Szembeötlő hiányra utal azonban a kötet egyetlen (!) nyelvészeti tárgyú írása (Szathmári István:

Bessenyei magyar nyelvi programja – mai szemmel). Címével ellentétben ugyanis nem veti fel a modern retorikai-stilisztikai iskolák szempontjait, s nem mozdul el a történeti szociolingvisztika irányába sem, mely mikrofilológiai alapozással a pusztai leírások és regisztrálásokon túl Bessenyei nyelvi programjának újabb sajátosságait tárhatná fel. A több szöveg által hangsúlyozott szemlélet- és paradigmaváltás körvonalai a felvilágosodás-kutatást illetően a nyelvészeti szakirodalomban nem látszanak körvonalazódni. Holott Thimár Attila tanulmányának kritikai észrevételei – *Adalék a „Jámbor szándék” szerzőségének kérdéséhez* – jól mutatják, hogy a hagyományos stilisztikai elemzés metodikája kevésbé hatékony, amennyiben nem áll mögötte részletes textológiai-mikrofilológiai argumentáció. Egyébiránt módszertanilag figyelemreméltó, hogy e tanulmány nem csupán filológiai kérdésfeltevéssel dolgozik (mennyiben tulajdonítható Bessenyei Györgynek a *Jámbor szándék* szerzősége, milyen mértékben avatkozott be e szövegbe Révai), hanem komparatív elemzéssel feltárja a vizsgált szöveg történeti olvasatainak módosulását is a megírás és közrebocsátás közötti időszakban.

Hagyományos filológiai szemléletet képviselnek Csorba Sándor tanulmányai (*Adalékok Bessenyei életének utolsó évtizedéhez, Bessenyei végrendelete*), melyek Bessenyei 1782 utáni közéleti (megyei) tevékenységét, illetve betegségének körülményeit tárják fel. A Bessenyei életének utolsó évtizedét vizsgáló tanulmány mutatja, a szerző jól tájékozódik Bihar vármegye levéltári anyagának, mindenekelőtt a közgyűlési jegyzőkönyveknek szövegeiben, ezáltal számos ponton módosítja kiegészíti a Bessenyei-biográfia Gálos

Rezső által vázolt, ez idáig legrészletesebb változatát. Nem lép ugyan fel e biográfia-variáns újrastrukturálásának igényével, s a kortárs szövegeket nem történeti kontextusként (*A természet világa* vagy a *Tariménes utazása* szövegének történeti kontextusaként) kezeli, hanem tényfeltáró tevékenység tárgyaként. Mindez azonban nem róható fel egy történeti-oknyomozó stratégiával dolgozó kutatónak, aki a forrásszöveg-bázis bővítésével fontos hiánypótló tevékenységet folytat. A kötetben egyedül Csorba Sándor tanulmányai épülnek a szakirodalom számára mindezidáig ismeretlen, levéltári kutatásokkal hozzáférhetővé tett szövegekre: a szerző a történettudomány hiányait pótolja az adott korszakra nézve a forrás-feltárás és a biográfia szociológiailag is megragadható részletezése terén. E szempontból lényeges a Bessenyei végrendeletét elemző tanulmány függelékében közölt végrendelet-szöveg, melynek segítségével ugyan csupán írója lélektani motiváltságát nyomozza Csorba, de a tanulmány elején maga is felveti, hogy számos Bessenyei-mű szövegének olvasatához kínálhat releváns kontextust. Ezen filológiai adalékok tehát – következő lépésben – a tényfeltáráson túllépő szemléletbeli-metodikai váltással válhatnak szerves részévé a Bessenyei-szövegek esztétikai, netán szociológiai szempontrendszerét feltáró olvasatoknak.

Látszólag szintén kitaposott utat jár, legalábbis a Bessenyei-kutatás szempontjából, a kötet két kultusztörténeti tanulmánya, Antal Attila *A messzeség és a múlt hívása* című fejtegetése és Margócsy József *Bessenyei szellemi hagyatéka és Nyíregyháza* című írása. A helyi kultusztörténettel korábban Némedi Lajos és Bánszki István tanulmányai mellett külön kötetben

is foglalkozott Katona Béla, *Bessenyei György és Nyíregyháza* címmel. E szövegek azonban inkább helytörténeti adalékok gyűjteményei, s talán e tradíciót követve jelentette ki előadása kezdetén Margócsy József is, hogy az „inkább helytörténeti, mint filológiai beszámoló”, holott tanulmánya a korábbi szakirodalommal szemben intézménytörténeti szempontból is figyelemreméltó. S bár Antal Attila elemzése Áprily Lajos *Bessenyei* című verséről kevésbé regionális vonatkozású, nem jelent szemléleti váltást szakirodalmi előzményeihez képest. Hiszen, mint azt a Petőfi Irodalmi Múzeum által több alkalommal megrendezett kultusztörténeti konferenciák tanúsága mutatja, a kultusztörténet távlata nem annyira a hagyomány tudatosításában rejlik, mint inkább az irodalmi kánonképződés folyamatának és az irodalom intézménytörténeti aspektusainak feltárásában, s e szempontból a Bessenyei Kör/Társaság működése nem pusztán helytörténeti adalék.

A Bessenyei-kutatásban korábban is hangsúlyos részdiszciplínák voltak az összehasonlító irodalomtörténet és az ehhez szorosan kötődő műfaj történet, melyeket e kötetben három tanulmány, Kókay György, Penke Olga és Dávidházi Péter írása képvisel. Kókay György tanulmánya (ha nem is elsőként a szakirodalomban) párhuzamokat mutat fel, „amelyek Muratori nevezetes munkáinak legfőbb tételei és Bessenyei gondolatai között kimutathatók”. E filológiai jól argumentált párhuzamok olyan lényeges kérdéskörökre világítanak rá (jelen tanulmányban még csupán jelzésszerűen), mint Muratori vélhető hatása a magyar tudományszervező törekvésekre. Az effajta következtetések szempontjából Bessenyei

és Muratori szövegeinek paralelizmusai inkább bizonyítóértékkel bírnak, semmint revelatív erővel: a magyarországi intézmény- és egyháztörténet, illetve a Mályusz Elemér által II. József egyházpolitikájáról vázolt tabló történettudományi újraértékelése szempontjából lényeges észrevételek kidolgozása tágabb horizontú kérdésfelvetést igényel. Ez a tanulság látszik kibontakozni Kókay Györgynek a Magyar Könyvszemle 1998/3. számában olvasható *Muratori és Magyarország* című tanulmányából is, mely Muratori magyar hatástörténetének filológiai alapozására immár nem egy szerző szövegeivel való összevetésben, hanem könyv- és könyvtártörténeti összefüggésben tesz kísérletet. Penke Olga *A filozófiai dialógus szerepe Bessenyei György bölcséleti prózájában* című előadásával olyan műfajra hívta fel a figyelmet, mely korábban a szakirodalmi elemzésekben nem kapott a pusztán regisztrálás túlmutató szerepet, bár a korszak esztétikai kánonjában, mint azt Szerdahely György és Schedius Lajos műfaj történeti megnyilatkozásai is jelzik, előkelő helyet foglalt el. A tanulmány a tematikai elemzés szempontjait eredményesen társítja narratológiai elemzéssel, így nem csupán a valódi és ál- (egyes szám első személyű) dialógus közötti hasonlóságokat és különbségeket érzékeli élesen, hanem Bessenyei szövegeit elemezve rámutat a műfaj változatainak (platonói dialógus, elfziumi beszélgetések, tudós vita-imitáció, fiktív alakkettőzés) távlataira is a korszak bölcséleti irodalmában. Dávidházi Péter „*Az Úrnak útait az emberek előtt igazgatni*”: *A Bessenyei-fivérek és a vindictio szerephagyománya* című írásában a komparatistika hagyományos szempontjaitól eltérően nem életművek vagy műfajok kap-

csolatára mutat rá, hanem írói szerepfelfogás hagyományozódását-átalakulását vizsgálja. Mint a szerző azóta megjelent tanulmánykötetének – *Per passivam resistantiam: Válogatott hatalom és írás témájára* (Bp., 1998) – szószólói költőszerpeket vizsgáló fejezete jelzi (melynek e Bessenyei-tanulmány egyik alegységévé integrálódott, három Kölcsey-szövegekre, azok kritikáira és egy Petőfi-kultusz-történetre építő írás kíséretében): a költői-írói szerephagyomány vizsgálata jól működtethető szempont, különösen az irodalom szociológiai, kultúrantropológiai és létértelmező aspektusainak (így hatalom és együttműködés kérdéskörének) leírásában.

A szociológiai szempontrendszer előtérbe kerülése jól megfigyelhető a kötet más tanulmányain is. Közülük János Istváné (*A magyar felvilágosodás szépliteratúrai kezdeményei*) és Kókay Györgyé (*Bessenyei a társadalom, a tudomány és a hatalom kérdéseiről*) inkább leíró, tendenciákat megfogalmazó jellegével jól mutatja, mekkora a történeti szociológia adóssága e korszakra nézve mind a megfelelő terminológia kidolgozásában, mind pedig az ezt megalapozó, nagyobb adatbázisokra építő kutatások területén. Margócsy István előadása (*„A tiszta magyar”: Nemzetkarakterológia és nemzeti történelem összefüggései Bessenyei és kortársai nyelvrokonság-felfogásában*) épp e paradox helyzet (megfelelő bázis és terminológia hiányában hipotetikus tendenciák felvázolása) buktatóira reagál, amikor egy tudomány-történeti kérdésfeltevés, a nyelvrokonság szociológiai vonatkozásait vizsgálva viszonylag szűk filológiai adatbázissal is meggyőzően cáfolja, hogy a finnugor-magyar nyelvrokonságban kételkedőkre süttött nemesi konzervativizmus bélyege

aligha helytálló szociológiai terminus, ahogyan a kérdés mögött megmutatkozó tendenciák is bonyolultabbnak tűnnek egy társadalmi csoportnak tulajdonított (mint kitűnt: hipotetikus) tradicionál. Hasonló problémával küzd Debreczeni Attila is, aki Peter Burke nyomán literátusság és popularitás olvasásszociológiai gyökerű terminusainak alkalmazásával próbálta leírni a Bessenyei és kortársai által képviselt paradigmaváltást *Bessenyei és az irodalmi hagyományok* című előadásában. E leírás fontos szempontot kínálhat „folytonosság vagy fordulat?” kérdésköréhez barokk és felvilágosodás határmezsgyéjén (mely kérdéskör vizsgálata felvilágosodás és romantika határmezsgyéjére nézve szintén konferenciába és nyomán tanulmánykötetbe torkolt, Debreczeni Attila szervezésében-szerkesztésében), amennyiben e terminusok relevanciája, illetve a popularitás hagyománykörének a literátus tradícióval való találkozása a Bessenyei-szövegekben igazolható.

A szociológiai szempontrendszer érvényesítése és a részkutatások mellett az összefüggések és konkordanciák szem előtt tartása sarkalatos pontok Bíró Ferenc címadó tanulmányában, aki egyszersmind arra is felhívja a figyelmet: a kritikai kiadás megjelenése korántsem lezáró gesztus, hanem lehetőséget nyit a Bessenyei-szövegek rendszerező, komplex újraolvasására. Ez fontos szempont, hiszen a kritikai kiadások textusainak feldolgozása eddig háttérbe szorult a szakirodalomban. Meggyőző Bíró illusztrációja (és kutatói iránymutatása) is, aki a kritikai kiadás szövegtárházával az egymás mellé kerülő Bessenyei-szövegek intratextuális kapcsolatai révén egy virtuális művelődésszociológiai program körvonalait vázolta.

A korábbi gyakorlattal ellentétben a kritikai kiadás szövege révén nyíló lehetőség a Bessenyei-szövegek újraolvasására több előadót is megihletett: Gergye Lászlót (*Bessenyei György és a leíró vers*), Nagy Imrét (*A „Tariménes utazása” problémavilága*), Mezei Mártát (*A költő Bessenyei*), Onder Csabát (*A „Bessenyei György Társasága” mint elbeszélés*) és Szilágyi Mártont (*A vígjátékiró Bessenyei művészi távlatai: Bessenyei filozófusa és Pontyija*). Mezei Márta műfaji szempontból szelektált Bessenyei-szövegek újraolvasásával kísérel meg összegző képet nyújtani Bessenyei lírájáról, Gergye László és Nagy Imre tanulmányai a szakirodalomban korábban figyelemre kevésbé méltatott szövegek olvasatát nyújtják, míg Onder Csaba és Szilágyi Márton tanulmánya nem szövegválasztásban, hanem az adott szövegek korábbi olvasatát revideáló szemléletében jelent újat. Tanulságos e két előadás-szöveg összevetése, amennyiben Onder Csaba a narratológia kidolgozott, kanonizált elemzési módszerét alkalmazza a *Bessenyei György Társasága* címmel jelölt gyűjteményes szövegkorpusz újra- (pontosabban: egybe-) olvasására, míg Szilágyi Márton a modern drámaelméletek alkal-

mazása helyett kortárs olvasatok interpretációs mechanizmusát vizsgálva jut arra az értelmezésre, mely Bessenyei vígjátékában a korabeli műveltségretek elkülönítését, illetve ezek értékelméleti pozícióját hangsúlyozza. Mindkét eljárás releváns olvasatot ad bizonyos szempontból, ám úgy tűnik, az utóbbi alkalmasabb egy irodalmi szöveg történeti olvasatainak feltárására, s egyben módszertani továbblépésre is.

A kötet tanúsága szerint *A szétszórt rendszer*, pontosabban a Bessenyei-kutatás elemei tehát elsősorban a szociológiai, antropológiai kérdésfeltevés körül kristályosodnak ki, fontos szerepet töltenek be a Bessenyei-szövegek újraolvasása, különféle szemléleti-metodikai háttérrel, illetve a kultusztörténet intézménytörténeti aspektusai – mindez mikrofilológiai elemzésekre alapozva. A társtudományok közül leginkább a nyelvészet, a történettudomány és a történeti szociológia újabb eredményeinek hiánya érezhető. A kötet tanulmányainak változatos tematikája és metodikája, illetve változó színvonala így jó mutató biztató tendenciák és pótolandó hiányok tekintetében.

Balogh Pirooska

CSORBA SÁNDOR: BESSENYEI GYÖRGY VILÁGA

Budapest, Argumentum Kiadó, 2000, 282 l. (Irodalomtörténeti Füzetek, 145).

Csorba Sándor írásait hosszabb ideje figyelve tudhatjuk, hogy fő kutatási területe Szabolcs-Szatmár megye magyar irodalmi élete, Kölcsey és kora, és foglalkozott Szemere Bertalan fiatal éveivel is. Munkásságában a társadalom és az irodalom kölcsönhatására helyezi a hangsúlyt. Az irodalmi alkotók irodalomtörténeti tevé-

kenységét nemcsak a művek értelmezési lehetőségei felől vagy a filológia szempontjából közelíti meg, hanem vizsgálja azt a társadalmi kontextust is, amely meghatározó a szerző szempontjából. Vizsgálódásainak alapja a precíz forráskutatás.

Bessenyei György világát bemutató műve elsősorban Hajdú-Bihar és Szabolcs-

Szatmár megye közgyűlési, bírósági jegyzőkönyveinek adataira és más levéltári forrásokra támaszkodik, és a korabeli dokumentumokból levont következtetések új kutatási eredményre vezetnek a szerzőt, azzal együtt, hogy Gálos Rezső Bessenyei-életrajzát tartja a legteljesebb munkának a Bessenyeiről készült biográfiák közül. Elfogadva az életút Gálos által történő tagolását, Csorba követi annak eseményeit, azonban kérdésként veti fel azt, hogy az udvarnál számos kudarcot megélt, majd itthon letelepedett Bessenyei életében milyen, a személyén kívül álló tényezők befolyásolták az alkotót, hogyan hatottak ezek az irodalmi munkásságra. A mű célja nem Bessenyei György életrajzának bemutatása az alkotások lehetségesnek tartott értelmezésével (ebből az eddig született szakirodalom felhasználása és kritikus megítélése következne), hanem a társadalmi rendszerben helyet kereső és a társadalmi meghatározottságából fakadó problémákat megoldani próbáló táblabíró vizsgálgja. A források használata során tett új megfigyelések a korabeli dokumentumok értelmezésének eredményei. A szerző főleg a korszak hírlap-, színház- és művelődéstörténetéről született átfogó munkákat, illetve Szabolcs és Bihar megye helytörténeti dokumentumait és a Bessenyei család adatait feldolgozó tanulmányokat és forrásokat veszi számba, a testőríró irodalmi tevékenységét és eredményeit közvetlenül tárgyaló opusokra kevésbé támaszkodik.

1997-ben a Magyar Tudományos Akadémia Bessenyei György születésének 250. évfordulója alkalmából emlékülést rendezett. Az ülésen elhangzott előadásokat *A szétszórt rendszer* című kötetben gyűjtötték össze, a könyv szerkesztői Mar-

gócsy Klára és Csorba Sándor voltak. Nem meglepő, hogy a kötetben megtalálhatjuk Csorba két dolgozatát is, *Adalékok Bessenyei életének utolsó évtizedéhez* és *Bessenyei György végrendelete* címmel. Mindkét, az idők során kibővített tanulmány szerves részét képezi a *Bessenyei György világa* IV. és V. fejezetének. Ez utóbbi, a testőríró életének utolsó évtizedét tárgyaló rész szerkezeti felépítésében is eltér az emlékülés alkalmából kiadott tanulmánytól. *A szétszórt rendszerben* Csorba közli a végrendeletet és a Bessenyei családfát is, az új könyv mellékletében helyet kaptak a közgyűlési jegyzőkönyvek, amelyek a szerző munkája nyomán először látnak napvilágot.

A Bessenyei György világa a testőri szolgálat után birtokain gazdálkodó, táblabírói hivatalt betöltő Bessenyeit mutatja be. Csorba a földesúri feladatait ellátó frót közvetlen környezetében ábrázolja; kiemeli azt a kölcsönhatást, amely a volt testőrrel szemben támasztott társadalmi elvárások és az irodalmi tevékenységet folytatni akaró hivatástudat között lép fel. A történeti és társadalmi háttér ábrázolása során különböző szerepkörök válnak el egymástól. A személy szerepei között megtalálhatók azok, amelyeket önmaga választ, a belülről fakadó hivatástudat és elkötelezettség eredményei. A szerepek másik csoportját ezzel szemben egy társadalmi elvárás hívja életre. Ez az elvárás a személyről a korabeli társadalom által alkotott képnek is fontos része. Bessenyei életútján a szerepkörök mindig küzdenek egymással. A szerző leírja azokat a korabeli társadalom által elvárt szerepköröket, amelyek állandóan kontrollálták az írói hivatásáról meggyőződött és cselekedni kívánó földesurat. A testőríró hivatástu-

data és táblabírói, földesúri működése közül Csorba műve az utóbbi felől közelíti meg Bessenyeit. A két szerepkör kölcsönhatása feszültséget eredményez, feltárul az az egymásra hatás, amely a két pálya, a filozófusi, írói és a társadalmi kötelezettségeinek eleget tevő földesúri életút között alakult ki. Képet kaphatunk arról, milyen indíttatások érték Bessenyeit abból a környezetből, amely őt a földesúri szerepkörben látta, és ez a hatás hogyan érhető tetten műveiben (*Felvilágosodás kori eszmék tükröződése és a magyar filozófuseszmény alakjának megfogalmazása vígjátékaiban, Írói világszemlélete* című fejezetek).

A kismonográfia kompozíciója nem törik meg, ezt az életúton történő időbeli előrehaladás biztosítja, azonban a nagyobb egységeken belül a szerző eltér az életrajz lineáris áttekintésétől, és egymás mellé helyezi a szerepkörök pályáinak kronologikusan egymásnak megfeleltethető képeit. Az első, a korabeli uralkodói törekvéseket bemutató fejezet nincs részekre tagolva. A második nagy egység belső szervező ereje még követi az életeseményeket, és az alfejezetek egymáshoz való kapcsolatát az írói ambíciók kialakulása, illetve az ekkor keletkezett művek történeti kontextusba helyezése nyújtja, amely gyakran kitekint Bessenyei íróvá érésére. A családi körülményeket tárgyaló rész nem kívánt belső felosztást. A *Magán- és közéleti ténykedése Bihar vármegyében* című fejezet belső kohéziója – ahogy a cím is jelzi – az életutat két, egymással párhuzamosan futó részre bontja, ezeket hol egymás tükrében egy alfejezetben (*A gazdálkodó Bessenyei személyes ügyei és az írói alkotói periódusa*), hol egymástól elválasztva mutatja be a szerző. A végrendelet elemzésében szintén a személyes filozófiai indíttatás és a kül-

világ hatásának kettősége külön szervezi a kisebb fejezeteket.

A könyvet a tematikus szerkezete szempontjából szemlélve több, egymással kapcsolatot tartó, de egymás mellett élő témát találunk. Az 1770-es, 1780-as évtizedek uralkodói törekvéseiről kapunk képet az első részben, amely röviden bemutatja Mária Terézia és a trónon őt követő II. József abszolutisztikus uralkodását, illetve a birodalmi berendezkedést, amellyel a szerző előrevetíti Bessenyei György érintettségét a korabeli intézményi rendszerek tevékenységében. A második fejezet a testőriről pályájának kezdeti szakaszát öleli fel. Csorba foglalkozik Bessenyei vallási meggyőződésével, és iskolái számbavétele során az eddigi kutatásokhoz képest új eredményre jut, ugyanis a különböző tantárgyak tanulási évének tisztázásával megállapítja, hogy Bessenyei hat évet tanult a testőri pályafutás megkezdése előtt. Képet kapunk a pataki kollégium életéről, az oktatás kereteiről itt és Berceken, illetve a testőrség napi szokásairól. A szerző választ ad Bessenyei íróvá válásának kérdéseire, és ennek okait a Bessenyei köré gyűlő társak inspiráló hatásának tulajdonítja. Csorba Bessenyei írói munkásságának eredetiségét három érveléssel alátámasztja a műgond, az európai irodalom és az alkotói folyamat alapos áttekintésével. Külön fejezetet szentel az *A' Filozófus* elemzésének, amelynek során a felvilágosodás eszméinek sajátosságos, a korban újnak számító vonásaira mutat rá. A *Bessenyei György világa* csak két alkotást elemez részletesen, ez is mutatja, hogy a szerző elsődleges célja nem Bessenyei műveinek értelmezése volt, hanem az izgalmas és sokszínű kor egyik keresztmetszetének ábrázolása. Az életpálya első

szakaszát felölelő tematikus egységekben a Bessenyeit körülvevő világ és az írói ambíciók kialakulásának bemutatása szorosan összefonódik.

A Szabolcs megyei évek ábrázolása izgalmas és színes képet nyújt a családi viszonyokról a harmadik részben. A családfa és a rokonság feltárása révén világít rá a szerző a bonyolult öröklési rendszerre és az ebből fakadó állandó pereskedésekre, amelyeknek Bessenyei György akaratlanul is részesévé vált.

A berceli távozás mozzanata indítja a következő szakaszt. Csorba Sándor rámutat, hogy Bessenyei táblabírói működése jó ötleteket adott irodalmi műveihez. A tematika ettől fogva csak a legfőbb mozzanatokban követi az életút fonalát, és az alfejezetek kohézióját az az „enciklopédikus” jelleg teremti meg, amely sorra veszi a Bessenyei világot alkotó legfőbb tényezőket, mint Bihar megye infrastrukturális, közigazgatási és kulturális élete; a vármegye története, leírása, az iskolák helyzete, a színházak működése és az országos politika Biharban zajló menete. Azonban a vármegye élete és Bessenyei György pályája közötti kapcsolódási pontokra adatok hiányában a szerző csak ritkán tud rámutatni. A történeti háttér ábrázolását és az életpálya egyes eseményeit ezért párhuzamosan követi.

Az írói pálya és a közéleti működés e módon történő összehangolása elvezet ennek a résznek legfőbb kérdéséhez: miért lett Bessenyeiből a maga adta jelző szerint remete? A cenzúra, a jakobinus mozgalom Bihar megyei résztvevői, a magyar nyelv ügye, a hazafias témájú festészet, a magyar nyelvű lapok megjelenése és végül Kulcsár István lapjának történeti bemutatása vezet

el a kérdés megválaszolásához. De adatok hiányában Csorba itt sem állíthat biztosat. Tehát azokra a kérdésekre, amelyek megválaszolása alátámasztaná vagy éppen ellenkezőleg, kétségbe vonná Bessenyei remeteségét (járatott-e újságot, miképpen támogatta a Kelemen-társulatot, részt vett-e a pezsgő társasági életben), csak feltételelesen kapunk választ.

Mivel a „nemesi földesúr” szerepkörének vizsgálatai nem vezettek kielégítő eredményre, Csorba Bessenyei természet- és emberfelfogásának tanulmányozásával igyekszik válaszolni a remeteség kérdésére. Itt található a könyvben a második műelemzés. *A természet világa* című költemény cenzori jelentését is közli a szerző, ezzel is érzékelteti azt a paradoxont, amely Bessenyei valószínűsíthető írói akarata és saját korában való meg nem értettsége, tehát a művel kifejezett írói szándék közön-ségben való lecsapódása között alakult ki.

A végrendelet vizsgálatakor a szerző azokat az írói hitvallásokat keresi, amelyek még a halál előtt megszólalnak Bessenyeiben, majd állást foglal a halál dátuma körüli vitában is. A záró fejezetben a Bessenyei-recepció egy részét értékeli. A kötet végén található hasznos melléklet Bessenyei György táblabírói közszereplési dokumentumait, családfáját és végrendeletét tartalmazza.

Csorba Sándor munkája nélkülözhetetlen ismereteket nyújt Bessenyei György írói munkásságának értelmezéséhez, a bihari remete eddig kevésbé ismert arcát mutatja be, olyan alkotóként ábrázolja Bessenyeit, aki próbált egyensúlyt teremteni az írói és táblabírói szerepkörök között.

Pálfalvi Kinga

NAGY IMRE: ÁGISTÓL BÁNKIG (A DRAMATURGIA NYELVE ÉS A NYELV DRAMATURGIÁJA)

Pécs, 2001, 306 l. (Pannónia Könyvek).

Nagy Imre jellegzetesen az a tudós, aki irodalomtörténeti és filológiai képzettségben és megbízhatóságban az elmúlt korok specialistáival is állja a versenyt, s közben nem lehet azzal vádolni, hogy rest volna a legfrissebb elméleti felfedezések méltánylására. Sőt: tanulmánykötetének már felépítése is arra utal, hogy mer és tud szembenézni újabb kihívásokkal. Kiindulását ugyan akár hagyományosnak is mondhatnánk, hiszen az műfaji, műfajttörténeti. Ennek megfelelően az első ciklusban, amely *A dramaturgia nyelve* címet viseli, a dialogizált történetként felfogott dráma, drámák titkait kutatja. A második tanulmánycsoport (*A nyelv dramaturgiája*) is abból indul ki, hogy a szereplők beszédük által léteznek, de figyelmét arra fordítja, hogy az *Ágistól a Bánk bánig* terjedő időszakaszban megváltozik a nyelvhez való viszony, amennyiben a nyelv a megismerés eszközéből a megismerés tárgyává válik. (Ezt olyan súlyú fordultnak véli, hogy Bessenyei és Csokonai drámáiban, valamint a korareformkori vígjátékban a népies és a deákos iskolával egyenrangú, vagy legalábbis velük egy sorban említhető hagyományt fedez fel.) A harmadik ciklus (*Tudatválság és nevetéskultúra*) tulajdonképpen az 1810-es években lejátszódó paradigmaváltással összefüggő kérdéseket taglalja. Igazán jelentős újdonsága azonban talán abban keresendő, amire (sok más hely mellett) a 12. lapon utal, mondván, hogy az *Ágis tragédiája* értékeesebb dráma, mint eddig feltételeztük. S ezt követően valóban eltávolítja Bessenyei művét mindazon sokszor indokolatlan

normától, elvárástól, melyek miatt elmarasztaltatott. S ez nem kevesebbel kecsegtet, mint azzal, hogy az „érdekesség” romantikus igénye, bizonyos eszmei hangsúlyok marxista követelménye, valamint sok más egyéb (s épp a posztmodern kor értékrendje által megingatott) kritérium nélkül mutakozhatnak meg immár az *Ágis* és más alkotások értékei.

A nyitó tanulmány, az *Agiaris lámpása* alighanem Bessenyei tragédiájának legszakszerűbb interpretációja. A korábbi, gyakran „messziről néző” elemzésekkel szemben itt valóban a dramaturgia kategóriái dominálnak. A drámai és a megjelenített szcenikai tér viszonya; a szereplők egymást értésének, egymást értékelésének módzatai; az érkezések és távozások, a jelenetek olyan természetű vizsgálata, mely az egész mű lényegét hozza közelebb. Kleombrotés és Leonidas párbeszédét nem valamely politikai, ideológiai ellentét sémájára húzza rá szerzőnk, hanem a retorikai párhuzamok és ellentétek figyelemmel kísérésével rekonstruálja a mikrojelenetet, melyben nemcsak Leonidas eltökéltsége mutatkozik meg, hanem az is, hogy „részéről afféle családi perpatvarról van szó, amelynek során az apa rendreutasítja kötelességeiről megfélelgetett gyermekét, s ennek egészen más a hangulata, mint az iménti kvázi-dialógusnak, amelyet a sértett uralkodó az ellen-szenves közvetítőként kezelt és lázadóként dezavuált Ágissal folytatott.” (24.)

A' *Filosófusnak*, Bessenyei vígjátékának elemzését adja a *Csevegésből szőtt idő*, amely a hagyományos témát újfajta

terminológiával dolgozza fel. Amikor a forrásairól szól (arra a következtetésre jutva, hogy Bessenyei ezúttal sem egyetlen minta után dolgozott), „architextuális háló”-ról beszél (44). Amikor az kerül szóba, hogy a darabot a nézők a maga idejében legnagyobb sikert arató alakjáról, Pontyiról nevezték el, akkor arra mutat rá, hogy a „szerző által választott címet mint paratextust [...] kiegészítette az egykori nézők spontán-szóbeli paratextusa.” (47.) Maga az elemzés azonban inkább műfaji hozadékú, amiképpen a következő tanulmány is nyelvi kiindulású, ám sok minden másról is szól: „*Mitsoda a Szerelem?*” (*Szövegen belüli szöveg*). Például A' *Filosófus* befogadás-történetéről: az utóéletet előbb forráskutatások, majd eszmétörténeti kérdések uralták, amit a mimetikus elvű esztétikára jellemző előfeltevések követek, mígnem Szauder „nem a korabeli élet tükröképét, hanem az egykori viszonyokra reflektáló szerző alakját vélte felfedezni a vígjátékban.” (69.) Ehhez képest minősíthető újnak Nagy Imre felfedezése, aki a dialógusszerveződés sajátos, ismétlődően alapuló, nyomatékosító logikája alapján (70) állítja, hogy természet és morál összhangjának sugalmazása az isteni gondviselés eszméjével egészül ki. Ezen kívül még sok mindenre derül fény ebben az írásban, például a női princípium dominanciájának következményeire (73), amit már a *Tariménes*ben megfigyelhetünk, s ami talán nem független a Bessenyeit meghatározó Mária Terézia-élménytől. (Ez utóbbi már a mi feltételezésünk.) Az *ön-szeretet dramaturgiája* (mely Ungvárnémeti Tóth László *Nárcisz* című tragédiájában veszi sorra a szereplők közötti viszonyokat) arra is jó példa, hogy a teljes körű elemzés (minden tudománytörténeti para-

digmaváltás ellenére, vagy legalább mellett is) kiegészülhet izgalmas életrajzi mozzanatokkal.

Az intertextuális vizsgálódás speciális esetét jelenti a „*Villanat az éjben*” címet, s *A drámaiság Benyák Bernát Joas-ában* alcímet viselő tanulmány, mely egy 1770-ből származó piarista iskoladramát elemez. Ám a Biblia, a Metastasio-dráma és Benyák művének szövege, ezek viszonya úgy hozható kapcsolatba, hogy egy 18. századvégi szembenállást illusztrál egyszersmind. Szerzőnk eme téma kapcsán is alkalmat talál mind műfaj történeti (a csel-dramaturgiával való összefüggés), mind elméleti (a beszédaktus-elmélet fogalmi rendszerét hozva be a párbeszéd illokúciós aktusával) szempontok érvényesítésére, ami azt is jelenti, hogy a művészi-esztétikai értéktől független viszonylat-rendszert léptet életbe. Az *Arckép és hasonmás* (*Textus, paratextus, intertextus A' Filozófus-ban*) című tanulmányba azzal a gyanakvással foghat a rosszhiszemű olvasó, hogy netalán sokak által felértékelt elméletek és kategóriák használatába veti bizalmát Nagy Imre. Valójában éppen itt mutatkozik nemcsak szükségszerűnek, de természetesnek is Kristeva, Genette fogalmainak alkalmazása. Tagadhatatlan ugyanis, hogy a szereplők listájából hiányzik a családfő, Eresztra férje, az elhalt apa. Kizárólag Pontyi jellemzése szól róla. Szerzőnk ezt veti össze Bessenyei *Ajánló levelével* (mely paratextusnak minősül, hiszen nem közvetlenül a dráma része). Szöveg és függelék szöveg viszonyának taglalása tehát nem egyszerűen egy „korszerű”-nek nevezhető eljárás ezúttal, hanem Bessenyei értékrendjére (rokonszeretőnek, nyájasnak, szelídnek, nemesnek, istenfélőnek és igaznak mondja Pontyi az

elhalt családfőt) jellemző, amely ember-eszmény egybeesik az *Ajánló levél*ével. Mindez nem más, mint egy ideának a szcenikai tér jelenében történő realizálása, illetve Nagy Imre hozzáértő fogalmazása szerint: „a megfigyelt paratextuális viszony arra a feltételezésre serkentett, hogy Eresztra nemesi házában egy olyan arckép található, amelynek jelenlétéről már a mű olvasásának kezdetekor tudomást szerezhetünk, hiszen az *Ajánló levél*ben [...] maga a szerző hívta fel erre figyelmünket, miközben az arcképet egy függelék-szövegben el is rejtette, s egykori modelljéről csak az ötödik játékban értesülünk Pontyi szavai által, míg a nemesi ház jelenében – egészen a végkifejletig – ez az ideális portré csak széttörten, részeire szakadozva-torzulva létezik.” (140.)

A *hiányzó nyelv* A' *Filosófus* nyelvi komikumának változatait veszi számba, A *Tempefői játékos magyar nyelve* ugyan- ezt teszi meg Csokonai drámájával. Ez utóbbi sok-sok állításával értünk egyet, csak abban nem elég meggyőző talán, hogy Mu'sai Földi doktor hasonmása lenne. (182.) Annál érvényesebb és érdekesebb, amit a kultúra domináns pozícióinak megszerzéséért folytatott harc nyelvi eszközeiről mond, a kultúrátípusok és nyelvváltozatok közötti kommunikációról, aminek jellegzetes megnyilvánulásai a határátlépések. Ennek egyik fajtája a támadó áthatolás: Rosalia Szuszmír világába lép át, amikor tőle szokatlan módon „vessz a pokolba”, majd „bújj a Minotaurus hátuljába” nyers kifejezésekre ragadtatja magát. Másik a taktikai közelítés: erre példa, amikor Tempefői egy ponton átvált Fegyverneky fogalmaira. Egy köztes szférában is találkozhatnak a dialógust folytató szereplők: illusztráció gyanánt itt Nagy

Imre Rosalia és Éva vitáját hozza fel, cáfolván ezzel Pukánszky Kádár Jolán azon nézetét, hogy a *Tempefőiből* az igazán egymásnak felelő dialógusok hiányoznak. A következő eset olyan vita, amelynek során az egyik szereplő (ezúttal Tempefői) a másik szereplő (ezúttal Tsikorgó) nyelvén szólalva meg arat diadalt. Mindez (s persze sok más is) azáltal nyeri el végső értelmét, hogy az ismétlődő folyamodás és kérelem kapcsán, ami jellegzetesen illokúciós cselekvésnek minősül, a szerző adekvát módon iktatja ide a beszédaktus-elmélet fogalmait, gondolatébresztően hozva összefüggésbe az ezredvég teóriáit egy kétszáz évvel korábban született drámával.

Ungvárnémeti Tóth László *Nárciszáról*, valamint a pásztorjátékról szól A „*mennyei nectar-edényke*” – vagy az értelmetlenné vált áldozat című tanulmány, mely Tóth László speciális görögség-élményére mutat rá. Mélységesen igaz Nagy Imre észrevétele: „Az alapjában derűs szemléletű felvilágosodás, amelyből általában hiányzik más korszakok szorongása, mint tudjuk, csak rejtett jelenlétet engedélyezett Thanatosnak, hiszen már Locke azt hangsúlyozta, hogy a halálfélelem nem *idea innata*, tehát nincs elvi akadály annak, hogy megszabaduljunk tőle.” (210.) A felvilágosodással induló új paradigma (mely végül is – elég általános vélekedés szerint – a 20. század derekán–végén ér véget a posztmodern fellépésével) azonban nem hatja át a kultúra, az irodalom egészét, hiszen az istenvilágnak Euripidészre emlékeztető ábrázolása (a *Nárcisz* szerzője esetében is) az a „mű világát átható szennvedélyes kétségbeesés” (208), ami nálunk újra és újra felbukkan (a felvilágosodás optimista és affirmatív paradigmája mögött és ellenére), Péterfy Jenőnél például,

mintegy száz év múlva, aztán a szépiró Németh Lászlónál, s másoknál is. Feloldási kísérlet – persze – sokféle említhető. Szerzőnk Kisfaludy Sándor *Hunyadi János*-ára utal, akinél a halálélmény „magasabb rendű újjászületés, misztikus nász a hazával egy profán miseliturgia keretében.” (210.) Ennek is van egyébként folytatása, s nem is független a felvilágosodástól öröklődő feloldási kísérletektől, például Arany Jánosnál (*Szondi két apródja, Széchenyi emlékezete*).

Már bevezetőben is utaltunk rá (miképpen Nagy Imre is az *Előszó*ban), hogy a kora reformkori magyar vígjáték dramaturgiájának új beállításával („*Heraklit és Demokrit*”) drámatörténetünk „átrajzolás”-ára történik sikeres kísérlet, amennyiben Csokonai és Bessenyei nagy, irányt mutató kezdeményezései mellett láttatja ezen eddig kevesebbre becsült műfaj szerepét az előremutató tendenciák között. Igaz, már Horváth János észrevette Kisfaludy Károly vígjátékaiban a kultúra centrális jelentőségét. A műveltség valóban témává válik itt, a komikum pedig kulturális függvényé. Eltérő műveltségtípusok együttlétezése a színpadon nem más, mint eltérő beszédmodok találkozása. Egy olyan „nevetéskultúra”-hoz kerülünk közel ily módon, amelyet többnyelvűség, s az ebből fakadó félreértések éltetnek. Szerzőnk itt arra céloz, hogy Kisfaludy Károly mintegy nyelvi szempontból „engedi szabadon” figuráit. (Székházy bárót modoros, franciás frázisok, Perfeldit latinosság, Baltafyt ízes-régies magyarosság jellemzi.) Ebből születik Nagy Imre messzire vivő konklúziója: mindennek „bizonyára fontos ösztönző szerepe volt az egyszerű, homogén hazai epikus beszédmod lebontásában, s a reformkor záró évtizedében megszüle-

tő, a korábbinál tagoltabb-osztottabb elbeszélésmód kialakulásában is, vagyis vígjátékaival közvetve hozzájárulhatott az epikus nyelv megújulásához.” (222.)

Nagy távlatú gondolatsor ez, melyet legfeljebb azzal egészíthetünk ki, hogy Kisfaludy Károly nemcsak vígjátékaiban, hanem szépprózájában is leküzdötte a homogén módon affirmatív beszédmod egyoldalúságát sok-sok önironikus, parodikus játékkal. Az irodalmi sablonokat teszi nevetségessé az *Andor és Juci* antiromantikája éppúgy, mint a *Bánkódó férj*. Ez utóbbi esetében a „nevetéskultúra” többhangúsága azt jelenti, hogy a *Mohács* című elégiájának sorával („Hány szűz fonnyada el zsarlónk buja karjain ekkor”) egyenrangú dialógusba lép a „Szegény tatár!” sóhaja, mely a heroikus szembenállás, a véres-lovagias tett helyére a nőrabló, gonosztevő idegen áldozattá történő átminősítést állítja. Olyan önreflexív alkotásmód tanúsítói ezek a gesztusok, amelyek nem pusztán a mechanikus olvasói várakozás megtréfálását tekintik céljuknak, hanem az irodalmi formákkal üzhető játék tudatosításával egy komplexebb irodalom-fogalom közelébe visznek. Amikor a doktor azt mondja Tollagi Jónásnak, hogy „izzasztószer gyanánt versírást ordinálok, mentől többet, mentől magasbat írand, annál előbb tér vissza az egészség”, akkor a legszentebb (a nemzet fennmaradását biztosító irodalom) a legprofánabbal (testi esetlenség) lép érintkezésbe, s ezzel annak a megjelenítésmódnak jutunk a közelébe, amit (kissé vulgarizálva Bahtyin teóriáját) karnevalizációnak szokás nevezni.

Katona József *Rózsájának* elemzése (*Arachne szötte*) mitológiai téma és honi, kortársi miliő egymásra vonatkozta-

tását végzi el, ama nem lebecsülendő konklúzióval, hogy „e groteszk-ironikus cselvígjáték az 1810-es évek magyar drámairodalmának kiemelkedő értéke” (246), *A rejtőzködő* címmel pedig Orosz László *A Bánk bán értelmezéseinek története* című munkájáról készült ismertetés. Ez utóbbi, bár szakkritikának is kiváló, az egyik legizgalmasabb, legközérdekűbb darabja a kötetnek. Evidencia immár, hogy bármely klasszikus alkotás befogadástörténete hozzátartozik a műhöz, a *Bánk bán* esetében azonban sokszorosan igaz ez. Legfeljebb a fogalmak bizonytalan körvonala okoz zavart: ha Orosz László Arany elemző módszerét (némi anakronizmussal) strukturalistának nevezi, ezen nyilvánvalóan szerkezeti szempontjait érti. A befogadás első szakaszáról joggal állapítja meg Nagy Imre (Orosz László nyomán), hogy a színháztörténeti szempont uralja (míg kiadása visszhangtalan maradt, színpadi bemutatói indították meg a siker, majd a kanonizálás útján), legfeljebb azt a megállapítást véljük vitathatónak, hogy míg az idősebbek, Kisfaludy Károly hívei, egy Széchenyi, egy Vörösmarty nehezebben barátkoztak meg a *Bánk bánnal*, addig a fiatal írók egyhamar a magukénak vallották. Hiszen az említett Garay nem is biztos, hogy új generációt jelent a nálánál mindössze tizenkét esztendővel idősebb Vörösmartyhoz képest. (Sőt: feltevésünk szerint, ámbár éppen középtájt született Vörösmarty és Petőfi között, a lényegyet tekintve sokkal inkább az előbbi, mint az utóbbi nemzedéktársa.)

Leginkább talán azért a gondolatmenetért lehetünk hálásak Nagy Imrének, amely (látens paradigmaként) a Toldy Ferenctől Hevesi Sándorig többektől hangoztatott, a kompozícióra, a jellemrajzra, a tragikum-

felfogásra vonatkozó kifogások mentén öltött testet. Itt nyer megfogalmazást az, hogy bár Bánkban tényleg benne van egy Hamlet politikai habozása, de emellett is „határozott cselekvési programot kidolgozó államférfi”, aki rangsorolni próbálja a „drámában beállt kritikus helyzet megoldásához szükséges lépéseit, nem hagyja, hogy az események eltérítsék kijelölt útvonalától”, s „végsőig küzd az ellen, hogy az indulatai vezéreljék” (258). Ragaszkodik a ország nyugalmit biztosító rendhez, a király tekintélyének megőrzéséhez. (Jellemző, hogy ez bénító lojalitásnak látszik Lukács György felől, s ugyancsak jellemző módon Németh László ebből, a többi szereplő szemléleti horizontját meghaladó magatartásból eredeztetni Bánk áttörhetetlen, rettenetes magányát, 259.) Így következik be az, hogy Bánk annak ellenére, hogy (köznapias logika szerint) szinte Petúr helyett öli meg a királynét, valójában fölötte áll Gertrudis és Petúr azonos méretű elfogultságot megjelenítő ellentétének. Bánk ugyanis csakugyan nem sérelmi politikát folytat. Orosz Lászlót, illetve Gyulai Pált idézve helyesen mutat rá Nagy Imre, hogy Bánk éppenséggel nem „az elnyomás elleni harcra lelkesített, hanem baljóslatú következményeire figyelmeztetett”. Valóban a Széchenyiével rokon dilemma az övé, amiképpen ezt Nagy Imre is érzékeli. A törvényes útról való letéréstől egyforma hévvel (s egyforma eredménytelenséggel) óvja az udvart és a nemzetet Bánk éppúgy, mint majd a valóságban a politikus Széchenyi. És éppúgy nem tudja útját állni Széchenyi sem a katasztrófának, mint Bánk. Sőt: éppoly joggal érzi utóbb magát a legfőbb vétkesnek és a legfőbb vesztesnek. (Miközben tény szerint mindketten óvtak, visszatarta-

ni akartak a konfrontációtól – tehetjük hozzá –, ők kockáztatták és ők veszítették a legtöbbet.)

Az *eltört váza* egy neves olasz színész (Salvini) 1897-es Bánk-alakítása, illetve a szerepre készültében írt tanulmánya kapcsán a „hamleti” vonásokat értelmezi. (Az olasz színész szerepfelfogásának fő nővumaként azt emeli ki a kortársi kritikus, hogy Bánk és Gertrudis nevezetes vitájában a csúcspontnak azt tekintette, amikor Bánk azt közli a királynéval, hogy felette áll, ura, mert a király helyetteseként mindenre fel van jogosítva, 268.) A tanulmánykötetbe foglalt írások tárgyához, az 1810-es évekhez kapcsolódik S. Varga Pál „Az ember véges állat...” című könyvéről készült ismertetés (A „vizsgálódó” és az „ábrándozó”). Herder 1820 körül kulmináló recepciója (elsősorban Kölcseyre gyakorolt hatása) az antropológiai nézőpontot emeli ki: „hogyan lehet eljutni a humanitáshoz mint egyetemes értékfogalomhoz, s mekkora a relevanciája ennek a fogalomnak az egyes kultúrákban?” (Idézi Nagy Imre – könyvének 272. lapján – S. Varga Pál monográfiájának 14. lapját.) Herder – vallja S. Varga Pál – nemcsak a modern antropológiának előfutára, hanem az egy adott kultúrszférához kötöttségnek, a territorialitás szükségszerűségének nyelvfilozófiai meghirdetője is, ami későbbi feltevéseket előlegez, amelyek szerint „az ember mindig egy adott nyelv által meghatározott lény, s csak annak a közösségnek a jelrendszerét ismerheti, amelyhez anyanyelve által tartozik.” (273.) A *Palástra varrt betűk* (Vörösmarty *A' bujdo-*

sók című drámája mint palimpszeszt) a „visszafelé ható olvasás sajátos” esetéről szól: nem a *Bánk bán* hatott *A' bujdósókra* (mint sokan – s az időrend szerint joggal – vélhették), hanem fordítva. Vörösmarty utóbb született művének segítségével, annak tükrében vált nyilvánvalóvá a *Bánk bán* jelentése. Az történik itt, Jauss-szal szólva, hogy mindaddig nem ismerhető fel egy mű virtuális jelentősége, „amíg az 'irodalmi evolúció' egy újabb forma aktualizálásával el nem éri azt a horizontot, amely a félreismert régi forma megértéséhez megnyitja az utat.” (298.)

Nagy Imre tanulmánykötetének fő érdeme (s erre igen jó példa ez utóbbi, a kötet végén álló tanulmány), hogy nem jól értesültségének dokumentálása kedvéért, nem a korral lépést tartó beavatottság hangsúlyozásáért folyamodik újra és újra Jauss, Foucault és mások egy-egy eszméjéhez, hanem valóságos dilemmákra keres és talál megoldást ilyen módon. A hagyományos irodalomtörténész valamennyi erényét felmutatva tud (legtöbbször szolidan, de mégis) „ezredfordulós” kutatónak mutatkozni. Az olvasó (akár szakmabeli, akár érdeklődő) szívesen bízza rá magát. Az *Előszó* végén szóba hozott pécsi magyar szakos és veszprémi színház történet szakos egyetemisták pedig bizonyosak lehetnek benne, hogy ezekkel a kutatási eredményekkel elsőtől megismerkedve egyszerre kaptak megbízható kalauzt a magyar dráma történetéhez és a legfrissebb irodalomelmélethez.

Imre László

VÁRHELYI ILONA: HEJ, DEBRECEN, HA RÁD EMLÉKEZEM...
(PETŐFI DEBRECENBEN)

Debrecen, Déri Múzeum, 1999, 162 l. (Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei, 54).

Az 1998/1999-es Petőfi-jubileumok (születésének 175., halálának 150. évfordulója) sokban eltértek a korábbi, ideológikus jelszavakkal, „felülről” vezényelt és ennek arányában odarendelt támogatásokkal irányított nagy, állami ünnepektől. Csöndes, „alulról” építkezett megemlékezések voltak inkább, a szellemi és szakmai függetlenség nagy előnyeivel és nem lebecsülendő hátrányaival; a megemlékezések költségeinek javát az önkormányzatok állták, az eseményekre pedig a helyi (írott és elektronikus) sajtó volt kíváncsi és nem az országos média, minthogy az évfordulóktól teljességgel távolmaradó nagypolitika hírmorzsaít így lehetetlen volt felcsipegetnie. Az ünnep maradandó, tárgyiasult hozadékát, a kiadványokat ez a helyzet úgy érintette, hogy egyrészt több forrásból kellett megszervezni a kiadás költségeit (még ha zömét általában az önkormányzat és intézményei állták is), másrészt pedig jószerével nem jutott az ezért amúgy is megkésett kiadványok célzott terjesztésére, propagandájára. Nincs ez másként Várhelyi Ilona könyvével sem.

Pedig Debrecen kiemelt Petőfi-emlékhelyhez méltó kötetet tett le az asztalra. Az előző kiadvány (BÉNYEI Miklós, *Petőfi és Debrecen*, 1973) pontos-fontos, korrekt munka volt, ám mára teljesen eltűnt, és terjedelmében, valamint küllemében is szerényebb volt a mostaninál. A kötet idézetcíme – miért nincs idézőjelben? – és a címlapot díszítő Orlai Petrics Soma-festmény (*Petőfi Debrecenben*; ráadásul nem is a „keményebb”, hanem a lágyabb,

kemencével, rendezett ruházattal enyhített változat) a költő és a város közismert kapcsolatára, 1843/44 átnyomorgott telére utal. Az előszóból kitűnik, hogy ez korántsem véletlen: szerzőnk a Debreceni Irodalmi Múzeum vezetőjeként hosszú évek óta szembesül a látogatókban élő ismeret-szinttel. Innen kiindulva kell őket, szinte kézen fogva, eljuttatni oda, hogy „életművé elevenítsék magukban a megfakult vagy túlszínezett képet. [...] Ennek érdekében bemutatjuk a költő [...] minden debreceni életeseményét és minden itt keletkezett vagy a városhoz szorosan kötődő versét, levelét, egyéb írását. Személyes kapcsolatairól, a kortársak műveiből, leveleiből csak annyit idézünk, amennyit az életrajzi esemény tisztán látása megkövetel. Korabeli és mai képekkel felidézzük az egykori helyszíneket, hogy segítsük és a realitások medrében tartsuk a képzeletet.” (6.)

A szokásosnál hosszabban idéztük a szerzői bevezetést. Tehettük, mert a kötet kristálytisztá szerkesztéssel, igen jó kép-válogatással, számon kérhető pontossággal tartalmazza is a megígérteteket. (Legfeljebb egy régi és mai várostérkép hiányzik a Debrecenben írott művek időrendi és betűrendes listája mellől.) Vagyis: nincs kényszeres idevonása anyagoknak, ezáltal törekvés az életút és az életmű arányainak lokális átértékelésére, elmarad a legendárium átmentése és bővítése, az életrajz és a kultuszadatok keverése – Várhelyi Ilona sikerrel kerülte el a provinciális irodalom-szemlélet mindmegannyi csapdáját. Petőfi-képe korszerű, megfelel a kézirat lezárá-

sáig megjelent műveknek. Szöveggondozása megbízható. A képszerkesztés meg egyenesen bravúros: valamennyi, debreceni (ott született vagy a városra vonatkozó) írás kéziratban is megjelenik. (Más kérdés, hogy némely közgyűjteményünk – főltébb inkollegiális módon – igen gyenge minőségű másolatot küldött a kötet számára.) A topográfiai felvételek hiánypótló dokumentumok, hiszen a történeti városkép nagymérvű átalakulása miatt már a fiatalabb helybeliek sem emlékezhetnek az emlékhelyek egy részére, másik részüknek pedig eredeti helyére vagy formájára.

Ha ennyit kapnánk az új könyvtől (s mindezt higgadt, tárgyilagos, szép stílusban), máris elégedettek lehetnénk. Az adatok, szövegek ellenőrzése során azonban olyan összefüggések és nyomukban munkahipotézisek is megvilágosodtak, illetve formálódtak, amelyek a kritikai kiadás és általában a valós Petőfi-kép korrekciója idején igen hasznosak és alapos megfontolásra érdemesek. Itt van mindjárt a második debreceni időzés során, azon a bizonyos télen keletkezett szerelmi dalciklus kérdése (23–26). 1843 decemberének közepén megváltozott a költői hangneme, a teljes reménytelenséget tükröző *Az élő halott és a Temetésre szól az ének...* után a *Matildhoz* már szerelmes versnek tekinthető, utána pedig ott áll az egyik legnépszerűbb Petőfi-dal, *A virágnak megtiltani nem lehet...*, majd a *Nem megyek én innen sehova...* következik, hogy végül (még decemberben) a *Síkos a hó, szalad a szán...* szolgáljon a „történet” lezárásával: „Esketőre viszik babám, / Esketőre viszik szegényt / Mások kívánsága szerint.” A népdalokra emlékeztető fordulat már-már érvényteleníti a problémát, hiszen csak helyzetdal-füzérről lenne szó – ám a

következő költemény, amelyben a 20 éves Petőfi ráadásul először kísérletezik a később nagyfontosságú évváró-évnýtő versek gyakorlatával, a *Megúnt rabság* az átpártolás vallomása a szerelemtől a szabadsághoz. Erre a helyzetre rímelnék rá 1844 első versei, a *Honfidal* és az érzelmenélküliséget megerősítő *Elmondanám...* Az új kritikai kiadás jegyzetírója, Martinkó András (közvetlen bizonyítás híján) azt a szellemes megoldást javallotta, hogy kössük össze a kor ünnepelt színésznőjét köszöntő, 1843. nyári verset, az *L.....né* címűt a *Matildhoz* műzsjával, hiszen Lendvayné egyik leghíresebb szerepe 1843-ban éppen Pyat-Sue *Matild* című drámájának címszerepe volt. Másik hipotézise szerint az utóbbi költemény címadása Heine hatására történt; de nem zárta ki egy ismeretlen debreceni színésznő lehetőségét sem. (Vö. PETŐFI Sándor *Összes költeményei 1838–1843*, Bp., 1973, 469–485.) Mivel a színház történeti kézikönyv és lexikon javára végzett kutatások nem találtak Matild nevű színésznőt, nagyon valószínűnek látszik, hogy a Lendvayné ünnepelő vers leválasztható (térben és időben is), a debreceni versek pedig a) egy valós fellobbanás, be nem teljesült érzelmek relikvái, b) a lélektani mélypontra jutott költő szerelmi helyzetdal-ciklussal kompenzálta társtalanságát, s ebben az esetben a *Nem megyek én innen sehova...* „Idevaló mátkám” fordulata éppúgy, mint a *Síkos a hó, szalad a szán...* idézett három sora szintén csak fikció. A kérdés mindenestre nyitott.

Hasonlóan megoldatlan (az évfordulók kutatási eredményeit figyelembe véve is) két Petőfi-vers, az itt írott *A virágnak megtiltani nem lehet...* és a nem sokkal korábban, de még 1843. november vége

előtt, Székelyhídon papírra vetett (és nem kevésbé népszerű) *A szerelem, a szerelem...* zenésítésének kérdése (34). Mindkettő megjelent az Életképek 1844. évi 2. füzetében (január második felében), így Kovács Józsefnek, a kollégiumi cantus praesensnek nyomtatásban is rendelkezésére állottak. A zenetörténet ma úgy véli (vö. TARI Lujza, *A Petőfi-versek és zenei kapcsolataik*, Magyar Napló, 1999. július, 25–26), hogy *A szerelem, a szerelem...* legkorábbi zenésítése Böhm Gusztávtól való (1847), míg *A virágnak megtiltani nem lehet...* Egressy Béni dallamával vált közismertté, ám megengedi más, egyidejű zenésítések vagy meglévő dallamokra alkalmazás lehetőségét is. Ezzel ott állunk, ahol 1882-ben Debreczeni Miklós, Kovács tanítványa: állítólag nála megvolt a dal kézirata (azóta sem került elő), és Kovács József dallama szerint az 1850-es, 1860-as években nyomtatásban is megjelent (nincs nyoma a zeneműkiadás legújabb áttekintésében, vö. MONA Ilona, *Magyar zeneműkiadók és tevékenységük 1774–1867*). A szerzőt mindenképpen dicséret illeti e kérdések nyitva hagyásáért. A kutatás gyors sikere ugyanis ezekben aligha várható, mivel célkutatást folytatni szinte lehetetlen.

De elkerülte Várhelyi Ilona a nagyközönség számára (is) készülő munkák má-

sik, ellentett veszélyét is: pontos és árnyalt fogalmazással, jó szemelvényválogatással érte el, hogy a debreceni tartózkodások közötti periódusok nem jelentéktelenedtek el, és kitekintésünk van az országos eseményekre is. Mindössze néhány olyan helyet találtunk, ahol részletesebb kifejtést kívántunk volna: ilyen Petőfi nem bizonyított szaválása a debreceni színházban 1844 elején (29), a versek összeírásának korábbi gyakorlata (1839-től, közülük a *Lanc versei* és most már az *Ibolyák* ismert; 35), az 1848. tavaszi elszigetelődés és az 1848. őszi, külső-belső válság jobb megkülönböztetése (89). Akad sajtóhiba, névelírás is, közülük a freidorfi tábor tévesztése (149) értelemzavaró.

Az értékes és fontos kötetet örömmel nyugtázza, maradnak a korántsem örömteli kérdések: mikor és hogyan oldódik meg végre a nem-budapesti (vidéki és határon kívüli) közgyűjtemények kiadványainak méltó terjesztése és népszerűsítése? Lesz-e valaha olyan, az ideálist közelítő állapot, amikor szerző és kiadó nem kényszerülnek terjedelmi és technikai kompromisszumokra? Újbóli, ismételt megfogalmazásuk, felvetésük éppen a jövő hasonlóan értékes és fontos kötetei érdekében megkerülhetetlen.

Kerényi Ferenc

GÁNGÓ GÁBOR: EÖTVÖS JÓZSEF AZ EMIGRÁCIÓBAN

Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999, 285 l. (Csokonai Universitas Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 18).

Toldy István megállapítása jó darabig elfeledtetett: Eötvös József mindazt reprezentálta, ami Magyarországon (hozzátesszem: viszonylag számottevő időn át) 'eu-

rópai' (*Öt év története 1867–1872*). Elfeledtetett, mert mind a politikai frót, mind a nemzetiségpolitikust, mind a magyar közoktatás távlatos gondolkodóját – mint az

lenni szokott – különféle irányok igyekeztek kisajátítani egyfelől, másfelől viszont éppen ez az európaiság nem kapott jelentőségének megfelelő méltánylást, mivel a mozgalmasabb-látványosabb pályát befutó kortársak a háttérbe szorították azt a típusú, hol doktrinérnek, hol nem eléggé radikálisnak, hol elvontnak, „laboratóriumi”-nak minősített gondolkodást, amely valójában a kortárs európai „politológiával, államelmélettel stb. való részint terminológiai, részint hermeneutikai szempontú egyidejűségnek volt bizonyítéka. Az Eötvös-kutatás, bár mennyiségileg nem mondható jelentéktelennek, alapvető kérdéseket nem tisztázott, filológiaiailag sok tekintetben elmaraszthalható, módszertanilag pedig magán viseli a magyar irodalomkutatásnak több évtizedes kényszerpályájából fakadó bizonytalankodásait. Az ritka szerencse, hogy Eötvös József után bel- és külföldön igen sok kézirat maradt meg, nem is szólva arról, hogy könyvtárak is tanulmányozhatták a kutatók. Született is két kiadást megélt, a teljes pályaképet felölelő nagymonográfia, összegyűjtött műveinek részben megbízható szövegű kiadása, levelezés-kötet, valamint föltáratott a sajtóból még össze nem gyűjtött újságcikkek viszonylag terjedelmes mennyisége, továbbá: alapos forrástanulmányokkal rendelkezünk, amelyekből legalább annyi kitetszik, hogy egyes európai gondolkodókkal milyen szövegösszefüggés fűzi össze Eötvöst, nem is szólva a résztanulmányokról a próza- és színműíró alkotóról, illetőleg az 1840-es évek kritikai gondolkodójáról. Az azonban tünetszerű, hogy a dolgozatok többsége nemigen volt képes egybelátni Eötvös munkálkodásának különféle területeit, a történet- meg az irodalomtörténet-frői aspektusok ritkán, ki-

vételes alkalomkor találkozhattak; az meg kíváltképpen feltűnő, mennyi minden maradt figyelmen kívül. Mégsem pusztán filológiaiailag bírálható az Eötvös-kutatás (és a magyar irodalomtörténet-írás egy vonulata), hanem avítottak bizonyult-bizonyuló módszerek továbbéltetése miatt, a hagyományos forráskutatás merevsége okán, regényírás és politikai gondolkodás egymásra olvasásának részbeni elmulasztásáért. Az utóbbi időben megélték, sajnos, irodalomtörténészekre kevésbé jellemző levéltári kutatások „haszna” nemcsak filológiai jellegű és érdekű, nem kizárólag egy (adott esetben reformkori, forradalmat-szabadságharcot értelmező-értékelő) mű geneziséét segíthet feltárni, hanem mindenekelőtt a szó szoros értelmében gondolkodástörténeti; ami legalább annyi haszonnal kecsegtethet, hogy egy mű eszmeiségének és formálódó „modalitását”-nak egymásra ható tényezőit szorosabban kapcsolhatja a(z európai) politika eseményeihez, valamint ezzel összefüggésben az olvasmányokhoz. Ennek következtében folyamatban látja-láttatja részint az életművet, e folyamat természetes közegeként, s a mű szűkebb és tágabb kontextusát képes az eddigieknél jobb megvilágításba helyezni. Gángó Gábor szerény című, valójában az Eötvös-kutatásban régóta időszerű fordulatot jelentő kötetéről volt végig szó, fontosságát éppen a korábbi kötetekkel-tanulmányokkal szemben mérlegelhetjük. A megszakításokkal jellemezhető Eötvösszakirodalomra akként reagál a Gángó-mű, hogy az általa feltárt adatok, kéziratok, vázlatok illeszkedését, illetőleg illeszthetlenségét mutatja be: azt nevezetesen, hogy a szakirodalom hol zárt rövidre vagy alapozott meg téziseket, amelyek később kibonthatók, igazolhatók lettek.

Az eredeti formájában kandidátusi értekezés, a jelen formájában átdolgozott, megfontoltan megszerkesztett könyv három esztendő tárgyal Eötvös életéből, az emigráció esztendeit, amelyek során Eötvösnek szembe kellett néznie a(z ön)váddal: egyáltalában mivel igazolható emigrációja; majd mit lehet kezdeni a berendezkedni kezdő önkényuralommal, a két időpont között pedig a Habsburg túlélési esélyeivel, ezen belül Magyarország helyzetének megítélésével, a magyarok és a nemzetiségek viszonyának értelmezésével, és mindezeneken felül Magyarország európai helyének problematizálásával. A gyakorlati politizálástól akképpen vezetett az elméleti igényű politizálásig Eötvös József gondolkodói útja, hogy első lépésben nem adódott lehetőség az elvontabb szférákban mozgó, egyetemesebb állam- és jogelméleti kérdések tanulmányozására, annál inkább kellett belehelyezkednie Európa közepének további életlehetőségeit taglaló elgondolásokba, majd ezekhez képest kellett egy olyan álláspontot megfogalmaznia, amely akár tárgyalási lehetőségként is szolgálhatott volna a jövőt illetőleg. Egyetérték Gángó Gáborral abban, hogy mindezt elemzendő Eötvös szépirodalmi munkáit konfrontálja politikai értekezéseivel, hiszen az „uralkodó eszmék”-et meghatározni, körülírni, értelmezni kívánó „szakíró” olykor a regények idevonatkoztatható passzusaival egybevágólag fogalmaz. Ez akár meglepőnek is tetszhet: Eötvös nemcsak az irányköltészet, az irányregény 1840-es esztendőkbeli megalkotásával tanúsította szépirodalom és politika egybefoghatóságát, hanem *A karthaus*-ban egyfelől „az ipari társadalom erkölcsi természetű ellentmondásait” fogalmazta meg „a maga és nem-

zedéke számára”, másfelől „Eötvös egy *katolikusnak* a kételyhez vezető útját írja le”. S bár Voinovich Géza és Sötér István is figyelmeztetett *A karthausi* szerepére Eötvös „politikai gondolkodás”-ának alakulásában, Gángó bontja ki, hogy az eötvösi életprogram szerint tervezett főmű, a keresztény civilizáció története, amely elkészülte esetén szintén az európai gondolkodással való egyidejűséget reprezentálhatta volna, nem kaphatott alakot. Gángó Gábor a tervezés és a kivitelezés egymást gátló „históriáját” hihetően rekonstruálja, s az is helyeselhető, hogy „világirodalmi” párhuzamként, hasonló magatartás-tervek és -lehetőségek irodalmi realizálódásaként Musset „nemzedéki” konfesszióként elismert *Az évszázad gyermekének vallomását* idézi meg, Kosáry Domokossal egybehangzóan. Annál is jogosultabb e feltételezés, mert ez egybevetés jó esélyeiről maga a regény is említést tesz, valójában egy létre nem hozható nevelődési regény európai kor- és körtünetét diagnosztizálva. Az irodalomtörténész az európai irodalomtörténesek sorát folytathatná: éppen Musset a tanú arra, hogy egy hajdan tetterős Lorenzóból miképpen válik Lorenzaccio, egy szinte karikatúra-Hamlet, amelynek egyik főgondolatát Teleki László *Kegyencében* látjuk viszont, és még az 1850-es esztendők flaubert-i regényfordulata is többek között azt tematizálja, hogy a hagyományos társadalmi (női) szerepekből kitörés csak Don Quijote szélmalom-harcának módján történhet, s a megkísértés kisszerű ördöge (Balzacnál egy, a jóképű fiatalembereket feltűnően segítő szökött, álcás bűnöző) a kétes származású, kétes üzleteket folytató ügynök. Eötvös vállalkozása ott gyümölcsözőt, hogy roppant tudását, olvasottsá-

gát, civilizáció-történeti érdeklődését a közép-európai viszonyok felé irányította, s a század uralkodó eszméi közép-európai realizálódásának esélyeiről töprengett, nem utolsósorban a Habsburg állam és benne szorosabb értelemben Magyarország európai helyének, e hely megőrizhetőségének lehetőségeit elemezve. S ami még fontosnak tetszik: Musset is, Balzac is lényegében a szépirodalom műfajain belül maradt, Balzac az ipari társadalom felől érkező kihívásokat (például az irodalmi ipar keletkezésének problémáit, a nyomdatechnika, a papírgyártás nagyüzemi korszerűsödését, a tőzsde- és hitelrendszer átalakulását) regénybetétté esztétizálta át, akár egy szerelmi jelenet anyagává tette, Eötvös éppen ellenkezőleg: regényfejezeteiben, szereplői beszéltetésekor államelméleti, filozófiai téziseket szólatat meg, szinte segítségül hívja a bölcselőket egyik-másik figura leírásához, így a Balzacéval ellentétes írói utat látszik bejárni, az irányzatosság elveinek megfelelően. S bár az 1830-as években Eötvösnek Victor Hugo a „vezércsillaga”, legalábbis tanulmányának célzata szerint, valójában éppen az irányzatosság téríti el *A párizsi Notre Dame* vagy *A tenger munkásai* romantikájától. Egy másik, talán figyelembe veendő tényező, amely az emigráció három esztendejére is jellemző marad: a sokműfajúság. Az ugyanis, hogy közvetlen hatásra törekvő újságcikkekben és a műveltebb-szükebb közönség igényei szerint írt értekezésekben, illetőleg versekben és prózai alkotásokban lényegében egy és ugyanazon gondolatsor artikulálódik, és nem egy újságcikk külső körülményeit a szépirodalmi tapasztalat határozza meg; az *Auszug aus einem Brief aus Ungarn* például a szerzőség kérdését igen érdekes

módon veti föl. Gángó Gábor szerint az *Allgemeine Zeitung* 1849. február 3-i számában megjelentetett írás „természetesen nem Eötvös” alkotása, ugyanakkor mégis annak tekintti „elsősorban”, „mert ő hozta nyilvánosságra, ő alakította át a magánlevelet publicisztikai írássá”. Annyit tudunk még meg a lábjegyzetbe szorított közlésről, hogy „Kézirata ismeretlen”, valamint: „A kiadói példány margóján a feljegyzés: »Eötvös«”. Nemcsak e (modern szempontú) szerzőség problémája merül föl, hanem annak a fajta magatartásnak elemzése is szükségessé válhat, amely e szerzőséget keretbe foglalja, az anonimitás, az álcázás eszközeit fölhasználva. Nem egészen egyértelmű, mit alakított és alakított-e a levélen Eötvös, az *Auszug* mennyire pontos megjelölés, és egyáltalában teljesen kizárható-e Eötvös „szerző”-sége, azaz milyen mértékű közreműködést tulajdoníthatunk Eötvösnek. Gángó Gábor feloldani látszik (szellemes megoldásával) a szerzőség kérdését, a magam részéről azonban nem vagyok abban bizonyos, hogy feltétlenül a „közreműködő” lenne az, aki „minden árulkodó tulajdonnevet kiírtott” volna; a „földrajzi szituálás”-nak Pozsonyra rögzítése (hadtörténeti érvek alapján) viszont további, más irányú megerősítést kívánhatna. A levélből átalakított újságcikk egyes mondatinak párhuzama Kemény Zsigmond *Forradalom utánjával* nagyon közel hozza az írást Eötvös másutt kifejtett nézeteihez.

Hogy itt és a publicisztikai tevékenység jelentőssé válásakor csapatomunkáról van lehet szó, Gángó Gábor hitelt érdemlően bizonyítja, Szalay László és Trefort Ágoston ilyen irányú igyekezetét demonstrálva; és talán a följből említett *Kivonat* is része, megtervezett (?), megszervezett (?),

jól előkészített (?) darabja Eötvös(ék) írásos cselekvési szövetkezésének, amely a spontán reagálás látszatával is élni szeretett volna. A cikkek rövid távú hatástörténete feltehetőleg ösztönözte a monográfia címszereplőjét arra, hogy a „politikai publicisztikából egyre inkább a politika elméleti kérdései felé” forduljon. Ennek feltételül az lett az eredménye, hogy „szellemi horizontja is tágabbá vált”, a részleges érvényességű esettanulmányokat követően tudományosan megbízhatóbbá formálta a magyar politikai gondolkodás egészét; de az is, hogy újságíróként, történészként, politikai elméletűróként leírja és elemezze a század egyik, máig is mozgó erejű uralkodó eszméjét, a nacionalizmust. Egy kései történetíró a nacionalizmust oly politikai erőnek minősítette, amely Európa és a világ történetét az utóbbi két évszázadban erősebben határozta meg, mint a szabadságnak, a parlamenti demokráciának vagy a kommunizmusnak az eszméje. (Peter ALTER, *Nationalismus*, Frankfurt am Main, 1985, 10.) Eötvösre és nemcsak rá sokkoló hatással voltak 1848–49 nemzetiségi mozgalmi, egyeseket ezek arra készítettek, hogy a kiegyenlítődés módzatait keressék, és a Bach-korszakban akadt olyan magyar és nem-magyar kezdeményezés (például a szerb és a magyar irodalom rokonulásáról hangoztatott szerb és magyar vélemények), amely a megbékélés felé tett elmozdulást demonstrálhatta. Eötvösnek a nemzetiségi kérdésben kialakult álláspontja ennél bonyolultabb gondolkodástörténetet jelez, a Gángótól több ízben leírt Eötvös-axióma, miszerint „Minden nemzetiségi törekvés alapja a kiválóbb képesség érzése, célja az uralkodás”, pontos diagnózisnak tetszik, s a nemzetiségnek – ezt is Gángó hangsúlyoz-

za – ellentétét érzékelteti a szabadsággal és az egyenlőséggel. Ami egyben szakítást jelent ama, a reformkorban és a forradalom idején élő illúziókkal, miszerint a személyes szabadság biztosítása, a jog-egyenlőség majd megszünteti a nemzetiségek és a nemzetiségi egyének „nemzeti” aspirációit. Eötvös alaposan számot vetett a nemzeti törekvések okozta dilemmákkal, a soknemzetiségű birodalom kormányzásának nyelvi-nemzeti nehézségeivel, és Gángó Gábor megint csak pontosan fogalmaz, amikor bemutatja (egy alfejezet címét idézve) „a nyelvi alapú föderatív tervek bírálatát”-t. Kiváltképpen tanulságos és megfontolandó, milyen véleményt formált Eötvös František Palackýnak ekkor még ausztró-szláv föderatív elképzeléseiről, miközben Gángó érzékelteti Palackýnak éppen Eötvössel vitázva időről időre változó nézetét. Eötvös kompromisszumos javaslata egyrészt – ismét Gángót idézem – részben „ellentétben áll az egész röpirat gondolatmenetével” (az Ausztria nemzeti-ségeinek egyenjogúsítását fejtegető röpiratról van szó). Ugyanakkor a személyes és kollektív jogok érvényesítése egyensúlyozhatja – Eötvös szerint – a nemzetiség és az állam, a tartomány egymást olykor keresztező érdekeit. Hogy Eötvös már ekkor és később is milyen messzire ment el, jelzi a kiegyezést követő nemzetiségi törvény sorsa, ezen belül a nemzetiségi intézmény- és iskolahálózat ellen fogantatott későbbi kormányzati intézkedések egyike-másika (a leginkább a szlovák intézmények és iskolák története tanulságos e szempontból). S bár Eötvös európai mércével mérve is igen sokat tett a nemzetiségi probléma méltányos kezeléséért, a történeti Magyarország nemzetiségi békéjéért, a nemzetiségi vezetők közül sokan

kevesellték, a magyar politikusok között számosan sokallták azt, amit Eötvös javasolt, részint megvalósított. A dualizmus aztán visszakozott a nemzetiségi törvénytől, Trefort kultuszminiszteri intézkedései pedig (megint a szlovák példára hivatkozom) visszavonásai lettek az eötvösi írássok, intézkedések betűjének és szellemének egyaránt.

Gángó Gábor könyvének 227. és 267. lapjai között ellenőrizhető, milyen kézirat és nyomtatott (egykorú és más szakirodalmi) forrásokból merített. A budapesti, pannonhalmi, bécsi, marbach, ellingtoni archívumok Eötvösre vonatkozó és Eötvössel kapcsolatos kézirat anyagára építve, a szerző szinte hihetetlen mennyiségű irodalmat dolgozott föl. Ugyanakkor a könyv nem adatközlések, forrásfeltárások gyűjteménye, ennél jóval több: a forrásértelmezések úgy következnek egymás után, hogy a biográfiai, sajtótörténeti, esztétörténeti, irodalomtörténeti és összehasonlító politikatörténeti nézőpontok egymást erősítve valósítják meg az oly sokat hangoztatott, követelményként emlegetett, ám valójában kevesek által gyakorolt tudományköziséget. Eötvösnek és kortársainak iratait Gángó Gábor „szorosan” olvasta, nem feledkezve meg a mű-

vek hatástörténetéről, illetőleg arról, hogy a kortársak (elsősorban osztrák vagy osztrák érdeklő szerzők) hasonló tematikájú röpirataival szembesítse. Gángó Gábor könyve elsősorban Eötvös József eddig nem eléggé ismert három esztendőjének újszerű feltárásával jeleskedik, más oldalról nézve: a magyar politikai és politikaelméleti gondolkodás alakulástörténetét adja, messze a jelzett három esztendőn túl, hiszen előzményekre és részint következményekre igen tanulságosan utal. A manapság megújulni látszó Monarchia-elemzések sem nélkülözhetik Gángó Gábor kötetét. Eötvöst élete folyamán egyre inkább érdekelte a Monarchia, hiszen úgy vélte: annak léte, korszerűsödése Magyarország további sorsa számára is perdöntően fontos (lehet). Nem utolsósorban a nemzetiségi kérdés elemzését végző kutatóknak tett jó szolgálatot Gángó Gábor, mikor a részletekbe menően mutatja be Eötvös idevonatkozó töprengéseinek egy állomását. Egészében és részleteiben sikeres vállalkozásnak minősíthető Gángó Gábor monográfiája, bízni lehet abban, hogy folytatja munkáját, és hamarosan egy teljes Eötvös-pályaképpel fogja meglepni olvasóit.

Fried István

KERESZTIRÁNYOK. KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPAI ÖSSZEHASONLÍTÓ KULTÚRTÖRTÉNET

Szerkesztette Berkes Tamás, Budapest, Balassi Kiadó, [1999], 419 l. (Res Publica Nostra: Közép- és Kelet-Európai Összehasonlító Irodalomtudomány, 7).

Bojtár Endre elmúlt hatvan éves. Sokan köszöntötték őt, és méltatták nemzetközi tekintélyű életútját. A *Keresztirányok* is része a tiszteletadásnak – Bojtár munkásságának, szellemi körének, iskolájának

tudománytörténeti alapjait, jelentőségét és perspektíváit kívánja érzékeltetni.

A tanulmánykötet koncepciója egyedülálló. Több mint négy évtized régió kutatási-komparatistikai szakmunkáiból tizenhat

szerző harminc írását közli. A szerkesztő, Berkes Tamás négy tematikus egységbe rendezte a tanulmányokat. Az elméleti bevezető után a közép- és kelet-európai irodalmak szemelvényes összehasonlítása következik a felvilágosodás korától a századfordulón át egészen napjainkig, majd kapcsolattörténeti, illetve kritikai írások zárják az összeállítást.

Mindez nagyon szép és igazán impozáns. Mégis, minél hosszasabban böngészni az ember a tartalomjegyzéket, annál makacsabban duruzsol a gyanakvás ördöge, hogy a *Keresztirányok* újdonsága illúzió – a nyomda csupán két friss könyvtábla középelt a jórészt már megjelent s feledésbe merült dolgozatokat. Berkes nem tett mást, mint leporolta és besorolta, sűrítette és kurtította őket, s a jó érzékkel politúrozott kollekción hangsúlyos pontjaira mestere és barátja, Bojtár Endre írásait állította. Amíg csak szemezgetünk, tallóztatunk, bele-beleolvasunk a kötetbe, gyanakvásunk nehezen oldódik. Egészen más arcát mutatja a *Keresztirányok*, ha monografikus műnek tekintjük, engedünk a szerkesztő logikájának, s az általa javasolt sorrendben ismerkedünk a tanulmányokkal – ekkor a szövegek új jelentéssel telítődnek.

Két üzenete bizonyosan van Berkes Tamás összeállításának. Először is számot ad arról a komparatistikai kutatómunkáról, amely az MTA Irodalomtudományi Intézetében évtizedek óta folyt és folyik. „A máig tartó jelen 1986-ban kezdődött – írja a kötet előszavában Bojtár Endre –, amikor az Intézetben megalakult a Közép- és Kelet-Európai Irodalmak Osztálya. Ennek jelentősége abban állt, hogy a térség irodalmainak kutatása hazánkban először és egyedül itt szervezeti keretet kapott.” Ebben a megvilágításban a *Keresztirányok*

nem más, mint Bojtár osztályának válasza az intézeti munka hatékonyságát, korszerűségét, sokszínűségét megkérdőjelezőknek. Másrészt a kötet a tehetséggondozás, tudományos utánpótlás már-már feledésbe merült útjáról is vall. Az egyetemi doktoriskolák többségének falanszteri fantáziátlanlansága nem kedvez az interdiszciplináris, összehasonlító kultúrtörténeti vizsgálódásoknak. Bojtár tudatosan nem uniformizálta az osztályán folyó kutatómunkát, ez magyarázza a tanulmánykötet elméleti és tematikai gazdagságát.

A *Keresztirányok* nehéz olvasmány. Nem osztom Bojtár Endre derűlátását, miszerint a könyv a közép- és felsőfokú oktatásban is hasznos segítő lehet. Jelentős háttérismeretek és komoly szellemi erőfeszítés nélkül az olvasó menthetetlenül eltéved a tanulmányok terminológiai szövevényében, s képtelen követni a szerkesztő gondolatmenetét. Hogy mennyire sokrétű a kötet metodikája, arról az első, talán legértékesebb fejezet, az elméleti bevezető beszél sokatmondóan.

A régiókutatás alapjait Klaniczay Tibor fektette le 1962-ben: „A kérdés lényege véleményem szerint az, hogy van-e a kelet-európai irodalmak fejlődésének egy a nagy nyugati irodalmakétól bizonyos fokig eltérő útja, hogy vannak-e ezeknél az irodalmaknál a sok évszázados fejlődésnek olyan sajátosságai, az irodalom alakulásának olyan törvényszerűségei, melyek a közös európai jelenségeknek a nyugat-európai fejlődéstől nem egy tekintetben eltérő, de a tudomány számára nem kevésbé értékes megnyilvánulásait hozták létre. Létezik-e egy kelet-európai irodalmi fejlődés, van-e a kelet-európai irodalmaknak közös története?” Az egyetlen kérdés, amiben a tanulmányírók bizonyosan közös

nevezőre jutottak, hogy a közép- és kelet-európai komparatiztika feladata a „közös történet”, a nemzeti kereteken felülemelkedő irodalomtörténeti szintézis megalkotása. De hogyan írható le a kelet-európaiérség, hol a módszer, amely célhoz vezet? És ezen a ponton válnak a tanulmányírók útjai keresztirányúvá.

A régió határainak megrajzolása távolról sem könnyű feladat. Az elmúlt évtizedekben megszokott politikai meghatározás immár érvénytelen: a hajdani testvéri szocialista népek ma acsarkodva futnak versenyt a Nyugat kegyeiért. De a társadalomtörténeti leírás is csak kétes eredménnyel kecsegtet. Gondoljunk arra, hogy a kisnemzeti szerkezet – vagyis a német és az orosz nyelvterület közé eső közép-európai, balkáni, balti népek – kulturális látószögének felmérését a határok folyamatos képlékenysége, illetve az ellentétes hatások egyidejűsége teszi bizonytalanná. A nyugati kultúrkör tipológiai vizsgálatának tapasztalatai csak többszörös áttétellel hasznosíthatóak, hiszen a térség irodalmi fejlődése megkésett, s az egyes irodalmak egymáshoz képest is más-más ütemben hozták be a lemaradást. Elgondolkodtató, hogy Közép- és Kelet-Európában az etnikai-nyelvi identitás (túlhangsúlyozása) értelmezi a nemzetet, ellentétben a nyugaton látott, a 18. században meggyökerezett politikai felfogással, amely az állampolgári jogok egyenlőségén alapul. Ugyanakkor térségünk irodalma – szemben a szakralizált nemzetfogalommal – erősen átpolitizált. Az intézményrendszer hiánya miatt minden szellemi törekvés esztétizáló jelleget ölt. A művész(et) a nemzet lelkiismerete, a költő vátesz, népezér, lángoszlop stb. A kérdést tovább bonyolítja, hogy az irodalom mégiscsak

rendelkezik bizonyos önállósággal, s a társadalmi folyamatokat csak közvetve tükrözi. Ezzel magyarázható, hogy az irodalmi áramlatok megkésettisége nem feltétlenül jelent értékcsökkenést az időben előttük járó nyugati irányzatokhoz képest.

A fenti – a tanulmányokban inkább csak sejtetett – szempontok ismeretében válik érthetővé és értékelhetővé a szerzők szellemi küzdelme „a közös történet” megírásáért.

Klaniczay Tibor szerint a szlavisztikai, a társadalomföldrajzi (dunatáji) vagy a történelmi (Osztrák-Magyar Monarchia) vizsgálódás kitaposott ösvényei a régiókutatást zsákutcába vezethetik. Csak a korstílusok jelenthetik azt az „archimédesszi pontot”, amelynek segítségével a kétféle irodalmi fejlődés eltérései megragadhatóak: „...míg a nyugat-európai irodalmak nagy megújulása a reneszánsz korában ment végbe a világosság és a humanizmus égisze alatt, addig a kelet-európaiaké a felvilágosodás és a romantika korában a nemzeti eszme jegyében.”

Bojtár Endre részben más nyomvonalon halad. Úgy látja, célszerű a társadalomtörténeti és irodalmi szempontokat egy-szerre és egymással összhangban érvényesíteni. Ennek megfelelően az összes szláv, a két balti: a lett és a litván, a román, az észt, a magyar és bizonyos megszorításokkal a finn, az albán, az újbörmög és a német-osztrák kultúra összehasonlítása tárhatja fel a közép- és kelet-európai kultúrtörténet sajátosságait. A korstílusok szinkron vizsgálatát maga az irodalmi korpusz teszi értelmetlenné, hiszen a régió irodalmaiban olyan mértékű a kiegyenlítetlen fejlődésből fakadó stíluskeveredés, hogy kétséges, beszélhetünk-e egyáltalán nyugati mintájú, tehát egymás utáni, körülrajzolható művé-

szeti irányzatokról. A szakadék fölé Bojtár az izoglossza-elmélettel épít hidat. A szinkrón és diakrón szembeállítást meghaladó irodalomtörténeti metszetek egybevetése egymástól akár száz év távolságra lévő jelenségeket kapcsolhat össze. Igaz, a térség irodalmainak tipológiai összehasonlítása a kultúrtörténet egészére nem vonatkoztatható, s az izoglosszákból sem állhat össze teljes irodalomtörténet, de a módszerrel az eddigi eredmények – ahogy a kötet tematikája is – tovább gazdagíthatók. Ebből a szempontból különösen tanulságos a régió fejlődésében fordulópontot jelentő nyelvújítási harc metszeteinek egybevetése.

Vajda György Mihály viszont egyoldalúnak találja Bojtár módszerét, a térség irodalmainak nyelvi-kulturális alapú szelekcióját, hiszen nem helyez megfelelő hangsúlyt a történelmi múlt, a közös együttélés kultúraformáló erejére. Megfelelnek arról, hogy a közép-európai népek újkori történelmének irányítója, foglalata az Osztrák Császárság, majd a Monarchia volt. A német-osztrák irodalom kirekesztésének a történelmi hitelesség és a szintézist megteremtő, világirodalmi rangú alkotók (például Franz Kafka) válhatnak áldozatává.

Berkes Tamás – aki a kötet szerzői közül az elméleti dilemmák iránt a legfogékonyabb – a hermeneutika felől közelít a módszertani kérdésekhez. Mint írja, az égvilágon minden mindennel összehasonlítható, de a komparatistikai kísérletek többnyire csak a kérdőjeleket szaporítják, s kevés tanulságot rejtenek. A kelet- és közép-európai kultúrtörténet feladata első sorban nem a hatás- és motívumtörténeti kutatás, ezek ugyanis jórészt feltérképezett területek, hanem olyan interpretációs tech-

nikák kidolgozása, amelyek a régió irodalmi közötti átjárhatóságot, s így a befogadói pozíciót is megkönnyítik.

Talányos kérdés, hogy a bevezető emlékezetes pillanatait után miért válik a kötet színvonala egyenetlenné. Vitathatatlan, hogy Bojtár Endrével egy tanulmánykötetben szerepelni hálátlan dolog. Felkészültsége, stílusának meggyőző ereje zavarba ejtő. „Az ember feljő...” című kötetének idézett fejezetei pedig olyan magas mércét állítanak, amelyhez nehéz igazodni. De nemcsak Bojtár elegáns és könnyed stílusához képest jár néhány tanulmány ólomlábakon, hanem önmagukban is sántítanak. Némelyikükben *de facto* nem szerepel kultúrtörténeti összehasonlítás, érdekes, de „magukban álló” bohemisztikai, baltisztikai, illetve polonisztikai dolgozatok. Más hol a párhuzamépítés naiv és vázlatzerű (Horváth Károly: *Krasiński és Madách*; Pálfalvi Lajos: *Biografizmus a 80-as évek lengyel és magyar prózájában*). Akadnak azonban alapos egybevetések is, itt első sorban Berkes Tamás írásainak (*Groteszk irodalom a hatvanas években*; *Masaryk és Jászi*) recepcióesztétikai megalapozottságára hívom fel a figyelmet, Krasztev Péter dolgozata (*A szimbolizmustól a posztmodernig*) Bojtárt idézően gördülékeny és magabiztos, Milosevits Péter tanulmányában („*Elátkozott költők*”: *két korszak határán*) pedig sokra értékelhető a „poème d’humanité” közép-európai variánsainak árnyalt bemutatása.

A következő, kapcsolattörténeti fejezet a kötet tematikai hiátusairól árulkodik. A *Keresztirányok* azt sugallja, hogy a régió népei között a kulturális párbeszéd a felvilágosodás korától vált számottevővé. Holott a középkori bibliafordítás-, gesta-, krónika- és prédikációirodalom, majd a

reneszánsz és barokk útirajzai és önéletírásai a párhuzamépítés gazdag lehetőségeit kínálják. Balassi és Zrínyi munkássága pedig önmagában is komparatistikai csomópont, s aligha értékelhető a nemzeti irodalom keretein belül.

Kifürkészhetetlen szándék vezette a szerkesztőt az utolsó, *Irodalomtörténet és kritika* című fejezet összeállításakor. A könyvkritikák inkább érdekesek, mint értékesek, s Bojtár Endre vitriolos recenziójának újbóli közlése Fried István könyvről több mint vitatható. Ez a mephistophelesi ötlet csak vizsályszításra jó, s a legkevésbé sem szolgálja a tudományos párbeszédet a két jeles komparatista között.

De a haloványabb fejezetek és tanulmányok sem teszik kérdésessé, hogy a *Keresztírányokban* rendkívüli szellemi erőfeszítés és tudás összegződik. A kötet tucatszázi nép nyelvének és (szak)irodalmának széleskörű ismeretéről tanúskodik, de megjegyzendő, hogy a szerzők a cseh, lengyel, balti vonulatot részesítették előnyben, s például a román kultúra – Mihail Eminescu kivételével – háttérbe szorult.

A tanulmányok egymást át- és újraértelmezik, s így festenek képet a régió kutatás mai állásáról. Három közös pontra hívnám fel a figyelmet.

Szembeötlő a szerzők távolságtartása a divatos irodalomelméleti iskolákkal szemben. Erre Bojtár Endre *Kell-e összehasonlító irodalomtudomány?* című tanulmánya ad magyarázatot. A szerző idézi Jan Sławiński gondolatát, miszerint „...az interpretáció művészetének törekvéseitől nincs folytonos átmenet semmiféle irodalomtörténeti szintézishez: módszertani szakadék tátong közöttük.” Bojtár úgy látja, hogy Jauß – és honi alteregója, Kulcsár

Szabó Ernő – sem tudta áthidalni az interpretáció egyszeri, megismételhetetlen pillanata, vagyis a hermeneutikai-értékelő szempont és a történeti-leíró megközelítés közötti távolságot. Bojtár szerint a „helyesen értelmezett történetiség” és az interpretáció közötti űrt az irodalmár szubjektuma tölti ki. Vagyis nincsenek jó vagy rossz, hiteles vagy hiteltelen irodalomtörténetek és -elméletek, csak tehetséges és tehetségtelen irodalmárok vannak. Az elméleti pallérozottság nem pótolja az ihletettséget, eredetiséget, érzékenységet. „Akkor mi a haszna az irodalomelméletnek? Haszna egyrészt önmagában van, abban, hogy önálló diszciplína. Szolgálóként azonban csak annyi, hogy óvatosabban bánunk a saját és türelmesebben a mások véleményével.”

Mindez nem jelenti, hogy a szerzők elméletileg tájékozatlanok lennének. Berkes Tamás a recepcióesztétika szempontjait is érvényesíti a cseh újjászületés, Mácha *Májusának*, valamint Masaryk és Jászi pályájának bemutatásánál. Sőt, elméletileg is érdekes eredményre jut, amikor a keleti és a nyugati groteszk, illetve abszurd irodalmak társadalmi háttérét és típusait vizsgálva amellettsé voksol, hogy a humor, a groteszk, az abszurd Kelet- és Közép-Európa közös nyelvéné vált. Bojtár Endrénél is kitapintható néhány nagyevű elméletész ihlető hatása, például Sławiński és Jurij Lotmané bizonyosan.

A kötet második szembeötlően közös vonása, hogy a történelmi és művelődéstörténeti jelenségek vizsgálata legalább akkora terjedelmet kap, mint az irodalmiaké. Bojtár és Berkes történésznek is igen felkészült. Az irodalmi művek társadalomtörténeti kontextusának érzékeltetése, a történelmi folyamattal történő párhuzam-

építés rendkívül erőteljes, már-már szociologizáló. A *Keresztirányokból* Közép- és Kelet-Európa újkori történelme is megismerhető. (Jó példa erre Laczházi Aranka *A balti németiség és lett nemzet* című dolgozata.) A kötet szerzői ugyanis úgy látják, hogy az irodalmi tények újfajta megközelítéséhez a mögöttük álló történelmi folyamatot is újra kell értelmeznünk. Az irodalomtörténet mindig kultúrtörténet is – erre utal a kötet alcíme.

De Bojtár iskolájának szellemi gyökeireit a távolabbi múltban kell keresnünk. A tanulmányírók vonzódása a felvilágosodás gondolkodóihoz, az enciklopédisták hűvös racionalizmusának hatása rendre tetten érhető. Bojtár gondolkodási technikája jellegzetesen deduktív. Intuitív módon ráérez egy kultúrtörténeti problémára, nem az adatokkal való szembesülés érlel meg egy hipotézist, hanem a maga teóriájához gyűjt adatokat. A kérlelhetetlen logikájú gondolatmenetet tényként interpretált adatokkal bátyázza körül – s az eredmény rendkívül látványos, hatásos, meggyőző. A lehangoló érvelési technika súlya alatt csak kevés olvasó tűnődik el, hogy vajon mekkorá az az adathalmaz, amely nem állítható a gondolatmenet szolgálatába. Nyilvánvalóan szerény, de bizonyosan nem nulla. |

Természetesen, mint minden módszernek, ennek is megvannak a maga buktatói. Az absztrakt, modelláló gondolkodás, amely nagyvonalúan átsiklik a rendszerbe nem illeszthető adatokon, tényeken, sokszor a pontatlanság, az elnagyoltság, az árnyalatok nélküli sommás megállapítások forrásává válik. Vegyük példának Bojtár Endre széles panorámájú dolgozatát a kelet- és közép-európai felvilágosodásról. A konklúzió megkérdőjelezhetetlen – bár

nemzet és személyiség rendre egymás ellenében formálódott, a felvilágosodás a régió kultúrájában a nemzeti újjászületés, az irodalom öntudatra ébredésének nagy pillanata. De az ide vezető úton sok a vitatható, nem ritkán pontatlan lépés. Különösen szembeötlő ez a stílusirányzatok tárgyalásakor. Nálunk a népiességből a rokokó és a romantika merített sokat, nem a szentimentalizmus, utóbbinak viszont nem a dal a vezető műfaja, hanem az elégia. A szentimentalizmus pont az egyedit kereste, nem az általánost, hiszen filozófiai háttere az empirizmus. Az egyházi szláv és a latin nem „stílusréteggé degradálódott”, hanem integrálódott, mikor belépett a 19. századi irodalmi művek – például Dosztojevszkij regényeinek – világába. Bojtárnak messzemenően igaza van, hogy az irodalmár értékelő szubjektumát nem köthetik a tradicionális interpretációk béklyói, de az mégis túlzás, hogy Berzsenyi „csak zseniálisan dadogott”, Csokonai nem életművet, „csak nagyszerű torzót hozott létre”, a szentimentalizmus „ömlengő közhelyhalmaz” és hogy a *Fanni hagyományai* „émelyítően olvashatatlan”.

A szerzők megközelítési módszerének, a racionalizmusnak, a vizsgálódó józan észnek is fel-feltűnnek a határai, hiszen nem hozható mindig összhangba az irracionális búvőkörében élő romantikával és a régió „fantasztikus realizmusával”. Néhol zavaró a tanulmányírók botfűlősége a metafizikai dilemmák iránt, holott ezeknek kulcsszerep jut a kötetben is tárgyalt Madách, Krasiński, Vajda, Ady, Bulgakov világában.

Igaz, a *Keresztirányok* üzenete nem metafizikai, hanem nagyon is történeti. A szerzők a közös közép-európai hagyomány felfedezésére ösztönöznek, aminek

előfeltétele a történelmi önismeret elmélyítése, illetve a régió szélesebb kulturális kontextusának feltérképezése. Közép-Európa népei az elmúlt évszázadokban hol Rómára, hol Párizsra, hol Bécsre, Berlinre vetették vigyázó szemüket, mostanság pe-

dig az angolszász világra, „holott egymásra jobban hasonlítanak – írja Vajda György Mihály –, mint nyugati eszményeikre.”

Balogh Csaba

SOMMAIRE

<i>Knapp, Éva</i> : Œuvres théoriques inconnues traitant de la littérature et de la linguistique datant du début du 18 ^e siècle (István Csete et János Gyalogi).....	261
<i>Takáts, József</i> : L'idée du droit coutumier dans la poésie de János Arany	295
<i>Schweitzer, Pál</i> : Le « vraisemblable » et le « vrai ». L'opposition conceptuelle de Thomas Mann dans le poème le saluant d'Attila József.....	314

Bulletin

<i>Gracza, Lajos</i> : Le comte Sándor Teleki et la guerre carliste.....	328
--	-----

Atelier

<i>Dukkon, Ágnes</i> : Une phrase sur les Russes. Les relations de la littérature et de la politique en Europe de l'Est au milieu du 17 ^e siècle	334
<i>Merényi, Annamária</i> : Contribution à la biographie de László Ungvárnémeti Tóth	350

Analyse

<i>Kovács, Gábor</i> : Des relations métaphoriques dans le poème « Va, ma chère bague... » de Bálint Balassi	364
<i>Z. Kovács, Zoltán</i> : Le silence de l'histoire. La relation entre le sujet et la narration dans le roman intitulé <i>A nővérek</i> (<i>Les Sœurs</i>) de József Eötvös.....	372
<i>Horváth, Edit</i> : Les contes travestis de Zoltán Ambrus	396

Documents

<i>Gömöri, György</i> : Une lettre inconnue de Pál Jászberényi P. adressée à Isaac Basire (1662).....	412
<i>Gyapay, László</i> : L'œuvre inconnue traitant de la linguistique de Ferenc Kölcsey	415

Revue

<i>Fest, Sándor</i> : Skóciai Szent Margittól A walesi bárdokig. Magyar–angol történeti és irodalmi kapcsolatok (De Sainte-Marguerite d'Écosse aux <i>Bardes du pays de Galles</i> . Relations historiques et littéraires anglo–hongroises) (<i>Ruttkay, Kálmán</i>)....	440
<i>Bessenyei, György</i> : Tariménés útazása (Le Voyage de Tarimène) (<i>Mezei, Márta</i>).....	450
A szétszórórt rendszer. Tanulmányok Bessenyei György életművéről (Un système désordonné. Études sur l'œuvre de György Bessenyei) (<i>Balogh, Piroska</i>)	454
<i>Csorba, Sándor</i> : Bessenyei György világa (L'univers de György Bessenyei) (<i>Pálfalvi, Kinga</i>).....	458
<i>Nagy, Imre</i> : Ágistól Bánkig (D'Agis à Bánk. La langue de la dramaturgie et la dramaturgie de la langue) (<i>Imre, László</i>).....	462
<i>Várhelyi, Ilona</i> : Hej, Debrecen, ha rád emlékezem... Petőfi Debrecenben (Ah, Debrecen, lorsque je me souviens de toi... Sándor Petőfi dans la ville de Debrecen) (<i>Kerényi, Ferenc</i>)	468
<i>Gángó, Gábor</i> : Eötvös József az emigrációban (József Eötvös dans l'émigration) (<i>Fried, István</i>)	470
<i>Keresztirányok</i> . Közép- és kelet-európai összehasonlító kultúrtörténet (Directions croisées. Une Histoire culturelle comparative de l'Europe Centrale et de L'Europe de l'Est) (<i>Balogh, Csaba</i>).....	475

A folyóirat megjelenését támogatja

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

A kiadásért felel a Balassi Kiadó igazgatója
Szedte és tördelte a szerkesztőség
Budapest, 2002

Borítóterv: Szentés Éva
A nyomdai munkálatokat a László és Tsa Bt. végezte
Felelős vezető: László András

HU ISSN 0021-1486 (nyomtatott kiadás)
HU ISSN 1588-0834 (elektronikus kiadás)

Terjeszti a Balassi Kiadó
Előfizethető a Balassi Kiadó Terjesztési Irodájánál (1013 Budapest, Attila út 20., tel./fax: 214-9673) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a kiadó Postabank 11991102-02120733 számú számlájára.
Példányonként megvásárolható a Balassi Kiadó könyvesboltjaiban (1023 Budapest, Margit u. 1., tel.: 212-0214; Kis Magiszter Könyvesbolt, 1053 Budapest, Magyar u. 40., tel.: 327-7796).

Egy szám ára: 660 Ft

Külföldön terjeszti a Balassi Kiadó

Teleki Sándor gróf az emigrációban Jersey szigetén
(Borsos József rajza)